

सत्यमेव जयते

महाराष्ट्र शासन

कार्यक्रम अंदाजपत्रक

२०२६-२०२७

१. सार्वजनिक आरोग्य विभाग
२. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम
३. राज्य कामगार विमा योजना

कार्यक्रम अंदाजपत्रक

२०२६-२०२७

१. सार्वजनिक आरोग्य विभाग
२. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम
३. राज्य कामगार विमा योजना

(ii)

(iii)

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	कार्यक्रमांची माहिती	पृष्ठ क्रमांक
१	२	३
१.	<u>सार्वजनिक आरोग्य विभाग</u>	
१.	प्रस्तावना ...	१
२.	सार्वजनिक आरोग्य विभाग (मंत्रालय) ...	३
३.	मानसिक आरोग्य कार्यक्रम ...	९
४.	वैद्यकीय ...	१३
५.	राज्य रक्त संक्रमण सेवा ...	१७
६.	नियोजन विकास व मुल्यमापन ...	२१
७.	राष्ट्रीय अंधत्व व दृष्टीदोष नियंत्रण कार्यक्रम ...	८१
८.	राष्ट्रीय हिवताप व हत्तीरोग प्रतिरोध कार्यक्रम ...	८५
९.	प्लेग नियंत्रण कार्यक्रम ...	९३
१०.	कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रम ...	९५
११.	राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग ...	९९
१२.	राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रम ...	१०७
१३.	राष्ट्रीय आयोडिन न्यूनता विकार नियंत्रण कार्यक्रम ...	११७
१४.	शुश्रूषा विभाग ...	१२१
१५.	साथरोग नियंत्रण कार्यक्रम ...	१२७
१६.	राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा ...	१४१
१७.	राज्य आरोग्य माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यालय ...	१४३
१८.	राज्य आरोग्य परिवहन संघटना ...	१४५
१९.	राज्य आरोग्य व कुटुंब कल्याण संस्था, नागपूर. ...	१५१
२०.	पोषाहार विभाग, नागपूर ...	१५७
२१.	सार्वजनिक आरोग्य परिचर्या-प्रशिक्षण नागपूर ...	१६३
२२.	राष्ट्रीय आरोग्य अभियान ...	१६५
२३.	महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्यमान भारत - प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना (एकत्रित) ...	१७३
२४.	सहसंचालक आरोग्य सेवा (अर्थसंकल्प व प्रशासन) पुणे ...	१७९
२५.	महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तू खरेदी प्राधिकरण मुंबई ...	१८१
२६.	सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत कार्यरत अधिकारी/कर्मचारी वृंदाची आकडेवारी ...	१८३

(iv)

अनुक्रमणिका (पुढे चालू)

अ. क्र.	कार्यक्रमांची माहिती	पृष्ठ क्रमांक
१	२	३
२.	<u>कुटुंब कल्याण कार्यक्रम</u>	
१.	प्रस्तावना	१
२.	वित्तीय आवश्यकता	३
३.	कर्मचारी विषयक गोषवारा	५
४.	मंत्रालय ते क्षेत्रीय स्तरावरील पदाचे संनियंत्रण दाखविणारा तक्ता (ट्री-चार्ट)	७
५.	संचालन व प्रशासन	१३
६.	आरएमएनसीएच+ए कार्यक्रम व इतर संबधीत कार्यक्रम	१७
७.	बाल आरोग्य	२३
८.	राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम (आर. बी. एस. के.)	२९
९.	नियमित लसीकरण कार्यक्रम	३३
१०.	कुटुंब कल्याण कार्यक्रमात पुरुषांचा सहभाग	३७
११.	मोबदला	३९
१२.	किशोरवयीन आरोग्य - मुले	४१
१३.	आर. सी. एच.-२ अंतर्गत प्रशिक्षण उपक्रम	४५
१४.	राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रम अंतर्गत (सहाय्यक अनुदान)	४९
१५.	आरोग्य सेवा (परिवहन)	५१
१६.	राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग	५३
	महिला अंदाजपत्रक	
१.	माता आरोग्य कार्यक्रम	६१
२.	जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम	६५
३.	कुटुंब कल्याण कार्यक्रम कामाची प्रगती	६७
४.	कुटुंब नियोजन नुकसान भरपाई	६९
३.	किशोरवयीन आरोग्य - मुली	७१
३.	राज्य कामगार विमा योजना	१ ते १४

१. सार्वजनिक आरोग्य विभाग

सार्वजनिक आरोग्य विभाग

१. प्रस्तावना

सार्वजनिक आरोग्य ही सुराज्याच्या कल्पनेची एक महत्वाची बाब आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या आरोग्य विभागा कडे या राज्यातील लोकांच्या आरोग्याची रुग्णालयात दिल्या जाणाऱ्या उपचारांची जबाबदारी आहे. दिल्या जाणाऱ्या आरोग्य सेवांबाबची सुसुत्रता ही (१) आरोग्य सेवा आयुक्तालय, (२) वैद्यकीय शिक्षण व संशोधनालय, (३) कामगार राज्य विमा योजना संचालनालय, (४) आयुर्वेद संचालनालय व (५) अन्न व औषध प्रशासन यांचे मार्फत सांभाळली जाते.

आरोग्य सेवा आयुक्तालय हे प्रामुख्याने वैद्यकीय सहाय्य, संसर्गजन्य रोगाचे नियंत्रण, कुटुंब कल्याण, माता व बाल संगोपन, प्रदूषिकरण प्रतिबंधित स्वच्छता, सकस आहार सेवा आणि वैद्यकीय उमेदवारांना प्रशिक्षण या बाबी पाहते.

समाजाच्या प्राथमिक आरोग्याची काळजी हा हेतू लक्षात घेऊन सार्वजनिक आरोग्य खाते त्याविषयी वित्तीय तरतुद करते या विभागाचे प्रमुख उद्दीष्टे खालीलप्रमाणे आहेत :-

- (१) रोगांचा प्रतिबंध व नियंत्रण
- (२) रुग्णालय व दवाखाने व नागरी आरोग्य सेवा
- (३) कुटुंब कल्याण/माता, बाल संगोपन
- (४) आहार विषयक सल्ला
- (५) आरोग्य शिक्षण

वरील उद्दीष्टांची पूर्तता करण्यासाठी आरोग्य सेवा ही रुग्णालये, चिकित्सालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र अशासारख्या संस्थांमार्फत कुटुंब कल्याण व हिवताप, हत्तीरोग, अंधत्व निवारण, साथरोग, क्षयरोग, कुष्ठरोग कार्यक्रम अधिकारी व स्वयंसेवी संस्थांमार्फत कार्याचे संघटन करते त्यासाठी महाराष्ट्र राज्यामध्ये आतापर्यंत खाली नमूद केलेली रुग्णालये कार्यरत आहेत.

अ. क्र.	वैद्यकीय संस्थांची नावे	रुग्णालयांची संख्या
१	२	३
१.	उपकेंद्र	१०७८८
२.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	१९५३
३.	इतर सामान्य रुग्णालये	८५१
४.	ग्रामीण रुग्णालये (३० खाटाचे)	३७१
५.	उप विभागीय जिल्हा रुग्णालये (५० खाटाचे)	७१
६.	उप विभागीय जिल्हा रुग्णालये (१०० खाटाचे)	३३
७.	सामान्य रुग्णालये	८
८.	इतर रुग्णालये	०१
९.	जिल्हा रुग्णालये	२०
१०.	सुपर स्पेशालिटी हॉस्पिटल	०२
११.	मानसिक आरोग्य संस्था	०४
१२.	महिला रुग्णालये	२०
१३.	क्षयरोग रुग्णालये	०५

१४. कुष्ठरोग रुग्णालये ०२
१५. राज्य आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण संस्था, नागपूर ०१
१६. आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण प्रशिक्षण केंद्र ०७
१७. कुटीर रुग्णालय ०२

वैद्यकीय (अध्यापनेत्तर/रुग्णालये).- निरनिराळ्या रोगावरील औषधोपचारकरिता निर्माण करण्यात आलेल्या रुग्णालये, दवाखाने यासारख्या संस्था व त्यांचे कार्य या भागाचा वित्तीय अंगविस्तार खालीलप्रमाणे :-

- (१) संचालन व प्रशासन
- (२) रुग्णालये व दवाखाने
- (३) मंत्रालय, सार्वजनिक आरोग्य विभाग
- (४) जिल्हा परिषदांना अनुदाने
- (५) आरोग्य शिक्षण

सार्वजनिक आरोग्य (ग्रामीण आरोग्य).- निरनिराळ्या रोगावर आळा बसवणेचे दृष्टीकोनातून प्रतिबंधात्मक कार्यक्रमांची अंमलबजावणी केली जाते त्यांचा वित्तीय विस्तार खालीलप्रमाणे :-

- (१) संचालन व प्रशासन
- (२) प्रशिक्षण
- (३) रोगांचा प्रतिबंध व नियंत्रण
- (४) रक्तजल व लस याची निर्मिती
- (५) सार्वजनिक आरोग्य
- (६) आरोग्य शिक्षण व प्रसिध्दी
- (७) आरोग्य परिवहन
- (८) मलप्रणाल व स्वच्छता
- (९) जिल्हा परिषदांना अनुदान
- (१०) आरोग्य सांख्यिकी व मुल्यांकन

कामगार राज्य विमा योजना.- या योजनेखाली कामगार व त्यांच्या कुटुंबियांना वैद्यकीय व आजारपणात रोख फायदे दिले जातात. या योजनेचा वित्तीय अंग विस्तार खालीलप्रमाणे :-

- (अ) बृहन्मुंबईतील राज्य कामगार विमा योजना आयुक्त राज्य कामगार विमा योजना
- (ब) मुफसल क्षेत्रातील राज्य कामगार विमा योजना वैद्यकीय प्रशासन अधिकारी
- (क) राज्य कामगार विमा योजना रुग्णालये

सार्वजनिक आरोग्य विभाग (खुद्द)

(१६ फेब्रुवारी २०२४)

अ.क्र.	पदनाम	स्त्री	पुरुष	एकूण मंजूर पदे	वेतन श्रेणी (रु.)
(राजपत्रित)					
प्रधान					
१.	प्रधान सचिव (१)	०	१	१	CADRE POST
२.	सचिव (२)	०	१	१	CADRE POST
३.	सह सचिव	—	०	०	एस-२७ (रु. ११८५००-रु. २१४१००)
४.	उप सचिव	०	५	५	एस-२५ (रु. ७८८००-रु. २०९२००)
५.	अवर सचिव	४	१३	१७	एस-२३ (रु. ६७७००-रु. २०८७००)
६.	कक्ष अधिकारी	१	५ (४ रिक्त)	१०	एस-१७ (रु. ४७६००-रु. १५११००)
एकूण ...				३४	
(अराजपत्रित)					
१.	सहायक कक्ष अधिकारी	४	२५ (१५ रिक्त)	४४	एस-१६ (रु. ४४९००-रु. १४२४००)
२.	लिपिक - टंकलेखक	१४	१६ (१६ रिक्त)	४६	एस-६ (रु. १९९००-रु. ६३२००)
३.	वाहन चालक	०	२ (१ रिक्त)	३	एस-६ (रु. १९९००-रु. ६३२००)
४.	लघुलेखक (उ. श्रेणी)	२	३ (२ रिक्त)	७	एस-१६ (रु. ४४९००-रु. १४२४००)
५.	लघुलेखक (नि. श्रेणी)	०	२ (३ रिक्त)	५	एस-१५ (रु. ४१८००-रु. १३२३००)
६.	लघु टंकलेखक	४	० (५ रिक्त)	९	एस-८ (रु. २५५००-रु. ८११००)
एकूण ...				११४	
(अराजपत्रित - वर्ग - ४)					
१.	शिपाई	—	०६ (१२ रिक्त)	१८	एस-३ (रु. १६६००-रु. ५२४००)
एकूण ...				१६६	

सार्वजनिक आरोग्य विभाग

२. मंत्रालय

प्रास्ताविक :

मंत्रालय पातळीवर सार्वजनिक आरोग्य विभाग हा त्यांच्या नियंत्रणाखालील ८ प्रधानशिर्ष्या (म्हणजेच कार्यक्रमांच्या) बाबतीत शासकीय विभाग म्हणून काम करतो. कार्यक्रम अंदाजपत्रकामध्ये या कार्यक्रमांचे खालील मुख्य गट करण्यात आले आहेत :-

- (१) वैद्यकीय
- (२) सार्वजनिक आरोग्य
- (३) राज्य कामगार विमा योजना
- (४) कुटुंब कल्याण

मंत्रालयातील सार्वजनिक आरोग्य विभागासाठी होणारा खर्च प्रधानशीर्ष २२५१ सचिवालय सामाजिक सेवाखाली दाखविला जातो. सचिवांना त्यांच्या कामात उपसचिव, अवर सचिव, कक्ष अधिकारी मदत करतात.

या विभागाचे काम कार्यासनात विभागले आहे. कार्यासनाच्या कामावर देखरेख ठेवण्यासाठी गट करण्यात आले आहेत. उपसचिवाच्या दर्जाच्या अधिका-यांच्या नियंत्रणाखाली प्रत्येक गट काम करतो. त्यांच्या अखत्यारीतील कार्यासनावर देखरेख अधिका-यांचे पूर्ण नियंत्रण असून ते कार्यासनांना योग्य ते मार्गदर्शन करतात. या विभागात राजपत्रीत व अराजपत्रीत मिळून एकूण १६६ कर्मचारी खालील प्रमाणे आहेत.

(रुपये हजारात)

सार्वजनिक आरोग्य विभाग-मागणी क्रमांक आर-१ २२१० वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य

			प्रत्यक्ष रकमा २०२४-२०२५	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२५-२०२६
			Actuals 2024-2025	Actuals 2025-2026
२२१० वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य			2	3
१			2	3
एक-सारांश				
०१	नागरी आरोग्य सेवा-विषम चिकित्सा	... भारीत	--	1
		दत्तमत	4776,57,76	5059,26,18
०३	ग्रामीण आरोग्य सेवा-विषम चिकित्सा	... भारीत	--	--
		दत्तमत	625,17,90	1075,37,66
०६	सार्वजनिक आरोग्य	... भारीत	24,14	55,00
		दत्तमत	9210,17,29	9342,37,21
८०	सर्वसाधारण	... भारीत	--	--
		दत्तमत	14,97,24	22,26,41
<hr/>				
२	स्थूल बेरीज	... भारीत	24,14	55,01
		दत्तमत	14626,90,19	15499,27,46
		... एकूण	14627,14,33	15499,82,47
<hr/>				
	वजा वसुली	... दत्तमत	43,02,68	--
<hr/>				
	निव्वळ बेरीज २२१० वैद्यकीय सेवा	... भारीत	24,14	55,01
	व सार्वजनिक आरोग्य	दत्तमत	14583,87,51	15499,27,46
		... एकूण	14584,11,65	15499,82,47
<hr/>				

Public Health Department-Demand No. R.-1 2210, Medical and Public Health

(Rs. in thousands)

सुधारीत अंदाज २०२५-२०२६ Revised Estimates 2025-2026	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२६-२०२७ budget Estimates 2026-2027	2210, Medical and Public Health	
4	5	I-SUMMARY	
1	1	--Charged...01 Urban Health Services-Allopathy.	
10946,50,50	7922,27,04	Voted ...	
--	--	Charged ... 03 Rural Health Services-Allopathy.	
2637,14,39	1465,29,81	Voted ...	
38,50	55,00	Charged ... 06 Public Health.	
12066,35,91	10696,82,67	Voted ...	
--	--	Charged ... 80 General	
19,13,61	22,30,15	Voted ...	
38,51	55,01	Charged ... Gross Total	
25669,14,41	20106,69,67	Voted ...	
25669,52,92	20107,24,68	Total ...	
--	--	Deduct Recoveries	
38,51	55,01	Charged...	Net Total 2210 Medical & Public Health ...
25669,14,41	20106,69,67	Voted ...	
25669,52,92	20107,24,68	Total	

विभाग : सार्वजनिक आरोग्य

विवरण पत्र-दोन

अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२६-२७ मधील (अर्थसहाय्यासहीत) सहाय्यक अनुदान

(रुपये हजारात)

अ. क्र.	प्रधान/गौण/उपशिर्ष (अर्थसंकल्पीय अंदाज भाग दोन मधील पृष्ठ क्रमांक)	योजनेचे नाव	अर्थसंकल्पीय अंदाज कार्यक्रमांवरील खर्च अनिवार्य खर्च		ठळक वैशिष्टे
१	२	३	४	५	६
२२१०-वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य, ०१-नागरी आरोग्य सेवा -विषम चिकित्सा, ११०-रुग्णालये दवाखाने,					
१.	११०४- मुफसल रुग्णालये व दवाखाने यांना सहाय्य अनुदान (०३) (०१) अध्यापनेत्तर रुग्णालये दवाखाने यांना सहाय्य अनुदान) (२२१००१७३) (आर-१४)	मुफसल रुग्णालये व दवाखाने यांना सहाय्य अनुदान	-	१५,००,००	-
एकूण			-	१५,००,००	-

विभाग : सार्वजनिक आरोग्य

विवरण पत्र-तीन

अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२६-२७ मधील (अर्थसहाय्याव्यतिरिक्त) सहाय्यक अनुदान

(रुपये हजारात)

अ. क्र.	प्रधान/गौण/उपशिर्ष (अर्थसंकल्पीय अंदाज भाग दोन मधील पृष्ठ क्रमांक)	योजनेचे नाव	परिगणित अर्थसहाय्य कार्यक्रमांवरील खर्च	अनिवार्य खर्च	परिमाणवरील अभिप्राय
१	२	३	४	५	६
	२२१०-वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य, ०१-नागरी आरोग्य सेवा -विषम चिकित्सा, १०२-कामगार विमा योजना				
१.	१०२- बृहन्मुंबई राज्य कामगार विमा योजना (आर-११ ते १३)	राज्य कामगार विमा योजना	---	३४५,७०,४३	-
२.	२२१०-वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य, ०१-नागरी आरोग्य सेवा -विषम चिकित्सा, ११०- रुग्णालये व दवाखाने ११०२-मुफसल रुग्णालये व दवाखाने (०१)(०१) मुफसल क्षेत्रातील अध्यापनेत्तर शासकीय रुग्णालये (२२१००१४६)(आर-१३ व १४)	मुफसल क्षेत्रातील अध्यापनेत्तर शासकीय रुग्णालये	---	१७०७,७२,१७	-
३.	(०१)(०२) अध्यापनेत्तर शासकीय रुग्णालयातील उपकरणे व साधनसामग्री यांची दुरुस्ती व नवीन उपकरणे व साधनसामग्री बसविणे (२२१००१५५) (आर-१४)	मुफसल क्षेत्रातील अध्यापनेत्तर शासकीय रुग्णालये	---	५०,००,००	-
४.	(०४)(०३) गुप्तरोग चिकित्सालये (२२१००२०८) (आर-१५)	गुप्तरोग चिकित्सालये	---	१,५४,४०	-
५.	(०१)(०१) मुफसल क्षेत्रातील अध्यापनेत्तर रुग्णालये व दवाखाने (२२१०३०४७) २१ सामग्री व पुरवठा (आर-१७)	मुफसल क्षेत्रातील अध्यापनेत्तर शासकीय रुग्णालये	०३	-	-
६.	(०५)(०१) मनोरुग्णालये (२२१००२१७) (आर-१६ व १७)	मनोरुग्णालये	---	२२७,५७,५२	-
७.	०३ ग्रामीण आरोग्य सेवा-विषमचिकित्सा ११०- रुग्णालये व दवाखाने ११०-५ इतर रुग्णालये व दवाखाने (०१)(०१) कुटिर रुग्णालये (२२१००३१५) (आर-२३ व २४)	कुटिर रुग्णालये	---	९८,१५,९९	-

१	२	३	४	५	६
८. ०६ सार्वजनिक आरोग्य, ००१-संचालक व प्रशासन (०८) (०८) प्राथमिक आरोग्य केंद्राचा ग्रामीण रुग्णालयाइतका दर्जा वाढविणे (२२१००४१३) (आर-२८ व २९)	प्राथमिक आरोग्य केंद्राचा ग्रामीण रुग्णालयाइतका दर्जा वाढविणे	---	१२७७,५१,०४	-	-
९. ०१० किमान गरजा कार्यक्रम पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना, (०१) (०२) प्राथमिक आरोग्य केंद्राचा ग्रामीण रुग्णालयाइतका दर्जा वाढविणे (२२१००५३१) (आर-४८)		---	१७१,१८,९७	-	-
१०. ०६ सार्वजनिक आरोग्य, १०७-सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा, (०१)(०१) सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा, स्थापन (२२१००९८८) (आर-४३ व ४४)		---	५०,९३,९०	-	-
११. (०१) (०३) (तीन) मध्यवर्ती सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळेची स्थापना (२२१०१००८) (आर-४४)	मध्यवर्ती सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा (१०० % केंद्रीय पुरस्कृत योजना)	५,१९,६५	-	-	-
एकूण		...	५,१९,६८	३९३०,३४,४२	-

३. मानसिक आरोग्य कार्यक्रम

प्रस्तावना -

जागतिक आरोग्य संघटनेने परिभाषित केले आहे की, मानसिक आरोग्य हा आरोग्याचा अविभाज्य भाग आहे. मानसिक विकार हा सामाजिक, अर्थिक, जैविक आणि पर्यावरणीय घटकांच्या श्रेणीद्वारे निर्धारित केला जातो.

वैद्यकीय दृष्ट्या मानसिक विकार हे एखाद्या व्यक्तीच्या आकलनशक्ती, भावनिक नियमन किंवा वर्तमानामध्ये बदल याद्वारे दर्शविले जातात. मानसिक विकारांना मानसिक आरोग्य स्थिती असेही संबोधले जाऊ शकते. ज्यामध्ये मानसिक विकास मनोसामाजिक अपंगत्व आणि (इतर) मानसिक स्थिती लक्षणीय त्रास, कार्यात बिघाड किंवा स्वताची हानी होण्याच्या जोखमीशी संबंध आहे.

बदलते वातावरण, स्पर्धात्मक जीवन, महामारीचा झालेला उद्रेक जगण्याची अनिश्चितता समाजात इत्यादीमुळे ताणतणाव, नैराश्य, चिंता वाढत जाते आणि त्यामुळे अनेकांमध्ये मानसिक विकार निर्माण होतात.

शारिरिक आजाराप्रमाणेच मानसिक आजार हे सर्वसामान्यपणे आढळून येतात. तथापि योग्य निदान करण्यासाठी पुरेशा विशिष्ट चाचण्या/परिक्षणे उपलब्ध नसल्यामुळे मानसिक रोगाचे निदान करणे हे इतर आजारांपेक्षा कठीण आहे.

* कार्यक्रमाची मुख्य उद्दिष्टे :

● शारिरीक आजाराप्रमाणेच मानसिक आजार हे सर्वसामान्यपणे आढळून येतात. तथापि योग्य निदान करण्यासाठी पुरेशा विशिष्ट चाचण्या/परिक्षणे उपलब्ध नसल्यामुळे मानसिक रोगाचे निदान करणे हे इतर आजारांपेक्षा कठीण आहे.

(१) जिल्हा स्तरावर जिल्हा मानसिक आरोग्य युनिट कार्यान्वित करणे.

(२) मानसिक आजार ओळखणे आणि उपचार करणे.

(३) शाळा व महाविद्यालयीन विद्यार्थी आणि समुदायाना विशेषता Community Based Service द्वारे सेवा देणे.

(४) दुर्गम आणि ग्रामीण भागातील जनतेला इतर आरोग्य सेवांसह मानसिक आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देणे.

(५) मानसिक आरोग्य सेवांच्या बाबतीत योग्य मार्गदर्शनाने सामान्य आरोग्य सेवांमधील कर्मचाऱ्यांना विविध कार्ये आणि जबाबदार्या सोपवणे. आणि आरोग्य आणि सामुदायिक सेवांचे प्रशिक्षण देणे.

(६) मानसिक आरोग्य सेवा इतर सामान्य आरोग्य सेवांशी जोडणे आणि मानसिक आरोग्य सेवेला आरोग्याच्या मुख्य प्रवाहात आणणे.

(७) समाजात मानसिक आरोग्य सेवा प्रदान करण्यात आणि विकसित करण्यात लोकांच्या सहभाग सुनिश्चित करणे.

(८) राज्य आणि जिल्हा स्तरावर जनजागृती करणे.

(H) 105 (Part-I)-M-3

मानसिक आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत दिल्या जाणाऱ्या सेवा:-

■ **प्राथमिक आरोग्य स्तर** - राज्यातील ग्रामीण व दुर्गम भागापर्यंत मानसिक आरोग्य सेवा ही उपकेंद्र स्तरावर कार्यरत समुदाय आरोग्य अधिकारी (CHO), आरोग्य सेवीका, आरोग्य सेवक तसेच आशा यांचे मार्फत दिली जाते. आयुष्यमान आरोग्य मंदीर (उपकेंद्र) स्तरावर देण्यात येणाऱ्या सेवांमध्ये वाढ करण्यात आलेली असून त्यामध्ये मानसिक आरोग्य सेवेचा समावेश करण्यात आलेला आहे. समुदाय आरोग्य अधिकारी (CHO), व आशा मार्फत प्राथमिक तपासणी (Screening), करण्यात येते व संशयित रुग्णांना संदर्भित केले जाते.

राज्यात एकुण १९३६ प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये मानसिक आरोग्य सेवा देण्याकरिता मनशक्ती क्लिनिक स्थापित करण्यात आले असून प्रा. आ. केंद्राच्या प्रशिक्षित वैद्यकीय अधिकारी यांच्याद्वारे बाह्य रुग्ण सेवा दिली जात आहे. यामध्ये प्राथमिक तपासणी, संदर्भित केलेल्या रुग्णांची पडताळणी, समुपदेशन, प्राथमिक उपचार, जनजागृती व संदर्भ सेवा पुरविली जाते.

■ **दुय्यम आरोग्य स्तर**- राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रमद्वारे सर्व जिल्ह्यात मानसिक आरोग्याची सेवा जिल्हा रुग्णालय/उपजिल्हा रुग्णालय येथे कार्यान्वित जिल्हा मानसिक आरोग्याची सेवा जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रमांमार्फत (DMHP) दिली जाते आहे. यामध्ये खालील सेवांचा समावेश आहे.

- बाह्यरुग्ण सेवा,
- अंतरुग्ण सेवा,
- औषधापचार व समुपेशन
- Targeted Intervention अंतर्गत विविध शाळा, कॉलेज, कार्यालये, वृद्धाश्रम इ. येथे मानसिक आजारा बाबत जनजागृती व समुपदेशन सत्र.
- मेमरी क्लिनिक अंतर्गत स्मृतीभ्रंश बाधित ज्येष्ठ नागरिकांकरीता विशेष बाह्यरुग्ण विभाग.

■ **तृतीय आरोग्य स्तर**- राज्यात चार (ठाणे, पुणे, नागपूर व रत्नागिरी) प्रादेशिक मनोरुग्णालयामार्फत तृतीय स्तरावरील मानसिक आरोग्य सेवा दिली जाते. यामध्ये खालील सेवांचा समावेश आहे.

- बाह्यरुग्ण सेवा, आंतरुग्ण सेवा, विशिष्ट उपचार-ईसीटी, आरटीएमएस इ.
- व्यसनमुक्ती उपचार
- विविध प्रकारच्या मानसिक आजार संबंधित उपचार
- व्यवसाय प्रशिक्षण
- योगा आणि शारिरिक व्यायाम
- मनोरुग्ण पुनर्वसन

प्रादेशिक मनोरुग्णालये :-

■ राज्यात पुणे (२५४० खाटा), ठाणे (१८५० खाटा), नागपूर (९४० खाटा) आणि रत्नागिरी (३६५ खाटा) या ठिकाणी प्रादेशिक मनोरुग्णालय कार्यरत आहेत. त्यांची एकूण ५६९५ मनोरुग्णांची भरती करण्याची क्षमता आहे. तसेच जिल्हा रुग्णालयात मानसिक आजारावर उपचार करण्याची सोय उपलब्ध आहे.

■ मौजे उदगाव जि. कोल्हापूर व जालना येथे ३६५ खाटांचे प्रादेशिक मनोरुग्णालय उभारण्याबाबतची कार्यवाही सुरु आहे. तसेच जालना जिल्ह्यात तात्पुरत्या स्वरूपात ३६५ खाटांपैकी ५० खाटांचे मनोरुग्णालय सुरु करण्यात आले आणि अंबाजोगाई जि. बीड येथे १०० खाटांचे वृध्दत्व आरोग्य व मानसिक आजार केंद्र कार्यान्वित करण्यात आले आहे.

■ शासन निर्णय क्र. जिरुप २१०५/प्र.क्र.१३०/आ-३ मंत्रालय मुंबई दि. ०१ मार्च, २००६ अन्वये राज्यातील सर्व जिल्हा रुग्णालयांत प्रत्येकी दहा खाटांचा मनोविकृती कक्ष सुरु करण्यात आलेला आहे.

भौतिक अहवाल

प्रादेशिक मनोरुग्णालयातील आंतररुग्ण व बाह्य मनोरुग्णांचा तपशील

वर्ष	पुणे		ठाणे		नागपूर		रत्नागिरी		एकूण	
	बाह्य रुग्ण	आंतर रुग्ण								
२०२३-२४	४१०६३	१३०७२	५७९७१	१०५७५	५१५९९	६००३	२९९१०	१७५६	१८०५४३	३१४०६
२०२४-२५	४८९३८	११३५३	५४६२४	८९१०	५६८९६	५५३६	२७६२२	१२०७	१८८०८०	२७००६
२०२५-२६	२५९९५	९८३८	२६३९९	६२१०	२६७५८	३१५३	१५६५७	१७१८	९४८०९	२०९१९

आर्थिक अहवाल —

औषधी/लिनन व यंत्रसामुग्री खर्चाचा तपशील सन २०२२-२३ ते २०२५-२६

(रु. लाखात)

Budget Head ४२१०१११९ (Plan)			२२१००२१७ & २२१००२९१ (Non Plan)	
Year वर्ष	मंजूर अनुदान (Plan)	खर्च (Plan)	मंजूर अनुदान (Non Plan)	खर्च (Non Plan)
२०२३-२४	६२.४०	००.००	६६२.१२	६३८.१२
२०२४-२५	५१४.३६	४९८.५८	६२७.४८	२१३.४५
२०२५-२६	१९.७६	०.००	३१०.००	०.००

राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रम

(National Mental Health Programme)

● केंद्र शासनाद्वारे राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रम १९९७- ९८ साली रायगड जिल्ह्यात व तन्दंतर सर्व जिल्ह्यात कार्यक्रम सुरु करण्यात आला आहे.

● केंद्र शासनाच्या राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत सर्व जिल्हा रुग्णालयात मानसिक आजारावर उपचार करण्याची सोय उपलब्ध आहे.

● राज्यातील सर्व जिल्ह्यात जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रम (DMHP) द्वारे मानसिक आरोग्याच्या सेवा दिल्या जातात.

भौतिक अहवाल -

अ.क्र.	वर्ष	बाह्यरुग्ण संख्या	आंतररुग्ण संख्या
१	२०२३-२०२४	९,१८,८७२	१६,७४२
२	२०२४-२०२५	१६,८८,२६१	२३,३०८
३	२०२५-२०२६ (सप्टें. २०२५ पर्यंत)	८,६०,५३९	१३,३६१

आर्थिक अहवाल -

वर्ष निहाय खर्चाचा तपशिल - (रु. लाखात)				
अ.क्र.	वर्ष	मंजूर निधी	खर्च	खर्चाची टक्केवारी
१	२०२३-२४	७३२.८५	३५६.५६	४८.६५
२	२०२४-२५	३३०.९७ (Prioritized Budget)	२६१.३९	७९.०
३	२०२५-२६ सप्टें. २०२५	७०१ (Prioritized Budget)	४७.२९	६.२

टेली मानस सेवा Tele MANAS Services (Tele Mental health Assistance and Networking Across States)

■ महाराष्ट्र २४*७ टेली मानस हेल्पलाईनद्वारे, एकात्मिक आणि सर्वसमावेशक मानसिक आरोग्य सेवा दिली जाते. ही सेवा राज्यात ऑक्टोबर २०२२ पासून टोल फ्री क्रमांक १४४१६ द्वारे सुरु करण्यात आली आहे. या अंतर्गत विविध मानसिक समस्यांकरिता समुपदेशन करण्यात येते.

■ राज्यात तीन Tele Manas Units (प्रादेशिक मनोरुग्णालय ठाणे, प्रादेशिक मनोरुग्णालय पुणे आणि वृध्दत्व आरोग्य व मानसिक आजार केंद्र अंबेजोगाई जि.बीड व एक Mentoring Unit (AIIMS, Nagpur) येथे कार्यान्वित करण्यात आले आहे. आतापर्यंत २,२३,७७५ कॉल्स प्राप्त झालेले आहेत.

Targeted Intervantion at community level activities.

■ जिल्ह्यामध्ये Targeted intervantion च्या माध्यामातून प्रभावपणे मानसिक आरोग्य कार्यक्रमात राबविण्यातस मदत होते.

■ या अंतर्गत जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रमाच्या टिम मार्फत शाळा, महाविद्यालये, जेल, वृध्दाश्रम, गाव इ. ठिकाणी मानसिक आरोग्याचे सत्र आयोजित केले जातात व मानसिक आरोग्याची तपासणी, समुपदेशन, उपचार केले जातात आणि संदर्भ सेवा पुरविण्यात येते.

मानसिक आरोग्य अंतर्गत नाविन्यपूर्ण उपक्रम :-

■ **मनशक्ती क्लिनिक** - राज्यामध्ये मानसिक आरोग्याच्या सेवा प्राथमिक आरोग्य केंद्रामध्ये उपलब्ध व्हाव्यात यासाठी प्राथमिक आरोग्य केंद्रात DMHP अंतर्गत मनशक्ती क्लिनिक सुरु करण्यात आले आहे. या अंतर्गत आजपर्यंत १९३६ प्राथमिक आरोग्य केंद्रामध्ये मनशक्ती क्लिनिक सुरु झाले आहे.

■ **डे केअर सेंटर** - मनोसामाजिक पुनर्वसन आणि व्यावसायिक उपचार, व्यावसायिक प्रशिक्षणाद्वारे मनोरुग्णांचा दैनंदिन जीवन सुधारण्यासाठी बऱ्या झालेल्या रुग्णांना विविध कलाकुसर शिकवण्यात येते. महाराष्ट्रात आतापर्यंत एकूण १३ डे केअर सेंटरची स्थापन करण्यात आली आहे.

■ **स्मृतिभ्रंश क्लिनिक** - मेमरी क्लिनिक अंतर्गत स्मृतिभ्रंश बाधित ज्येष्ठ नागरिकांकरिता विशेष बाह्यरुग्ण विभाग ३४ जिल्ह्यांमध्ये सुरु करण्यात आले आहे. या अंतर्गत जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत कार्यरत असलेल्या कर्मचाऱ्यांना विशेष प्रशिक्षण देण्यात आले आहे. तसेच स्मृतिभ्रंश रुग्णांकरिता मोफत औषधे पुरवली जातात.

मानसिक आरोग्य सेवा कायदा २०१७ :-

■ मानसिक आरोग्य सेवा कायदा २०१७ भारतामध्ये ७ एप्रिल २०१७ रोजी पारित झाला विद्यमान मानसिक आरोग्य सेवा कायदा १९८७ मध्ये सुधारणा करुन मानसिक आरोग्य सेवा कायदा २०१७ व ७ जून २०१८ पासून अमंलात आला आहे.

■ या कायद्याचे वैशिष्ट्ये म्हणजे एखादया व्यक्तीच्या अधिकारांचे संरक्षण करणे. रुग्णालयातील मानसिक आजारावरील उपचारांसाठी प्रवेश सुलभ करणे आणि आगाऊ निर्देशाव्दारे रुग्णांस आजारावरील कसे उपचार करायचे आहेत ते ठरविण्याचे हक्क दिले आहे.

■ महाराष्ट्राने मानसिक आरोग्य सेवा कायदा (२०१७) च्या आदेशान्वये राज्य मानसिक आरोग्य प्राधिकरण तसेच आठ मानसिक आरोग्य आढावा मंडळे (MHRB) स्थापन केली आहेत. ज्यामध्ये महाराष्ट्रातील ३६ जिल्ह्यातील ८ आरोग्य मंडळांमधील ठाणे, पुणे, नागपूर, नाशिक, कोल्हापूर, अकोला, छत्रपती संभाजी नगर, आणि लातूर या ८ आढावा मंडळांचा समावेश आहे. तसेच पुर्ण राज्याकरिता १५ ठिकाणी आढावा मंडळ स्थापन करण्याची कार्यवाही सुरु आहे.

४. वैद्यकीय सार्वजनिक आरोग्य विभाग

रुग्णालयीन सेवा :

राज्यात आरोग्य सेवा संचालनामार्फत प्रतिबंधात्मक व उपचारात्मक सेवा उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, उपविभागीय रुग्णालये, जिल्हा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालये व सामान्य रुग्णालयामार्फत पुरविण्यात येतात. विशेष संदर्भीय सेवा जिल्हा रुग्णालये व उपजिल्हा रुग्णालयामार्फत देण्यात येतात.

राज्यातील रुग्णालयांची माहिती

रुग्णालयाचा प्रकार	संख्या	खाटांची संख्या
जिल्हा रुग्णालये	२०	५१२७
अ) उपजिल्हा रुग्णालये (१०० खाटा)	३३	३३००
ब) उपजिल्हा रुग्णालये (५० खाटा)	७१	३५५०
**स्त्री रुग्णालये	२३	२९०५
इतर सामान्य रुग्णालये	०८	१३८२
*ग्रामीण रुग्णालये (३० खाटा)	३७१	१११३०
विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालये	०२	३२०
एकूण ...	५२८	२७७१४

जिल्हा रुग्णालये :- जिल्हा रुग्णालयांमध्ये पुरविण्यात येणाऱ्या विशेषज्ञ सेवा पुढीलप्रमाणे :-

जिल्हा रुग्णालयांमध्ये मंजूर करण्यात आलेले विशेषज्ञ

१. भिषक	८	शरीरविकृती चिकित्सक
२. शल्य चिकित्सक	९.	मनोविकृती चिकित्सक
३. स्त्रीरोग प्रसूती तज्ञ	१०.	चर्मरोग तज्ञ
४. बालरोग तज्ञ	११.	क्षयरोग तज्ञ
५. अस्थिव्यंग शल्य चिकित्सक	१२.	नेत्रशल्य चिकित्सक
६. बधिरीकरण शास्त्रज्ञ	१३.	कान, नाक, घसा तज्ञ
७. क्ष-किरण शास्त्रज्ञ	१४.	दंत शल्य चिकित्सक

सेवा आणि सुविधा :-

अतिदक्षता कक्ष (ICU)

राज्यातील सर्व जिल्हा रुग्णालयामध्ये गंभीर रुग्णांवर उपचार करण्याकारिता ६ खाटांचा अतिदक्षता कक्ष, १८ अतिरिक्त कर्मचारी वर्गासह कार्यान्वित करण्यात आला आहे. त्याकरिता आवश्यक यंत्रसामुग्री उपलब्ध करून देण्यात आली आहे.

विशेष नवजात अर्भक काळजी :-

कमी वजनाच्या तथा अपुऱ्या दिवसांच्या जन्मलेल्या बालकांची निगा अतिदक्षता कक्षात ठेवून केल्यास मृत्युचे प्रमाण बऱ्याच अंशी कमी करणे

शक्य असते. यास्तव राज्यातील सर्व जिल्हा रुग्णालयांमध्ये, स्त्री रुग्णालयामध्ये नवजात बालकांसाठी सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत. या कक्षासाठी १० अतिरिक्त कर्मचारी वर्ग तसेच आवश्यक यंत्रसामुग्रीचा पुरवठा करण्यात आला आहे.

जळीत कक्ष :-

राज्यात भाजलेल्या रुग्णांना उपचार देण्यासाठी खास जळीत कक्षाची आवश्यकता असते. सर्व जिल्हा रुग्णालयामध्ये जळीत रुग्णांसाठी सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहेत. या कक्षात ५ खाटा पुरुषांसाठी व ५ खाटा स्त्रीयांसाठी राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत.

सि. टी. स्कॅन :-

राज्यातील जिल्हा रुग्णालयांमध्ये उपचाराकरिता दाखल होणाऱ्या रुग्णांमधील जखमी रुग्णांमध्ये डोक्याला मार लागलेले रुग्ण मोठ्या प्रमाणात असतात. अशा रुग्णांची तातडीने सी. टी. स्कॅन चाचणी करून त्यांच्यावर वेळीच उपचार केल्यास जास्तीत जास्त रुग्णांचे प्राण वाचविणे शक्य असते. यास्तव सर्व जिल्हा रुग्णालये व सामान्य रुग्णालये येथे ही सुविधा उपलब्ध आहे.

मनोविकृती कक्ष :-

शासनाने शासन निर्णय क्र. जिरुप २१०५/प्र. क्र. १३०/आरोग्य-३, दिनांक १ मार्च, २००६ अन्वये राज्यातील १९ जिल्हा रुग्णालयांत प्रत्येकी दहा खाटांचा मनोविकृती कक्ष सुरु करण्यात आलेला असून मनोविकृती चिकित्सा कक्ष अंतर्गत एकूण २० पदे मंजूर करण्यांत आलेली आहेत.

सोनोग्राफी सुविधा :-

पोटातील रोगाचे अचूक निदान करण्याकरिता सर्व जिल्हा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालये, सामान्य रुग्णालये येथे सोनोग्राफीची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे. वरील यंत्र हाताळण्यासाठी अधिकाऱ्यांना प्रशिक्षित करण्यात आले आहे.

डायलेसिसची सुविधा :-

सर्व जिल्हा रुग्णालये, सामान्य रुग्णालये, विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालय नांदेड व उपजिल्हा रुग्णालये अशा ६६ रुग्णालयांत डायलेसिसची सुविधा उपलब्ध करून देणात आली आहे. या ६६ रुग्णालयांत एकूण ४२५ डायलेसिस मशीनद्वारे ही सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे. याकरिता प्रत्येक रुग्णालयातील भिषक, वैद्यकीय अधिकारी, परिचारीका व डायलेसिस तंत्रज्ञ यांना प्रशिक्षण देण्यात आले आहे. त्याचप्रमाणे करारतत्वावर सर्व रुग्णालयात नेफ्रॉलॉजीस्ट यांची नेमणूक करण्यात आलेली आहे.

स्त्री रुग्णालये :- महिलांना आरोग्य सेवा पुरविण्यासाठी राज्यात एकूण २३ स्त्री रुग्णालये कार्यरत आहेत. या रुग्णालयाद्वारे महिलांना प्रसूतीपूर्व व प्रसूतीनंतरच्या आरोग्य सुविधा पुरविण्यात येतात त्याचप्रमाणे विशेष नवजात अर्भक काळजी कक्षाद्वारे नवीन नवजात बाळांनाही आरोग्य सुविधा पुरविण्यात येतात.

स्त्री रुग्णालयामध्ये मंजूर करण्यांत आलेले विशेषज्ञ

१. भिषक
२. शल्य चिकित्सक
३. स्त्रीरोग प्रसूती तज्ञ
४. बालरोग तज्ञ
५. बधिरीकरण शास्त्रज्ञ
६. क्ष-किरण शास्त्रज्ञ

उपजिल्हा रुग्णालये

राज्यातील ३० खाटांच्या ग्रामीण रुग्णालयाचे श्रेणीवर्धन करून तेथे ५० खाटांच्या ७१ व १०० खाटांच्या ३३ उपजिल्हा रुग्णालयात रुपांतर करण्यात आलेले आहे. सदर रुग्णालयामार्फत प्राथमिक आरोग्य केंद्र तसेच ग्रामीण रुग्णालयातून संदर्भित केलेल्या रुग्णांवर औषधोपचार, शस्त्रक्रिया करण्याबाबत कार्यवाही केली जाते.

अ. क्र.	उपजिल्हा रुग्णालयामध्ये	उपजिल्हा रुग्णालयामध्ये (१००) येथे उपलब्ध विशेष सेवा	उपजिल्हा रुग्णालयामध्ये (५०) येथे उपलब्ध विशेष सेवा
१	भिषक	१. भिषक	
२	शल्य चिकित्सक	२. शल्य चिकित्सक	
३	स्त्रीरोग प्रसूती तज्ञ	३. स्त्रीरोग प्रसूती तज्ञ	
४	बालरोग तज्ञ	४. बालरोग तज्ञ	
५	अस्थिव्यंग शल्य चिकित्सक	५. भुलतज्ञ सेवा	
६	भुलतज्ञ सेवा		
७	नेत्रशल्य चिकित्सक		
८	दंत शल्य चिकित्सक		

ग्रामीण रुग्णालये

राज्यात ३० खाटांची ३७१ ग्रामीण रुग्णालय कार्यान्वित आहेत. या संस्था प्रथम संदर्भ सेवा केंद्र म्हणून कार्यरत आहेत. प्राथमिक आरोग्य केंद्रातून पाठविण्यात आलेल्या रुग्णांना संदर्भ सेवा पुरविण्यात येतात. तसेच उक्त कार्याबरोबरच प्रयोगशाळा तपासणी, क्ष-किरण तपासणी व रुग्ण वाहिका सेवा उपलब्ध केल्या जातात. प्रत्येक ग्रामीण रुग्णालयासाठी २५ कर्मचारींचा आकृतीबंध मंजूर आहे. यापैकी सुरक्षाक्षक, वाहनचालक, आहार व स्वच्छता सेवा कंत्राटी पध्दतीने उपलब्ध करण्याबाबत शासनाने निर्देश आहेत.

ट्रॉमा केअर युनिट

सर्व जिल्हा रुग्णालयात अपघात विभाग कक्ष उपलब्ध असून अपघात ग्रस्तांना आरोग्य सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येतात. ट्रॉमा केअर युनिटकरिता शासनाने १५ पदांचा अतिरिक्त कर्मचारी वर्ग उपलब्ध करून देण्यात आलेला आहे. राज्यात एकूण ११७ ट्रॉमा केअर युनिट मंजूर आहेत. त्यापैकी ७८ रुग्णालयांमध्ये सदर केंद्रे कार्यान्वित आहेत.

विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय

१) नाशिक :- शासनाने नाशिक येथे विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय दि २६ जून, २००८ रोजी सुरु करण्यात आले. या रुग्णालयामध्ये खालील विशेषज्ञ सेवा उपलब्ध आहेत.

कार्डीओलॉजी, कार्डीओ व्हॅस्क्यूलर थोरेसिक युनिट

ऑनकोलॉजी व केमोथेरपी युनिट

नेफ्रॉलॉजी व युरॉलॉजी युनिट

२) अमरावती :- अमरावती येथे पहिल्या टप्प्यात पुढील अतिविशिष्ट तज्ञ वैद्यकीय सेवा पुरविण्यांत आलेल्या आहेत.

१) मुत्रपिंड विकार उपचार व शस्त्रक्रिया

२) सुगठन शस्त्रक्रिया

३) अर्भक शस्त्रक्रिया.

दिव्यांगत्व तपासणी, मुल्यमापन व प्रमाणपत्र वितरण “दिव्यांग व्यक्ती हक्क अधिनियम कायदा २०१६”

दिव्यांग व्यक्तींचे जीवनमान उंचावण्यासाठी त्यांना सन्मानाने वेगवेगळ्या संधी उपलब्ध करून त्यांचे संरक्षण होण्याच्या दृष्टीने केंद्र शासनाने अपंग व्यक्ति (समान संधी, हक्कांचे संरक्षण आणि संपूर्ण सहभाग) केंद्रीय अधिनियम १९९५ अन्वये कायदा संमत करण्यात आला. सदर प्रमाणपत्र मिळविण्यासाठी खालील कागदापत्रे आवश्यक आहेत.

- १) ओळखपत्र आकाराचे २ फोटो
- २) रहिवासी पुरावा (रेशनकार्ड /लाईटबिल/अधिवास प्रमाणपत्र इ.)

दिव्यांग व्यक्तींना खालील सेवा पुरविण्यात येतात.

- १) दिव्यांगांना उपकरणे पुरविणे
- २) दिव्यांग व्यक्तींचे पुनर्वसन
- ३) विविधी शस्त्रक्रिया
- ४) फिजिओथेरपी
- ५) व्यवसाय उपचार
- ६) सर्व रुग्णालयांमध्ये रॅम्पचे बांधकाम करणे.

ई-गव्हर्नन्सचा एक भाग म्हणून तसेच अपंगत्वाचे अचूक मूल्यांकन करण्यासाठी शासनाने सन २०१२ मध्ये अपंग प्रमाणपत्रासाठी ऑनलाइन संगणकप्रणाली सुरु केली होती.

दिव्यांग प्रमाणपत्र देण्यासाठी तीन सदस्यीय वैद्यकीय मंडळाची स्थापना करण्यात आलेली आहे. कायद्यातील तरतुदीनुसार विविध लाभ मिळण्यासाठी अपंगत्वाचे प्रमाण कमीत कमी ४० टक्के असणे आवश्यक आहे. अपंगत्वाचे मूल्यांकन व प्रमाणपत्राबाबत बुधवारी कामकाज पाहिले जाते.

तात्पुरत्या प्रमाणपत्राची वैधता प्रमाणपत्र देण्यात आलेल्या तारखेपासून प्रमाणपत्रात नमुद तारखेपर्यंत किंवा जास्तीत जास्त ५ वर्षे असेल. कायमस्वरूपी प्रमाणपत्राची वैधता आयुष्यभर असेल.

दिनांक १४-९-२०१८ च्या शासन निर्णयानुसार सद्यःस्थितीत २१ अपंगत्वाचा समावेश सदर प्रमाणपत्रा करीता करण्यात आला आहे.

दिनांक ०२-१०-२०१८ पासून “Swavlamban Card” या केंद्रशासनाच्या पोर्टलवरून खालील २१ प्रकारची दिव्यांग प्रमाणपत्र दिली जातात.

- १) दृष्टीदोष (अंधत्व), २) कर्णबधीरता, ३) शारीरिक दिव्यांगता, ४) मानसिक आजार, ५) बौद्धिक दिव्यांगता, ६) बहूदिव्यांगता, ७) शारीरिक वाढ खुंटणे, ८) स्वमग्नता, ९) मेंदूचा पक्षाघात, १०) स्नायुंची विकृती, ११) मज्जासंस्थेचे जुने आजार, १२) अध्ययन अक्षमता, १३) मल्टीपल स्क्लेरोसिस, १४) वाचा व भाषा दोष, १५) थॅलमसेमिया, १६) हिमोफिलीया, १७) सिकल सेल डिजीज, १८) अॅसीड अॅटॅक व्हिक्टिम, १९) पार्किन्सन्स डिजीज, २०) दृष्टीक्षीणता, २१) कुष्ठरोग.

५. राज्य रक्त संक्रमण सेवा

प्रस्तावना :- राज्य रक्त संक्रमण परिषद या कार्यालयाची स्थापना राज्य शासन निर्णय दिनांक ०२ व ०४ जुलै, १९९६ अन्वये सर्वोच्च न्यायालयाचे आदेशानुसार करण्यात आली आहे. तसेच परिषदेची नोंदणी रजिस्टर ऑफ सोसायटी यांचेकडे सोसायटी ॲक्ट १८६० अंतर्गत करण्यात आली आहे.

तसेच दिनांक २२ जानेवारी, १९९७ रोजी चॅरीटी कमिशनर यांचेकडे BPTACT १९५० दिनांक १७ फेब्रुवारी, १९९८ रोजी करण्यात आली.

सदर संस्थेचा मुळ उद्देश राज्यात सुरक्षित रक्ताचा पुरेसा पुरवठा वाजवी किमतीत व्हावा असा आहे.

राज्य रक्त संक्रमण परिषदेचे १७ सदस्यीय नियामक मंडळाद्वारे प्रशासकिय कामकाजाचे नियमन होते. १७ सदस्यांमध्ये शासकिय विभागातील सनदी अधिकारी व सार्वजनिक क्षेत्रातील तज्ञांचा समावेश आहे. अप्पर मुख्य सचिव, सार्वजनिक आरोग्य विभाग हे राज्य रक्त संक्रमण परिषदेचे अध्यक्ष आहेत. संचालक, आरोग्य सेवा राज्य रक्त संक्रमण परिषदेचे संचालक असून ते दैनंदिन कामकाज हाताळतात व त्यांना सहाय्यक संचालक (राज्य रक्त संक्रमण परिषद) हे मदत करतात.

२) रक्तकेंद्राची सद्य : स्थिती

राज्यामध्ये आज एकूण ४०२ परवानाधारक व नोंदणीकृत रक्तपेढ्या कार्यरत आहेत. रक्त संकलन, रक्ताची तपासणी व त्याचे वितरण परवानाधारक रक्तकेंद्रामार्फत केले जाते. एकूण ४०२ रक्तकेंद्रापैकी ३७१ रक्तकेंद्रामध्ये रक्त घटक विलगीकरण सुविधा उपलब्ध असून १७१ रक्तकेंद्रामध्ये अफेरेसीस सुविधा उपलब्ध आहे.

३) रक्तकेंद्राचे प्रशासकिय नियंत्रण निहाय संख्या खालीलप्रमाणे आहे.

अ) शासकिय रक्तकेंद्र (राज्य /केंद्र / नगरपालिका)	—	७९
रेडक्रॉस सोसायटी संचालित	—	१३
धर्मदाय संस्था	—	२९७
खाजगी संस्था	—	१३
एकूण	—	४०२

४. रक्त संक्रमण कार्यक्रम विषयी आकडेवारी खालील प्रमाणे आहे.

वार्षिक रक्त संकलन अहवाल (माहे जानेवारी - डिसेंबर) रक्त संक्रमण सेवा, महाराष्ट्र राज्य (आकडे लाखात)					
सन	एकूण रक्त संकलन	स्वैच्छिक रक्त संकलन	बदली रक्तदाता रक्त संकलन	स्वैच्छिक रक्तदान %	रक्तदान शिबीर संख्या
२०१९	१७.२३	१७.०७	०.१५	९९.०७	२९३६६
२०२०	१५.४६	१५.३१	०.१५	९९.०२	२६१०४
२०२१	१६.७३	१६.५८	०.१५	९९.०७	२८९२६
२०२२	१९.२८	१९.१५	०.१३	९९.३२	३४६७७
२०२३	२०.४४	२०.३६	०.०८	९९.५८	३३८०७
२०२४	२१.६८	२१.६१	०.०७	९९.६७	३५८१२
(२०२५ जाने. ते ऑक्टोबर)	१९.२६	१९.१८	०.०८	९९.५६	३४८६८

५. रक्त सेवा शुल्क :-

महाराष्ट्र शासनाने परिपत्रक क्रमांक रारसे- २०१३/प्र. क्र. २९६/आ-५ दिनांक ८ फेब्रुवारी, २०२३ अन्वये रक्त व रक्तघटक पुरवठा करण्यासाठी आकारावयाचे सुधारित प्रक्रिया शुल्क खालीलप्रमाणे निश्चित केले आहे.

अशासकीय रक्त केंद्र

S.No.	Description	Revised Govt. Charges as per NBTC Culdelines
1	Whole Blood	Rs.1550/-per unit
2	packed Red Cells	Rs.1550/-per unit
3	Fresh Frozen Plasma	Rs.400/-per unit
4	Platelet Concentrate	Rs. 400/-per unit
5	Cryopreclptare	Rs. 250/-per unit

शासकीय रक्तकेंद्रामध्ये रक्त व रक्तघटकाच्या प्रक्रिया शुल्कामध्ये खालीलप्रमाणे सुधारणा परिपत्रक क्र. रारसे २०१५/प्र. क्र. २९६/आ-५ ८ फेब्रुवारी, २०२३ अन्वये अन्वये करण्यात आली.

शासकीय रक्त केंद्र

S.No.	Description	Revised Govt. Charges as per NBTC Guidelines
1	Whole Blood	Rs.1100/-per unit
2	packed Red Cells	Rs.1100/-per unit
3	Fresh Prozen Plasma	Rs. 300/-per unit
4	Platelet Concentrate	Rs. 300/-per unit
5	Cryopreclptare	Rs. 200/-per unit

Free Blood is proided to the patients admitted in the Govt. Hospital.

Plateler by Aphcresis Method

Non-Govt. : Rs. 11,000/- per unit

Govt. : Rs. 9,000/-

६. महत्वाचे वैशिष्ट्ये :

६.१ सामायिक स्वैच्छिक रक्तदान कार्ड :

शासन निर्णय क्र. रारसे/२००१/८२७/प्र.क्र.१९०/ आरोग्य- ६, मंत्रालय, दिनांक १४ ऑक्टोबर, २००२ अन्वये रारसंप मार्फत राज्यातील सर्व रक्तपेढ्यांना सामायिक स्वैच्छिक रक्तदान कार्ड योजना सुरु करण्याचे आदेश देण्यात आले आहेत. त्या नुसार राज्यातील कोणत्याही व्यक्तीने एक वेळा रक्तदान केल्यास त्यांना वरील कार्ड देण्यात येऊन त्याचा उपयोग ते आपले नातेवाईक, मित्रमंडळीस गरजेच्या वेळी कोणत्याही शासकीय, निमशासकीय रक्तकेंद्रातून त्यांना एक रक्तपिशवी मोफत मिळू शकते.

६.२ रक्तदान वाढवणे व मार्गदर्शनास्तव प्रभात फेरीचे आयोजन :

दि. १ ऑक्टोबर, हा दिवस दरवर्षी “ राष्ट्रीय स्वैच्छिक रक्तदान दिवस ” म्हणून साजरा करण्यात येतो. सदर दिवशी राज्यातील सर्व जिल्ह्यांचे ठिकाणी जनजागरण प्रभात फेरी, रक्तदान शिबीर, निबंध स्पर्धा, रांगोळी स्पर्धा, घोष वाक्ये लिहिणे, रेडिओ, दुरदर्शनचे माध्यमातून जनजागरण असे कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात.

६.३ थॅलेसेमिया / हिमोफिलिया रुग्णांना मोफत रक्तपुरवठा :

दि. ५ जानेवारी, २००० अन्वये राज्यातील सर्व शासकीय, निमशासकीय, महानगर पालीका संचलीत रक्तपेढ्यांना रारसंप मार्फत या रुग्णांना मोफत रक्त देण्याचे आदेश देण्यात आले आहेत. आज पर्यंत या कार्यालयातर्फे थॅलेसेमिया रुग्णांना एकूण १२९३८ व हिमोफिलिया रुग्णांना एकूण ५९०२ कार्ड वाटप करण्यात आले आहेत.

६.४ सिकलसेल रुग्णांना मोफत रक्त पुरवठा :

दि. ५ डिसेंबर, २००१ अन्वये राज्यातील सर्व शासकीय, निमशासकीय, महानगर पालीका संचलीत रक्तपेढ्यांना रारसंप मार्फत या रुग्णांना मोफत रक्त देण्याचे आदेश देण्यात आले आहेत. आज पर्यंत या कार्यालयातर्फे सिकलसेल रुग्णांना एकूण १२३८८ कार्ड वाटप करण्यात आले आहेत.

६.५ ग्रीन कार्ड योजना :

शासन निर्णय क्र. रक्तसं २००६-९४४ प्र. क्र. २५८ आरोग्य ६, मंत्रालय, दि. २१/०८/०६ अन्वये स्वैच्छेने रक्तदान करणाऱ्या रक्तदात्यांना नियमितपणे रक्तदान करणेसाठी प्रोत्साहित करण्यासाठी शासकीय रुग्णालयातील रक्तपेढ्यांसाठी रक्तदान केल्यास त्या रक्तदात्यांना ग्रीन कार्ड देण्यात यावे असे आदेश देण्यात आले आहेत.

६.६ राज्य रक्तसंक्रमण वेबसाईट :

रुग्णांच्या नातेवाईकांना रक्तासाठी धावपळ करावी लागू नये यासाठी राज्य रक्तसंक्रमण परिषदे तर्फे www.mahasbtc.org ही वेबसाईट तयार करण्यात आली असून त्यावर राज्यातील सर्व रक्तपेढ्यांचा दैनंदिन रक्तसाठा उपलब्ध आहे.

६.७ सर जे. जे. महानगर रक्तकेंद्र :

सर जे जे महानगर रक्तकेंद्र ही अत्याधुनिक व “स्टेट ऑफ आर्ट” चे कामकाज पूर्ण झाले असून दिनांक २५ फेब्रुवारी, २००९ रोजी सर जे. जे. महानगर रक्तकेंद्राच्या कामकाजास सुरुवात करण्यात आली. या रक्तकेंद्रात १०० टक्के स्वैच्छिक रक्तदान करण्यात येते. तसेच १०० रक्तघटक तयार करण्यात येतात. तसेच फिरते रक्त संकलन वाहन, बारकोड रक्तपिशय्या व सुरक्षित रक्त पुरवठा ही सदर रक्तपेढीची आणखी काही वैशिष्ट्ये आहेत. सन ऑक्टो. २०२४ वर्षात २३,३०४ एवढे रक्त संकलन करण्यात आले व तसेच ५८०१० रक्तविघटकांचे रुग्णांना वितरणही करण्यात आले आहे.

७ विशेष उपलब्धता :

७.१ अतिउत्कृष्टतेचा पुरस्कार : दिनांक १४ जून, २०१४ रोजी जागतिक रक्तदाता दिनानिमित्त मा. केंद्रीय आरोग्य मंत्री, डॉ. हर्षवर्धन यांचेहस्ते नवी दिल्ली सेथे, लक्षणीय कामगिरीबद्दल राष्ट्रीय पातळीवर अतिउत्कृष्टतेचा (Certificate of Excellence for outstanding performance) पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आलेले आहे. पुरस्काराचे स्वरूप स्मृतीचिन्ह व प्रमाणपत्र असे आहे.

७.२ स्कॉच अवार्ड : नाविन्यपूर्ण व अधुनिक तंत्रज्ञान असलेली योजना म्हणून ब्लड ऑन कॉलजीवन अमृत सेवा या योजनेचा दिनांक १९/९/२०१४ रोजी स्कॉच, नवी दिल्ली या संस्थेतर्फे “SKOCH Award for excellence 2014” हा प्रतिष्ठेचा पुरस्कार देऊन गौरव करण्यात आलेला आहे.

७.३ अवार्ड ऑफ एक्सलेन्स - २०१५ : जागतिक रक्तदाता दिनानिमित्त दिनांक १४ जून, २०१५ रोजी राज्य रक्त संक्रमण परिषदेस जीवन अमृत सेवा या योजनेसाठी व या योजनेमध्ये Digital Technology & Social Media चा वापर केल्याबाबत अवार्ड ऑफ एक्सलेन्स देऊन केंद्र सरकारमार्फत गौरविण्यात आलेले आहे. या पुरस्काराचे स्वरूप सोनेरी स्मृती चिन्ह व प्रमाणपत्र असे आहे.

७.४ अवार्ड ऑफ एक्सलेन्स - २०१६ : दिनांक १४ जून, २०१६ रोजी ‘जागतिक रक्तदाता दिना’ निमित्त १००% स्वैच्छिक रक्तदानाचे ध्येय पूर्ण केल्याबाबत राज्य रक्त संक्रमण परिषदेद्वारे संचलित सर जे.जे.महानगर रक्तपेढी भायखळा मुंबईस नॅको व राष्ट्रीय रक्तसंक्रमण परिषद नवी दिल्ली यांचे मार्फत अतिउत्कृष्टतेचा (Award of Excellence) देऊन गौरविण्यात आले आहे.

६. नियोजन विकास व मुल्यमापन
प्राथमिक आरोग्य केंद्र - जिल्हा परिषद स्तर विभागांतर्गत
राबविण्यात येणाऱ्या उपाययोजनांची माहिती :-

सहसंचालक आरोग्य सेवा (प्राथमिक आरोग्य केंद्र - जिल्हास्तर) या विभागांतर्गत राज्यात १९५३ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, १०७८८ उपकेंद्रे, ४६२ आयुर्वेदिक दवाखाने ९२ अॅलोपॅथीक दवाखाने, १२१ प्राथमिक आरोग्य पथके, ६६ फिरती आरोग्य पथके, १३ मुफसल दवाखाने, ४, नागरी दवाखाने, ३१ जिल्हा परिषद दवाखाने, २५ युनानी दवाखाने व ३७ आश्रमशाळा तपासणी पथके यांचेमार्फत ग्रामीण भागात वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून दिल्या जातात.

शासन निर्णय क्रमांक: रुशुफी-२०२३/प्र.क्र. १६७/आरोग्य-३, दिनांक २३ ऑगस्ट, २०२३ अन्वये सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या अखत्यारित रुग्णालयामधील तपासणी व उपचार निशुल्क देण्यात येतात.

जिल्हा परिषदांना महाराष्ट्र जिल्हा परिषद आणि पंचायत समितीच्या अधिनियम १९६१ च्या कलम १८३ नुसार आस्थापना अनुदाने देण्यात येतात. त्यातून आरोग्य संस्थामधील अधिकारी कर्मचाऱ्यांचे तसेच तालुका आरोग्य अधिकारी/जिल्हा आरोग्य अधिकारी कार्यालयातील कर्मचाऱ्यांना वेतन अदा होते.

वरील अधिनियमातील कलम १८७ नुसार हस्तांतरीत विकास योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी जिल्हा परिषदांना योजनांतर्गत डीपीडीसीतून अनुदाने देण्यात येतात.

जिल्हा परिषद आरोग्य विभागाची निकड लक्षात घेऊन काही योजनांचे एकत्रिकरण करून तर काही योजना नव्याने अंतर्भूत करून नवीन मार्गदर्शक सुचना शासनाने शासन निर्णय क्र अर्थसं २०२०/प्र.क्र. १५८ अर्थसकल्प दिनांक ०९/११/२०२१ नुसार निर्गमित केल्या आहेत.

१) प्राथमिक आरोग्य केंद्रांसाठी/उपकेंद्रासाठी औषधी, साहित्य सामुग्री खरेदी.

२) प्राथमिक आरोग्य केंद्र/उपकेंद्र बांधकाम, विस्तारीकरण, देखभाल, दुरुस्ती व परिक्षण, अग्निसुरक्षा यंत्रणा खरेदी तसेच देखभाल दुरुस्ती, रुग्णालयांच्या इमारतीचे लेखापरीक्षण (Structural Audit) करणे तसेच विद्युत जोडणीचे लेखापरीक्षण (Electrical Audit) करणे, पीट बरीयल बांधकाम करणे.

३) प्राथमिक आरोग्य केंद्रांना प्रमाणकानुसार (मंजूर संख्येनुसार) रुग्णवाहिकांची खरेदी करणे तसेच देखभाल दुरुस्ती.

४) प्राथमिक आरोग्य केंद्रांचे/उपकेंद्रांचे/आयुर्वेदिक व युनानी दवाखान्यांचे बळकटीकरण (सोयी सुविधांमध्ये वाढ करणे.)

५) जिल्हा परिषद दवाखाने/प्राथमिक आरोग्य पथकांचे बांधकाम करणे.

या व्यतिरीक्त मा. राज्यपालांच्या निर्देशानुसार अनुशेष दुर करण्यासाठी राज्यस्तरावरून अनुदान दिले जाते.

१) विभागीय असमतोल दुर करणे- प्राथमिक आरोग्य केंद्र, उपकेंद्र यांची स्थापना व बांधकामे करणे करिता.

१. उपकेंद्र :-

प्राथमिक आरोग्य उपकेंद्रामार्फत प्राथमिक उपचार, प्रसूतीपूर्व मातांची तपासणी व किरकोळ आजारावर औषधोपचार, कुटुंब कल्याण, माता बाल संगोपन विषयक सल्ला व सेवा या बरोबरच क्षयरोग, कुष्ठरोग व हिक्तापाच्या रुग्णांचा शोध व पाठपुरावा उपचार केला जातो. प्रत्येक उपकेंद्रामध्ये आरोग्य सेवक (पुरुष) व आरोग्य सेविका (महिला) तसेच एक अंशकालीन स्त्री परिचर अशा ३ पदांस शासनाने मान्यता दिली आहे.

२. प्राथमिक आरोग्य केंद्र :-

उपकेंद्राप्रमाणेच उपरोक्त कार्य व त्या व्यतिरीक्त प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत तातडीच्या वैद्यकीय सेवांची उपलब्धता, बाह्यरुग्ण कक्ष, ६ खांटाचे आंतररुग्ण कक्ष, शस्त्रक्रिया सेवा, प्रयोगशाळा सेवा, उपकेंद्राकडून संदर्भित केलेल्या रुग्णांवर उपचार या आरोग्य सेवा दिल्या जातात. प्रत्येक आरोग्य केंद्राकरीता, १५ पदांचा आकृतीबंध मंजूर करण्यात आलेला असून, यामधील स्वच्छता व वाहन सेवा कंत्राटी पध्दतीने देण्याबाबत शासनाने निर्देश आहेत.

३. आरोग्य संस्था स्थापन करण्यासाठी केंद्र सरकारचे लोकसंख्येचे निकष :-

केंद्र सरकारने ग्रामीण जनतेस आरोग्य सेवा पुरविण्यासाठी उपकेंद्र, प्राथमिक आरोग्य केंद्र व ग्रामीण रुग्णालय यांची त्रिस्तरीय संरचना मंजूर केली आहे. त्यांच्या स्थापनेचे केंद्र सरकारचे खालीलप्रमाणे लोकसंख्येचे निकष घालून दिलेले आहेत.

क्रम	संस्था	लोकसंख्येचे निकष	
		बिगर आदिवासी उपाययोजना क्षेत्र	आदिवासी उपाययोजना क्षेत्र व डोंगरी क्षेत्र
१.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	३००००	२००००
२.	उपकेंद्र	६०००	३०००

४. सन २००१ च्या लोकसंख्येवर आधारित बृहत आराखडा

सन २००१ च्या जनगणनेनुसारची लोकसंख्या, गावापासून आरोग्य सेस्थेचे अंतर (उपकेंद्र ६ कि. मी. व प्रा.आ.केंद्र २५ कि. मी.) वाढीव मनुष्यबळ व इतर तदनुषंगिक निकषावर आधारित आरोग्य संस्था स्थापन करण्याबाबत तसेच अतिरिक्त मनुष्यबळ पुरविण्याबाबतच्या बृहत आराखड्यास शासनाने सार्वजनिक आरोग्य विभाग शासन निर्णय क्र. संकीर्ण-२०१२/प्रक्र. १४१/आरोग्य- ३ दि. १७/०१/२०१३ व शासन निर्णय क्र. २०१२/प्र. क्र. ४०२/आरोग्य -३ दि. ०९ जून २०१४ अन्वये मान्यता दिली आहे. त्यानुसार राज्यात खालीलप्रमाणे नवीन आरोग्य संस्था स्थापन करण्यास शासनाने मान्यता दिली आहे.

अ. क्र.	आरोग्य संस्थेचे नांव	मंजूर आरोग्य संस्थांची संख्या
१	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	२७३
२	उपकेंद्र	९११

परंतु बृहत आराखडा तयार करताना राज्यातील काही प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व उपकेंद्रांच्या नावाची पुनरावर्ती झाल्याने शासन शुध्दीपत्रक क्रमांक संकीर्ण २०१४/प्र.क्र. २९९/आरोग्य-३ दि. १५-१-२०१८ अन्वये काही आरोग्य संस्थांची नावे रद्द करण्यात आली आहे. त्यानुसार नवनिर्मित आरोग्य संस्थांची सुधारित स्थिती खालील प्रमाणे आहे.

अ. क्र.	आरोग्य संस्थेचे नांव	मंजूर आरोग्य संस्थांची संख्या
१	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	१९५३
२	उपकेंद्र	१०७८८

५. प्राथमिकआरोग्य केंद्र व उपकेंद्र या ठिकाणी खालील प्रमाणे अतिरिक्त मनुष्यबळ मंजूर करण्यात आले आहे.

अ.क्र.	पद	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	उपकेंद्र	एकूण
१	वैद्यकीय अधिकारी	२१०	—	२१०
२	प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ	९१	—	९१
३	आरोग्य सेविका (स्त्री)	१०७२	३५७९	४६५१
४	आरोग्य सेवक (पु.)	—	३०५८	३०५८
एकूण		१३७३	६६३७	८०१०

शासनाने दि. १८.०१.२०१६ च्या पत्रान्वये ही पदे भरण्यास परवानगी दिली आहे. सदर शासन पत्र या कार्यालयाच्या दि. ०८.०३.२०१६ च्या पत्रान्वये सर्व जिल्हा आरोग्य अधिकारी जिल्हा परिषद यांना पुढील कार्यवाहीसाठी पाठविण्यात आले आहे.

६. सन २०२४ च्या लोकसंख्येवर आधारित जोड बृहत आराखडा :- सन २०२४ च्या लोकसंख्येनुसार नवीन जोड बृहत आराखडा तयार करावयाचे काम प्रगतीपथावर सुरु आहे.

क्रम	संस्था	लोकसंख्येचे निकष	
		बिगर आदिवासी उपयोजना क्षेत्र	आदिवासी उपयोजना, नक्षलग्रस्त व डोंगरी क्षेत्र
१.	उपकेंद्र	५०००	३०००
२.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	३००००	२००००

क्रम	संस्था	अंतराचे निकष (किमी)	
		बिगर आदिवासी उपयोजना क्षेत्र	आदिवासी उपयोजना, नक्षलग्रस्त व डोंगरी क्षेत्र
१.	उपकेंद्र	६	४
२.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	२५	१५

शासनाने दिनांक १९-०७-२०२१ च्या पत्रान्वये सन २०११ च्या लोकसंख्येवर आधारित बृहत आराखड्याचा प्रस्ताव सादर करताना ज्या बाबीचा अवलंब करण्यात आला होता त्या सर्व बाबीचा अवलंब करून सन २०२४ च्या लोकसंख्येनुसार बृहत आराखड्याचा प्रस्ताव शासनास सादर करण्याबाबत कळविले आहे.

त्यानुसार राज्यात नवीन आरोग्य संस्था स्थापनेचा बृहत आराखडा तयार करण्याकरीता शासनाच्या MRSAC (Maharashtra Remote Sensing Application Centre) या संस्थेचे तांत्रिक सहाय्य घेण्यात आले. MRSAC संस्थेमार्फत Health GIS मोबाईल ॲप विकसीत करून त्याद्वारे राज्यातील सर्व प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व उपकेंद्रांचे जीआयएस मॅपिंग करण्यात आले आहे व या कार्यवाहीचे प्रमाणीकरण MRSAC संस्थेच्या विभागीय कार्यालयात पुर्ण करण्यात आले. MRSAC संस्थेमार्फत सदर माहितीचे विश्लेषण करून राज्यात निकषानुसार १२६ गावांच्या ठिकाणी नव्याने उपकेंद्र मंजूरीकरीता प्रस्तावित करण्यात आली आहेत. तसेच राज्यातील सर्व जिल्ह्यांकडून जोडबृहत आराखड्यात प्रस्तावित नवीन प्राथमिक आरोग्य केंद्र व उपकेंद्रांच्या प्राप्त प्रस्तावाची MRSAC संस्थेने छाननी करून लोकसंख्येच्या निकषानुसार आयुक्तालयामार्फत दि. ०९.११.२०२३ च्या पत्रान्वये सन २०११ च्या लोकसंख्येवर आधारित जोडबृहत आराखड्यात प्रस्ताव शासनास सादर केला आहे. सन २०२४ च्या लोकसंख्येनुसार एकत्रित बहूत आराखडा प्रस्तावित करण्याची कार्यवाही सुरु आहे.

७. आरोग्य संस्थांसाठी औषधी अनुदानात वाढ :-

सार्वजनिक आरोग्य विभाग शासन निर्णय क्र. आरएलएच २००६/प्रक्र. ९८/आ.४ दि. ०६.०२.२००७ अन्वये शासनाने राज्यातील आदिवासी व बिगर आदिवासी भागातील ग्रामीण रुग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र व उपकेंद्र यांना पुरविण्यात येणाऱ्या औषधी अनुदानात वाढ करण्याचा निर्णय घेतला असून त्यानुसार प्रति प्रा. आ. केंद्र व प्रति उपकेंद्र प्रति वर्ष सुधारीत दर खालीलप्रमाणे मंजूर करण्यात आले आहेत.

अ.क्र.	संस्था	आदिवासी	बिगर आदिवासी
१.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	रु. १६००००	रु. १२००००
२.	उपकेंद्र	रु. १२०००	रु. १२०००

तसेच सन २०२१-२०२२ मध्ये राज्यातील रुग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र व आश्रमशाळा पथकातील जुन्या रुग्णवाहिका बदलून १५ वर्षा वरील २८१ रुग्णवाहिका प्राथमिक आरोग्य केंद्रासाठी सन २०२४ मध्ये नवीन घेतल्या आहे. २५३ रुग्णवाहिका सन २०२६ च्या अर्थसंकल्पात प्रस्तावित आहे.

८. प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या वाहनांसाठी इंधन पुरवठा :-

सार्वजनिक आरोग्य विभाग शासन परिपत्रक क्र. संकीर्ण-१००७/ प्र.क्र.११७/०७/ आरोग्य-४, दिनांक २१/१०/२००८ अन्वये प्राथमिक आरोग्य केंद्रासाठीच्या वाहनांसाठी लागणाऱ्या इंधनासाठी वार्षिक मर्यादा लिटरप्रमाणे केली असून ती प्रत्येक प्राथमिक आरोग्य केंद्र वाहनासाठी १००० लिटर्स अशी आहे.

तसेच एकुण मंजर प्रा. आ. केंद्रासाठी शासकीय रुग्णवाहिका उपलब्ध असून ज्या ठिकाणी रुग्णवाहिका निलेखित झाल्या आहेत

१०. प्राथमिक आरोग्य केंद्र व उपकेंद्र बांधकाम स्थिती :-

राज्यात बृहत् आराखड्यापुर्वी मंजूर असलेल्या आरोग्य संस्थांची बांधकाम स्थिती पुढीलप्रमाणे आहे.

अ.क्र.	संस्था	मंजूर संस्था	बांधकाम पूर्ण		बांधकाम प्रगतीपथावर	बांधकाम सुरु नाही
१.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	२२१६	१९५३	—	९५	१८८
२.	उपकेंद्र	११६३७	१०७८८	—	२७१	१००८

११. सन २००१ च्या बृहत् आराखड्यामध्ये व तदनंतर नव्याने मंजूर झालेल्या प्राथमिक आरोग्य केंद्र व उपकेंद्र बांधकाम स्थिती :-

अ.क्र.	संस्था	मंजूर आरोग्य संस्थांची संख्या	जागा उपलब्ध संस्था	बांधकामाचे अनुदान उपलब्ध संस्था	७५ टक्के बांधकाम झालेल्या संस्थांची संख्या	वेळोवेळी विविध शासन निर्णय अन्वये पदनिर्मिती झालेल्या संस्था
१.	प्रा.आ. केंद्र	३२७	२५४	२१८	१६४	१५५
२.	उपकेंद्र	९३६	६६९	४६३	३४५	३०५

९. प्राथमिक आरोग्य केंद्रासाठी रुग्णवाहिका पुरविणे :-

मोटर वाहन (निष्कासन व नोंदणी) नियम २०२१ अंतर्गत राज्यातील आरोग्य संस्थाकरीता १५ वर्षे किंवा १५ वर्षांपेक्षा जास्त (आयुमान) झालेल्या रुग्णवाहिकांचे निष्कासन करून ४७४ रुग्णवाहिका (Type BPT) Ambulance (BI) Non AC रुग्णवाहिका खरेदी करणेसाठी अंदाजपत्रकानुसार पुरवणी मागणीद्वारे रक्कम रु.९६,८५,०९,५०६/- इतक्या रक्कमेचा प्रस्ताव शासनास सादर करण्यात आलेला होता. आरोग्य संस्थाकरीत रुग्णवाहिका खरेदी करण्याकरीता रक्कम रु.२५.०० कोटी इतकी निधी पावसाळी अधिवेशनात पुरवणी मागणीद्वारे मंजूर करण्यात आलेला आहे. व पुनश्च २५.५० कोटीची मागणी हिवाळी अधिवेशनात पुरवणी मागणीद्वारे केली आहे.

रुग्णवाहिका नादुरुस्त आहेत अशा ठिकाणी भाड्याने वाहने घेण्यात येत आहेत व त्याद्वारे राज्यातील ग्रामिण जनतेस आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देण्यात येत आहे

१२. प्राथमिक आरोग्य केंद्रांतर्गत कामकाज अहवाल-

राज्यातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रांतील सन २०१९-२० ते २०२४-२५ च्या कामकाजाचा अहवाल खालील प्रमाणे.

अ. क्र.	विषय	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३ ते २०२४	२०२४ ते २०२५ एप्रि. २०२५ ते सप्टें. २५	
१.	बाह्यरुग्ण	३६९८२२९१	१८४६५४९२	१८०६१२८३	२६२२४७१०	९०२७७४४५	१८५९४७९६	३८६४८१८६
२.	आंतर रुग्ण	२२२०२८५	९८२७६५	९६४००५	१४२२३२१	२०९८३६	५८१७६५	११३५६०९
३.	बाळांतपणे	११९२१३	१२९१०४	९४४०९	१०१०६१	२०९८५	४१८०७	८५८५८

१३. उपकेंद्रांतर्गत कामकाज अहवाल :-

राज्यातील उपकेंद्रांतील सन २०२४-२५ च्या कामकाजाचा अहवाल खालीलप्रमाणे.

अ. क्र.	विषय	२०२१-२२	२०२२ ते २३	२०२३-२४	२०२४-२०२५	एप्रि. २०२५ ते सप्टें. २५
१.	बाह्यरुग्ण	२३७६२०५१	३२२८०९१	२७४६६९६५	१७५७६६८५	१७२८३४५४
२.	बाळांतपणे	७७६२५	७७६२५	५१९२९	२४१६४	१७९३८

१४. प्रादेशिक अनुशेष योजना :-

अनुशेष व निर्देशांक समितीने राज्याचा आरोग्य विभागाचा अनुशेषाबाबतचा अहवाल १९९७ मध्ये सादर केला. या समितीच्या अहवालानुसार पुढीलप्रमाणे अनुशेष निश्चित करण्यात आला.

अ) भौतिक अनुशेष -

विकासाचे तौलनिक स्तर, अनुशेष व प्रादेशिक असमतोल दूर करणे या संबंधातील निर्देशांक व अनुशेष समितीच्या अहवालानुसार दि. ३१-०३-१९९४ रोजीचा आरोग्य संस्थांचा भौतिक अनुशेष खालीलप्रमाणे दर्शविण्यात आलेला आहे.

अ. क्र.	संस्था	अनुशेष
१.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	८५
२.	उपकेंद्र	८११

उक्त अनुशेषानुसार सदर भौतिक अनुशेष खालीलप्रमाणे दूर करण्यात आला आहे-

अ. क्र.	संस्था	अनुशेष १९९४	दूर करण्यात आलेला अनुशेष	शिल्लक अनुशेष
१.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	८५	८३	२
२.	उपकेंद्र	८११	७८६	२५

अनुशेषांतर्गत शिल्लक आरोग्य संस्थांना जागा उपलब्ध करून त्यांची बांधकामे पूर्ण करण्याची कार्यवाही सुरु आहे.

अनुशेषांतर्गत प्रलंबित असलेल्या आरोग्य संस्थांचा तपशिल

अ.क्र.	आरोग्य संस्थेचा प्रकार	मंजूर संस्था	बांधकाम पूर्ण	एकूण अनुशेषांतर्गत शिल्लक संस्था	बांधकाम सुरु	बांधकाम सुरु नाही	शेरा
१	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	८५	८३	२	१	१	मुळ ठिकाणी जागा उपलब्ध नसल्याने बृहतआराखड्यातील मंजूर ठिकाणी जागा स्थलांतरीत -०१
२	उपकेंद्रे	८११	७८६	२५	१९	६	जागा अप्राप्त - ०२ अनुदान अप्राप्त - ०४
	एकूण	८९६	८६९	२७	२०	७	

आरोग्य संस्थाचा भौतिक अनुशेष १०० टक्के दुर करण्याकरीता अनुशेषाच्या जिल्ह्यातील ज्या मुळ अनुशेषाच्या संस्थांना जागा उपलब्ध झाली नाही अशा संस्थांना अनुशेषाच्या यादीतून वगळून त्याऐवजी त्याच जिल्ह्यातील जागा उपलब्ध असणाऱ्या बृहत आराखड्यातील मंजूर संस्थांचा अनुशेषाच्या यादीत समावेश करण्यात आला असून त्यानुसार शासनाने ४ ग्रामीण रुग्णालये, १ प्राथमिक आरोग्य केंद्र व २८ उपकेंद्रे यांचा अनुशेषाच्या यादीत समावेश केल्याचा शासन निर्णय दिनांक ०४/०१/२०२० रोजी निर्गमित केला आहे. त्यानुसार सदर

संस्थांना आवश्यक निधी देण्यात येऊन भौतिक अनुशेष प्राथम्याने दुर करण्याची कार्यवाही सुरु आहे.

सन २०२५- २०२६ या आर्थिक वर्षात २२१०३०६५ या लेखाशिर्षाअंतर्गत शासनाने निधी मिळणेबाबतचे प्रस्ताव शासनास दिनांक ३०/०९/२०२५ व दिनांक ७/११/२०२५ रोजी च्या पत्राच्ये प्रस्ताव शासनास सादर करण्यात करण्यात आला आहे. प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व उपकेंद्राच्या चालू व नवीन बांधकामासाठी निधी वितरीत करण्याबाबतची कार्यवाही शासन स्तरावर सुरु आहे.

ब) खाटांचा अनुशेष -

सन १९९४ चा निर्देशांक व अनुशेष समितीच्या अहवालानुसार

१	खाटांचा अनुशेष	१९५२३
२	दि. ०१-०४-२००७ नुसार खाटांचा अनुशेष	११८९२
३	विशेष मोहिम अंतर्गत दूर झालेला अनुशेष	
	अ) उपकेंद्रातील १ खाटा	६३२३
	ब) प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील ४ खाटा	३०७६
		एकूण - ९३९९
४	दि. ३१ - ०३ -२०१६ नुसार खाटांचा शिल्लक अनुशेष	१८१२
५	दि. ३१ - ०१ - २०२३ नुसार खाटांचा शिल्लक अनुशेष	११३८

१५. आश्रमशाळा फिरते वैद्यकीय पथक :-

आदिवासी विभागातील शासकीय व शासन अनुदानित आश्रमशाळामध्ये आदिवासी व ग्रामीण भागातील विद्यार्थी वास्तव करून राहतात व तेथे शिक्षण घेतात या विद्यार्थ्यांच्या वैद्यकीय सुविधेसाठी राज्यात ३७ आश्रमशाळा पथके स्थापन करण्यात आली आहेत या पथकांना वाहन उपलब्ध करून देण्यात आलेले असून पथकांत वैद्यकीय अधिकारी व निम वैद्यकीय कर्मचारी कार्यरत आहेत. या पथकांमार्फत आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांची वैद्यकीय तपासणी होवून त्यांना वैद्यकीय उपचार दिले जातात.

तथापि, मा. राज्यपालांनी शासकीय व अनुदानित आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांचे मृत्यू रोखण्यासाठी करावयाच्या उपाययोजना संदर्भात डॉ. सुभाष साळुंखे, यांचे अध्यक्षतेखाली दि. ३०-५-२०१६ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये तांत्रिक समिती गठीत करण्यात आली होती सदरहू

समितीची दि. २२-१२-२०१६ रोजी आश्रमशाळामधील विद्यार्थ्यांच्या मृत्यूची संख्या कमी करण्यासाठी आरोग्य विभागाकडून करावयाच्या उपाययोजनाबाबत संदर्भात शिफारशी केल्या त्यानुसार आरोग्य विभागाने

१) ज्या आश्रमशाळेच्या नजीकच्या उपकेंद्रांत दोन एएनएम कार्यरत आहेत त्यापैकी एक कत्राटी ए.एन.एम. चे मुख्यालय आंश्रमशाळेने निवासस्थानाची सुविधा उपलब्ध करून दिल्यानंतर आश्रमशाळे करण्याबाबत निर्णय घेतला .

२) ज्या आश्रमशाळेचे उपकेंद्रापासूनचे अंतर ५ कि. मी. पेक्षा कमी आहे. अशा उपकेंद्रातील ए.एन.एम. ने सदरहू आश्रमशाळेला आठवड्यातून दोन भेटी देवून तेथील विद्यार्थ्यांची आरोग्य तपासणी करावी तर ५ किमी पेक्षा अधिक अंतर असलेल्या उपकेंद्रातील ए.एन.एम. ने सदरील आश्रमशाळेला आठवड्यातून एकदा भेट देवून तेथील विद्यार्थ्यांची आरोग्य तपासणी करावी अशा सूचना देण्यात आलेल्या आहेत.

आरोग्य संस्थाचा मंजूर पदाचा आकृतीबंध

अ. क्र.	आरोग्य संस्थाचा प्रकार	पदनाम	मंजूर पदे
१	प्रा. आ. केंद्र	वैद्यकिय अधिकारी	२
२		आरोग्य सहाय्यक (पु)	२
३		आरोग्य सहाय्यक (स्त्री)	१
४		ए. एन. एम.	१
५		प्रयोग शाळा तंत्रज्ञ	१
६		औषध निर्माण अधिकारी	१
७		कनिष्ठ लिपीक	१
८		वाहन चालक	कंत्राटी
९		सफाई कामगार	कंत्राटी
१०		स्त्री परिचर	१
११		पुरुष परिचर	३
एकूण मंजूर पदे			१५
१	उपकेंद्र	ए. एन. एम.	१
२		आरोग्य सेवक	१
३		अंशकालीन स्त्री परिचर	१
एकूण मंजूर पदे			३
१	पुनर्वसन दवाखाने	वैद्यकिय अधिकारी	१
२		औषध निर्माण अधिकारी	१
३		आरोग्य सेविका	१
४		शिपाई	१
एकूण मंजूर पदे			४
१	आयुर्वेदीक दवाखाने	वैद्यकिय अधिकारी	१
२		औषध निर्माण अधिकारी	१
३		परिचर	१
एकूण मंजूर पदे			३
१	अॅलोपॅथिक दवाखाने	वैद्यकिय अधिकारी	१
२		औषध निर्माण अधिकारी	१
३		परिचर	१
एकूण मंजूर पदे			३
१	प्राथमिक आरोग्य पथके	वैद्यकिय अधिकारी (गट ब)	१
२		औषध निर्माण अधिकारी	१
३		वाहन चालक	१
४		परिचर	३
एकूण मंजूर पदे			६
१	फिरती आरोग्य पथके	वैद्यकिय अधिकारी	१
२		परिचर	१
एकूण मंजूर पदे			२
१	मुफसल दवाखाने	वैद्यकिय अधिकारी गट-ब	१
२		औषध निर्माण अधिकारी	१
३		परिचर	१
एकूण मंजूर पदे			३
१	नागरी दवाखाने	वैद्यकिय अधिकारी	१
२		औषध निर्माता	१
३		परिचर	१
एकूण मंजूर पदे			३

१ युनानी दवाखाने	वैद्यकीय अधिकारी	१
२	फार्मसी ऑफीसर	१
३	परिचर	१
एकूण मंजुर पदे		३
१ जिल्हा परिषद दवाखाने	वैद्यकीय अधिकारी	१
२	आरोग्य सेवक	२
३	औषध निमार्ण अधिकारी	१
४	स्त्री परिचर	१
५	पुरुष परिचर	१
एकूण मंजुर पदे		६

आयुर्वेदीक अॅलोपॅथिक दवाखाने, प्राथमिक आरोग्य पथके, फिरते आरोग्य पथके, युनानी दवाखाने, जि. प. दवाखाने, मुफसल दवाखाने.

अ. क्र.	जिल्हाचे नावे	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	उपकेंद्र	आश्रम शाळा पथक	पुर्नवसन दवाखाने	आयुर्वेदीक दवाखाने	अॅलोपॅथिक दवाखाने	प्राथमिक आरोग्य पथके	फिरते आरोग्य पथक	मुफसल दवाखाने	नागरी दवाखाने	युनानी दवाखाने	जिल्हा परिषद दवाखाने
१.	ठाणे	३३	१९१	१	०	०	०	५	०	०	०	०	२
२.	पालघर	४६	३१५	४	०	४	०	१८	३	०	०	०	५
३.	रायगड	५५	२८८	१	०	०	०	३	०	०	०	०	७
४.	नाशिक	११२	५९२	६	०	१०	०	०	१५	०	०	०	०
५.	नंदूरबार	६१	२९३	४	११	७	०	८	०	०	०	०	०
६.	जळगाव	७८	४४३	१	०	१८	०	०	१	०	०	०	०
७.	धुळे	४१	२३२	२	०	१३	०	०	०	०	०	०	०
८.	अहमदनगर	९८	५६५	२	०	२	०	५	०	०	०	०	०
९.	पुणे	९०८	५४३	२	०	१२	०	११	८	०	०	०	०
१०.	सांगली	६९	३५७	०	०	१४	१	२	०	०	०	०	०
११.	सोलापूर	७७	४३४	०	०	५	०	१	०	०	०	०	०
१२.	सातारा	८४	४१४	०	०	१७	०	६	०	३	०	०	०
१३.	कोल्हापूर	८२	४१३	०	०	१६	०	०	६	०	०	०	७
१४.	रत्नागिरी	६८	३७८	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१५.	सिंधुदुर्ग	३८	२४८	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१०
१६.	छ. संभाजीनगर	५३	२७९	०	०	४	०	०	०	२	०	६	०
१७.	जालना	४४	२२३	०	०	३	०	२	०	१	०	३	०
१८.	परभणी	३७	२१५	०	०	४	०	४	०	१	०	२	०
१९.	हिंगोली	२४	१३९	०	०	३	०	४	०	०	१	०	०
२०.	लातूर	५१	२५२	०	०	७	०	०	०	०	०	१	०
२१.	नांदेड	७०	३८३	२	०	७	०	०	४	०	०	६	०
२२.	धाराशिव	४५	२१६	०	०	५	०	०	०	०	३	२	०
२३.	बीड	५६	२९६	०	०	८	१	३	०	४	०	५	०
२४.	अकोला	३१	१७९	०	०	२५	४	०	२	०	०	०	०
२५.	वाशिम	२७	१५९	१	०	९	१	१	०	०	०	०	०
२६.	अमरावती	५९	३४०	२	०	६५	१८	१२	८	०	०	०	०
२७.	बुलढाणा	५६	२८२	०	०	७०	५	०	०	०	०	०	०
२८.	यवतमाळ	६७	४५०	२	०	१९	१	१	२	०	०	०	०
२९.	नागपूर	५६	३१७	१	०	३३	२५	१	३	०	०	०	०
३०.	गोदिया	४५	२५८	१	०	२६	३	०	४	०	०	०	०
३१.	भंडारा	३३	१९३	०	०	२९	४	०	०	०	०	०	०
३२.	चंद्रपूर	६५	३४२	१	०	१०	९	०	७	०	०	०	०
३३.	वर्धा	३२	१८३	०	०	११	२०	०	०	०	०	०	०
३४.	गडचिरोली	५२	३७६	४	०	५	०	३४	३	२	०	०	०
	एकूण	१९५३	१०७८८	३७	११	४६२	९२	१२१	६६	१३	४	२५	३१

मुफसल दवाखाने

अ.क्र.	जिल्हाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	गडचिरोली	गडचिरोली	चांदाळा
२.	गडचिरोली	आरमोरी	पिसेवडघा
३.	बीड	अंबाजोगाई	अंबाजोगाई
४.	बीड	धारूर	धारूर
५.	बीड	परळी	परळी
६.	बीड	गेवराई	गेवराई
७.	सातारा	सातारा	सातारा जि. प.
८.	सातारा	कोरगांव	तडवळे
९.	सातारा	फलटण	गिरवी
१०.	छ. संभाजीनगर	सोयगाव	अंभई
११.	छ. संभाजीनगर	सोयगाव	अंभई
१२.	परभणी	गंगाखेड	गंगाखेड
१३.	जालना	जाफ्राबाद	भारज

अॅलोपॅथिक दवाखाने

अ. क्र.	जिल्हाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	चंद्रपुर	चंद्रपुर	कोळसा
२.	चंद्रपुर	गोडपिपरी	वडगाव
३.	चंद्रपुर	मुल	भातुणी
४.	चंद्रपुर	मुल	गडीसुली
५.	चंद्रपुर	मुल	गोवर्धन
६.	चंद्रपुर	सावली	उपरी
७.	चंद्रपुर	सावली	विहीरगाव
८.	चंद्रपुर	नागभिड	विहीरगाव
९.	चंद्रपुर	भद्रावती	आष्टी
१०.	बुलढाणा	चिखली	मेरा बु.
११.	बुलढाणा	खामगाव	मेरा बु.
१२.	बुलढाणा	चिखली	मेरा बु.
१३.	बुलढाणा	शेगाव	माटरगाव बु.
१४.	बुलढाणा	जळगाव जामोद	अॅलो दवा. जामोद
१५.	अकोला	अकोला	बोरगाव मंजु
१६.	अकोला	अकोला	गांधीग्राम
१७.	अकोला	बाळपुर	खंडाळा
१८.	अकोला	बाळपुर	निंबा
१९.	बीड	अंबाजोगाई	येल्डा
२०.	यवतमाळ	राळेगांव	खेरी
२१.	नागपूर	नागपूर	बुटीबोरी
२२.	नागपूर	नागपूर	शिवा
२३.	नागपूर	कामठी	तरोडी
२४.	नागपूर	कामठी	तरोडी
२५.	नागपूर	कळमेश्वर	कोहही
२६.	नागपूर	कळमेश्वरी	तेलकामठी
२७.	नागपूर	सावेनेर	नांदागोमुख
२८.	नागपूर	काटोल	रिधाळा

२९.	नागपूर	काटोल	मासोद
३०.	नागपूर	नरखेड	लोहारी सावंगा
३१.	नागपूर	नरखेड	पिपळा कवळाराम
३२.	नागपूर	नरखेड	मन्नतखेरी
३३.	नागपूर	नरखेड	खैरगाव
३४.	नागपूर	नरखेड	भिष्णुर
३५.	नागपूर	पारशिवनी	सलाई टेकाडी
३६.	नागपूर	पारशिवनी	माहुली
३७.	नागपूर	मौदा	धानला
३८.	नागपूर	मौदा	गोवरी
३९.	नागपूर	मौदा	अरोली
४०.	नागपूर	रामटेक	खेरीबिजेवाडा
४१.	नागपूर	कुही	डोगरगाव
४२.	नागपूर	कुही	मांगली
४३.	नागपूर	भिवापूर	वेसुर
४४.	नागपूर	भिवापूर	कारगाव
४५.	नागपूर	उमरेड	खुस्रपार
४६.	नागपूर	मिरज	बुधगाव
४७.	नागपूर	तुमसर	कपेरा
४८.	भंडारा	पवनी	चिचाळ
४९.	भंडारा	लाखनी	शिवनी मोगरा
५०.	भंडारा	लाखांदुर	पारडी
५१.	गोंदिया	आमगांव	चिचटोला
५२.	गोंदिया	सडक/अर्जुनी	घाटबोरी तेली
५३.	गोंदिया	अर्जुनी/मोर	झरपडा
५४.	वाशिम	मानोरा	दापुरा
५५.	वर्धा	देवळी	अंदोरी
५६.	वर्धा	सेलू	हिगणी
५७.	वर्धा	सेलू	केळझर
५८.	वर्धा	आर्वी	निबोली
५९.	वर्धा	आर्वी	वाठोडा
६०.	वर्धा	आष्टी	अंतोरा
६१.	वर्धा	आष्टी	भिष्णुर
६२.	वर्धा	आष्टी	भारसवाडा
६३.	वर्धा	आष्टी	देवलवाडी
६४.	वर्धा	आष्टी	वडाळा
६५.	वर्धा	कारंजा	तराडा
६६.	वर्धा	समुद्रपार	वायगाव
६७.	वर्धा	समुद्रपार	मंगरुळ
६८.	वर्धा	समुद्रपार	कोरा
६९.	वर्धा	समुद्रपार	काढळी
७०.	वर्धा	हिंणघाट	पोहणा
७१.	वर्धा	हिंणघाट	शेकापूर
७२.	वर्धा	हिंणघाट	सिरसगाव
७३.	वर्धा	हिंणघाट	वाघोळी
७४.	वर्धा	हिंणघाट	सावली
७५.	अमरावती	अमरावती	नांदगाव पेठ
७६.	अमरावती	भातकुली	आसरा
७७.	अमरावती	तातकुली	साऊर
७८.	अमरावती	दर्यापूर	वडनेर गंगाई

७९.	अमरावती	दर्यापूर	आढळाबाजार
८०.	अमरावती	अजनगांव सुर्जी	कसबेगव्हाण
८१.	अमरावती	अजनगांव सुर्जी	चिचोळी महिमापूर
८२.	अमरावती	अचलपूर	कविटा बु.
८३.	अमरावती	अचलपूर	असदपूर
८४.	अमरावती	चांदूर बाजार	बेलोरा
८५.	अमरावती	मोशी	उतखेड
८६.	अमरावती	वरुड	जरुड
८७.	अमरावती	वरुड	मागरुळी पेट
८८.	अमरावती	तिवसा	वरखेड
८९.	अमरावती	धामणगांव रेल्वे	कावली वसाड
९०.	अमरावती	नांदगाव ख.	धानोरा फर्सी
९१.	अमरावती	नांदगाव ख.	फुलआमला
९२.	अमरावती	चिखलदरा	बस्तापूर

युनानी दवाखाने

अ.क्र.	जिल्ह्याचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	लातूर	निलंगा	तळीखेड
२.	बीड	आष्टी	देवळाली
३.	बीड	पाटोदा	थेरला
४.	बीड	शिरूर	मानुर
५.	बीड	केज	जिवाचीवाडी
६.	बीड	माजलगाव	सावरगाव
७.	धाराशिव	धाराशिव	ताकविकी
८.	धाराशिव	कळंब	मरसा (खं)
९.	नांदेड	अर्धापुर	अर्धापुर
१०.	नांदेड	मुदखेड	माळकौठा
११.	नांदेड	कंधार	हाळदा
१२.	नांदेड	बिलोली	आदमपुर
१३.	नांदेड	उमरी	बोथी
१४.	नांदेड	मुखेड	बेटमोगरा
१५.	छ. संभाजीनगर	छ. संभाजीनगर	पिप्रिराजा
१६.	छ. संभाजीनगर	छ. संभाजीनगर	जुनाबाजार
१७.	छ. संभाजीनगर	सिल्लोड	शिवणा
१८.	छ. संभाजीनगर	वैजापूर	लासूरगाव
१९.	छ. संभाजीनगर	कन्नड	विकलटाणा
२०.	छ. संभाजीनगर	सोयगाव	गोंदेगाव
२१.	परभणी	परभणी	परभणी
२२.	परभणी	सोनपेठ	वडगांव
२३.	जालना	जालना	भाटेपुरी
२४.	जालना	भोकरदन	तडेगाव
२५.	जालना	जालना	माळी पिपळगाव

जिल्हा परिषद दवाखाने

अ.क्र.	जिल्ह्याचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	कोल्हापुर	पन्हाळा	वाडी रत्नागिरी
२.	कोल्हापुर	पन्हाळा	महावे
३.	कोल्हापुर	गडहिंगलज	चेन्ने पी
४.	कोल्हापुर	शाहूवाडी	कुंभवडे
५.	कोल्हापुर	शिरोळ	पुरंदवाड
६.	कोल्हापुर	भुदराड	वेसर्डे
७.	कोल्हापुर	जि. प. मुयालय	सातारा
८.	रायगड	अलिबाग	चोढी
९.	रायगड	अलिबाग	मुडकोली
१०.	रायगड	पनवेल	कामोटे
११.	रायगड	पेण	कुहिरे
१२.	रायगड	सुधागड	खवली
१३.	रायगड	म्हसळा	पामरे
१४.	रायगड	श्रीवर्धन	कुडगाव
१५.	ठाणे	मुरबाड	न्याहाडी
१६.	ठाणे	मुरबाड	नारिवली
१७.	पालघर	वसई	मांडवी
१८.	पालघर	पालघर	शिगांव
१९.	पालघर	विक्रमगड	बांधण
२०.	पालघर	विक्रमगड	उटावली
२१.	पालघर	मोखाडा	बेरिस्ते
२२.	सिधुदुर्ग	कुडाळ	आवेळेगांव
२३.	सिधुदुर्ग	कुडाळ	शिवापुर
२४.	सिधुदुर्ग	कुडाळ	ऑब्रड
२५.	सिधुदुर्ग	कुडाळ	घोटगे
२६.	सिधुदुर्ग	वैभववाडी	भुईबाबडा
२७.	सिधुदुर्ग	वैभववाडी	नेर्ले
२८.	सिधुदुर्ग	वैभववाडी	आर्घिणे
२९.	सिधुदुर्ग	रोणापाल	रोणापाल
३०.	सिधुदुर्ग	दोडामार्ग	घोटगेवाडी
३१.	सिधुदुर्ग	वेंगुर्ला	उभादांडा

प्राथमिक आरोग्य पथके

अ.क्र.	जिल्हा	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	गडचिरोली	गडचिरोली	पारडी
२.	गडचिरोली	गडचिरोली	येवली
३.	गडचिरोली	आरमोरी	पळसगांव
४.	गडचिरोली	कुरखेडा	पुराडा
५.	गडचिरोली	कुरखेडा	अंगारा
६.	गडचिरोली	कोरची	मसेली
७.	गडचिरोली	कोरची	बेंतकाटी
८.	गडचिरोली	धानोरा	मेढाटोला
९.	गडचिरोली	धानोरा	गटटा
१०.	गडचिरोली	चामोशी	पावीमुरांडा
११.	गडचिरोली	चामोशी	येनापूर
१२.	गडचिरोली	अहेरी	बेलगुर
१३.	गडचिरोली	सिरोंचा	पेटिपाका
१४.	गडचिरोली	सिरोंचा	कोपेला
१५.	गडचिरोली	एटापल्ली	जारावंडी
१६.	गडचिरोली	गडचिरोली	जेप्रा
१७.	गडचिरोली	आरमोरी	देवूळगांव
१८.	गडचिरोली	आरमोरी	कुरुडीमाल
१९.	गडचिरोली	वडसा	विहीरगांव
२०.	गडचिरोली	कुरखेडा	चारभटटी
२१.	गडचिरोली	कुरखेडा	सोनसरी
२२.	गडचिरोली	कोरची	गॅरापत्ती
२३.	गडचिरोली	अहेरी	देवलमारी
२४.	गडचिरोली	अहेरी	राजाराम(खां)
२५.	गडचिरोली	अहेरी	आवलमारी
२६.	गडचिरोली	सिरोंचा	असरअली
२७.	गडचिरोली	सिरोंचा	बामणी
२८.	गडचिरोली	सिरोंचा	विड्डलरावपेठा
२९.	गडचिरोली	सिरोंचा	नरसिंहपल्ली
३०.	गडचिरोली	एटापल्ली	गेदा
३१.	गडचिरोली	एटापल्ली	कोटमी
३२.	गडचिरोली	एटापल्ली	दोलंदा
३३.	गडचिरोली	भामरागड	ताडगांव

३४.	गडचिरोली	भामरागड	कोठी
३५.	हिंगोली	कळमनुरी	नांदापुर
३६.	हिंगोली	हिंगोली	मालसेलु
३७.	हिंगोली	सेनगांव	पुसेगांव
३८.	हिंगोली	सेनगांव	पानकन्हेरगांव
३९.	बीड	परळी	नाश्रा
४०.	बीड	गेवराई	सिरसमार्ग
४१.	बीड	गेवराई	राक्षसभूवन
४२.	सातारा	खंडाळा	जवळे
४३.	सातारा	खटाव	वडगांव
४४.	सातारा	खटाव	अंबवडे
४५.	सातारा	महाबळेश्वर	कुभरीशी
४६.	सातारा	माण	कुकडवाड
४७.	सातारा	वाई	केजळ
४८.	यवतमाळ	कळब	डोंगरखर्डा
४९.	नागपूर	सावनेर	वाकोडी
५०.	सोलापूर	द. सोलापूर	बरुर
५१.	रायगड	श्रीवर्धन	आदगाव
५२.	रायगड	श्रीवर्धन	वाममांडला
५३.	रायगड	मुरुड	नांदगाव
५४.	अहिल्यानगर	अकोले	कोकणवाडी
५५.	अहिल्यानगर	अकोले	मुतखेल
५६.	अहिल्यानगर	अकोले	घाटघर
५७.	अहिल्यानगर	अकोले	सातेवाडी
५८.	अहिल्यानगर	अकोले	कोथळे
५९.	परभणी	पूर्णा	वझूर
६०.	परभणी	गंगाखेड	सुप्पा
६१.	परभणी	जितुंर	जोगवाडा
६२.	परभणी	जितुंर	वाघीबो
६३.	पुणे	आंबेगाव	चास
६४.	पुणे	आंबेगाव	तिरपाड
६५.	पुणे	आंबेगाव	भिमाशंकर
६६.	पुणे	जुन्नर	देवळे
६७.	पुणे	जुन्नर	राजुर
६८.	पुणे	जुन्नर	घामारी

६९.	पुणे	शिरूर	करंजावणे
७०.	पुणे	दौड	दौड
७१.	पुणे	मुळशी	पिरंगुट
७२.	पुणे	मावळ	खंडाळा
७३.	पुणे	पुरंदर	गराडे
७४.	वाशिम	कारंजा	भडशिवणी
७५.	नंदुरबार	अक्कलकुवा	कंजाळा
७६.	नंदुरबार	अक्कलकुवा	सिगपूर
७७.	नंदुरबार	अक्कलकुवा	गव्हाळी
७८.	नंदुरबार	अक्कलकुवा	गमण
७९.	नंदुरबार	अक्कलकुवा	दहेल
८०.	नंदुरबार	अकाणी	घाटली
८१.	नंदुरबार	नवापूर	चिखली
८२.	नंदुरबार	तळोदा	राजविहार
८३.	ठाणे	शहापूर	तळवाडा
८४.	ठाणे	शहापूर	पिवळी
८५.	ठाणे	शहापूर	ढाकणे
८६.	ठाणे	मुर्बाड	सावर्णे
८७.	ठाणे	भिवंडी	कुंदा पथक
८८.	पालघर	वसई	पाणंजू
८९.	पालघर	पालघर	ढेकाळे
९०.	पालघर	डाहाणू	चळणी
९१.	पालघर	डाहाणू	दाभाडी
९२.	पालघर	डाहाणू	दाभोण
९३.	पालघर	तलासरी	उपलाट
९४.	पालघर	वाडा	सोनाळा
९५.	पालघर	वाडा	गारगाव
९६.	पालघर	वाडा	निबवली
९७.	पालघर	विक्रमगड	बोन्हांडा
९८.	पालघर	विक्रमगड	तलावाली
९९.	पालघर	जव्हार	वावर
१००.	पालघर	जव्हार	दाभेरी
१०१.	पालघर	जव्हार	चांभारशेत
१०२.	पालघर	जव्हार	झाप
१०३.	पालघर	जव्हार	आडोशी
१०४.	पालघर	जव्हार	सुर्यमाळ
१०५.	पालघर	जव्हार	करिगाव
१०६.	पालघर	भोकरदन	आव्हाना
१०७.	जालना	मंठा	वेलोरा
१०८.	अमरावती	भातकुली	वाटोडा सुक

१०९.	अमरावती	दयापूर	नांदेड बु
११०.	अमरावती	चांदूरबाजार	शिरजगांव कसबा
१११.	अमरावती	अंचलपूर	शिंदी बु
११२.	अमरावती	मोर्शी	रिध्दापूर
११३.	अमरावती	मोर्शी	शिरखेड
११४.	अमरावती	चिखलदरा	गौलखेडा बाजार
११५.	अमरावती	चिखलदरा	रेपूर
११६.	अमरावती	चिखलदरा	देहेंद्री
११७.	अमरावती	धारणी	चाकरदा
११८.	अमरावती	धारणी	टिटंबा
११९.	अमरावती	धारणी	सुसर्डा
१२०.	सांगली	मालगांव	
१२१.	सांगली	सावर्डे	

फिरती आरोग्य पथके

अ.क्र.	जिल्ह्याचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	चंद्रपूर	गोंडपिपरी	लाठी
२.	चंद्रपूर	पौभुणी	उमरी पोतदार
३.	चंद्रपूर	चिमुर्	कोलारा
४.	चंद्रपूर	वरोरा	मोखाळा
५.	चंद्रपूर	जिवती	वणी खुर्द
६.	चंद्रपूर	जिवती	भारी
७.	चंद्रपूर	जिवती	टेकामांडवा
८.	गडचिरोली	कोरची	कोरची
९.	गडचिरोली	एटापल्ली	कसनसुर
१०.	गडचिरोली	भामरागड	भामरागड
११.	अकोला	तेल्हारा	चित्तालवाडी
१२.	अकोला	अकोट	उमरा
१३.	यवतमाळ	मारेगाव	मार्थाजुन
१४.	यवतमाळ	झरी जामणी	रोहपेठ
१५.	नागपूर	रामटेक	पवनी
१६.	नागपूर	पारशिवनी	कोलीतमारा
१७.	नागपूर	पारशिवनी	अंबाझरी
१८.	कोल्हापूर	पन्हाळा	सातवे

१९.	कोल्हापूर	हातकंगणे	कु. भोज	५१.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	तोरंगण
२०.	कोल्हापूर	हातकंगणे	रुकडी	५२.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	कळमुस्ते
२१.	कोल्हापूर	पन्हाळा	सुळे	५३.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	बाहुली खु.
२२.	कोल्हापूर	राधानारी	तुरंबे	५४.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	बेडसे
२३.	कोल्हापूर	शाहुवाडी	सरुड	५५.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	पिंपळचोंड
२४.	नांदेड	किनवट	पाथरी	५६.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	देवडीगरी
२५.	नांदेड	किनवट	डोंगरगाव	५७.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	आडगाव देवळा
२६.	नांदेड	किनवट	गणेशपुर	५८.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	देसराणे
२७.	नांदेड	माहुर	वझरा	५९.	अमरावती	अचलपूर	निमदारा
२८.	जळगांव	जळगांव	शिरसोली	६०.	अमरावती	चिखलदारा	अक्की
२९.	पुणे	आंबेगाव	माळीण	६१.	अमरावती	चिखलदारा	गुल्हारघाट
३०.	पुणे	आंबेगाव	ढाकाळे	६२.	अमरावती	चिखलदारा	खारी
३१.	पुणे	आंबेगाव	कोंढवळ	६३.	अमरावती	चिखलदारा	चुनखडी
३२.	पुणे	जुन्नर	मुथाळणे	६४.	अमरावती	धारणी	बोध
३३.	पुणे	खेड	चिखलगाव	६५.	अमरावती	धारणी	रंगुबेली
३४.	पुणे	खेड	भोरगीरी	६६.	अमरावती	धारणी	राणीगांव
३५.	पुणे	मावळ	कुणे नामा				
३६.	पुणे	मावळ	खांडी				
३७.	गोंदिया	देवरी	ईडूकचुवा				
३८.	गोंदिया	देवरी	पुराडा				
३९.	गोंदिया	देवरी	पालांदुर जमी				
४०.	गोंदिया	अर्जुनी/मोर	इळदा				
४१.	गोंदिया	तलासरी	तलासरी				
४२.	पालघर	जव्हार	जव्हार				
४३.	पालघर	मोखाडा	मोखाडा				
४४.	नाशिक	सुरगाणा	श्रीमुवण				
४५.	नाशिक	सुरगाणा	खोकरविहिर				
४६.	नाशिक	सुरगाणा	गोडोळे				
४७.	नाशिक	सुरगाणा	कुकुडणे				
४८.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	रायते				
४९.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	मेटघर किल्ला				
५०.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	ओझर खेड				

पुनर्वसन दवाखाने

अ.क्र.	जिल्हा	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	नंदुरबार	तळोदा	नर्मदानगर
२.	नंदुरबार	तळोदा	डेकाटी
३.	नंदुरबार	तळोदा	अमानी
४.	नंदुरबार	तळोदा	रोझवा
५.	नंदुरबार	तळोदा	अमली
६.	नंदुरबार	तळोदा	गोपाळपुर
७.	नंदुरबार	तळोदा	तन्हावद
८.	नंदुरबार	तळोदा	वडछील
९.	नंदुरबार	तळोदा	चिखली
१०.	नंदुरबार	तळोदा	वाडी
११.	नंदुरबार	तळोदा	काथर्दे दिगर

आश्रमशाळा पथक

अ.क्र.	मंडळ	जिल्हा	आश्रमशाळा पथकांची नावे
१.	ठाणे	ठाणे	शहापुर
२.		पालघर	वाडा
३.			जव्हार
४.			कामा
५.			तलासरी
६.		राचगड	पेण
७.	नाशिक	नाशिक	नाशिक
८.			दिंडोरी
९.			पेठ
१०.			सुरगाणा
११.			कळवण
१२.			इगतपुरी
१३.		धुळे	साक्री
१४.			शिरपुर
१५.		नंदुरबार	अक्कलकुवा
१६.			नवापुर
१७.		धडगाव १	
१८.		धडगाव २	
१९.	जळगांव	यावल	
२०.	अहिल्यानगर	अकोले	
२१.		राजुर	
२२.	पुणे	पुणे	घोडेगाव
२३.			जुन्नर
२४.	लातूर	नांदेड	बोधडी
२५.			साखरणी
२६.	अकोला	वाशिम	वाशिम
२७.		अमरावती	चिखलदरा
२८.			धारणी
२९.		यवतमाळ	यवतमाळ
३०.		पांढरकवढा	
३१.	नागपूर	नागपूर	रामटेक
३२.		गोंदिया	देवरी
३३.		चंद्रपूर	गडचादुर
३४.		गडचिरोली	गडचिरोली
३५.			कुरखेडा
३६.			अहेरी
३७.		भामरागड	
		एकुण	३७

नागरी दवाखाने

अ.क्र.	जिल्हा	तालुका	आश्रमशाळा पथकांची नावे
१.	हिंगोली	हिंगोली	डिग्रस कऱ्हाळे
२.	धाराशिव	तुळजापुर	आरळी (बु)
३.	धाराशिव	उमरगा	गुंजोटी
४.	धाराशिव	भुम	सुकटा

आयुर्वेदिक दवाखाने

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	चंद्रपूर	गोंडपिपरी	भंगाराम तळोधी
२.	चंद्रपूर	गोंडपिपरी	विठ्ठलवाडा
३.	चंद्रपूर	मुल	राजगड
४.	चंद्रपूर	चिमुल	वडसी
५.	चंद्रपूर	वरोरा	चिकणी
६.	चंद्रपूर	वरोरा	टेमुर्डा
७.	चंद्रपूर	भद्रावती	चोरा
८.	चंद्रपूर	कोरपना	वनसडी
९.	चंद्रपूर	कोरपना	कोडसी बु.
१०.	चंद्रपूर	कोरपना	पारडी
११.	बुलडाणा	बुलडाणा	म्हसला बु.
१२.	बुलडाणा	बुलडाणा	देउळघाट
१३.	बुलडाणा	बुलडाणा	डोंगर खंडाळा
१४.	बुलडाणा	चिखली	शेलसुर
१५.	बुलडाणा	चिखली	पेठ
१६.	बुलडाणा	चिखली	गांगलगाव
१७.	बुलडाणा	चिखली	देवूळगाव धनगर
१८.	बुलडाणा	दे. राजा	दिग्रस
१९.	बुलडाणा	सि. राजा	धांदरवाडी
२०.	बुलडाणा	सि. राजा	जांभोरा
२१.	बुलडाणा	सि. राजा	वर्दडी
२२.	बुलडाणा	सि. राजा	दुसरबिड
२३.	बुलडाणा	सि. राजा	शेंदुर्जन
२४.	बुलडाणा	लोणार	गुंजखेड
२५.	बुलडाणा	मेहकर	सोनाटी
२६.	बुलडाणा	मेहकर	विश्वी
२७.	बुलडाणा	मेहकर	शेलगांव देशमुख
२८.	बुलडाणा	मेहकर	लोणीगवळी
२९.	बुलडाणा	मेहकर	वरवंड
३०.	बुलडाणा	मेहकर	घाटबोरी
३१.	बुलडाणा	मेहकर	नायगांव देशमुख
३२.	बुलडाणा	मेहकर	शंदला
३३.	बुलडाणा	मेहकर	ब्रम्हपुरी
३४.	बुलडाणा	खामगाव	गेरु माटरगाव
३५.	बुलडाणा	खामगाव	अतेज
३६.	बुलडाणा	खामगाव	लोखंडा
३७.	बुलडाणा	खामगाव	पिंप्री कोरडे
३८.	बुलडाणा	खामगाव	गोंधनापुर
३९.	बुलडाणा	खामगाव	वर्णा
४०.	बुलडाणा	खामगाव	काळेगाव

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
४१.	बुलडाणा	खामगाव	भालेगाव
४२.	बुलडाणा	खामगाव	पारखेड
४३.	बुलडाणा	खामगाव	बोरजवळा
४४.	बुलडाणा	खामगाव	शहापूर
४५.	बुलडाणा	खामगाव	चितोडा
४६.	बुलडाणा	खामगाव	हिंगणा कारेगाव
४७.	बुलडाणा	खामगाव	पळशी बु.
४८.	बुलडाणा	खामगाव	लोणी कदमापुर
४९.	बुलडाणा	खामगाव	शिर्ला नेमाणे
५०.	बुलडाणा	खामगाव	आंबेटाकळी
५१.	बुलडाणा	शेगाव	वरुड
५२.	बुलडाणा	शेगाव	पहुरजिरा
५३.	बुलडाणा	शेगाव	मनसगाव
५४.	बुलडाणा	शेगाव	डोलारखेड
५५.	बुलडाणा	संग्रामपुर	बावनबिर
५६.	बुलडाणा	संग्रामपुर	वसाडी
५७.	बुलडाणा	संग्रामपुर	वकाणा
५८.	बुलडाणा	जळगाव जामोद	सुनगाव
५९.	बुलडाणा	जळगाव जामोद	धानोरा
६०.	बुलडाणा	जळगाव जामोद	भेंडवळ
६१.	बुलडाणा	जळगाव जामोद	वडशिगी
६२.	बुलडाणा	जळगाव जामोद	खांडवी
६३.	बुलडाणा	नांदुरा	नायगांव
६४.	बुलडाणा	नांदुरा	निमगाव
६५.	बुलडाणा	नांदुरा	अलमपुर
६६.	बुलडाणा	नांदुरा	खुमगाव
६७.	बुलडाणा	नांदुरा	भोटा
६८.	बुलडाणा	नांदुरा	चांदुरबिस्वा
६९.	बुलडाणा	नांदुरा	जिगाव टाकळी
७०.	बुलडाणा	नांदुरा	जवळा बाजार
७१.	बुलडाणा	मलकापुर	देवधाबा
७२.	बुलडाणा	मलकापुर	वडोदा
७३.	बुलडाणा	मलकापुर	वडजी
७४.	बुलडाणा	मलकापुर	जांभुळधाबा
७५.	बुलडाणा	मोताळा	तपोवन
७६.	बुलडाणा	मोताळा	शेलगाव बाजार
७७.	बुलडाणा	मोताळा	पोफळी
७८.	बुलडाणा	मोताळा	रोहिणखेड
७९.	बुलडाणा	मोताळा	कोथळी
८०.	बुलडाणा	मोताळा	पिंपळगाव नाथ
८१.	गडचिरोली	धानोरा	मोहली

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
८२.	गडचिरोली	चामोर्शी	गिलगांव
८३.	गडचिरोली	चामोर्शी	तळोधी
८४.	गडचिरोली	एटापल्ली	घोटसूर
८५.	गडचिरोली	सिरोंचा	बेज्जुरपल्ली
८६.	हिंगोली	कळमनुरी	नरवाडी
८७.	हिंगोली	कळमनुरी	वारंगाफाटा
८८.	हिंगोली	औढानागनाथ	मेथा
८९.	लातूर	चाकुर	वडवळ
९०.	लातूर	औसा	देवताळा
९१.	लातूर	देवणी	वीळेगाव
९२.	लातूर	शिरूर	येरोळ
९३.	लातूर	रेणापुर	सिंधगाव
९४.	लातूर	रेणापुर	दर्जी बोरगाव
९५.	लातूर	जळकोट	पाटोदा
९६.	अकोला	अकोला	आयु. दवा. म्हैसांग
९७.	अकोला	अकोला	बोरगाव खु.
९८.	अकोला	अकोला	कानशिवणी
९९.	अकोला	अकोला	उगवा
१००.	अकोला	अकोला	सुकोडा
१०१.	अकोला	अकोट	पोपटखेड
१०२.	अकोला	अकोट	अकोलखेड
१०३.	अकोला	अकोट	रौदळा
१०४.	अकोला	अकोट	वरुड
१०५.	अकोला	अकोट	केळीवेळी
१०६.	अकोला	अकोट	रुईखेड
१०७.	अकोला	बांशिटाकळी	टिटवा
१०८.	अकोला	मुर्तीजापुर	माना
१०९.	अकोला	मुर्तीजापुर	शेलुबाजार
११०.	अकोला	मुर्तीजापुर	निंभा
१११.	अकोला	पातूर	तांदळी
११२.	अकोला	पातूर	चान्नी
११३.	अकोला	पातूर	खानापुर
११४.	अकोला	तेल्हारा	पाथर्डी
११५.	अकोला	तेल्हारा	माळेगाव बाजार
११६.	अकोला	तेल्हारा	बेलखेड
११७.	अकोला	तेल्हारा	भांबेरी
११८.	अकोला	तेल्हारा	नेर
११९.	अकोला	बाळापुर	लोहारा
१२०.	अकोला	बाळापुर	डोगरगाव
१२१.	बीड	बीड	मौज
१२२.	बीड	गेवराई	आम्हा वाहेगाव
१२३.	बीड	शिरूर	आर्वी

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१२४.	बीड	केज	जवळबन
१२५.	बीड	अंबाजोगाई	वाघाळा
१२६.	बीड	अंबाजोगाई	पटटीवडगाव
१२७.	बीड	माजलगांव	सोन्नाथडी
१२८.	बीड	आष्टी	पारगाव जोगेश्वरी
१२९.	सातारा	सातारा	अतित
१३०.	सातारा	कराड	चोरे
१३१.	सातारा	पाटण	जांभुळवाडी
१३२.	सातारा	पाटण	कुठरे
१३३.	सातारा	कोरेगाव	भाडळे
१३४.	सातारा	खटाव	महासुर्णे
१३५.	सातारा	माण	वरमलवाडी
१३६.	सातारा	माण	इंजबाव
१३७.	सातारा	फलटण	गुणवरे
१३८.	सातारा	फलटण	निंबळक
१३९.	सातारा	फलटण	आदर्की
१४०.	सातारा	खंडाळा	आसवली
१४१.	सातारा	खंडाळा	विंग
१४२.	सातारा	खंडाळा	वाठार कॉलनी
१४३.	सातारा	वाई	आकोशी
१४४.	सातारा	जावळी	खर्शीबारामुरे
१४५.	सातारा	म्हसवड	वाघावळे
१४६.	यवतमाळ	यवतमाळ	भांब राजा
१४७.	यवतमाळ	यवतमाळ	येळाबारा
१४८.	यवतमाळ	बाभुळगाव	सरुळ
१४९.	यवतमाळ	कळंब	कोठा
१५०.	यवतमाळ	पांढरकवडा	पाटण
१५१.	यवतमाळ	राळेगाव	झाडगाव
१५२.	यवतमाळ	मारेगाव	नवरगाव
१५३.	यवतमाळ	वणी	घोन्सा
१५४.	यवतमाळ	वणी	तेजापुर
१५५.	यवतमाळ	दारव्हा	पाळोदी
१५६.	यवतमाळ	दारव्हा	लाडखेड
१५७.	यवतमाळ	नेर	पाथ्रड गोळे
१५८.	यवतमाळ	नेर	बाणगाव
१५९.	यवतमाळ	आर्णि	कवठाबाजार
१६०.	यवतमाळ	आर्णि	भानसरा
१६१.	यवतमाळ	पुसद	वनवार्ला
१६२.	यवतमाळ	महागाव	पेढि इजारा
१६३.	यवतमाळ	उमरखेड	बिटरगाव
१६४.	यवतमाळ	उमरखेड	चातारी

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१६५.	नागपूर	नागपूर	कन्हाळगाव
१६६.	नागपूर	नागपूर	आष्टा
१६७.	नागपूर	नागपूर	सलाई गोधनी
१६८.	नागपूर	कामटी	भुगाव
१६९.	नागपूर	कामटी	दिघोरी
१७०.	नागपूर	हिंगना	आमगाव देवळी
१७१.	नागपूर	हिंगना	मोहगाव
१७२.	नागपूर	हिंगना	उमरी वाघ
१७३.	नागपूर	हिंगना	अडेगाव (कवडस)
१७४.	नागपूर	हिंगना	गुमगाव
१७५.	नागपूर	सावनेर	बिचवा
१७६.	नागपूर	सावनेर	कोथुर्णा
१७७.	नागपूर	काटोल	भोरगड
१७८.	नागपूर	काटोल	मेटपांजरा
१७९.	नागपूर	काटोल	धरतीमुर्ती
१८०.	नागपूर	काटोल	पारडसिंगा
१८१.	नागपूर	काटोल	झिल्पा
१८२.	नागपूर	नरखेड	लोहारी सांवंगा
१८३.	नागपूर	मौदा	निहारवाणी
१८४.	नागपूर	मौदा	चाचेर
१८५.	नागपूर	कुही	राजोला
१८६.	नागपूर	कुही	कुसबा
१८७.	नागपूर	कुही	अडम
१८८.	नागपूर	कुही	फगड
१८९.	नागपूर	कुही	जिवनापुर
१९०.	नागपूर	कुही	तारणा
१९१.	नागपूर	कुही	पचखेडी
१९२.	नागपूर	कुही	वेळगाव
१९३.	नागपूर	भिवापूर	सालेशहरी
१९४.	नागपूर	भिवापूर	मेंढा
१९५.	नागपूर	भिवापूर	शिवापूर
१९६.	नागपूर	उमरेड	पिपरा
१९७.	नागपूर	उमरेड	ब्राम्हणी
१९८.	धाराशिव	धाराशिव	चिलवडी
१९९.	धाराशिव	तुळजापुर	होर्टी
२००.	धाराशिव	भुम	उळुप
२०१.	धाराशिव	वाशी	तेरखेडी
२०२.	धाराशिव	परंडा	डोंजा
२०३.	सोलापुर	बार्शी	गाडेगांव
२०४.	सोलापुर	बार्शी	श्रीपत पिंपरी
२०५.	सोलापुर	पंढरपूर	शेळवे

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
२०६.	सोलापुर	करमाळा	जिंती
२०७.	सोलापुर	मोहोळ	शेटफळ (स्थलांतरीत.....)
२०८.	कोल्हापूर	आजरा	पेरनोली
२०९.	कोल्हापूर	आजरा	गवसे
२१०.	कोल्हापूर	भुदरगड	लहान बारवे
२११.	कोल्हापूर	हातकणंगले	तारदाळे
२१२.	कोल्हापूर	कागल	सावर्डे
२१३.	कोल्हापूर	करवीर	आरळे
२१४.	कोल्हापूर	राधानगरी	आणाजे
२१५.	कोल्हापूर	राधानगरी	म्हासुर्ली
२१६.	कोल्हापूर	राधानगरी	आडोली
२१७.	कोल्हापूर	शाहुवाडी	कुंभ्याची वाडी
२१८.	कोल्हापूर	शाहुवाडी	नादगांव
२१९.	कोल्हापूर	शाहुवाडी	विरळे
२२०.	कोल्हापूर	शिरोळ	घोसरवाड
२२१.	कोल्हापूर	शिरोळ	कोथळी
२२२.	कोल्हापूर	गडहिंगलज	मुंगळी
२२३.	कोल्हापूर	कागल	हमिदवाडा
२२४.	नांदेड	लोहा	माळेगाव
२२५.	नांदेड	कंधार	शिराढोण
२२६.	नांदेड	नायगाव	कोलंबी
२२७.	नांदेड	हदगाव	चाभरा
२२८.	नांदेड	हदगाव	जांभळा
२२९.	नांदेड	हि. नगर	कामारी
२३०.	नांदेड	मुखेड	कामजळगा
२३१.	छ. संभाजीनगर	सिल्लोड	घाटनांद्रा
२३२.	छ. संभाजीनगर	गंगापूर	सावखेडा
२३३.	छ. संभाजीनगर	वैजापूर	भऊर
२३४.	छ. संभाजीनगर	वैजापूर	पोखरी
२३५.	जळगांव	अमळनेर	डांगरी
२३६.	जळगांव	चोपडा	कुरवेल
२३७.	जळगांव	चोपडा	वढोदा
२३८.	जळगांव	रावेर	तांदलवाडी
२३९.	जळगांव	यावल	मारुळ
२४०.	जळगांव	मुक्ताईनगर	चांगदेव
२४१.	जळगांव	मुक्ताईनगर	हरताळा
२४२.	जळगांव	मुक्ताईनगर	पारंबी
२४३.	जळगांव	पारोळा	धुळपिंप्री
२४४.	जळगांव	पारोळा	शिरसमणी
२४५.	जळगांव	पारोळा	उंदिरखेडा
२४६.	जळगांव	पाचोरा	सातगांव डांगरी

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
२४७.	जळगांव	पाचोरा	बदरखें
२४८.	जळगांव	जामनेर	तळेगांव
२४९.	जळगांव	जामनेर	तोंडापूर
२५०.	जळगांव	एरंडोल	उत्राण
२५१.	जळगांव	चाळीसगांव	बहाळ
२५२.	जळगांव	चाळीसगांव	माळशेवगे
२५३.	अहमदनगर	संगमनेर	वरुडीपठार
२५४.	अहमदनगर	जामखेड	पाटोदा
२५५.	परभणी	सोनपेठ	शेळगांव
२५६.	परभणी	जितूर	बामणी
२५७.	परभणी	सेलू	कुपटा
२५८.	परभणी	परभणी	लोहगाव
२५९.	पुणे	आंबेगाव	आमोंडी
२६०.	पुणे	आंबेगाव	पोखरी
२६१.	पुणे	आंबेगाव	अवसरी खु.
२६२.	पुणे	जुन्नर	आर्वी
२६३.	पुणे	जुन्नर	उब्रंज
२६४.	पुणे	जुन्नर	उच्छिल
२६५.	पुणे	जुन्नर	तळेरान
२६६.	पुणे	वेल्हा	आंबवणे
२६७.	पुणे	भोर	हिर्डाशी
२६८.	पुणे	मुळशी	कोळवण
२६९.	पुणे	बारामती	जळगाव का. प
२७०.	पुणे	हवेली	मांजरी बु.
२७१.	भंडारा	भंडारा	मानेगाव बाजार
२७२.	भंडारा	भंडारा	दवडीपार बाजार
२७३.	भंडारा	भंडारा	कोथुर्णा
२७४.	भंडारा	भंडारा	खुर्शीपार
२७५.	भंडारा	भंडारा	मांडवी
२७६.	भंडारा	मोहाडी	हरदोली (झं)
२७७.	भंडारा	मोहाडी	मुंढरी बु.
२७८.	भंडारा	मोहाडी	उसर्रा
२७९.	भंडारा	तुमसर	येरली
२८०.	भंडारा	पवनी	कुर्झा
२८१.	भंडारा	पवनी	पालोरा
२८२.	भंडारा	पवनी	पिंपळगाव (नि)
२८३.	भंडारा	पवनी	ब्रम्ही
२८४.	भंडारा	पवनी	मांगली
२८५.	भंडारा	पवनी	कन्हाळगाव
२८६.	भंडारा	पवनी	भोजापुर
२८७.	भंडारा	लाखनी	कनेरी (द)

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
२८८.	भंडारा	लाखनी	किटाळी
२८९.	भंडारा	लाखनी	राजेगाव
२९०.	भंडारा	लाखनी	लाखोरी
२९१.	भंडारा	लाखनी	मेंढा (भुगाव)
२९२.	भंडारा	लाखनी	खराशी
२९३.	भंडारा	साकोली	चांदोरी
२९४.	भंडारा	साकोली	वडद
२९५.	भंडारा	लाखांदुर	सोनी
२९६.	भंडारा	लाखांदुर	भागडी
२९७.	भंडारा	लाखांदुर	बेलाटी
२९८.	भंडारा	लाखांदुर	विरली बु.
२९९.	भंडारा	लाखांदुर	डोकेसरांडी
३००.	गोंदिया	गोंदिया	चुटीया
३०१.	गोंदिया	गोंदिया	बनाथर
३०२.	गोंदिया	गोंदिया	बटाना
३०३.	गोंदिया	गोंदिया	मुरदाडा
३०४.	गोंदिया	गोंदिया	अदासी
३०५.	गोंदिया	गोंदिया	धापेवाडा
३०६.	गोंदिया	तिरोडा	अर्जुनी
३०७.	गोंदिया	तिरोडा	मुरमाडी
३०८.	गोंदिया	तिरोडा	गांगला
३०९.	गोंदिया	तिरोडा	सरांडी
३१०.	गोंदिया	गोरेगांव	घुमर्गा
३११.	गोंदिया	गोरेगांव	तेढा
३१२.	गोंदिया	आमगांव	शिवनी
३१३.	गोंदिया	आमगांव	गिरोला
३१४.	गोंदिया	आमगांव	ननसरी
३१५.	गोंदिया	आमगांव	कट्टीपार
३१६.	गोंदिया	सालेकसा	सोनपूरी
३१७.	गोंदिया	सालेकसा	पिपरीया
३१८.	गोंदिया	सालेकसा	गांधीटोला
३१९.	गोंदिया	देवरी	डोंगरगांव
३२०.	गोंदिया	सडक/अर्जुनी	बोपाबोडी
३२१.	गोंदिया	सडक/अर्जुनी	कोसमतोंडी
३२२.	गोंदिया	सडक/अर्जुनी	मंदीटोला
३२३.	गोंदिया	अर्जुनी/मोर	बाराभाटी
३२४.	गोंदिया	अर्जुनी/मोर	बोंडगांव देवी
३२५.	गोंदिया	अर्जुनी/मोर	ईटखेडा
३२६.	वाशिम	वाशिम	कोकलगाव
३२७.	वाशिम	रिसोड	गोवर्धन
३२८.	वाशिम	मालेगाव	जोडगव्हाण

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
३२९.	वाशिम	मालेगाव	आमखेडा
३३०.	वाशिम	कारंजा	काजळेश्वर
३३१.	वाशिम	कारंजा	महागाव
३३२.	वाशिम	कारंजा	रहाटी
३३३.	वाशिम	मानोरा	तोरनाळा
३३४.	वाशिम	मानोरा	पाळोदी
३३५.	वर्धा	वर्धा	गोजी
३३६.	वर्धा	देवळी	दापोरी
३३७.	वर्धा	देवळी	मुदरगाव
३३८.	वर्धा	सेलू	आकोली
३३९.	वर्धा	सेलू	सालईपेठ
३४०.	वर्धा	आर्वी	माळेगाव टेका
३४१.	वर्धा	आष्टी	सिरसोली
३४२.	वर्धा	कारंजा	धानोली
३४३.	वर्धा	कारंजा	मासोद
३४४.	वर्धा	कारंजा	धरती
३४५.	वर्धा	समुद्रपार	निंभा
३४६.	धुळे	धुळे	शिरधाने
३४७.	धुळे	धुळे	बोरविहीर
३४८.	धुळे	धुळे	नरवाळ
३४९.	धुळे	शिरपूर	आढे
३५०.	धुळे	शिरपूर	मांजरोद
३५१.	धुळे	शिरपूर	भाटपुरा
३५२.	धुळे	शिरपूर	खंबाळे
३५३.	धुळे	शिरपूर	टेकवाडे
३५४.	धुळे	शिरपूर	शेवाडे
३५५.	धुळे	शिरपूर	आमथळे
३५६.	धुळे	शिरपूर	पारटे
३५७.	धुळे	शिरपूर	दाऊळ
३५८.	धुळे	साक्री	पिंजरवाडी
३५९.	नंदूरबार	नवापूर	सोनखाब
३६०.	नंदूरबार	शहादा	नवागांव
३६१.	नंदूरबार	शहादा	कोळदा
३६२.	नंदूरबार	शहादा	शेल्टी
३६३.	नंदूरबार	शहादा	अंबापूर
३६४.	नंदूरबार	तळोदा	तुळाजे
३६५.	नंदूरबार	तळोदा	आमलावारी
३६६.	ठाणे	मुर्बाड	आसोळे
३६७.	पालघर	पालघर	दहिसर
३६८.	पालघर	डहाणू	बडा पोखरण
३६९.	पालघर	डहाणू	चिखला

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
३७०.	पालघर	तलासरी	झरी
३७१.	जालना	बदनापूर	रौषणगाव
३७२.	जालना	घनसांगवी	पानेवाडी
३७३.	जालना	घनसांगवी	आंतरवाली टेंभी
३७४.	नाशिक	चांदवड	दरेगाव
३७५.	नाशिक	चांदवड	कोशींबे
३७६.	नाशिक	इगतपुरी	कावनई
३७७.	नाशिक	मालेगाव	शेरुळ
३७८.	नाशिक	नांदगाव	कळमदरी
३७९.	नाशिक	नाशिक	सैय्यद पिंप्री
३८०.	नाशिक	सिन्नर	खंबाळे
३८१.	नाशिक	येवला	कातरणी
३८२.	नाशिक	येवला	अनकाई
३८३.	नाशिक	निफाड	विंचुर
३८४.	सांगली	मिरज	कसबे डिग्रस
३८५.	सांगली	पलूस	अमनापूर
३८६.	सांगली	पलूस	वसगाडे
३८७.	सांगली	खानापूर	माहूली
३८८.	सांगली	खानापूर	लंगारे
३८९.	सांगली	खानापूर	पारे
३९०.	सांगली	खडेगाव	खेदापूर
३९१.	सांगली	वालवा	येलूर (कोरेगाव येथे कार्यरत)
३९२.	सांगली	वालवा	येदेनीपानी
३९३.	सांगली	वालवा	रेदारे धरण
३९४.	सांगली	वालवा	वाटेगाव
३९५.	सांगली	वालवा	भवानी नगर
३९६.	सांगली	शिराळा	बिलासी
३९७.	सांगली	शिराळा	आरळा
३९८.	अमरावती	अमरावती	नांदुरा
३९९.	अमरावती	अमरावती	रोहणखेड
४००.	अमरावती	अमरावती	अंतोरा
४०१.	अमरावती	अमरावती	यावली शहीद
४०२.	अमरावती	अमरावती	सालोरा
४०३.	अमरावती	भातकुली	हातुर्णा
४०४.	अमरावती	भातकुली	सायत
४०५.	अमरावती	भातकुली	कवठा बहाळे
४०६.	अमरावती	भातकुली	धामोरी
४०७.	अमरावती	भातकुली	विशी
४०८.	अमरावती	भातकुली	रामा
४०९.	अमरावती	भातकुली	टाकरखेडा
४१०.	अमरावती	दर्यापूर	वडाळगव्हाण

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
४११.	अमरावती	दर्यापुर	वरुड कुलट
४१२.	अमरावती	दर्यापुर	टोंगलाबाद
४१३.	अमरावती	दर्यापुर	माहुली धांडे
४१४.	अमरावती	दर्यापुर	उपराई
४१५.	अमरावती	दर्यापुर	जसापुर
४१६.	अमरावती	दर्यापुर	कान्होली
४१७.	अमरावती	अंजनगाव सु	भंडारज
४१८.	अमरावती	अचलपुर	चमक खुर्द
४१९.	अमरावती	अचलपुर	काकडा
४२०.	अमरावती	अचलपुर	कुष्ठा
४२१.	अमरावती	अचलपुर	रासेगाव
४२२.	अमरावती	अचलपुर	कोल्हा
४२३.	अमरावती	अचलपुर	वासणी बु.
४२४.	अमरावती	चांदुर बाजार	राजना पुर्णा
४२५.	अमरावती	चांदुर बाजार	हिरुळपुर्णा
४२६.	अमरावती	चांदुर बाजार	कारंजा बहिरम
४२७.	अमरावती	चांदुर बाजार	थुगाव पिंपरी
४२८.	अमरावती	चांदुर बाजार	कुन्हा
४२९.	अमरावती	चांदुर बाजार	खरपी
४३०.	अमरावती	चांदुर बाजार	सोनोरी
४३१.	अमरावती	चांदुर बाजार	देवुरवाडा
४३२.	अमरावती	चांदुर बाजार	बोराळा
४३३.	अमरावती	चांदुर बाजार	कुरळपुर्णा
४३४.	अमरावती	मोर्शी	पिंपळखुटा मोठा
४३५.	अमरावती	मोर्शी	राजुरवाडी
४३६.	अमरावती	मोर्शी	अडगाव
४३७.	अमरावती	मोर्शी	धामणगाव काटपुर
४३८.	अमरावती	वरुड	टेंबुरखेडा
४३९.	अमरावती	वरुड	एकदरा
४४०.	अमरावती	वरुड	पवणी
४४१.	अमरावती	वरुड	करजगाव गांधी
४४२.	अमरावती	वरुड	चांदस वाटोडा
४४३.	अमरावती	तिवसा	सालोरा तसरे
४४४.	अमरावती	तिवसा	पिंपळखुटा
४४५.	अमरावती	तिवसा	मिर्झापूर
४४६.	अमरावती	तिवसा	वन्हा
४४७.	अमरावती	धामणगाव रे	विरुळरोधे
४४८.	अमरावती	धामणगाव रे	झाडगाव
४४९.	अमरावती	चांदुर रे	मालखेड
४५०.	अमरावती	चांदुर रे	जवळा धोतरा
४५१.	अमरावती	नांदगाव खं	माहुली चोर

अ. क्र.	जिल्हयाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
४५२.	अमरावती	नांदगाव खं	वाढोणा रामनाथ
४५३.	अमरावती	नांदगाव खं	पळसमंडळ
४५४.	अमरावती	नांदगाव खं	पिंपळगाव निपाणी
४५५.	अमरावती	नांदगाव खं	वडुरा
४५६.	अमरावती	नांदगाव खं	हिवरा बु.
४५७.	अमरावती	नांदगाव खं	एरंडगाव
४५८.	अमरावती	नांदगाव खं	मांजरी म्हसला
४५९.	अमरावती	चिखलदरा	एकताई
४६०.	अमरावती	धारणी	मोगर्दा
४६१.	अमरावती	धारणी	चटवाबोड
४६२.	अमरावती	धारणी	हिराबंबई

जिल्हानिहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्रे

अकोला जिल्हा	सातेगाव	तळेगाव ठाकूर	वासाडी
आगर	आष्टी	आमानेर	पिंपळगाव देवी
अपतापा	भातुकली	लोणी वरुड	पिंपरीगवळी
दहीहांडा	गणोरी	पुसाळा	नांदुरा
कपाशी	खोलापूर	राजुरा बाजार	शेम्बा
कुरणखेड	आसेगाव पूर्णा	शेन्दुर्जनघाट	टाकरखेड
पाल्सो	ब्राम्हणवाडा थडी	वेनोदा	वादनेरभोलजी
कावासा	करजगाव	बुलढाणा जिल्हा	पातुर्डा
मुंडगाव	तळवेल	चांदोल	संग्रामपूर
पोपटखेड	आम्लव	हतेडी	सोनाला
सावरा	पळसखेड	पाडली	वानखेड
हतारुण	शिरसगाव	रायपुर (बुलढाणा)	अडसूळ
पारस	गुईखेड	वरवंड	भोनगाव
उरल ब्रुदुक अकोला	हातरु	अमडापूर	जलंब
वाडेगाव	कात्कम्भ	अन्त्रीखेडेकर	जवळा बुद्रुक
धाबा	सलोना	एकलारा	आडगाव राजा
कान्हेरी सराप	सेमाडोह	किन्होळा	किनगाव राजा
महान	तेम्भूसोडा	शेलगाव अतोल	मलकापूर पांगरा
पिंजर	अमला इंडली	उंदरी	साखरखेडा
धोत्रा (शिंदे)	चंद्रपूर	अंधेरा बुलढाणा	वाशिम जिल्हा
जामठी	रामतीर्थ	जवलखेड	धामणी
कुरुम	येवडा	जामोद	धनाज बुद्रुक
परद	अन्जानासिंगी	मादाखेड	मनभा
आलेगाव	मंगरुळ दस्तगीर	पिंपळगाव काळे	पोहे
बाभूळगाव (अकोला)	निंबोळी	आतली	उमरडा बाझार
मालसुर	तळेगाव दश	बोथाकाझी	जौल्का
पातुर	बैराघाड	गणेशपूर	किन्हीराजा
सस्ती	बिजुधावडी	पिंपळगाव राजा	मेडशी
आडगाव	धुलघाटरेल्वे	रोहाना	शिरपूर
दानापूर	हरिसाल	हिर्डाव	आसेगाव वाशीम
हिवरखेड	कालाम्खर	रायगाव	कासोला
पंचगव्हाण	सद्रावाडी	शिवानी पिसा	मोहरी
अमरावती जिल्हा	अंबाडा	सुलतानपूर	शेळूबाझार
धामणगाव गाधी (अमरावती)	हिवरखेड	नार्वेल	वनोजा
पाथ्रोत	खेड	उमळी	कुप्ता
येसुर्ना	नेर्पिगालाई	देऊळगाव माळी	पोहरादेवी
अंजनगाव बरी	विचोरी	देऊळगाव सकार्षा	शेंदुर्जना
माहुली जहागीर	धमक	दोनगाव	कवठा कुर्द
शिराळा (अमरावती)	लोणी टाकळी	जानेफळ	केंवाद
वलगाव	मंगरुळ चाव्हाला	कळमेश्वर	मान्गुल्झानक
कपुस्तलनी	पापळ	बोराखेडी	मोप
कीकडी	कुन्हा	धामणगाव बढे (बुलढाणा)	काटा
	मार्डी (तिवसा)	मंगरुल नवेघर	उकलीपेन
	-	दसरखेड	मुसळवाडी
		लोणी गवळी	

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

वाशिम जिल्हा	चोंडी	चिकलठाण	शिरडशहापूर
पारडी खुमोर	फेत्र	चिंचोली (छ. संभाजीनगर)	गिरगाव
तोंडगाव	गौल	हतनूर (छ. संभाजीनगर)	हत्त
वाराळा	जांब बाजार	करंजखेडा	हयातनगर
यवतमाळ जिल्हा	शेम्बालापिम्री	नाचनवेल	कुरुंद
लोन्बेहाल	दहेगाव (यवतमाळ)	नागद	पांगराशिंदे
लोणी अरणी	धानोरा	वडनेर	टेंम्भूर्णी (हिंगोली)
म्हसोळा	वाढोणा बाजार	बाजारसावंगी	भांडेगाव
सदोबा सावली	वर्द	गडांना	फालेगाव
घारफाळ	धनकी	वेरुळ	नरसी न
माडणी	कोरता	आडूळ (छ. संभाजीनगर)	शिरसम
पहूर (यवतमाळ)	मुलावा	बालानगर	आखाडाबालापूर
भोरिअरब	सोन्दाभी	ढाकेफल (छ. संभाजीनगर)	डोंगरकडा
मानकीन्ही	थेरडी	नांदर	मासोड
साईखेडा	विदुल	निलजगाव (छ. संभाजीनगर)	पोत्रा
तळेगाव	कायार	पिंपळवाडी	रामेश्वर तांडा
हुसूल	कोलगाव (वाणी)	विहामंडवा	वाकोडी
वसंतनगर	राजूर (वाणी)	आळंद	गोरेगाव (हिंगोली)
भाम्बोरा	शिरपूर (वाणी)	बाबरा	कपडिशंगी
पारवा	अकोला बाजार (यवतमाळ)	गानोरी	कवठा
रामपूर (यवतमाळ)	बेलोरा (यवतमाळ)	जातेगाव (छ. संभाजीनगर)	साखेर
शिवानी (यवतमाळ)	हिवरी (यवतमाळ)	वडोदबाजार	जालना जिल्हा
मेतीखेडा	सावार्गड (यवतमाळ)	आत्रढाणा	धनगर पिंपरी
नंझा	वडगाव (पोलीस स्टेशन)	अंधारी	गोंडी
सावरगाव (यवतमाळ)	मुकुटबन	पालोड	जामखेड
फुल्सावंगी	शिबला	पावनडोद	शहगार्ह
काळी दौलत	झरीझामनी	शिवाना	सुखापुरी
महागाव (महागाव)	छ. संभाजीनगर जिल्हा	उंडणगाव	वादिगोद्री
पोहन्दुल	दौलताबाद	बनोटी	दाभाडी
मार्डी (यवतमाळ)	गोलतगाव	जरंडी	शेलगाव
वेगाव	कचनेर	सावालादबारा	सोमथाना
बोरगाव (यवतमाळ)	लाडसावंगी	बोरसर	वाकुळणी
मानिकावाडा	पिंप्रीराजा	गाढे पिंपळगाव	आण्वा
शिरसगाव (यवतमाळ)	वरुडकाजी	लाडगाव (छ. संभाजीनगर)	धावडा
अर्ली	भेंडाळा	लोणी ख	हसनाबाद
कारंजी (पांढरकवडा)	जिकठान	मानूर	जळगाव सपकाळ
खैरगाव दे	लासूर स्टेशन	शिवूर	केदारखेडा
पहापाल	शेंदुर्वाडा	हिंगोली जिल्हा	राजूर
पाटणबोरी	सिध्दनाथवडगाव	जवाळाबाझार	रे पिंपळगाव
रुंझा	औराला	लोहारा (बु)	वाल्सावंगी
बेलूर	चापनेर	पिंपळदरी (हिंगोली)	कु पिंपळगाव
	पिंपळगाव वळण		
	वाळूज		
	चौका		

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

जालना जिल्हा	हदगाव	का सांगाव	खरसुंडी
रा उचेगाव	पठारगावन	कपाशी कोल्हापूर	बिळूर
राजा टाकळी	वाघाला	पिंपळगाव बुद्रुक	डफळापूर
रांजणी	धानोराकवणे	सिध्नेरली	को बोबलाद
तीर्थपुरी	कान्ठेश्वर (परभणी)	भुये	संख
जिरोदगांव	कावाल्गाव	हसूर	शेगाव
पिंपरखेड	तडकळस	इस्पुरली	उमदी
दोनगाव (जालना)	देवाल्गावगाठ	कणेरी	वळसंग (सांगली)
खासगाव	वालूर	म शिरोली	येल्वी
माहोरा	सोनपेठ (परभणी)	मुडाशिंगी	हिंणगाव
वरुड	कोल्हापूर जिल्हा	सांगरुळ	खेअरदेवनगि
कुंभारझरी	भादवण	उचगाव	मो वडगाव
कुंभारझरी	मालीग्रे	वादनागे	नेवरी
दु कालेगाव	उत्तूर	बाजार भोगाव	वांगी
कारला	वांतगी	भोरपाडले	अगलगाव
मानेगाव	कडगाव (कोल्हापूर)	काळे	देशिंग
पिर पिंपळगाव	मडिलगे	केख-पोखळे	धालगाव
सेवली	मिनचे खु	कोष्टली	रांजणी (कवठे म)
विरेगाव (जालना)	पाटगाव	पडल	नागज
दहिफळ खंदारे	पिंपळगाव	पोर्ले तारके ठाणे	खानापूर (खानापूर)
धोक्साल	अदकुर	धामोड	वेजेगाव
पाटोदा	हेरे	राशिवडे	विटा
तळाणी	कानुर ख	सरवदे	लैगरे
आष्टी	कोवाड	तरले	आरग
तळाणी	माणगाव (कोल्हापूर)	ठिकपुर्ली	भोसे (सांगली)
सातोना	तुदिये	वाळवा कोल्हापूर	एरंडोली
श्रीष्टी	हलकर्णी	आंबा	कवलापूर (सांगली)
वानूर	कडगाव	बांबवडे	कवतेपिरण
परभणी जिल्हा	कानाडेवाडी	भेडसगाव	खंडेराजुरी
धारासूर	महागाव	करण्फेन	म्हेशाल
कोद्री	मुंगुरवाडी	मन कोल्हापूर	नांद्रे
महात्पुरी	नल	मांजरे कोल्हापूर	भिलवडी
पिंपळ दरी	गरीवाडे (कोल्हापूर)	पा नीनाई	कुंडल
राणीसावरगाव	निवाडे	सरुड	अंतरी बुद्रुक
आडगाव	आळते	सरुड	चरण
आसेगाव	अंबाप	शित्तूर	कोकरुड फक
चार्थाना	भादोले	अ. लाट	मणदूर
कौसोडी	हेरले हाथ (कोल्हापूर)	दानोळी	मांगले
वाझर	हुपरी	घाल्वाद	सागाव (सांगली)
येलदरी	पाकडोली	जयसिंगपूर	शिरशी
कोल्हा	पु श्रीओळी	नंदानी	बोरगाव (सांगली)
रामुपरी	साजणी	नृसिंहवाडी	चिंचणी (सांगली)
चाटोरी	सावर्डे हाथ (कोल्हापूर)	टाकळी	हतनूर
राव राजूर	चिखली कोल्हापूर	सांगली जिल्हा	मणेरजुरी
दैठणा		आटपाडी	मांजर्डे
जाब (परभणी)		दिघंची	सावालाज
पेडगाव		करगणी (सांगली)	वैफाले
पिंगळी			
झारी			
बाभळगाव (परभणी)			

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

सांगली जिल्हा	वाठार किरोली (सातारा)	मोंड	खुंटेफळ
येळावी (तासगांव)	वाठार स्टेशन (सातारा)	पडेल	सुलेमानदेवळा
बागणी	पाचगणी	फणसगाव	टाकलशिंग
बावची	सातारारोड	शिरगाव	चौसाळा
बोरगाव वाळवा	ताल्देव	मोरगाव	लीम्बगणेश
कामेरी	तापोळा	सतेली-भेडशी	नालवंडी
कासेगाव	माळवाडी	तळकट	पिंपळनेर
कुरालाप	मार्डी सातारा	कळसुली	राजुरी नवगण
नेर्ले	म्हसवड (सातारा)	कनेडी	साक्शाल पिंपरी
पेट	पळशी (मन)	कासाडे	तडसौना
वाळवा (सांगली)	पुल्कोती	खारेपाटण	येलबंधार
येदेमाचीन्द्र	शिगणापूर	नांदगाव (कणकवली)	भोगलवाडी
येलूर	चाफळ	फोंडा	मोहखेड
वार्तेगांव चिकुडी	हेळवाक (कोयानानगर)	वरवडे	चकलांबा
सातारा जिल्हा	कालगाव	हिलोक	जातेगाव
बामणोली	केरळ	कडवळ	मदायमोही
केळघर	मल्हारपेट	कासलं	निपाणी ढवळका
कुडाळ सातारा	मारळी	माणगाव	तलवाडा
कुसूमबी	मोरगिरी	पांडूर	उमापूर
सायगाव	मुरुड (सातारा)	वळवल	अडास
हेलगांव	बरड	आचरा	बंसारोला
इंदोली	बीबी (सातारा)	चौके	चिंचीली माळी
काळे कराड	साळवे	गोल्वान	राजेगाव (बीड)
कोले	संबुर	हिवाळे	विडा
मसूर	सोनवडे	मसुरे	युसुफ वडगाव
रेठरे	तळमावले	आंबोली (सावंतवाडी)	गंगामसाला
सदाशिवगड	तारले (सातारा)	बांदा	किटीट आडगाव
सुपने	गिरवी	मालेवाड	फथरुड
उब्रज	राजळे	निरवडे	सादोळा
वडगाव हवेली	साखरवाडी	सांगोली	टाकखान
येवती	तरडगाव	उंबडे	धर्मपुरी
मसकरवाडी	ताथवडा	वैभववाडी (१)	मोहा
मासोळी	चिंचणेर वंदन	आडेली	नागपूर
येलगांव	कान्हेर	परुळे	पोहनेर
अहिरे	कुमठे (सातारा)	रेडी	सिरसाळा
लोणंद	लिंब	तुळस	अमळनेर
शिरवळ (सातारा)	नागठाणे (सातारा)	बीड जिल्हा	डोंगरकिनी
लोहाम	नांदगाव (सातारा)	आपेगाव	नायगाव
डिस्कळ	परळी सातारा	बर्दापूर	वाहली
कातर खटाव	ठोसेघर	भावढाणा	खालापुरी
खटाव	१) अंगापूरवंदन	घाटनांदूर	शिरूर (बीड)
मायणी	२) वाडहूत	उजनी	कुप्पा
निमसोड	३) वेणेगाव	धामणगाव (बीड)	वडवणी
पुसेगाव	४) क्षेत्रमाहुली	कडा (बीड)	नाथा
पुशेसावली	बावधन	दिंडुड	
पडळ	भुईज	दासखेड	
गुरसाळे	कवठे	कुसलंब	
किन्ही	मालात्पूर		
पळशी (सातारा)	सिंधुदूर्ग जिल्हा		
रहिमतपूर	इलये		
तडवळे सातारा	मिठबाव		
मुचहंडी तडाळी			
देवराष्ट्रे			
जादर बोंबलद			
पाचगणी			

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

लातूर जिल्हा	हंडरगुळी	मालाकोली	आलूर
अन्धोरी	तिच्या	पेनूर	मुलाज
हाडोळती	नालागीर	सोनखेड	नेचाकुर
किनगाव	वाध्वाना (बुद्रुक)	आष्टा (नांदेड)	येणेगूर
सातारा	गुडसर	इवालेश्वर	डिग्गी
शिरूर ताजबंद	नांदेड जिल्हा	सिन्धखेड	बेम्बाली
बेलकुंड	अर्धापूर	वाई	ढोकी
भादा	मालेगाव (येलेगाव)	वानोळा	जगजी
हसेगाव	भोसी	मुगुट	केशगाव
जवळग पोमादेवी	किणी	रोही पिंपळगाव	कोंड
लामजना	मोघली	बान्हाळी	पडोली (आ)
मातोळा	मातुल	बेटमोगरा	पाटोदा
उजनी	खातगाव	चान्डोळा	पोहनेर
चापोली	कोन्दाल्वादी	जम बुद्रुक	समुद्रावानी
जाणवलं	लोहगाव	राजुरा बी.के.	येडशी
नालेगाव	सगरोळी	सावारमाळ	आसू
वडवळ	शंकरनगर (बिलोली)	सावारगाव	आणला
बोरोल	हनेगाव	मुकरामाबाद	जवळा नि
वलांडी	माखेल	बरबाडा	शेलगाव
नागरळ	शहापूर (नांदेड)	कुंटूर	अणदूर
अन्तूर	खानपूर	मांजरंम	जळकोट
वांजरवाडा	करखेली	लींबगाव	काटगाव
भटागळी	सिराजखोंड	नीला	मंगरुळ (तुळजापूर)
बोरी	आष्टी	रहाटी	नळदुर्ग
चीकुरदा	बारादशेवला	तुप्पा	सलगर (दुत्य)
चिंचोली (बाल)	कोळी	विष्णुपुरी	सावागॉन
गाणगापूर	निमगाव	वडगाव	पार
जवळा (बुद्रुक)	तमसा	सिंधी	पारगाव
निवाली	वैफाना	धाराशिव जिल्हा	तेरखेडा
तांदुळजा	चीन्चोर्डी	अंभी	भंडारा जिल्हा
अंबुलगा (बुद्रुक)	सर्सम	ईऐत	धारगाव
औरादश	बरुळ	मान्केश्वर	खामारी (बुटी)
हल्लारा	कुरुला	पाश्रुट (धाराशिव)	मोहदुरा
कासार बालकुंदा	उस्मान नगर	वालवड	पहेला
मदनसुरी	पानशेवडी	दहीपाल (धाराशिव)	शहापूर
नितूर	पेहवडज	इत्कुर	बारव्हा
तवाचिंचोली	अप्पारावपेट	मंगरुळ (कल्लाम)	दिघोरी बिग
रामलिंग	बोधडी - सी.के.	मोहा (धाराशिव)	कुडेगाव
मुदगड	देहालीतांडा	शिरढोण	सरांडी (बुद्रुक)
बितार्गाव	इस्लापूर	येरमाळा	केसलवाडा
कारेपूर	जलधारा	अष्ट कसर	मुरमाडी तूप
खरोला	मांडवी कोठारी	जेवळी	पिंपळगाव (लाखांनी)
पानगाव	राजगड	कानेगाव (धाराशिव)	पोहरा
पोहरेगाव	शिवानी	माकणी	सालेभाय
साकोला	उमरीबाझार		आंधळगाव
शिरूर अनंतपाळ	कालंबर		
देवर्जन	कापसी		
कन्ह	येवती		

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

भंडारा जिल्हा	तोहोगाव	अरेवाडा	केशोरी
वेताळा	जिवती	लाहेरी	कोराम्भितोला गोंदिया
जांब	पाटन	मान्नेराजाराम	महागाव गोंदिया
करडी	मांडवा	आमगाव	फुटाना
वरठी	नारंदा	भेंडाळा	धोनाठी
आसगाव	विरुर गाडेगाव	घोट	कल्लोडी
भुयार	बेम्बळ	कोनसरी	मुल्ला
कोंढा	चिरोळी	कुनघाडा	भानपूर
सावरला	मरोडा	मार्कंडा (क)	दासगाव गोंदिया
एकोडी (किन्ही)	राजोली	रेगडी	दावानिवाडा
गोंडूमारी	बाळापुर	गोडलवाही	एकोडी गोंदिया
खांब	मौशी	कारवाफा	कामठा
सांगडी	नवेगाव पांडव	मुरुमगाव	कटी
विर्शी	तळोधी	पेढारी	खमारी
चुल्हाद	वाढोणा	रंगी	मोर्वाही
देव्हाडी	नवेगाव मोरे	गट्टा	रवणवाडी
गोबरवाही	पोम्भूर्णी	कांडोली खुर्जी	चोपा
लेंडेझरी	चिंचोली	कसनसूर	कवलेवाडा
नाकाडोंगरी	देवदा	तोडसा	कुन्हाडी
चंद्रपूर जिल्हा	कढोली	अमिर्झा	सोनी
कालमांना	अंतरगाव	बोडली	तिल्ली/मोहगाव
कोठारी	बोथली	पोरला	डव्वा
विसापूर	जीबगाव	पोटेगाव	पंढरी
चादणखेडा	लोन्धोली	बोतेकासा	खोडशिवानी
डोंगरगाव	पार्थी	कोटगुल	शेंडा
घोडपेठ	व्याहाड बुद्रुक	देऊळगाव	चिखली
माजरी	गुंजेवाही	कढोली	बिजेपर
मुधोली	मोहोडी नलेश्वर	मालेवाडा	दरेंकासा
अहेर नवरगाव	नवरगाव	पुराडा	कावाराबंध
चौगन	वासेरा	अडपल्लीमल	सातगाव
गांगलवाडी	कोसार्सार	लगम	इंदोरा
मंडकी	मढेला	सुन्देरनगर	मुन्दिकोणा
मुद्झा	नागरी	अन्कीसा	सुकडी (डक)
चीचपल्ली	सवारी	मोयाबिंपेढा	वाडेगाव
दुर्गापूर	गडचिरोली जिल्हा	टेकडातळ	नागपूर जिल्हा
घुग्गुस	देचालीपेता	झीन्गानूर	जावळी
ताडली	जोमालगटा	कारेगाव (गडचिरोली)	नंद
भिसी	कमलापूर	कुरुड	सोमपाळा
जाभूळघाट	महागाव (बु)	सावंगी	अडेगाव
खडेसंगी	पेरमिली	गोंदिया जिल्हा	कान्होलीबारा
मसल बुद्रुक	भाक्रोंडी	बाणगाव गोंदिया	रायपूर
नेरी	देलनवाडी	कालीमाती गोंदिया	टाकालघात
शंकरपूर	वैरागड	ठाणा गोंदिया	धावेपाडा
ढाबा	वधा	तिगाव गोंदिया	गोदखेर्य
	रंगयापल्ली	छन्न/भक्ती गोंदिया	मोहपा
	लखमा बोर	धाबेपावनी	तीष्टी
	आलापल्ली	गोठनगांव गोंदिया	भोरगड
	पिंपल बुर्गी	इळदा	घाटपेंदरी
		पालांदूर जामी	
		चिखली	
		गोर	
		बेरडीपार	

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

नागपूर जिल्हा	वर्धा जिल्हा	कुडाशी	रांजणगाव
गुमथाळा	आष्टी (वर्धा)	म्हसदी	शिरसगाव
गुमथी	साहूर (वर्धा)	नवापाडा	तळेगाव
भूगांव मेंढा	जळगाव	रोहोड	तरवाडे
काचारीसावांगा	तळेगांव (शामजीवंत)	शिर्सोला	उंबरखेड
कोंडाली	खारांमना	सुकापूर	वाघळी
येनवा	रोहना	टेंभा	अडावद
झिल्पा	साहूर	बेतावाड	चहार्डी
मांडाळ	१) अंतोरा	चीम्थाने	धानोरा
भारगड	२) मुरडगांव	धामणे	गोरगावले
सलवा (नागपूर)	गॉल	मालपुर	हातेड
तितूर	गिरोली	नारदाना	लासूर
वेलतूर	नाचणगाव	निमगुळ	वैजापूर
खट	विजयगोपाल	विखरण	चांदसर
कोढामेंधी	अर्ल्पापूर	वालखेडा	नांदेड
मौदा	बुर्कोनी	बोराडी	साळवा
तारसा	कांगाव	होळनांथे	सोनवद
धानला	पोहना	खुर्दे बुद्रुक	कासोदा
बोरखेडी	कान्ननवारगाव	रोहिणी	रिंगणगाव
व्याहाड	सारवडी	सांगवी	तळई
जलालखेडा	नारा	विखरण	भादली
मेधला	गिरड	वाडी बुद्रुक	धामणगाव
मोवाड	मंडगाव	वकवड	कानळदा
सावरगाव	नांदोरी	जळगाव जिल्हा	म्हसावद
भिष्णूर	कोरा	ढेकू	नशिराबाद
दहेगाव जोशी	दहेगाव (गो)	जाणवे	बेटावद
डोरली	हमदापूर	मांडळ	फत्तेपूर
कन्हान	सलई-कला	मारवाड	गारखेडा
नवेगाव खरी	सिंधी (रत्वे)	पातोंडा (आ)	नेरी
सातक	झडशी	गिरड	शेंदुर्णी
घाटपेदरी	अंजी (म)	गुढे	वाकडी
भंडारबोडी	खारागना (गो)	कजगाव	वाकोद
हिवाराबाझार	तळेगाव (त)	पिंपरखेड	अंतुर्ली
कारवाही	वायफड	कठोर ख	कुन्हा
मनसर	वायगांवनिपाणी	किन्ही	रंईखेडा
नगरधन	धुळे जिल्हा	पिंपळगाव	उचंदा
बडेगाव	आर्वी	वरासीम	लोहारा पाचोरी
चिंचोली	बोरिस	इदगाव	लोहातर
केळवड	बोरकुंड	येवती	नगरदेवळा
खापा	कापडाने	दहीवड	नांद्रा
पाटणसांगवी	खेडा	खेडगाव	वरखेडी
बेला	कुसुंबा	लोंढे	मंगरूळ
माकरधोकडा	लामकानी	पातोंडा (चा)	शेळावे
पंचगाव	मुक्ती (धुळे)		
सिरसी	नागाव		
सालई गोधनी	नेर		
	शिरुड		
	बसारावाल		
	चादवेल कोरडे		
	दहिवेल		
	दुसाने		
	जेताणे		
	कळबीर		
	कासारे (धुळे)		

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

जळगाव जिल्हा	जेउर (नगर)	घारगाव	खुटामोडी
शिरसोदे	मेहकरी	जावळे कडलग	मांडवी
तामसवाडी	रुई छातीसी	जवळे बाळेश्वर	राजबर्डी
ऐनपूर	टाकळी खातगाव	भातकडगाव	रोषमाळ
चिनावल	टाकळी काजी	निमोन	सोन बु.
खिरोदा	वाकी (नगर)	ताळेगाव	तळई
लोहारा रावेर	चंदा	मातकुडगाव	तेलखेडी
निंभोरा	कुकाना	चापडगाव शे	झापी
थोरगव्हाण	नेवासा बुद्रुक	दहीगाव	आष्टे
वाघोड	नेवासा कु	ढोरजळगाव	ठेकवद
भालोद	सलाबतपूर	हटगाव	कोपर्ली
हिंगोणा	सिरसगाव (नगर)	शेवगाव	लहान शहादा
किनगाव	सोनई	घोटन	नटावद
पाडळसा	टोका	आडळगाव	राकसवडे
साकळी	उमादुमाला	बेलवंडी	शानिमंडळ
सावरखेडा	अलकुटी भालावशी	काष्टी	चिंचपाडा
अहिल्यानगर जिल्हा	कान्होरपाथर	कोल्गाव	धनराट
ब्राह्मणवाडा	खडकवाडी	लोणी व्यंकनाथ	डोंगेगाव
देवठान	निघोज	मांडवगण	पळसून
खिरविरे	पालवे	पिंपळगाव पिसा	प्रतापपूर
कोहोने	रुही छत्रपती	बेलापूर बुद्रुक	उमराण
कोतूळ	खरवंडी कासार	मलवडगाव	वावडी
लाडगाव	माणिक दौंडी	निमगाव खैरी	झामणघर
मावेशी (नगर)	मिरी	पडेगाव	आडगाव
म्हलाडावी	पगोरी पिंपळगाव	टाकळीबन	कहाटूळ
शेंडी	पिंपळगाव टप्पा	उंदीरगांव	कालसाडी
विठा	तिसगाव	नंदूरबार जिल्हा	कुसुमवाडा
सुगांव	अस्तगाव	बरआ विहीर	मंदाणा
अरणगाव	दाड बु	डाब	पाडळदा
खर्डा	डोरले	वेळी	प्रकाशा
नानज	कोल्हार बक	होराफाळी	सारंगखेडा
भारडगाव	सावळीविहीर	जांगती	शहाणा
सुदिक	वाकडी (नगर)	काठी	सुलवाडे
चापडगाव कर्जत (नगर)	बरागाव नांदुरे	खापर	वडाळी
कुल्धारण (नगर)	देवळाली प्रवरा	मांडवा	रानीपूर
मिरजगाव (नगर)	गुहा	मोरंबा	पुरुषोत्तमनगर
राशीन (नगर)	मांजरी	ओहाळा	वाघार्डे
चासनळी	टाकळीमिया	पिंपळखुटा	बोरद
दहीगाव बोलका	उंबरे	उर्मिलामाळ	प्रतापपूर
पोहेगाव बु.	आश्वि	वडफळी	सोमवल
सावनसर	म्हेसगांव	वेळी अक्कलकुवा	वाल्हेरी
टाकळी ब्राम्हणगाव	बोटा	बिल्गाव (नंदूरबार)	नाशिक जिल्हा
वारी	चंदनापुरी	चुलवड	काझीसंगावी
चास	धांवरफळ	धनाजे	ताळेगाव रोही (नाशिक)
देहरे		काकर्दा	उसवाड
देवगाव		कात्री	
		गताडी	

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

नाशिक जिल्हा	न्यायडोंगरी	पळसन	शिगावे पारगांव
वडाळीभोई	पिंपरखेड (नाशिक)	पांगारणे	हिडौशी
वडनेर भैरव	वेहेळगाव	उंबरढाण	काटी
दहीवड	धोंडेगांव	आंबोली	पानशेत
खामखेडा	जातेगाव (नाशिक)	चिंचओहोळ	भुतोडे
खर्डा	सय्यद पिंपरी	मुळवड	वेताळे
लोहणेर	शिंदे	रोहिले	फुरसुंगी
मेशी	चांदोरी	शिरसगाव	खडकवासला
खर्डा	देवगाव (नाशिक)	ठाणापाडा (नाशिक)	खानापूर
कोचरगाव	कसबे सुकेणे	अंजनेरी	खेड शिवापूर
मोहाडी	म्हाळसाकोरे	अंदरसूल	कुंजीरवाडी
ननाशी	नैताळे	भरण	लोणी काळभोर
निगडोळ	निमगाव वाकडा	मुखेड (नाशिक)	पेरणे
पांडाणे	ओझर	पाटोदा (नाशिक)	सांगरुन
ताळेगाव दिंडोरी	पालखेड	सावरगाव (नाशिक)	उरळीकांचन
उमराळे	पिंपळगाव बसवंत	पूणे जिल्हा	वाडेबोलाई
वारे	खडकमालेगांव	अडिवरे	वाघोली
वरखेडा	आंबे	धामनी	बावडा
बळेगाव कुऱ्हे	भुवन	डिम्भा	भिगवण
धामणगाव	जोगमोडी	महाळुंगे पडवळ	बिजवडी
काळूस्ते	कारंजाळी	निर्गुंडसर	कळस
काननवाडी	कोहोर	पेट	लासुर्णे
खेड	कुळवांडी	तळेघर	निर्वांगी
नांदगावसदो	कुभाळे	१) अवसरीखुर्द	पळसदेव
वैतरणा	अलियाबाद	२) लांडेवाडी	सणसर
वाडीवरहे	ब्राम्हणगाव	डोर्लेवाडी	शेळगांव
दळवट	जायखेडा	होळ	आळे
जथमर	कपालेश्वर	काटेवाडी	आपटाळे
कनाशी	केळझर	लोनिभापकर	बेल्हा
मोकभणगी	मुल्हेर	मोरगाव	इंगळून
नवीबेज	नामपूर (अंबासन)	मूर्ती	मढ
ओतूर	निर्पूर	पणदरे	नारायणगाव (वारुल्वादी)
तिऱ्हेळ	साल्हेर	सांगवी	निमगाव सावा
नांदुरी	ताहाराबाद	शिसुंफळ	ओतूर
चीखालोहाल	वीरगाव	माळेगांव बु. (कमरखाना)	पिंपळवंडी
कळवडी	दापूर	आंबवडे	राजुर
करंजगव्हाण	देवपूर	भोंगवली	सावरगाव
मळगाव	नायगाव (नाशिक)	जोगवडी	येणेरे
निमगाव	पांडुर्ली	नसरापूर	शिरोली बु.
रावळगाव	ठाणगाव	भोर	आंबोली पुणे
सौंदाणे	वावी	देऊळगाव राजे	डेहणे
सौनाज	बाऱ्हे	केडगाव	कडूस
वडनेर खाकुर्डी	बोरगाव (नाशिक)	खामगाव	करंजविहीरे
बोलढाण	बुबळी	कुरकुंभ	राजगुरुनगर
हिसवळ	माणी	नानगाव	कुडे (बुद्रुक)
झोडगा	मनखेड	राहू	पाईट
		रावणगाव	शेल पिंपळगांव
		वरवंड	वाडा
		देहू	वाफगाव
		तिरपाड	आडले (बुद्रुक)
			कारला
			खटकाळे

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

पूणे जिल्हा

टाकवे
तळेगाव दाभाडे
येळसे
आंबवणे
पौड
माउस
मुठा
बेलसर
माळशिरस
नीरा
परिंचे
वाल्हा
करडे
कवठे
केंदूर
मांडवगण फराटा
निमोणे
रांजणगाव
टाकली हाजी
तळेगाव ढमढेरे
करंजावणे
पासली

सोलापूर जिल्हा

चापडगाव
दुधानी
जेउर
करजगी (अक्कलकोट)
मेंदगी
नागणसूर
शिरवळ (अक्कलकोट)
वागदरी
अगलगाव (बार्शी)
चिखर्डे
गौद्राव
पानगाव (सोलापूर) (बार्शी)
तडवळे (बार्शी)
उपलेदुमाला
वैराग

जेउर (सोलापूर)
केम
कोर्टी
साडे
वरकुटे (कर्नाला)
मध (सोलापूर)
मानेगाव (सोलापूर)
मोडनिंब
परिते
पिंपळनेर
रोपळे (कावे)
टेंभूर्णी (सोलापूर)
उपळाई (बुद्रुक)
बोर्गाव
फोंडशिरस
लवंग
म्हाळुंग
माळीनगर
मांडवे
माणकी
मोरोची
पिलीव
पुरंदावडे
शंकरनगर
वेळापूर
आंधळगाव
भोसे (सोलापूर)
बोरले
मारवाडे (सोलापूर)
सलगर
अनगर
अंकोली
बेगमपूर
कामाठी (सोलापूर)
कुरुळ
नरखेड (सोलापूर)
पत्कुल
शिरपूर
कोंडी

मार्डी
तिरहे (नॉर्थ सोलापूर)
वाडाला (फक)
भावळणी (सोलापूर)
गादेगाव
करकंब
कासेगाव (सोलापूर)
खर्डी
पुलुज
रोपळे (पंढरपूर)
तुंगत
अकोला(वसुद)
घेरडी
जवळा (सोलापूर)
कोला
महूद
नाझरे
औराद
भांडारकवडे
बोरामणी
होटगी
कंदलगाव
वळसंग
रायगड जिल्हा
चिखली
धोकावाडे
पेढांबे
पोयनाड
रेवदंडा
आंबिवली
कडव
कळंब
खांडस
मोहिली
नेरळ
चौक
खालापूर
लोहोप
वावोशी
अंबेत

महागाव
मांदाड
बिरवाडी
चीम्भावे
दासगाव
पाचाड
विन्हेरे
वरंध
गोरेगाव
इंदापूर
नांदावी
निजामपूर
सर
शिरवली
खाम्गाव
मेंदाडी
म्हसला
अगरदांडा
ब मांडला
आजिवली
आपटा
गव्हाण
नेरे
वावंजे
गडाब
जिते
कामारली
वाशी
पल्चील
पिताल्वादी
आंबेवाडी
कोकबन
नागोटणे
बपंचातन
वळवटी
जांभूळपाडा
पाली
तला
कोप्रोली
महांगांव
महाड

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू

रत्नागिरी जिल्हा	कुंबळे	दिवाअंजर	साखर्षेत
अडरे	पंदेरी	खारबाव	साकुर
दादर	धर्तले	कोण	असे
कापरे	जैतापूर	पडघ	खोडला
खरवते	जावलेथर	वर्जेश्वरी	मोन्होडा
फुरस	कारक करवली तिथ	आजदे	वासाली
रामपुर	केळवली	दहागाव	दांडी
सावर्डे	कुंभवडे	निळजे	दुर्वेस
शिर्गाव (शिरगांव)	ओणी	खडवळी	एदवन
वडाळ	फुपेरे	धसई	कोळवा माहीम
आसूड	सोल्गाव	किशोर	मासूवण
अंजली	चंदेरी	म्हसा	मुरबे
दाभोळ	हातखंबा	मोरोशी	साफळे
केळशी	जाकादेवी	सरळगाव	सातपाटी
फानासू	खानू	शिरोशी	सोमटा
पिसाई	कोतवडे	शिवले	तारापूर
साखालोली	मालगुंड	तुलई	आमगांव
उम्बारले	पावस	अघई	सूत्रकार
अबोली	वाटाड	टाकीपट्टार	उध्वा
चिखली गुहागर	बुरंबी	डोळखाब	वसा
हेदवी	देवळे	कसारा	गोन्ह
कोलावली	धामापूर	टेंभा	खानिवळी
तळवली	कडवई	किन्हवली	कुडस
आंबवली	कोडुमरे	शेणवा	परळी
कोरेगाव	माखजन	शेद्रान	आगाशी
लोटे	निवे (खु)	वासिंद	भाताने
फुरुस	फुंगस	पालघर जिल्हा	चंदनसार
शिव कथा (बि.के.)	साखरपा	ऐन	नवघर
तळा	सायले	अशागड	निर्मल
तरंग	वांद्री	चंद्रपाडा	पारोळ
भांबेड	ठाणे जिल्हा	चिचणी	कामन
जवादे	बदलापूर	धुदलवाडी	सोपारा
रिंगणे	मंगरुळ	गंजद	कुर्झे
सतावली	वांगणी	घोलवड	तळवाडा
शिपोशी	सोनावाल	सायवन	माल्वाडा
वाडिलींबू	आन्गांव	तवा	
देव्हारे	चीमबेपदा	जम्सेर	
खाद	दाभाड	नादगांव	

रुग्णालयांची माहिती

रुग्णालयांची माहिती

अ. क्र.	रुग्णालयाचे नांव	सन २०२३-२०२४						सन २०२४-२०२५						सन २०२५-२०२६ (सप्टेंबर अखेर २०२५)					
		आंतररुग्ण			बाह्यरुग्ण			आंतररुग्ण			बाह्यरुग्ण			आंतररुग्ण			बाह्यरुग्ण		
		स्त्री	पुरुष	एकूण	स्त्री	पुरुष	एकूण	स्त्री	पुरुष	एकूण	स्त्री	पुरुष	एकूण	स्त्री	पुरुष	एकूण	स्त्री	पुरुष	एकूण
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
जिल्हा : ठाणे																			
१.	जि. सा. रु. ठाणे ...	८१७४	५९७६	१४१५०	३०४६४	४१८६१	७२३२५	११८४६	८७०७	२०५५३	७३९३८	८४४८३	१५८४२१	५८०८	५२४७	११०५५	४००६२	४७५३८	८७६००
२.	मध्यवर्ती रु. उल्हासनगर-३ ...	१३४९९	१०५५९	२४०५८	१२६२३७	११९७४१	२४५९७८	१५८४८	११४३६	२७२८४	१२३७९५	११७२३६	२४१०३१	६०८८	५८४८	११९३६	५६२२४	५७४१३	११३६३७
३.	सा. रु. मीरा भाईंदर ...	५२७३	६१५९	११४३२	८३०८१	८८६४६	१७१७२७	५७७८	५९०३	११६८१	९८५३२	१०३६१४	२०२१४६	३१४०	३२३०	६३७०	४६५२९	४९८७६	९६४०५
४.	शा. प्रसुती व दवा. उल्हासनगर ...	३३८५	८७२	४२५७	६८७००	४१३०५	११०००५	३७६३	१०३६	४७९९	५२५६६	२५७५५	७८३२१	१५१८	११६८	२६८६	१२५१०	८८८९	२१३९९
५.	इंदिरा गांधी स्मृती रु. भिवंडी ...	१००९६	४४७९	१४५७५	१९९२२३	१४५७५	२१३७९८	९७१९	४८४०	१४५५९	१३६४०८	१०३३४६	२३९७५४	६००९	२९५३	८९६२	७१५४७	६२३१०	१३३४५७
६.	उपजि. शहापूर ...	८६१६	६३१५	१४९३१	१०१७२६	११३३१५	२१५०४१	८०२७	५८४४	१३८७१	१०५०५६	९०३८४	१९५४४०	४५७०	३३६०	७९३०	४४५५५	४१३१९	८५८७४
७.	उपजि. रु. अंबरनाथ ...	२५८३	१२३२	३८१५	५२४८०	७०५६१	१२३०४१	२९१३	१२६९	४१८२	१०६३३९	७५७२६	१८२०६५	१७९८	८९२	२६९०	५४६४९	५२४७४	१०७१२३
८.	मुरबाड ...	२१२५	२४१०	४५३५	५३७०२	५५९००	१०९६०२	२५९२	१५०१	४०९३	४६३११	४२९९९	८२२६०	९६६	६९३	१६५९	२५८३४	२६४३६	५२२७०
९.	गोवेली ...	८७७	७२०	१५९७	३४१३८	२९८००	६३९३८	११९७	८३५	२०३२	३०२५२	२९३९५	५९६४७	६१९	५५२	११७१	१६३९२	१५४५०	३९८४२
१०.	बदलापूर ...	१५५३	१२००	२७५३	५०३०३	३४०००	८४३०३	२१३८	१२६९	३४०७	४२२२९	४०५९४	८२८२३	८८९	५८४	१४७३	२१५२६	२१३१०	४२८७६
११.	अंबाडीफाटा ...	-	-	-	२०५७२	१७७५९	३८३३१	-	-	-	१७६१२	१५०९५	३२७०७	-	-	-	८३४०	६८४९	१५१८९
१२.	ग्रा. रु. खर्डी ...	६८२	३१७	९९९	२०३२८	१६२६५	३६५९३	११७७	९७६	२९५३	२३९५७	१९४६८	४३४२५	७७४	३६२	११३६	८३२३	७०७५	१५३९८
१३.	ग्रा. रु. टोकावडे ...	१२२९	७८४	२०१३	१८१८२	१७८८२	३६०६४	१३६१	९१८	२२७९	२०१४७	२०६१८	४०७६५	७२०	५८७	१३७७	१२४२९	१२६०७	२५०३६
जिल्हा : पालघर																			
१.	उपजि. रु. डहाणू ...	७२१२	४८४३	१२०५५	५१७८०	३१३६१	८३१४१	६६९४	४२११	१०९०५	५३६५३	४०६१०	९४२६३	३६५३	२०२२	५६७५	२६८३५	२०१२९	४६९६४
२.	उपजि कासा ...	४९९९	३१०५	८१०४	३०४८४	२०८९४	५१३७८	५८६०	३४९९	९३५९	३५४२६	२३२९२	५८७१८	३६५३	२१६६	५८१९	२०६९२	१३३७९	३४०७१
३.	ग्रा.रु. वाणगाव ...	८७९	४०५	१२८४	१७८३८	१५८३२	३३६७०	१२६३	७३८	२००१	२०४४५	१८५१६	३८९६१	७०९	४२३	११३२	११७०४	११३७२	२३०७६
४.	ग्रा. रु. पालघर ...	३६८१	१८५७	५५३८	५५००७	५१९१०	१०६९३७	४२५५	१७८६	६०४१	५८०९२	५८९८५	११७०७७	२११२	८९१	३००३	३०३८५	३२९१४	६३२९९
५.	ग्रा.रु. मनोर ...	३९७६	२१२२	६०९८	२४७३१	१८६३३	४३३६४	३२७०	१८०१	५०७१	२५२८६	२११२७	४६४१३	११७९	११९३	३१७२	१४९१८	११६२४	२६५४२
६.	ग्रा.रु. बोईसर ...	६१२	५१८	११३०	३८५२१	३८९५९	७७४८०	७६७	५३१	१२९८	५१४५७	५३५३८	१०४९९५	२४१	२३७	४७८	२३१०८	३८३५८	६१४६६
७.	ग्रा.रु. जव्हार ...	१३५०४	९४४४	२२९४८	८३५१५	६९६२९	१५३१४४	१०७३१	७९८७	१८७१८	८४२५६	७३८३८	१५८०९४	५८४३	४३३३	१०१७६	३७३३५	३३७६६	७११०१
८.	ग्रा.रु. विक्रमगड ...	४९७१	२४७९	७४५०	४२७७९	४४९२५	८७००४	३९२९	१६९९	५६२८	४४७९७	४३४६३	८८२६०	२१२२	८९५	३०१७	२८७५६	२३३३४	५२०९०
९.	ग्रा.रु. तलासरी ...	२८६२	१३९७	४२५९	१९७२५	१६३८६	३६१११	२९८०	१३२३	४३०३	२०४७१	१९४२३	३९८९४	१७९०	९३४	२७२४	१२२९०	१२४४३	२४७३३
१०.	ग्रा.रु. विरार ...	२७८	२५४	५३२	२४५८३	२५२६५	४९८४८	४२६	२६०	६८६	२७८९२	२८५८५	५६४७७	२७७	२७३	५५०	१६५६१	१५८०२	३२३६३
११.	ग्रा.रु. वाडा ...	४०८५	२७७८	६८६३	५५३३७	५२७६४	१०८१०१	३३०६	२०७९	५३८५	५६२१७	५६७१३	११२९३०	१९९५	१२००	३१९५	२८१०२	२७९९४	५६०९६
१२.	ग्रा. रु. मोखाडा ...	५३२८	३४५६	८७८४	३९९३९	२९८०१	६१७४०	३८६८	२९७२	६८४०	३२५८७	२९९३६	६२५२३	२२०७	१४८५	३६९२	१६०३६	१५३१५	३१३५१

जिल्हा : रायगड-अलिबाग

१.	सा. रु. रायगड अलिबाग	८१८५	१२२०७	२०३९२	३८९२७	९२३९२	१३१३१९	१०९६५	९५०९	२०४७४	१००५०७	१०४२३१	२०४७३८	६२८८	४२८९	१०५७७	४५७२५	४९८०५	९५५३०
२.	उपजि. रु. पेण ...	१८८०	२४९६	४३७६	५१४९२	५२०८२	१०३५७४	२४७८	२००८	४४८६	५५९६५	५८४३५	११४४००	१३२३	१०६९	२३९२	२७५८७	३१७१५	५९३०२
३.	उपजि. रु. कर्जत ...	१५११	१२९१	२८०२	४८०००	२५७८१	७३७८१	२३३९	१४९२	३८३१	४८७००	४१७२५	९०४२५	१२०६	७२८	१९३४	२७३९१	२२४१९	४९८०९
४.	उपजि. रु. रोहा ...	११०७	७९३	१९००	२२५३३	२२४९१	४५०२४	१३०१	९७९	२२८०	२६६४६	२५०७८	५१७२४	८३७	५६८	१४०५	१३७९४	२२९३९	२६७३३
५.	ग्रा. रु. श्रीवर्धन ...	१६५०	९८८	२६३८	२०९४९	१८४०८	३९३५७	२०८९	१५८०	३६६९	२०८२१	१९४५५	४०२७६	१०११	८९५	१९०६	१११८४	१०४६६	२१६५०
६.	ग्रा. रु. पनवेल ...	४२६८	४३१३	८५८१	५०९५२	५५३५२	१०६३०४	४२४८	४०३४	८२८२	५७९१९	६२१५६	१२००७५	२१३६	२३०४	४४४०	२७९०५	३२२८६	६०१९१
७.	ग्रा. रु. माणगाव ...	३५५१	३२६६	६८१७	३९३०९	३६२११	७५५२०	४१२४	३५६४	७६८८	३८६७१	३७२२६	७५८९७	२१२५	१९८६	४१११	२००३६	१९३४९	३९३८५
८.	ग्रा. रु. उरण ...	९९१	५९५	१५८६	२५६१४	२४६७४	५०२८८	१२०१	६७९	१८८०	३४७२२	३४७३१	६९४५३	५१३	३८६	८९९	१७७३६	१८२९३	३६०२९
९.	ग्रा. रु. मुरुड ...	११६४	६६४	१८२८	११४२८	११८५९	२३२८७	१६८५	८३७	२५२२	११५५०	९३५१	२०९०१	७८९	५३३	१३२२	७९०५	६६०१	१४५०६
१०.	ग्रा. रु. महाड ...	१८९१	१८३०	३७२१	२८८०३	२४६२०	५३४२३	१८६९	१९४७	३८१६	१९५०२	१६०७७	३५५७९	११२२	१०३१	२१५३	१४८०४	११५२८	२६३३२
११.	ग्रा. रु. म्हसळा ...	३८४	५४०	९२४	११९०४	१४६३७	२६५४१	५५७	३७९	९३६	१७२७७	१५८३५	३३११२	२९४	५३५	८२९	६६९४	६८३८	१३५३२
१२.	ग्रा. रु. पोलादपूर ...	६५८	५१७	११७५	१२२४४	११५३१	२३७७५	७२४	६४८	१३७२	११११६	१०९०५	२२०२१	३१९	२८९	६०८	५७०७	५७७१	११४७८
१३.	ग्रा. रु. जसवली ...	२१२	१३९	३५१	२५४३	१९९६	४५३९	१०३	७४	१७७	२८७७	२४५५	५३३२	१२४	१२४	२४८	१५७६	१४७६	३०५२
१४.	कु. रु. चौक ...	७६२	६२१	१३८३	१५४००	१४४८४	२९८८४	१२२७	९०८	२१३५	१८६६१	१८१०१	३६७६२	६७३	४७५	११४८	१००५१	१०३१९	२०३७०
१५.	ग्रा. रु. कशेळे ...	९३६	८१९	१७५५	१६७०५	२०८५५	३७५६०	९४७	५२२	१४६९	२१८४३	१९४६३	४१३०६	४३५	२७३	७०८	७१११	६७६१	१३९५२

जिल्हा : पुणे

१.	जिल्हा. रु. पुणे ...	९१०३	८३५०	१७४५३	१३४३६५	१६४८२८	२९१९९३	९०२९	१११६०	२०१८९	११७६४३	१३००७८	२४७७२१	४०६६	५०६५	९१३१	५५९९५	५८४१६	११४४११			
२.	ग्रा. रु. आळंदी ...	२५०४	२७१९	५२२३	४६१७७	६३४३२	१०९६०९	१७६६	१५५७	३३२३	१२६०२७	१५६७०८	२८२७३५	८६८	७००	१५६८	५०५८२	६१७७३	११२३५५			
३.	ग्रा. रु. भावडा ...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१३२३	२३५९	३६८२			
४.	ग्रा. रु. भिवगव्हाण ...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	५३२	५३०	१०६२	७४८९	८११७	१५६०६
५.	ग्रा. रु. चाकण ...	१०४१	२९६	१३३७	४४३१५	५९८९३	१०४२०८	८८५	६१६	१५०१	४७५२५	७४७४५	१२२२७०	७६६	६४९	१४१५	२१३५४	३०३९२	५१७४६			
६.	ग्रा. रु. चांडोली ...	१४९६	७४६	२२४२	२७६७४	२८६६३	५६३३७	१८४०	११३३	२९७३	२९५४९	३०५४८	६००९७	९५०	६४६	१५९६	१४३६७	१५०३०	२९३९७			
७.	ग्रा. रु. घोडेगांव ...	१०८२	५५१	१६३३	२९९११	२६१५४	५६०६५	७९०	४८०	१२७०	२९५६२	२५३३८	५४९००	४११	२८१	६९२	१६५६०	१४८७५	३१४३५			
८.	ग्रा. रु. जेजूरी ...	११२३	३८८	१५११	२५१५२	२७४४७	५२५९९	११३७४	९७५	२३४९	२६४१६	३३२११	५९६२७	८९९	५९८	१४९७	१३८९५	१७११७	३१०१२			
९.	ग्रा. रु. जुन्नर ...	२०१८	८३०	२८४८	२९७५३	२७११४	५६८६७	१६६७	८५७	२५२४	३९८६१	२६४९७	५८३५८	९०१	४६६	१३६७	१६०४४	२०२५	२८०६९			
१०.	ग्रा. रु. काळे कॉलनी ...	७४८	३६८	१११६	१६२१४	१७३९१	३३६०५	११४९	८५१	२०००	१५४५५	२२६७३	३८१२८	६९१	४९९	११९०	७९९६	८९६६	१६९९२			
११.	ग्रा. रु. कान्हेफाटा ...	८२६	४६४	१२९०	२०३०७	१८९९६	३९३०३	४६९	२८८	७५७	४३८११	३६०३२	७९८४३	७२२	४२६	११४८	१८१४४	१६७११	३४९०५			
१२.	ग्रा. रु. मालठाण ...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	३८	१४	५२	४१९३	४७००	८८९३			
१३.	ग्रा. रु. नारायणगांव ...	१४८४	५५८	२०४२	१९२२१	२०१२५	३९३४६	१२८३	९१२	२१९५	२११४६	२०७१९	४१८६५	३१७	३५०	६६७	९३४८	८९३१	१८२७९			
१४.	ग्रा. रु. न्हावरा ...	५४६	३२१	८६७	२१६४४	२३५४५	४५१८९	१०५८	५९०	१६४८	२१७१९	२६२७५	४७९९४	४४२	३१०	७५२	११६८५	१३७२९	२५४१४			
१५.	ग्रा. रु. निमगांव केतकी ...	८८५	७१८	१६०३	१९१०३	२४५१२	४३६१५	१२४०	१०९३	२३३३	१९८४५	३१४६४	५१३०९	६९०	५९०	१२८०	९९०१	१५५५५	२५४५६			
१६.	ग्रा. रु. पावल ...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	२८	२५	५३	२७३३	३०२७	५७६०			
१७.	ग्रा. रु. पौड ...	१०३६	७४९	१७८५	२६९११	२७३९६	५४३०७	११५७	१०२६	२१८३	२३३०१	२७५३३	५५८३४	५१४	४९०	१००४	१२४४८	१११३२	२३५८०			
१८.	ग्रा. रु. रुई ...	५३३	५१५	१०४८	१८१९८	२३२६७	४१४६५	८२४	६१२	१४३६	२०२६०	२७६२६	४७८८६	४३२	२४०	६७२	११४०२	१५३३२	२६७३४			

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
१९.	ग्रा. रु. सासवड ...	१४६३	१२५५	२७१८	३९४३६	४१४५५	८०८९१	१५३२	१०८४	२६१६	३३२०४	३४७५३	६७९५७	७७६	५४२	१३१८	१६३९८	१९४९९	३५८१७
२०.	ग्रा. रु. शिक्रापूर ...	८५५	३७४	१२२९	२३१५३	२६९४२	५००९५	१०३८	६५७	१६९५	३८४३६	३६००९	७४४४५	५०३	२८९	७९२	१९३१०	१७७७२	३७०८२
२१.	ग्रा. रु. शिरूर ...	५५९	२८७	८४६	४१११०	४०५९६	८१७०६	९००	३८६	१२८६	३२९९७	४१५५६	७४५५३	३८१	१५१	५३२	२६८०८	२२०३६	४८८४४
२२.	ग्रा. रु. सुपा ...	४२५	२९९	७२४	२०५४२	२४७५८	४५३००	९५४	८०३	१७७७	२०४७३	२५५३०	४६००३	७९०	५२९	१३१९	१११५८	१२८७७	२४०३५
२३.	ग्रा. रु. वेल्हा ...	७६३	६०५	१३६८	२०५६१	२१०४१	४१६०२	११८८	७७७	१९६५	१८०१७	१८०१०	३६०२७	५७५	४६६	१०४१	८८०५	८७००	१७५०५
२४.	ग्रा. रु. यवत ...	१६४९	९०४	२५५३	३०१८०	२९७७५	५९९५५	१९१०	१२३९	३१४९	३३९१६	३६३०१	७०२१७	८४२	४९९	१३४१	१७५२०	१७७८२	३५३०२
२५.	उपजि. रु. बारामती ...	९९८	११९०	२१८८	२७०७६	३९२०६	६६२८२	१५२८	१६९२	३२२०	३६०२०	४६३९७	८२४१७	७६०	८४२	१६०२	१५९४४	२३६५१	३९५९५
२६.	ग्रा. रु. (१००) मंचर ...	५६७४	३९३९	९६१३	७८६८३	७२४३६	१५१११९	४५५०	३३०८	७८५८	८०२३३	७४१०४	१५४३३७	२५२२	२०७४	४५९६	४४८२४	४६०७०	९०८९४
२७.	ग्रा. रु. (५०) भोर ...	१७४२	८७४	२६१६	३१०७३	३५२१३	६६२८६	१६५४	११२०	२७७४	२५०८३	२९४६८	५४५५१	९४६	५३०	१४७६	१४९६९	१६३४७	३१३१६
२८.	ग्रा. रु. (५०) दौड ...	२३४६	१५४१	३८८७	२४६८७	३००६१	५४७४८	२५३३	१८०५	४३३८	२७३२२	३५३०४	६२६९६	१४९०	१२७३	२७६३	१०५६६	१३९३१	२३६९७
२९.	ग्रा. रु. (५०) इंदापूर ...	२६२२	२२९२	४९१४	५१५१०	५३९९३	१०५५०३	२६८०	२१०४	४७८४	५६४९४	६२४७१	११८९६५	१३७४	१२५१	२६२५	२५५७०	२७६४२	५३२१२
३०.	ग्रा. रु. (५०) लोणावळा ...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	५८४३	६२११	१२०५४
३१.	स्त्री रु. बारामती ...	११९०५	३६९५	१५६००	५३३१३	५३३४	५८६४७	१३६०४	३३९३	१६९९७	३१७९१	३४७३	३५२६४	५२६७	१३८४	६६५१	१२१५१	१२२७	१३३७८

जिल्हा : सोलापूर

१.	जि. रु. सोलापूर ...	०	०	०	०	०	०	४५६	५०७	९६३	६६८८६	४५४८६	११२३७२	१७५३	२३५५	४१०८	३४९३०	३८१९९	७३१२९
२.	ग्रा. रु. अक्कलकोट ...	३९३५	२१०६	६०४१	४६३९७	४५९२७	९२३२४	३११३	२११७	५२३०	४१२१०	४०९६८	८२१७८	१६३१	११४६	२७७७	२०२१७	२१०६१	४१२७८
३.	ग्रा. रु. बार्शी ...	३६७९	२३१३	५९९२	४१७००	४०५११	८६२११	४४८०	२०८६	६५६६	५१४४७	५०३२०	१०१७६७	२४७८	१०९९	३५७७	२७८७०	२४८६०	५२७३०
४.	ग्रा. रु. जेऊर ...	०	०	०	०	०	०	३३६	३१७	६५३	४२३५	६०७४	१०३०९	३९७	४५७	८५४	४४५३	७१०२	११५५५
५.	ग्रा. रु. करकंब ...	२८३३	८५२	३६८५	२८२०७	३०१६९	५८३७६	२८८६	१४८१	४३६७	२७१६२	२९४४३	५६६०५	१४७५	८४०	२३१५	१३४६६	१४५४७	२८०१३
६.	ग्रा. रु. कुर्जुवाडी ...	१५१४	७६९	२२८३	३०५६२	४१०६९	७९६३१	१२००	७५५	१९५५	२९५५५	३९८२४	६९३७९	६४६	४२३	१०६९	१६५४७	२२२८६	३८८६०
७.	ग्रा. रु. माढा ...	२२१४	१२५१	३४६५	२५०९१	२८६७५	५३७६६	१६१३	१०७३	२६८६	२६६९८	२९९२६	५६६२४	९०७	५७८	१४८५	१५३९८	१८६१७	३३९३५
८.	ग्रा. रु. माळशिरस ...	१८३०	१०८२	२९१२	२६७७६	२४३८३	५११५९	१५६१	१२३२	२७९३	२८४५९	२९३८०	५७८३९	८३८	६९८	१५३६	१६२९९	१३४८४	२९७८३
९.	ग्रा. रु. मंद्रुप ...	१९७६	७१८	२६९४	२७५५०	२८१७०	५५७२०	१७९२	७३१	२५२३	४२२२०	४२०८२	८४३०२	८५३	३५५	१२०८	१७९८८	१८९६६	३६१५४
१०.	ग्रा. रु. मंगळवेढा ...	१२७३	३९७	१६७०	३६५३५	२९८२०	६६३५५	२१८९	६८७	२८७६	४२४४४	३७८२०	८०२६४	१२१६	३६९	१५८५	२३३९४	१९४४६	४२८४०
११.	ग्रा. रु. मोहोळ ...	१९०२	१२०२	३१०४	३५६२५	३७९७०	७३५१५	९८८	६८०	१६६८	३२०४५	३३१५४	६५१९९	८८८	५९४	१४८२	१९१४०	१८५८६	३७७२६
१२.	ग्रा. रु. नातेपुते ...	१९८५	१४९४	३४७९	३३९१२	२९३९९	६३३११	१५३०	१४९४	३०२४	२४४४७	२६१८३	५०६३०	२००५	१२२५	३२३०	१९५५६	६८३९३	३७९४९
१३.	ग्रा. रु. पांगरी ...	२५११	१२७९	३७९०	२४७५०	२२४२७	४७१७७	२१५०	१२४५	३३९५	२६०४५	२३४०४	४९४४९	१२८१	७२७	२००८	१४३८८	१३०२५	२७३५३
१४.	ग्रा. रु. सांगोला ...	१३७२	७००	२०७२	३५१७५	३६५१५	७१६९०	१०२५	९३३	२६५८	३७५६३	३४२९३	७१८५६	८९५	४४२	१३३७	१९७१७	१७९८८	३७७०५
१५.	ग्रा. रु. शेटफळ ...	१८९८	७७५	२६७३	७२५८	६३७२	१३६३०	१८३४	५६७	२४०१	७८३७	७११०	१४४४७	७०१	२४७	९४८	३५९५	३४८४	७०७९
१६.	ग्रा. रु. वळसंग ...	०	०	०	०	०	०	१५१	७८	२२९	११३८८	९२१३	२०६०१	२५४	१५४	४०८	७५४९	६६४२	१४१९१
१७.	ग्रा. रु. वडाळा ...	१३१५	७९१	२१०६	२५५५८	२०४५०	४६००८	१९१९	१२५५	३१७४	२८५७१	२५८६८	५४४३९	१२२०	८८०	२१००	१६७२९	१६१०६	३२८३५
१८.	उपजि. रु. (१००) पंढरपूर ...	७०९९	४९७५	१२०७४	८२६६५	८२६६७	१६५३३२	६१५४	४७८४	१०९३८	९२६८८	१०८८६६	११५५५५	२६३६	२६३७	५२७३	५८१९३	६६४५६	१२४६४९
१९.	उपजि. रु. (५०) अकलुज ...	२७७९	८५४	३६३३	५०८७५	४४५५०	९५४२५	३९३७	२४४८	६३८५	४६७५३	५०६४३	९७३९६	१०१६	३१२	१३२८	२१००९	२०२९१	४१३००
२०.	उपजि. रु. (५०) करमाळा ...	२५६७	१९२१	४४८८	४१३९८	३७५६६	७८९६४	२२२७	१८३५	४०६२	३८२६२	३३८७५	७२१३७	११५१	८१९	१९७०	१९८८२	१६६५५	३६५३७
२१.	सोलापूर ...	०	०	०	०	०	०	३२८२	७२५	४००७	२१८१७	९०८	२२७२५	२४४५	७८४	३२२९	९६८३	१५९२	११२७५

जिल्हा : सातारा

१.	जि. रु. सातारा	...	१८६८४	१८०१०	३६६९४	१३६३४७	१४३०३६	२७९३८३	१९६०६	२००१७	३९६२३	९८२६२	१०९३९२	२०७६५४	९३१२	९६८४	१८९९६	४०७९९	४२८७६	८३६७५
२.	ग्रा. रु. औंध	...	८७३	८९८	१७७१	१२०६७	१५३४२	२७४०९	१०४६	५८७	१६३३	१५४२५	१८२८९	३३७१४	५६८	३३६	९०४	८७११	१००८५	१८७९६
३.	ग्रा. रु. दहिवडी	...	८८०	५६०	१४४०	१४८२३	१८००८	३२८३१	८३८	६४२	१४८०	१३०६०	१६८४५	२९९०५	४४८	३५९	८०७	५९६४	६८४१	१२८०५
४.	ग्रा. रु. ढेबेवाडी	...	१३६०	६३८	१९९८	१६५१२	१५३९७	३१९०९	१३७९	६७१	२०५०	१६३६५	१५६९४	३२०५९	७१८	४३८	११५६	८७९९	८७०५	१७५०४
५.	ग्रा. रु. गोंदवले	...	८३२	३७८	१२१०	११८५३	१०६३४	२२४८७	८००	४५२	१२५२	१३३५४	१२९८६	२६३४०	५१७	३३९	८५६	७४१०	७६३४	१५१०४
६.	ग्रा. रु. कलेढोण	...	१२९३	७७१	२०६४	९३७२	९४२०	१८७९२	७५१	५०६	१२५७	७२२५	७०६३	१४२८८	४७२	३९२	८६४	४१६०	३८८१	८०४१
७.	ग्रा. रु. काशीळ	...	२२०	२००	४२०	९७४१	११२३१	२०९७२	६१५	३०७	९२२	१०८८५	१२४८७	२३३७२	२३५	१८८	४२३	५९५८	६८५५	१२८१३
८.	ग्रा. रु. खंडाळा	...	३८६	३०९	६९५	१३६३८	१७३२९	३०९६७	४६२	५११	९७३	१५२२१	१९८९७	३५११८	३०४	२२१	५२५	८१७७	९९३२	१८१०९
९.	ग्रा. रु. कोरेगांव	...	९१५	७८३	१६९८	२२३०८	३१११२	५३४२०	१७३८	१२७६	३०१४	२२०००	३०८८४	५२८८४	११२८	७११	१८३९	८२०१	७३८९	१५५९०
१०.	ग्रा. रु. महाबळेश्वर	...	१७२९	१३०३	३०३२	२७१०२	३०८५१	५७९५३	१९८३	१५९७	३५८०	२३६९१	२५९८१	४९६७२	१२४९	११०९	२३५८	१३५२१	११०६४	२४५८५
११.	ग्रा. रु. मेढा	...	३७१	३०५	६७६	१५२७२	१५३६०	३०६३२	५५१	४५९	१०१०	१२३४६	११६९७	२४०४३	४६६	६५३	१११९	६४१३	६३११	१२७२४
१२.	ग्रा. रु. पाटण	...	१२३१	८८१	२११२	२१२९२	२०७४८	४२०४०	१४१३	९४०	२३५३	२५७१५	२४५०४	५०२१९	७६७	५५७	१३२४	१२२१२	१२४९२	२४७०४
१३.	ग्रा. रु. पिंपोडा	...	१२३३	६५१	१८८४	१४४००	२००२२	३४४२२	१२०५	८१९	२०२४	२१५०४	२३१०१	४४६०५	६१८	४६३	१०८१	९१४९	११४१२	२०५६१
१४.	ग्रा. रु. सोमडी	...	७५७	५१९	१२७६	१२५३०	१२४३१	२४९६१	८८५	५७५	१४६०	१३००५	१२७३३	२५७३८	३३८	२४१	५७९	६२६२	७०३९	१३३०१
१५.	ग्रा. रु. उडाळे	...	१३००	६६६	१९६६	१२५७५	१३५९५	२६१७०	९५७	५५१	१५०८	१६६८२	१४४९५	३११७७	४५४	२९१	७४५	९१९९	७७८४	१६९८३
१६.	ग्रा. रु. वडुज	...	१२६७	८४६	२११३	२०३१२	१८८१९	३९१३१	१३३९	११८८	२५२७	१६९५०	१७६०९	३४५५९	६१२	५७६	११८८	८२१६	९९४३	१८१५९
१७.	ग्रा. रु. वाई	...	१०८३	७३०	१८१३	३७६९९	३७६५२	७५१५१	१४७८	१११३	२५९१	३२९९९	३५६०३	६८६०२	६६७	४८४	११५१	१४५७८	१५७४३	३०३२१
१८.	ग्रा. रु. (१००) कराड...	...	७५९०	३५०६	११०९६	५८१८७	६४५३५	१२२७२२	८१२०	४३२४	१२४४४	६०३४३	५६७८९	११७१३२	४०२६	२२२३	६२४९	१८६५२	१४२९३	३२९४५
१९.	ग्रा. रु. (५०) फलटण...	...	१२५३	९५२	२२०५	२३६६४	३३६९५	५७३५९	१३९३	१२९८	२६९१	२५६४०	३८५३५	६४१७५	८५०	७५०	१६००	११६२५	११९५४	२७५७९

जिल्हा : सांगली

१.	उ. जि. कवठेम	...	१००४	३४२	१३४६	२५४२२	२७२४७	५२६६९	११०९	८४७	१९५६	२३४३९	२७१४३	५०५८२	७२५	७७२	१४९७	२०७०२	२५१७५	४५८७७
२.	उ. जि. रु. इस्लामपुर...	...	१११९	१५५५	२६७४	४३२१९	४५९५२	८९१७१	१७५४	१५१८	३२७२	४५९३३	५०३४८	९६२८१	९६२	९८६	१९४८	२३८५५	२६३७२	५०२२७
३.	ग्रा. रु. आष्टा	...	४४९	२७२	७२१	१६४२१	१२६६५	२९०८६	८५२	५०९	१३६१	१७४००	२२९८७	४०३८७	२५६	२३३	४८९	७४८०	११३१३	१८७९३
४.	ग्रा. रु. तासगाव	...	८०७	५५६	१३६३	१४२५०	१५८६२	३०११२	८५६	५११	१३६७	२०२४१	२५७९०	४६०३१	३४२	४६१	८०३	१०५०६	१०८०८	२१३१४
५.	ग्रा. रु. विटा	...	४९३	८१८	१३११	२६४४५	२५७५२	५२१९७	९१५	७०७	१६२२	२९०९८	२५८९९	५४९९७	७०६	६४४	१३५०	२११५२	२१६६१	४२८१३
६.	ग्रा. रु. भिवघाट	...	३४३	२५१	५९४	८०२३	९५७३	१७५९६	७७२	५०१	१२७३	७५३१	९७१३	१७२४४	४७२	३७८	८५०	४६८५	५७३७	१०४२२
७.	ग्रा. रु. कडेगाव	...	४९०	४२३	९१३	१७७५०	१९०००	३६७५०	५३८	६४२	११८०	१६९५५	१९२१०	३६१६५	३८५	२३५	६२०	६५४६	९०५३	१५५९९
८.	ग्रा. रु. चिंचवांगी	...	६७३	२१२	८८५	१६४६८	१६७६६	३३२३४	१३७१	३८२	१७५३	२१७७६	१९९४६	४१४२२	९४२	२७९	१२२१	१४४३३	१२२०२	२६६३५
९.	ग्रा. रु. कोकरुड	...	१०९२	४६४	१५५६	१३८६३	११४५८	२५३२१	७०१	३६६	१०६७	२१५०६	१६६३१	३८१३७	४६६	३१८	७८४	१०५५३	७३५७	१७९१०
१०.	ग्रा. रु. शिराळा	...	१०५१	६८८	१७३९	२३४०३	२४३५०	४७७५३	१५३२	९९३	२५२५	२५९०८	२७४०२	५३३१०	१०८४	११७५	२२५९	१५४४६	१६७२३	३२१६९
११.	ग्रा. रु. बेळंकी	...	३२९	२२५	५५४	८४१४	१०६०४	१९०१८	६०३	३८९	९९२	१०३१९	१२२२९	२२५४८	२९०	१९८	४८८	५८७४	७३०६	१३१८०
१२.	ग्रा. रु. जत	...	७०६	४१०	१११६	२१५०१	१८२२५	३९७२६	१३६९	८०५	२१७४	२५६१८	२६५३८	५२१५६	७५९	४९७	१२५६	१६५१०	१६७२३	३३२३३
१३.	ग्रा. रु. माडग्याळ	...	३७६	२६२	६३८	११२११	१४५८४	२५७९५	९८९	७८१	१७७०	१८७५८	१४७७८	३३५३६	३४४	२२७	५७१	१०७१८	८५२८	१९२४६
१४.	ग्रा. रु. पळूस	...	५६०	२८०	८४०	१८०२९	२५४००	४३४२९	९५५	४९३	१४४८	२२८१२	३३९४२	५६७५४	४५७	४४१	८९८	११५८०	१७१२२	२८७०२
१५.	ग्रा. रु. आटपाडी	...	५३९	३०९	८४८	२०३५८	२३५७५	४३९३३	८६३	६१३	१४७६	२४०८७	२६६२९	५०७१६	४९३	३७९	८७२	१२०८६	१३४२१	२५५०७

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
जिल्हा : कोल्हापूर																			
१.	इचलकरंजी ...	९३६०	१०१३६	१९४९६	११२४१५	८४८०४	१९७२१९	१०३१९	११५६५	२१८८४	१३४९७४	१०१८२२	२३६७९६	६०२९	६८०३	१२८३२	७४८५६	५६४७१	१३१३२७
२.	उपजि.रु.गडहिंग्लज ...	५९०७	४२८०	१०१८७	५७९४२	४३७१०	१०१६५२	५९२०	३५८४	९५०४	७५८७६	५७२३९	१३३११५	३८२७	२१७९	६००६	४७२२५	३५६२६	८२८५१
३.	वसाहत रु.गांधीनगर ...	१२६२	८११	२०७३	३४७५८	२६२२१	६०९७९	१५१७	९५८	२४७५	४४०३७	३३२२१	७७२५८	९१३	५०७	१४२०	२४८२८	१८७२८	४३५५६
४.	सेवा रु. कसबा बावडा ...	१९०८	१९४८	३८५६	६४६८९	४८८००	११३४८९	२१२३	२१८३	४३०६	७९००४	५९६००	१३८६०४	१२७६	१००९	२२८५	४३७१९	३२९८०	७६६९९
५.	उपजि. रु. कोडोली ...	१२४१	८४४	२०८५	३८५०९	२९०५०	६७५५९	१४२५	११४५	२५७०	४१३९९	३१२३१	७२६३०	७८४	६२४	१४०८	२४५६२	१८५२९	४३०९१
६.	उपजि. रु. गारगोटी ...	१७१८	१२४६	२९६४	३४६७२	२६१५६	६०८२८	२९७३	१७७७	४७५०	४०१७५	३०३०८	७०४८३	१९८३	१३२३	३३०६	२६३९७	१९९१४	४६३११
७.	ग्रा. रु. आजरा ...	१८९८	८२०	२७१८	२३३६६	१७६२७	४०९९३	१९१३	९९०	२९०३	२८१७५	२१२२५	४९४३०	११४६	५८८	१७३४	१४६७४	११०६९	२५७४३
८.	ग्रा. रु. गगनबावडा ...	१७४५	९५६	२७०१	१२३७४	९३३४	२१७०८	१७१०	७६७	२४७७	१३५५४	१०२२५	२३७७९	१०९२	५४५	१६३७	८३०९	६२६८	१४५७७
९.	ग्रा. रु. चंदगड ...	१३७८	४८५	१८६३	२४५३८	१८५११	४३०४९	२१०३	८१२	२९१५	२८७९६	२१७२४	५०५२०	१२७७	६९४	१९७१	१७५३०	१३२२४	३०७५४
१०.	ग्रा. रु. नेसरी ...	१५७७	८१८	२३९५	१६८२१	१२६८९	२९५१०	२२६४	१३६५	३६२९	२१२२९	१६२४२	३७७७१	१२१२	५७६	१७८८	१४३३७	१०८१५	२५१५२
११.	ग्रा. रु. हातकणंगले ...	७८६	४६३	१२४९	२३९५९	१८०७४	४२०३३	१२४२	८६८	२११०	२९६०५	२२३३३	५९९३८	७२७	४७२	११९९	१४५६४	१०९८७	२५५५१
१२.	ग्रा. रु. पारगांव ...	५४९	४६९	१०१८	२२०६८	१६६४८	३८७१६	७५८	७०१	१४५९	२४८३७	१८७३६	४३५७३	४१२	२७३	६८५	१३२२३	१००५०	२३३७३
१३.	ग्रा. रु. कागल ...	८८३	५८५	१४६८	२७७१०	२०९०४	४८६१४	९४२	७९१	१७३३	२९७७९	२२६१४	५२५९३	५१०	३८३	८९३	१४१७३	१०९९३	२५५६६
१४.	ग्रा. रु. मुरगुड ...	१४४६	७३८	२१८४	२८५५२	२१५४०	५००९२	१३३२	९७६	२३०८	३५९३०	२७१०५	६३०३५	७९८	६०८	१४०६	२००२३	१५१०५	३५१२८
१५.	ग्रा. रु. खुपीरे ...	८९८	४४७	१३४५	३००११	२२६४०	५२६५१	८५६	५१५	१३७१	३२५६१	२४५६४	५०१२५	५२९	३०७	८३६	१७१४३	१२९३३	३०७७६
१६.	ग्रा. रु. पन्हाळा ...	६८४	५४४	१२२८	१२०६१	९०९९	२११६०	१०५६	६९९	१७५५	१३९४३	१०५१८	२४४६१	८५४	५६२	१४१६	८५८६	६४७७	१५०६३
१७.	ग्रा. रु. राधानगरी ...	१४८३	७७९	२२६२	२९६४०	२२३६०	५२०००	१३०५	१०३६	२३४१	३१७६०	२३९६०	५११२०	७००	४५६	११५६	१७२२१	१३५१९	३१४४०
१८.	ग्रा. रु. सोळापुर ...	८१३	४९५	१३०८	२००९१	१५१५६	३५२४७	९४६	६६७	१६१३	२०७८६	१५६८०	३६४६६	५२८	४६६	९९४	१०७३७	८१००	१८८३७
१९.	ग्रा. रु. मलकापुर ...	१८८२	६५६	२५३८	२५९९१	१९६०७	४५५९८	१६५१	८८८	२५३९	२७३३९	२०६२४	४७९६३	८३३	३७१	१२०४	१४१७७	१०६८०	२४८३७
२०.	ग्रा. रु. दत्तवाड ...	८५०	५२३	१३७३	२७८३७	२१०००	४८८३७	७८५	४३४	१२१९	२७१६८	२०४९५	४७६६३	३१४	१३१	४४५	११२७५	८५०५	१९७८०
२१.	ग्रा. रु. शिरोळ ...	६६३	४४९	१११२	२४३३९	१८३६१	४२७००	८२३	६५७	१४८०	२८८९५	२१७९८	५०६९३	५२३	३५९	८८२	१४०३१	१०५८४	२४६१५

जिल्हा : सिंधुदुर्ग

१.	जि.रु. सिंधुदुर्ग ...	४३३९	६५०९	१०८४८	३६०२३	५४०३५	९००५८	४२१२	६३१७	१०५२९	४०१९८	६०२९८	१००४९६	२१७४	३३७०	५५४४	१८४६२	२७६९४	४६१५६
२.	स्त्रि. रु. कुडाळ ...	३२८१	८२०	४१०१	१४२२५	३५५६	१७७८१	२३४२	७८१	३१२३	१८२९९	६१००	२४३९९	१२९१	४१२	१७०३	११२३२	३७४४	१४९७६
३.	उप. जि.रु. कणकवली ...	४०५४	२७०३	६७५७	२४३९७	३६५९६	६०९९३	२४९३	३७४०	६२३३	२४७७६	३७१६४	६९१४०	१४९७	१९०४	३४०१	१३४०२	२०१०४	३३५०६
४.	उप. जि. सावंतवाडी ...	५१२७	३४१८	८५४५	३०८५९	४६२८९	७७१४८	२९२७	४३९०	७३१७	३५५९३	५३३८९	८८९८२	२३९१	१५१०	३९०१	१९१४४	२८७१६	४७८६०
५.	उप. जि. शिरोडा ...	६५४	९८२	१६३६	१२७२७	१९०९१	३९८१८	६८२	१०२३	१७०५	१३१५५	२०३९२	३३९८७	४४१	४६९	९१०	७५८१	११३७१	१८९५२
६.	उप. जि. वेंगुर्ला ...	३४३	५१४	८५७	१०७६३	१६१४५	२६९०८	४६१	६९२	११५३	१२१२७	१८११०	३०३१७	३२४	३१२	६३६	६८०८	१०२११	१७०१९
७.	ग्रा. रु. देवगड ...	१६७८	१११८	२७९६	१५६५७	२३४८५	३९१४२	१३८४	२०७५	३४५९	१८१८१	२७२७१	४५४५२	८७०	११६८	२०३८	११०५१	१६५७६	२७६२७
८.	ग्रा. रु. दोडामार्ग ...	४४६	६६८	१११४	१११५०	१६७२५	२७८७५	३९२	५८७	१७९	११४५४	१७१८१	२८६३५	२४९	२६५	५१४	६५३६	९८०३	१६३३९
९.	ग्रा. रु. कुडाळ ...	३७४	५६२	९३६	१०४९१	१५७३७	२६२२८	३३८	५०८	८४६	१३६२७	२०४४०	३४०६७	३७२	४४९	८२१	८७४४	१३११७	२९८६१
१०.	ग्रा. रु. पेंडुरकट्टा ...	५१३	७६९	१२८२	५५१८	८२७७	१३७९५	४००	६०१	१००१	५७६५	८६४८	१४४१३	३५३	३३५	६८८	३३१०	४९६४	८२७४
११.	ग्रा. रु. मालवण ...	७२८	१०९१	१८१९	११५९३	१७३९०	२८९८३	९३४	१४०२	२३३६	११०६७	१६६०१	२७६६८	४८६	९२७	१४१३	६४७०	९७०६	१६१७६
१२.	ग्रा. रु. वैभववाडी ...	६१५	९२२	१५३७	८६७८	१३०१७	२१६९५	६५४	९८२	१६३६	९३४०	१४००९	२३३४९	५०१	६१७	१११८	५४३७	८१५६	१३५९३

जिल्हा : रत्नागिरी

१.	जि. रु. रत्नागिरी	...	१३०७२	१३३८७	२६४५९	९७४२६	१००३४७	१९७७७३	१२६५७	१४५२१	२७१७८	९९५२२	१०३१५५	२०२६७७	६२८०	८१०४	१४३८४	५५६३३	५६५०५	११२१३८
२.	ग्रा. रु. देवरुख	...	३८५	२९६	६८१	१२८०२	१२४०२	२५२०४	६७७	५६१	१२३८	१७५२६	१६०२२	३३५४८	५०१	३८५	८८६	२०४२	१७७५	३८१७
३.	ग्रा. रु. गुहागार	...	४१५	६६०	१०७५	१०२२६	१२३३७	२२५६३	७४५	९९०	१७३५	१६६२०	१९०९१	३५७११	४५३	५५१	१००४	१०२६५	११५९२	२१८५७
४.	ग्रा. रु. लांजा	...	६३६	३५३	९८९	१६५३९	१४२९६	३०८३५	७३७	४३८	११७५	१९८३४	१७३४७	३७१८१	५६६	३९२	९५८	९४८७	१००३४	१९५२१
५.	ग्रा. रु. मंडणगड	...	७६०	९२८	१६८८	१२६२४	१२५५३	२५१७७	५९७	६८४	१२८१	१९१३२	१३६१९	२७७५१	२६०	३४४	६०४	७१९१	६८२०	१४०११
६.	ग्रा. रु. पाली	...	२४१	२३२	४७३	९०३०	१०४२२	१९४५२	३७२	४५५	८२७	१३८९०	१२४५०	२६३४०	५८७	६८२	१२६९	६९३३	६८८४	१३८१७
७.	ग्रा. रु. रायपाटण	...	३२३	२१६	५३९	४८९३	४०६६	८९५९	४७२	३७०	८४२	६०९३	६०२७	१२१२०	२९२	२३९	५३१	३३३३	३३२२	६६५५
८.	ग्रा. रु. राजापूर	...	११७८	७०६	१८८४	१५१०८	१२६७६	२७७८४	१०३६	८७०	१९०६	१७७०६	१४४६३	३२१६९	७१५	६४९	१३६४	९०६७	१०४४९	१९५१६
९.	ग्रा. रु. संगमेश्वर	...	५७६	३५२	९२८	१२९९३	१३२३४	२६२२७	६६१	४२०	१०८१	१३४८१	१३७८३	२७२६४	६४७	७३५	१३८२	७९१५	८१७२	१६०८७
१०.	ग्रा. रु. कळंबणी	...	१६६४	१७८१	३४४५	१८५५०	१७१६८	३५७१८	१६७९	१६८७	३३६६	१८६९५	१६८१५	३५५१०	१०५४	९५५	२००९	१०४४६	९२३२	१९६७८
११.	ग्रा. रु. दापोली	...	१९०५	१४४७	३३५२	२८७३३	३१३४३	६००७६	२१०९	१५७४	३६८३	३५०४७	३६९९०	७२०३७	१२५६	१०९०	२३४६	१९५२९	१९८२५	३९३५४
१२.	ग्रा. रु. कामथे	...	१३२५	१४४७	२७७२	१९४२४	१६४७०	३५८९४	१६२६	१७३९	३३६५	२१२५७	१८१८८	३९४४५	८८१	९३५	१८१६	१०२९०	१०४४६	२२५३६
१२.	स्त्रि. रु. रत्नागिरी	...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०

जिल्हा : नागपूर

१.	ग्रा. रु. भिवापूर	...	१६३०	७२८	२३५८	२८११९	२६६३६	५४७५५	१२२७	५३६	१७६३	२७०९०	२७७५५	५४८४५	९०६	४६७	१३७३	१७०७५	१६६९४	३३७६९
२.	ग्रा. रु. देवलापार	...	४८०	२२२	७०२	१९८६३	१७७१०	३७५७३	६२३	३८६	१००९	२३८३५	२२९७२	४६८०७	५९३	४२९	१०२२	२००९२	२२०४८	४२१४०
३.	ग्रा. रु. हिगणा	...	१२३८	६९०	१९२८	५९८०२	५६३८८	११६१९०	१२२४	७०३	१९२७	७१०४९	६५३९६	१३६४४५	५९८	३६६	९६४	३२४७०	३०४७४	६२९४४
४.	ग्रा. रु. कळमेश्वर	...	१४३७	८३१	२२६८	३०७४२	३८०७०	६८८१२	१५१२	९९५	२५०७	३०८९६	५८५२९	८९४२५	८७४	५०६	१३८०	२९६५०	२५६६९	५५३१९
५.	ग्रा. रु. काटोल	...	२०९७	१४६१	३५५८	४९३०७	४३८७५	९३१८२	१९९७	१७७३	३७७०	४४१६४	५१९२९	९६०९३	१०००	१०८९	२०८९	२५०२२	२२९३३	४७९५५
६.	ग्रा. रु. कूही	...	११३६	६९८	१८३४	३८९२८	३४१३५	७३०६३	१२३९	८८३	२१२२	३९५२५	३७६७५	७७२००	७२९	५२१	१२५०	२४३७०	२२४९५	४६८६५
७.	ग्रा. रु. मौदा	...	१५७६	८२७	२४०३	१४४४०	३४१३९	४८५७९	१६५४	८२५	२४७९	३७८३३	३८६७९	७६५१२	७६४	४८१	१२४५	२३४४१	२४८४५	४८२८६
८.	ग्रा. रु. नरखेड	...	१६१२	१४१६	३०२८	४११६८	४५८६८	८७०३६	९०४	१८३२	२७३६	४५९९०	५२०२६	९८०१६	५२१	८५६	१३७७	३०४१९	३०८१५	६१२३४
९.	ग्रा. रु. उमरेड	...	१८५८	८४८	२७०६	५२४०४	८२८३४	१३५२३८	२७१७	१२३७	३९५४	८०८४३	८९१७०	१७००१३	१५१६	६२६	२१४२	३९५२०	४३५९०	८३११०
१०.	ग्रा. रु. पारशिवनी	...	९५०	६०९	१५५९	३४९८०	३२१०५	६७०८५	८४०	४३०	१२७०	३०१७५	३२०६५	६२२४०	४९३	३३८	८३१	२८००४	२७७७०	५५७७४
११.	उपजिरु (५०) कामठी...	...	३७१८	७८९	४५०७	१४१०४७	११४३३५	२५५३८२	१६७६	९८५	२६६१	९८४५४	१७५४९	११६००३	०	०	०	९११८६	६८१०१	१५९२८७
१२.	उपजिरु (५०) रामटेक	१८३९	११४८	२९८७	४८९८५	४४७१२	९३६९७	११५०	६१६	१७६६	२५६७५	२५११४	५१५८९	११५०	९१२	२०६२	३०७२९	३०९७३	६१७०२
१३.	स्त्री रुग्णालय नागपूर	०	०	०	०	०	०	८००६	७२८२	१५२८८	०	०	०	०	०	०	७४२९६	१८८९३	९३१८९
१४.	ग्रा. रु. पाटणसावंगी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	९२	५४	१४६	४८४२	५०३४	९८७६	

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	
जिल्हा : वर्धा																				
१.	सा. रू. वर्धा	...	९७९३	६४२३	१६२१६	२९०१५५	१९३४३६	४८३५९१	९८६०	६८३३	१६६९३	२८१३०६	१८७५३८	४६८८४४	५१९९	३५५६	८७५५	१३७४३९	९१६२६	२२९०६५
२.	ग्रा. रू. आष्टी	...	१२१७	७१४	१९३१	२५५५५	१७०३७	४२५९२	११८७	७४०	१९२७	२९३२४	१९५५०	४८८७४	६३२	४०७	१०३९	१५८०४	१०५३६	२६३४०
३.	भिडी	...	११६४	८७०	२०३४	२०४७७	१३६५१	३४१२८	१०७२	७३२	१८०४	२९७२८	१९८१८	४९५४६	६१६	५०४	११२०	१७५७२	११७१४	२९२८६
४.	देवळी	...	१५५५	११०२	२६५७	४५२२१	३०१४७	७५३६८	१५३२	१११३	२६४५	५२५५७	३५०३८	८७९५५	६८३	५७५	१२५८	२७८११	१८५४०	४६३५१
५.	कारंजा	...	१७२०	६६९	२३८९	३८०२८	२५३५२	६३३८०	९९२	६०१	१५९३	५०३१७	३३५४५	८३८६२	७३२	३७२	११०४	२८५३१	१९०२१	४७५५२
६.	पुलगाव	...	२२४४	१५३६	३७८०	७१०९०	४७३९४	११८४८४	२०७१	१८०४	३८७५	६७०८२	४४७२२	१११८०४	७८८	७०५	१४९३	३२८५४	२१९०३	५४७५७
७.	समुद्रपूर	...	११४९	६१२	१७६१	३१६६७	२१११२	५२७७९	९३७	५७६	१५१३	३४२०२	२२८०१	५७००३	४९४	३५७	८५१	१९२३१	१९८२०	३२०५१
८.	सेलू	...	१५८५	८८६	२४७१	५५२५१	३६८३४	९२०८५	१२७८	८५४	२१३२	५५२८६	३६८५८	९२१४४	६८४	४८६	११७०	२७७०४	१८४७२	४६१७६
९.	वडनेर	...	५८६	४७७	१०६३	२२८८८	१८८५९	४७१४७	७२४	७४१	१४६५	२९३४६	१९५६४	४८९१०	३३२	४२७	७५९	१५०११	१०००७	२५०१८
१०.	हिंगणघाट	...	४२७३	२९६१	७२३४	११८१८३	७८७८९	१९६९७२	४१७६	३१८४	७३६०	१४६७९४	९७८६३	२४४६५७	१९५०	१४०७	३३५७	७५९६६	५०६४४	१२६६१०
११.	आर्वी	...	२८६३	१३३९	४२०२	५००५४	३३३६९	८३४२३	२५०२	१७२३	४२२५	७०५०८	४७००६	११७५१४	१२०३	९२६	२१२९	३०४७८	२०३११	५०७८९
जिल्हा : भंडारा																				
१.	सा. रू. भंडारा	...	१९३५६	१६४७५	३५८३१	१३४८५२	१२७८३३	२६२६८५	१९४५४	१८०४६	३७५००	१४७३३३	१८३७२१	३३१०५४	९३३७	१०३७०	१९७०७	७२१२४	७१९९३	१४४११७
२.	ग्रा. रू. अड्याळ	...	६७६	४२८	११०४	२७४५५	२४१०४	५१५५९	७४७	४२०	११६७	२९९४४	२६३९२	५६३३६	६०९	३५१	९६०	१५४००	१४८५६	३०२५६
३.	ग्रा. रू. लाखांदूर	...	१४७९	१००३	२४८२	२८१५३	२६८९७	५५०५०	१७४३	२३५२	४०९५	२९०९८	२६८४०	५५९३८	१२६७	११५४	२४२१	१५४२६	१४६५०	३००७६
४.	ग्रा. रू. लाखनी	...	६६५	३८६	१०५१	३४६२४	३४९०३	६९५२७	९६२	७६०	१७२२	४१५५४	४०९३१	८२४८५	५०१	४५२	९५३	१८९१३	२०३५५	३९२६८
५.	ग्रा. रू. मोहाडी	...	१७६८	९७६	२७४४	३०४०६	३००९०	६०४९६	२१७५	१२११	३३८६	३५९७६	३४६५१	७०६२७	१३२९	८८०	२२०९	२३५०७	१९२४०	४२७४७
६.	ग्रा. रू. पालांदूर	...	४०९	२५८	६६७	१६९४३	१३५९०	३०५३३	१४३२	११५४	२५८६	२६७९१	६६९६०	५२९५१	८५१	८२४	१६७५	१३१११	१३४६३	२६६५४
७.	ग्रा. रू. पवनी	...	१६८७	१०४४	२७३१	४२३४०	३४४५८	७६७९८	१६४६	१२१०	२८५६	४६२६७	४०४३१	८६६९८	१०८७	९३१	२०१८	२४८०१	२१४१४	४६२१५
८.	ग्रा. रू. सिहोरा	...	११५७	६७९	१८३६	२९६४२	३०३२८	५९९७०	१७४२	१२०१	२९४३	२५६२०	२७३६९	५२९८९	९२४	७८६	१७१०	१३५८४	१४१३१	२७७१५
९.	उपजिल्हा रु. तुमसर	...	७१४५	४५०८	११६५३	९५८३६	९०३९५	१८६२३१	६१४३	३५८०	९७२३	८७४६७	८५०८९	१७२५५६	२७८६	१९३९	४७२५	४४३४८	४३६५८	८८०४२
१०.	उपजिल्हा रु. साकोली	...	२६७८	१८२४	४५०२	३१७७२	२५४७२	५७२४४	२७५५	२२६०	५०१५	४०५८६	३६८९९	७७४८५	१४९१	१३६२	२८५३	२२५४९	२०५५५	४३१०४
जिल्हा : गोंदिया																				
१.	ग्रा. रू. आमगांव	...	४५१	६०२	१०५३	१६६०९	१९५१३	३६१२२	९६५	६८५	१६५०	१७९५५	२६५७१	४४५२६	४०३	५२०	९२३	१०६२८	१३४९३	२४१२१
२.	ग्रा. रू. अजूनी मोर	...	९८९	११२२	२१११	३४००९	३७७५२	७१७६१	११८८	९०२	२०९०	३२९८९	४०९८३	७३७७२	४५५	५३८	९९३	१४८२५	१८९२८	३३७५३
३.	ग्रा. रू. चिचगाड	...	७०२	९५४	१६५६	११६२४	१३५४१	२५१६५	१०४५	१०१२	२०५७	१२०३१	१७३६२	२९३९३	४८७	५८३	१०७०	७०३६	१०००८	१७०४४
४.	ग्रा. रू. देवरी	...	११८४	१३५८	२५४२	१८७८१	२०५६६	३९३४७	२२१०	१५६४	३७७४	२६५९४	३६२१५	६२८०९	५०९	६७८	११८७	१६९८५	१९७५८	३६७४३
५.	ग्रा. रू. गोरेगांव	...	४७६	६०३	१०७९	१७७१४	१९६३३	३७३४७	१२२४	९१४	२१३८	२१९७७	२९५९०	५१३८७	३४३	४४३	७८६	१३८४१	१४२३७	२८०७८
६.	ग्रा. रू. नवेगांवबांध	...	८१८	९४७	१७६५	१८९१९	२१५२४	४०४४३	८९७	५९७	१४९४	१८५०४	२२४८६	४०९९०	३३८	४१६	७४४	८७१९	११६७२	२०३९१
७.	ग्रा. रू. रजेगाव	...	१८३	२३४	४१७	१५६११	१७०२९	३२६४०	५१८	३१२	८३०	१५६२२	२०४३२	३६०५४	२७१	३०३	५७४	८७१४	११६९३	२०४०७
८.	ग्रा. रू. सडक अजूनी	...	२७६	३२४	६००	१९३८८	२२४३९	४१८२७	५४६	४१७	९६३	२२१५८	२६४४४	४८६०२	३४१	३७५	७१६	११२०२	१३३६३	२४५६५
९.	ग्रा. रू. सालेकसा	...	३३१	४६५	७९६	२२२३१	२४११२	४६३४३	१०६३	८३१	१८९४	२३०२३	२७९२२	५०९४५	२१९	२७९	४९८	१२०११	१५९३२	२७९४३
१०.	ग्रा. रू. सौंदड	...	२२३	२६५	४८८	११०८६	१३०४३	२४१२९	३१८	१८४	५०२	१००८७	१९१६५	२९२५२	१४२	१७१	३१३	९००१	१०७७५	१९७७६
११.	उपजिल्हा रु. तिरोडा	...	६२५	८९६	१५२१	२४५२१	२७७८५	५२३०६	७८४	५७९	१३६३	२१५४४	२८६४६	५०१९०	४३१	४६१	८९२	११२०४	१४८५१	२६०५५

जिल्हा : चंद्रपूर

१.	बल्लारपूर	...	३०४७	२१९५	५२४२	५९१०७	४४८७१	१०३९७८	२८२६	१५७०	४३९६	६४६५४	६३६६४	१२८३१८	१३७४	७३२	२१०६	१०३५२	१११५२	२१५०४
२.	भद्रावती	...	११३०	९६७	२०९७	२१७४९	४१९७०	६३७१९	१२२७	१२०७	२४३४	२१२०९	२१७२२	४२९३१	६४७	६६२	१३०९	१०९९३	११४४९	२२४४२
३.	ब्रम्हपूरी	...	२८१७	१५७६	४३९३	६४३०९	५७२२७	१२१५३६	२६५८	१९२१	४५७९	६७५४३	६१८१८	१२९३६१	१४२१	२३०७	३७२८	३४२६२	३२२४२	६६५०४
४.	गडचांदूर	...	२१०१	१२६२	३३६३	२९६१५	४४४२१	७४०३६	१९९०	१२९८	३२८८	५४७०५	६००८७	११४७९२	९८३	६६२	१६४५	३४४१५	३७४१२	७१८२७
५.	गोंडपिपरी	...	१५४१	९६१	२५०२	२२५९८	३३८९७	५६४९५	१५६	१२०२	१३५८	२९७३०	२५५८५	५५३१५	६२१	४७२	१०९३	१४७५९	१२८६५	२७६२४
६.	कोरपना	...	१५५७	११०२	२६५९	२३७१९	२६७१६	५०४३५	१५८४	११३९	२७२३	२६७७९	३११८३	५७९६२	५६८	४९३	१०६१	१५३८६	१७६०४	३२९९०
७.	नागभिड	...	८०६	६६०	१४६६	४२४१०	४५७१४	८८१२४	९८३	९८६	१९६९	४३५९३	४६८३०	९०४२३	५४२	५३७	१०७९	२३५७७	२९१२९	५२७०६
८.	पोभूणी	...	१९०४	७४४	२६४८	२२५७२	२२८४३	४५४१५	१३८०	७७२	२१५२	२२८४२	२३२१४	४६०५६	८४९	४८८	१३३७	११७६७	१३०२६	२४७९३
९.	राजुरा	...	४७२४	३५९१	८३१५	८३५१३	९५७६०	१७९२७३	५१२१	४२६०	९३८१	९९४३९	१०५२३८	२०४६७७	२५३१	२५४९	५०८०	५४७३९	६१२३८	११५१७७
१०.	सावली	...	८३७	६३६	१४७३	२०४०७	१८३१८	३८२२५	७१५	५०८	१२२३	२५६४९	२४६३२	५०२८१	४७३	४५७	९३०	७४४८	७९३७	१५३८५
११.	सिंदेवाही	...	१२८५	२९६	१५८१	४१३९६	३२३६४	७३७६०	११८८	५५८	१७४६	३९१९३	३१७७६	७०९६९	३१८	१०८	४२६	१८००३	१६२१५	३२२१८
१२.	चिमूर	...	२७६१	२३००	५०६१	५९२६८	५५६६३	११४९३१	२८८४	२५२३	५४०७	६१६१९	५९७९०	१२१४०९	१८४९	१४९०	३३३९	३१२२१	२८३४२	५९५५४
१३.	वरोरा	...	२९३८	२०५९	४९९७	७७१०८	७५८५७	१५२९६५	३४३४	२४६२	५८९६	८३०५३	८२६११	१६५६६४	१५०९	१०९५	२६०४	३८३२९	३६२७६	७४६०५
१४.	मुल	...	२७५९	२१०७	४८६६	६९१४४	५८५१६	१२७६६०	३०००	२४३८	५४३८	७८७९४	६५९४१	१४४७३५	१७३८	१३०३	३०४१	४२४२८	३७३६२	७९७९०

जिल्हा : गडचिरोली

१.	सा. रु. गडचिरोली	...	६९२३	१५२२८	२२१५१	४३६२८	४७७३९	९१३६७	७८६४	१६५७६	२४४४०	८६२८२	९३०७१	१७९३५३	४६०७	८५६७	१३१७४	३९९७०	४३५८४	८३५५४
२.	आष्टी	...	१०१८	८८६	१९०४	१६७२८	११७३२	२८४६०	११६०	१३०८	२४६८	४०५१३	४२२९८	८२८११	६८२	६८६	१३६८	१८५२२	१९१२८	३७६५०
३.	भामरागड	...	१८२४	१३६३	३१८७	१३४१३	१२४३२	२५८४५	१६९०	११८४	२८७४	२०६६७	१४७२९	३५३९६	७५४	५५२	१३०६	५५३४	४९७३	१०५०७
४.	चामोशी	...	२२११	१६१५	३८२६	४४७१७	४०८५५	८५५७२	३४६३	१७६०	५२२३	४८९४०	४४६०२	९३५४२	१४४०	१०९३	२५३३	२३२३४	१८३४५	४१५७९
५.	धानोरा	...	१५५९	१२३४	२७९३	१८७६७	१४१९७	३२९६४	१२९९	१०८८	२३८७	२७७४७	२०४०२	४८१४९	८०८	६७०	१४७८	१३८२४	१०४१४	२४२३८
६.	एट्टापल्ली	...	१०३१	७८९	१८२०	१३१८३	९५१२	२२६९५	१००८	७५५	१७६३	१७०१६	१३१७३	३०१८९	६३९	४३५	१०७४	७९३९	७६२४	१५५६३
७.	कोरवी	...	१०४५	८४२	१८८७	६५७६	५०९५	११६७१	१२६९	८८०	२१४९	१२९५५	११०४४	२३९९९	६८४	५५४	१२३८	१२२९	८१३	२०४२
८.	मुलचेरा	...	१०७३	८३८	१९११	११०७२	१०६२०	२१६९२	१०३४	६४२	१६७६	१५२७६	१३०८२	२८३५८	१००७	६३३	१६४०	८२७४	७०६४	१५३३८
९.	सिरोंचा	...	१४८१	११८३	२६६४	२२२३७	२१०१२	४३२४९	१३७२	१२७१	२६४३	२८०१४	२७७२६	५५७४०	५६०	४९१	१०५१	१४७२६	१३११३	२७८३९
१०.	वडसा, देसाईगंज	...	९०४	६२५	१५२९	३१३९०	३७१६६	६८५५६	११०२	९९३	२०९५	३०८६१	३७०६३	६७२२४	४९६	४४४	९४०	९६५६	१०९११	२०६४७
११.	अहेरी	...	५४९६	३२७५	८७७१	११९३६	१६२७०	३५४०६	५२९४	३२६४	८५५८	४३९३८	४२३२२	८६२६०	२७३७	१४२३	४१६०	७११२	६१२२	१३२३४
१२.	आरमोरी	...	३१२९	१८५५	४९८४	३६०६४	३२६४६	६८७१०	३०४५	१७६७	४८१२	४६०८५	४४४६४	९०५४९	१४८६	१००४	२४९०	२५३६८	२४७३०	५००९८
१३.	कुरखेडा	...	२४९९	१५५४	४०५३	१८५४८	१५३१६	३३८६४	२७०५	१५५८	४२६३	३९८२२	३५५३७	७५३५९	१४२१	९१३	२३३४	२३४६१	२११५५	४४६१६
१४.	म. रु. गडचिरोली	...	१११९३	२७४३	१३९३६	४४०५४	१४५६७	५८६२१	१०३१५	२४७१	१२७८६	४५०४५	१७१७८	६२२२३	६६४१	२३७१	९०१२	२४१६७	९३४९	३३५१६

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
जिल्हा : नाशिक																			
१.	जि. रु. नाशिक ...	१८२४७	१६४८३	३४७३०	११६७२४	१००२९२	२१७०१६	१५५२३	१४३९९	२९९२२	१२५८२६	१०१५५२	२२७३७८	१४२९३	१२८५४	२७१४७	१०२३८७	८४७६७	१८७१५४
२.	सा. रु. मालेगाव ...	१५००६	९१०७	२४११३	९०४९७	८५३८८	१७५८८५	९९६३	१६४८९	२६८६२	१२५०१७	६७३१६	१९२३३३	१२२८८	८३९२	२०६८०	७८२३५	७२९३०	१५११६५
३.	उप जि. रु. कळवण...	९८३	६७४	१६५७	११७११	९२०१	२०९१२	४५१२	२७०५	७२१७	२२५९२	२१२३९	४३८३१	३०७२	१७२८	४८००	२३११५	२२५७६	४५७७१
४.	उपजि. रु. निफाड ...	१५५७	८७०	२४२७	१५७९८	११३३४	२७१३२	१११८	७६१	१८७९	१५५७९	१४१५२	२९७३१	१०४४	६५७	१७०१	१६९३४	१४६०५	३१५३९
५.	उपजि. रु. चांदवड ...	४७५	२३०	७०५	१२६००	११६८०	२४२८०	१२०२	१००९	२२११	२११४३	१९३४४	४१०८७	१०९०	९०१	७१२	२३२२०	२२०४९	२०८७८
६.	उपजि. रु. मनमाड ...	९२२	४७५	१३९७	८५३६	८१८९	१६७२५	१७४८	११४५	२८९३	२६५७५	३४९८२	६१५५७	१४०४	११०६	२५१०	२४५९१	२९८३२	५४४२३
७.	ग्रा. रु. त्र्यंबकेश्वर ...	१२५५	७५४	२००९	८८९७	१११४३	२००४०	१५२२	७५९	२२८१	२११६३	१७४३३	३८५९६	१२९९	६८९	१९८८	१९९१४	१५६०२	३५५१६
८.	ग्रा. रु. पेट ...	१२४४	५७७	१८२१	१९२७७	१४२०२	३३४७९	११२५	५६३	१६८८	२६१४२	१९५७६	४५७१८	१३१६	७९४	२११०	२९२८४	२०१३९	४९४२३
९.	ग्रा. रु. हरसुल ...	५९२	२८५	८७७	९८४४	९३३९	१९१८३	१६१३	७९८	२४११	२१४१९	२१२७९	४२६९८	१५७९	७२३	२३०२	२०६११	२०९८६	४१५१७
१०.	ग्रा. रु. दिंडोरी ...	१०६७	७५४	१८२१	१७५८४	१५६६१	३३२४५	२३००	१२००	३५००	३२०००	२८५४०	६०५४०	८४८	४७६	१३२४	१५५४४	१२६३४	२८१७८
११.	ग्रा. रु. वणी ...	१०८२	५१७	१५९९	९९०९	८८४४	१८७५३	१७१६	१०००	२७१६	२५३२४	२५३३१	५०६३७	१३००	८९७	२११७	१९९२५	१८२९७	४२६१६
१२.	ग्रा. रु. सुरगाणा ...	१७९६	१०२९	२८२५	२२३०४	२१५८०	४३८८४	१३९४	९१३	२३०७	१९७१०	२०१८९	३९८९९	११७२	७७९	१९५१	१७८८०	१८०१६	३५८९६
१३.	ग्रा. रु. देवळा ...	९१६	७६२	१६७८	१८०२०	१४५७६	३२५९६	८६१	५४१	१४०२	१०२५९	१०२६२	२०५२१	८९४	५९२	१४८६	११३०२	१२४२२	२३७२४
१४.	ग्रा. रु. सटाणा ...	११३३	५४०	१६७३	८१९१	६६९६	१४८८७	१७६२	११७९	२९४१	३०४०८	३३२१३	६३६२१	११२४	९३६	२०६०	३१३६४	३०३००	६१६६४
१५.	ग्रा. रु. दाभाडी ...	७९२	४४६	१२३८	५३९०	६१४८	११५३८	६३६	३४१	९७७	१३३३४	११०२१	२४३५५	३९३	२४१	६३४	१०१६८	१०१८०	२०३४८
१६.	ग्रा. रु. झोडगा ...	१५१०	८३०	२३४०	११४०१	११४५३	२२८५४	१२५४	११३२	२३८६	१५८८८	१२६८६	२८५७४	१०४१	८८९	१९३०	१७३३५	८३१३	२५६४८
१७.	ग्रा. रु. चांदगांव ...	१७४८	७९१	२५३९	१६०००	१३३४४	२९७३४	१६४२	९१८	२५६०	१३२२८	११६८७	२४९१५	१३९२	६७६	२०६८	१११५६	१२४५९	२३६१५
१८.	ग्रा. रु. नगरसुल ...	१२२३	६३९	१८६२	२४१७०	१९८३७	४४००७	७०६	५१९	१२२५	६०५४	५५६१	११६१५	५५	८०	१३५	४१३७	५५३२	९६६९
१९.	ग्रा. रु. दोडी ...	१२८३	८६६	२१४९	१८२३६	२०१५५	३८३९१	४९२	३४१	८३३	८५५६	८७३७	१७२९३	४६०	४५४	८०४	७३९६	९५०९	१६९०५
२०.	ग्रा. रु. घोटी ...	११५८	५१६	१६७४	१३५४६	१२०८७	२५६३३	१०५३	७०३	१७५६	२४०२२	२०८२७	४४८४९	९२४	६००	१५२४	१८७५३	१४७९८	३३५५१
२१.	ग्रा. रु. इगतपुरी ...	१६३४	९८२	२६१६	२२९६०	२१८३६	४४७९६	८३०	७३२	१५६२	१०१५९	१२४६१	२२६२०	६६८	६६८	१३३६	१२५१२	१०३७३	२२८८५
२२.	ग्रा. रु. लासलगांव ...	७८०	४६८	१२४८	७३४९	७४८१	१४८३०	९५०	५८३	१५३३	११०३५	१०११३	२११४८	१०८३	५१५	१५९८	९८६५	१००९३	१९१५८
२३.	ग्रा. रु. डांगसौदाणे ...	९८४	६४६	१६३०	१५९१४	११५८१	२७४९५	१०३१	१६००	२६३१	१४०६९	१४२३२	२८३०१	७७५	४५८	१२३३	८६४०	८६५८	१७७९८
२४.	ग्रा. रु. नामपूर ...	४६३	२००	६६३	७५७९	७०९७	१४६७६	१०५०	६३९	१६८९	११६७४	११५४५	२३२१९	१७७५	८४५	२६२०	१३५७५	७३२०	२०८९५
२५.	ग्रा. रु. उमराणे ...	३६६५	२६२१	६२८६	३०९४२	२०१७३	५१११५	४९१	३५२	८४३	६३३२	७४२४	१३७५६	८१९	५६३	१३८२	७८२९	८९३५	१६७६४
२६.	ग्रा. रु. येवला ...	२०३७	८८६	२९२३	३५२१३	२४८०१	६००१४	२०१३	१०३७	३०५०	३९४३७	२६७३६	६६१७३	१६७४	९४५	२६१९	२४६४३	१५९७३	४०६१६
२७.	ग्रा. रु. अभोणा ...	१७३७	१०७७	२८१४	१९५५१	१६१६८	३५७१९	११६२	६३४	१७९६	१२८३९	१०२१५	२३०५४	६३७	११५६	१७९३	१४४६९	१०६७१	२५१४०
२८.	ग्रा. रु. बाऱ्हे ...	१६०८	१०३८	२६४६	२१२८०	३१०३२	५२३१२	८५५	१२३२	२०८७	२२१०७	१८०९३	४०२००	९१५	६७४	१५८९	१३७३०	११५६४	२५२९४
२९.	ग्रा. रु. सिन्नर ...	१८१०	९०१	२७११	१८२५६	१६६५५	३४९११	१३४२	८८०	२२२२	२०६७६	१९६७०	४०३४६	६९६	४१५	११११	१२७९०	११८२९	२४६१९
३०.	ग्रा. रु. मालेगांव ...	१५६४	१४२९	२९९३	१८२४०	१६३५०	३४५९०	९१२	३७०	१२८२	६५९५	४२८३	१०८७८	४६१४	१४११	६०२५	११९६७	३१२८	१५०९५
३१.	ग्रा. रु. गिरणारे ...	७८८	२५६	१०४४	७२५१	४७५६	१२००७	१२७४	५९८	१८७२	११६२३	१०६८१	२२३०४	११३०	५३१	१६६१	१२४३९	१०३९४	२२८३३
३२.	ग्रा. रु. पि. बसवंत ...	०	०	०	४५५	१६७१	२१२६	२६४	१७२	४३६	२९५०	४५११	७४६१	२८३	२०९	४९२	३४०७	४२१९	७६२६

(H) 105 (Part-I)-M-18

जिल्हा : धुळे

१.	शिरपूर	...	१८७१	१२२९	३१००	१६४९९	१५०४४	३१५४३	२१७१	१६८७	३८५८	२०५४४	१९८५१	४०३९५	२१५२	१८०९	३९६१	२३१८०	२१८७४	४५०५४
२.	ग्रा. रु. दोंडाईचा	...	८६०	६९५	१५५५	१५९४७	१८१५५	३४१०२	९२३	१००६	१९२९	२४४९६	१९९५३	४४४४९	११२२	९५०	२०७२	२१७१३	२५२४५	४६९५८
३.	ग्रा. रु. शिंदखेडा	...	५५६	३१७	८७३	९७११	९९९३	१९७०४	५८१	३५८	९३९	१९७९५	१३८५०	२७६४५	४३७	२८४	७२१	१३९३०	१४३०३	२८२३३
४.	ग्रा. रु. साक्री	...	११८५	५२९	१७१४	१०२३५	११६११	२१८४६	९६३	३९३	१३५६	१३०९९	१५४३२	२८५३१	११५१	५०६	१६५७	१३९१३	१६६१७	३०५३०
५.	ग्रा. रु. पिंपळनेर	...	१२०४	७२३	१९२७	९१९९	८८२५	१८०२४	१४१९	६५८	२०७७	१२०९०	१२७०१	२४७९१	१३०८	६५०	१९५८	१३५०४	१५११०	२८६१४
६.	ग्रा. रु. जैताणे	...	२५०	२५७	५०७	५६४५	५२०३	१०८४८	२४६	१८४	४३०	६५५२	६२३०	१२७८२	५५०	३७२	९२२	४७२०	६१५५	१०८७२
७.	ग्रा. रु. सोनगीर	...	३७८	१५२	५३०	७३४४	८७१७	१६०६१	७३५	४४५	११८०	१९७६३	२१११७	४३४८३	४४२	२९७	७३९	१०१६४	११२२५	२१४५९
८.	ग्रा. रु. थाळनेर	...	४०६	२७४	६८०	६६२०	५१८६	११८०६	१२३५	६६१	१८९६	१७५३४	६९९००	३४४३४	३३४	२११	५४५	१०१७२	७९७६	१८१४८

जिल्हा : नंदुरबार

१.	जि. रु. नंदुरबार	...	१९६५२	१५४६३	३५११५	६२७१९	६१५५५	१२४२७४	२०४२९	१५५९१	३६०२०	१२५४२९	११९५९१	२४५०२०	२१८४४	१७३००	३९१४४	९६९४४	१०७२६४	२०४२०८
२.	उपजि. रु. नवापूर	...	३०७८	१०२७	४१०५	२०२३७	१७०४४	३७२८१	३६५०	१८२०	५४७०	२३५६३	११५२०	४३०८३	४४३४	२४३८	६८७२	१९५८८	१५९३६	३५५२४
३.	उपजि. रु. तळोदा	...	३७२९	१८१६	५५४५	१७०३८	१३७६८	३०८०६	४२६५	१९६९	६२३४	२६२३६	२२७९७	४९०३३	५०६६	२६४६	७७१२	२३९७६	१८४६२	४२४३८
४.	ग्रा. रु. म्हसावद	...	२१७४	११२७	३३०१	१८५९९	९७०२	२८३०१	२३२६	१३२९	३६५५	२०६२९	१२१२९	३२७५८	१७०४	१०६८	२७७२	२३३१४	२१२३६	४४५५०
५.	ग्रा. रु. धडगांव	...	४२३४	२०९४	६३२८	२१८९२	१८७४१	४०६३३	५३२६	२२२९	७५५५	२३९२६	१९८५०	४३७७६	८६६६	४६१४	१३२८०	३२०२०	३०९१२	६२९३२
६.	ग्रा. रु. अक्कलकुवा	...	३६१३	१९३३	५५४६	१८४५०	१५०६६	३३५१६	३९२०	२०२६	५९४६	२०३६३	१७५२६	३७८८९	५०९८	२६२०	७७१८	२६८२२	२९४८२	५६३०४
७.	ग्रा. रु. धानोरा	...	१२६३	६८९	१९५२	९०५२	७१३३	१६१८५	१५२६	८९०	२४१६	१०२३६	९२३५	१९४७१	१६१४	९५६	२५७०	१५०६२	१२३१२	२७३७४
८.	ग्रा. रु. रनाळा	...	१४९८	१०२१	२५१९	१३७८७	११४३०	२५२१७	१६२३	१२२९	२८५२	१५२८९	१३४२६	२८७१५	१७००	१९८६	३६८६	२१६६०	१७८५०	३९५१०
९.	ग्रा. रु. खांडबारा	...	२१९८	४०१७	६२१५	२६०३०	१६६६०	४२६९०	२३९८	४२३६	६६३४	२८६३४	१९८२५	४८४५९	४४२८	२५६२	६९९०	३२०५०	३३९९६	६६०४६
१०.	ग्रा. रु. खोंडामळी	...	११५७	६५०	१८०७	६५५०	४२८७	१०८३७	१२२६	८२६	२०५२	६५३६	५२२८	११७६४	१४३६	११३८	२५७४	७८०४	७७३०	१५५३४
११.	ग्रा. रु. तोरणमाळ	...	३८५	२०५	५९०	४४१५	६१६०	१०५७५	४२५	३२६	७५१	६३२९	८२४९	१४५७८	२९२	१२०	४१२	९३४२	७९६८	१७३१०
१२.	ग्रा. रु. मोलगी	...	३१२२	२४८२	५६०४	१६०७५	१०४६४	२६५३९	३३२४	२६२८	५९५२	१८२०३	१२४३४	३०६३७	५०८२	२३४६	७४२८	३००८२	१७९८६	४८०६८
१३.	ग्रा. रु. विसरवाडी	...	२६१३	९१४	३५२७	१८३९६	८६५९	२७०५५	२८२९	१३२६	४१५५	२०४३६	१२३९५	३२८३१	२२१६	१४७८	३६९४	१९६००	१४४२४	३४०२४
१४.	ग्रा. रु. जमाना	...	१०३७	४८१	१५१८	१०३१०	७०८१	१७३९१	१२३६	६५२	१८८८	१२४२६	९८६३	२२२८९	१५४४	८४८१	१००२५	२०३७२	१५३०८	३५६८०
१५.	ग्रा. रु. शहादा	...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१५१८	८२०	२३३८	१२२६८	१७९६६	३०२३४
१६.	स्त्री. रु. नंदुरबार	...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१४७६	३७२	१८४८	५८३०	२०७०	७९००

୧	୨	୩	୪	୫	୬	୭	୮	୯	୧୦	୧୧	୧୨	୧୩	୧୪	୧୫	୧୬	୧୭	୧୮	୧୯	୨୦	
ଜिल्हा : ଜळगाव																				
୧.	ଜି. ରୁ. ଜळगाव	...	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	୦	
୨.	उपजि. रु. चोपडा	...	३२९०	२८८०	६१७०	३००००	३५२००	६५२००	२०३१	१८३८	३८६९	३४६००	३७४९८	७२०९८	२२८२	२०६८	४३५०	४५६४२	४३९८१	८९६२३
३.	उपजि. रु. मुक्ताईनगर	...	७५९	९३५	१६९४	१८५०२	१६३१०	३४८१२	१९१५	१४१०	३३२५	२८६२०	१९१९५	४७८१५	११४५	९२०	२०६५	३२३४९	३८९३२	७१२८१
४.	उपजि. रु. जामनेर	...	१९२०	१७९०	३७१०	८२०००	९७०००	१७९०००	१६१२	१०७९	२६९१	३२५०८	३५०३२	६९७२१	११७०	९५९	२१२९	२६४३०	३७४३२	६३८६२
୫.	ग्रा. रु. अमळनेर	...	६०३३	४०३८	१००७१	१८५७२	१६७२७	३५२९९	१२३९	९८९	२२२८	१६०२१	१३८४४	२९८६५	१८७०	४६८	२३३८	३११३२	७७८३	३८९१५
६.	ग्रा. रु. अमळगांव	...	४८०	५२०	१०००	४५५०	५४००	९९५०	९८०	७७४	१७५४	५४४५	३५७१	९०१६	१२६०	४६२	१७२२	१६८६६	४६६८	२१५३४
୭.	ग्रा. रु. धरणगांव	...	४३५	३९२	८२७	१७३२	२७८५	४५१७	९३९	५९५	१५३४	२६१८०	२३०७८	४९२५८	९६५	६५४	१६१९	२३४४५	२४४४३	४८८८८
୮.	ग्रा. रु. एरॉनडोल	...	६२४	११३५	१७५९	७५६५	९५४५	१७११०	८३७	६७३	१५१०	९७५१	३४१८	१३१६९	२६९	१७१	१३९२	२४६९	३१०३	२३२४१
୯.	ग्रा. रु. पाचोरा	...	४७९५	२११६	६९११	३९४२६	३३५८१	७३००७	१०७२	७६५	१८३७	२६५४६	२६०७२	५२६१८	१३४२	१२०५	२५४७	२७४०७	२३००४	५०४११
୧୦.	ग्रा. रु. भाडगांव	...	३८९६	४२६५	८१६१	५५७२	७५२२	१३०९४	२२३४	११३०	३३६४	३५१४	१७००	५२१४	९५२	६४५	१५९७	१२५५०	५८५२	१८४०२
୧୧.	ग्रा. रु. चाळीसगांव	...	१२८८	५७२	१८६०	८३२६	९४६६	१७७९२	१८९५	९३२	२८२७	१२५७०	१७५७५	३०१४५	१५०१	६६३	२१६४	११७७९	१३३१२	२५०९१
୧୨.	ग्रा. रु. मेहुणबारे	...	१२५०	७५०	२०००	१३०००	१२५००	२५५००	१४३२	११७८	२६१०	८५७०	३७८०	१२३५०	४५१	३०७	७५८	८८६२	५११७	१३९७९
୧୩.	ग्रा. रु. पहुर	...	११५०	१५९२	२७४२	१४२५६	१३१३०	२७३८६	१६५४	११३०	२७८४	२२३३८	१०३३०	३२६४८	१७७२	१४५५	३२२७	१६९१६	१७७०६	३४६३२
୧୪.	ग्रा.रु. पिंपळगांव(हरे)...	...	६८६	४९७	११८३	११२५५	७५०४	१८७५९	८५९	५००	१३५९	१२७९५	१०१००	२२८९५	५३२	३५६	८८८	१०९९३	९९३३	२०९२६
୧୫.	ग्रा. रु. वरणगांव	...	७२०	६००	१३२०	८१११	६३८९	१४५००	७४०	२८५	१०२५	९८७७	७५८३	१७४६०	४६६	३६८	८३४	१७९९३	१६९३३	३४९२६
୧୬.	ग्रा. रु. बोदवड	...	८०००	७०००	१५०००	१४०००	१६०००	३००००	९३०	८१९	१७४९	१५५५०	१३२५०	२८८००	६००	५००	११००	११७३२	१२५६१	२४२९३
୧୭.	ग्रा. रु. यावल	...	१७२३	९७८	२७०१	२४५४१	२२५४९	४७०९०	८१२	६३१	१४४३	२३३३६	२२६९४	४६०३०	९१५	७६३	१६७८	२५७७४	२७६४१	५३४१५
୧୮.	ग्रा. रु. न्हावी	...	९५८	६९९	१६५७	९११६	५०८९	१४२०५	९१६	७२६	१६४२	१०९२६	१०७८६	२१७१२	४६६	३६८	८३४	९६२०	१०९६५	२०५८५
୧୯.	ग्रा. रु. रावेर	...	११८०	११५०	२३३०	१७४९७	१६०३७	३३५३४	८६६	५१४	१३८०	५२७७	४८२३	१०१००	२५०४	१२१०	३७१४	२६३१२	२६८०५	५३११७
୨୦.	ग्रा. रु. पाल	...	६१५	४०१	१०१६	३५६०	४५१२	८०७२	१७५०	१३०२	३०५२	२३१८५	२११००	४४२८५	९८०	६०३	१५८३	६५४३	४५१२	११०५५
୨୧.	ग्रा. रु. सावदा	...	୦	୦	୦	४८९७	५५१८	१०४१५	୦	୦	୦	८११२	४०५५	१२१६७	४०९	३७०	७७९	१२८३०	६०१०	१८८४०
୨୨.	कु. रु. पारोळा	...	९४६	३६४	१३१०	१४७९९	१६६७०	३१४६९	९८०	७६०	१७४०	२९२२०	२०००५	४९२२५	८५५	५३५	१३९०	२३४३५	२१२६४	४४६९९
୨୩.	ग्रा. रु. भुसावळ	...	४२०५	४३३०	८५३५	७०२८	५२०८	१२२३६	८७७	१०९५	११७२	१९४५२	१५७१०	३५१६२	४८०	५१५	९९५	६२२०	१०५१२	१६७३२
୨୪.	महिला रु. मोहाडी	...	३०५	୦	३०५	१२१४	୦	१२१४	९८५	८५०	१८३५	३३३५	२५५०	५८८५	१३०८	४५९	१७६७	४७९	१११४६	११६२५

जिल्हा : अहिल्यानगर

१.	जि. रु. अहिल्यानगर ...	३१२९४	२८१०४	५९३९८	३२६१२	४१५७९	७४१९१	१२३४२	१०६६४	२३००६	७१५४०	६१५२६	१३३०६६	१३६९८	११५५१	२५२४९	६९९३९	७६१५७	१४६०९६
२.	ग्रा. रु. राहता ...	७००	४६७	११६७	२८१	४६७	११४२८	२५७३	१६८८	४२६१	२२३७३	१८४१९	४०७९२	१८८९	८४५	२७३४	१८७६०	२५४१२	४३९०५
३.	ग्रा. रु. अकोले ...	३४९	५२६	८७५	३०२०	२४३८	५४५८	१४८६	४९८	१९८४	२४०८३	११८६२	३५९४५	४१२	२०४	६१६	४१९९	८५६६	१२७६५
४.	ग्रा. रु. श्रीरामपूर ...	२४५	२२३	४६८	३३९३	४१३५	७५२८	१३१३	१४२०	२७३३	१५६४०	१२५५६	२८१९६	१३२५	५१४	१८३९	१३३२८	१४०९७	२७४२५
५.	ग्रा. रु. कोपरगाव ...	१२०४	८०३	२००७	४८२	३२१	४४६०	६६३	८३९	१५०२	१७४१३	१५५७४	३२९८७	६८५	५९२	१२७७	१६९५१	१३४९४	३०४४५
६.	ग्रा. रु. टाकळी ढोकेश्वर...	१३९	९२	२३१	५५	३७	११७७६	६८५	५४४	१२२९	७४६०	९५५८	१७०१८	९०७	७१६	१६२३	११४६२	१३३२६५	२४८२७
७.	ग्रा. रु. पाथर्डी ...	८२१	३१३	११४४	१०७५१	१२००९	२२७६०	३६३४	१०५४	४६८८	३०६२४	३६४६२	६७०८५	३२३०	९२८	४१५८	३०८७४	३६८३३	६७००७
८.	ग्रा. रु. श्रीगोंदा ...	१८७	१२५	३१२	७५	५०	९०१८	५११	४२५	९३६	२२३२१	१६४३७	३८७५८	५१९	३०१	८२०	१७५०१	२३९७१	४१४७२
९.	ग्रा. रु. लोणी ...	४०	२६	६६	१६	११	१६८७६	८७०	२६२	११३२	१७२१७	१५०५६	३२२७३	८५९	४२०	१२७९	१८८६१	१४८१५	३३६७६
१०.	ग्रा. रु. शेवगांव ...	१९१	१२८	३१९	७७	५१	७१९९	१०२०	३३०	१३५०	१६५७५	१६९५०	३३५२५	७३८	२८२	१०२०	१६८३७	१७५००	३४३३७
११.	ग्रा. रु. नेवासा ...	४०७	२७२	६७९	१६३	१०९	६३२४	१०१८	३६५	१३८३	२४८१६	१००४७	३४८६३	४६९	१२२४	१६९३	१२०९७	१२०७८	२४१७५
१२.	ग्रा. रु. वांबोरी ...	२०४	१३६	३४०	८२	५४	११९२४	७७३	१०९३	१८६६	६०७०	८४४५	१४५१५	२०१४	२७२५	४७३९	१३३२०	१५५०६	२८८२६
१३.	ग्रा. रु. राजूर ...	६२६	५४९	११७५	१५०३२	१३२३९	२८२७१	८५२	७७९	१६३१	२२०८२	१९७८७	४१८६९	६५४	४६४	१११८	१५२३६	१४९२०	३०१५६
१४.	ग्रा. रु. पुणतांबा ...	१०६६	७१०	१७७६	४२६	२८४	२३७३८	५६७	४६८	१०३५	७१०४	९९९२	१७०९६	१११६	५७३	१६८९	१६९८३	१२१५७	२९१४०
१५.	ग्रा. रु. पारनेर ...	७१५	४२३	११३८	१४९९६	१९०९७	३४०९३	९७७	५४२	१५१९	१५७४८	२१०५४	३६८०२	६४५	४०९	१०५४	१०३०७	१४४२८	२४७३५
१६.	ग्रा. रु. संगमनेर ...	५३९	३५९	८९८	२१६	१४४	१८६७३	८२९	४३५	१२६४	२०५१०	१७९३०	३८४४०	८९५	४२२	१३१७	२४४३८	१५४३८	३९८७६
१७.	ग्रा. रु. घोडेगाव ...	३७८	२५२	६३०	१५१	१०१	१५६१७	३४४	३८१	७२५	८२७६	६७०७	१४९८३	३९९	४१६	८१५	१९०३४	१५०३५	३४०९९
१८.	ग्रा. रु. कोतूळ ...	२२७	१५२	३७९	९१	६१	५११५	१९७१२	१६३५	२१३४७	८२४९	११४३३	१९७१२	९८८	६२५	१६१३	९८६०	१०९११	२०७७१
१९.	ग्रा. रु. चिंचोडीपाटील...	९७७	६५२	१६२९	३९१	२६१	२८०५५	४८०	२८४	७६४	५८१५	७६१२	१३४२७	५६७	५२७	१०९४	७२३५	८४३४	१५६६६९
२०.	ग्रा. रु. कर्जत ...	१०४	६९	१७३	४२	२८	५९२२	५३६	३८३	९१९	१४९५४	१६२०८	३११६२	३७२	६१८	९९०	१४६७६	१९७२४	३४४००
२१.	ग्रा. रु. ताहराबाद ...	३२७	२१८	५४५	१३१	८७	१२९५२	७५२	४३७	११८९	५७६८	८६५०	१४४१८	७५३	३७०	११२३	१११५३	८९९५	१९७४८
२२.	ग्रा. रु. बोधेगाव ...	७७६	४८९	१२२५	११७२४	८५०२	२०२२६	३४२	३४९	६९१	११५३४	१५१५२	२६६८६	६२४	४७२	१०९६	१५४९१	१४०९९	२९५१०
२३.	ग्रा. रु. साकुर ...	९१६	६११	१५२७	३६६	२४४	१९६०५	१२३२	११८९	२४२१	१४२०३	१२८१०	२७०१३	७४२	४११	११५३	१४४४८	१२४३७	२६८४५
२४.	ग्रा. रु. राहुरी ...	१७९	१२०	२९९	७२	४८	८८१६	२८२	२०५	४८७	१५२५४	११९१६	२७१७०	२३७	१८९	४२६	१२५९०	१५९२३	२८५१३
२५.	ग्रा. रु. जामखेड ...	३०१	२०१	५०२	१२०	८०	२२३९५	३५४	४०१	७५५	१५५४५	११२२६	३४७७१	२०८	३००	५०८	१३३६५	१७८११	३११७६
२६.	ग्रा. रु. समशेरपूर ...	३२७	२१८	५४५	१३१	८७	८२०६	४५२	३५४	८०६	७६८६	६७४५	१४४३१	४२१	३११	७३२	७८९२	५९८४	१३८७६

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	
जिल्हा : लातूर																				
१.	उजिरु उदगीर	...	१०८५७	७२३८	१८०९५	१०२४६५	६८३१०	१७०७७५	१४५४३	८८४१	२३३८४	१२८०४६	७५१४१	२०३१८७	६१४८	४१५६	१०३०४	८९१४६	५४७९८	१४३९४४
२.	उजिरु निलंगा	...	४८३८	३२२५	८०६३	३२२४१	२१४९४	५३७३५	५७४८	३९४६	९६९४	४१०६८	२३६४३	६४७११	३४८५	२१०४	५५८९	३४१६५	२४६१५	५८७८०
३.	ग्रा. रू. किल्लारी	...	७४९	११२४	१८७३	१५७३७	२३६०५	३९३४२	१३५७	१४२६	२७८३	२०४६४	२५९६६	४६४३०	८९८	६८८	१५८६	१८४५९	१४६५१	३३११०
४.	ग्रा. रू. अहमदपूर	...	२८३०	४२४५	७००५	५२१७४	७९४६२	१३२४३६	३७१५	४९६८	८६८३	६१४२३	८७४०८	१४८८३१	२४६५	१९४७	४४१२	५१४९६	३४५६८	८६०६४
५.	ग्रा. रू. चाकूर	...	१४२९	९५२	२३८१	४९४६९	३२९७९	८२४४८	२१०२	२४१६	४५१८	६२४४५	३६२७७	९८७२२	१०७४	७१४	१७८८	३४६८९	२४१५८	५८८४७
६.	ग्रा. रू. मुरुड	...	२७३९	१८२६	४५६५	६३८८३	४२५८८	१०६४७१	३६०७	२७४६	६३५३	८१२३१	४६८४७	१२८०७८	१६४७	११४९	२७९६	४१७८५	२८४५४	७०२३९
७.	ग्रा. रू. औसा	...	२२१८	१४७९	३६९७	६२८३०	४१८८७	१०४७१७	३११४	३८१९	६९३३	७७५१६	४६०७६	१२३५१२	९४५	१३४७	२२९२	३७४१५	२४३८७	६१८०२
८.	ग्रा. रू. का. सिरशी	...	८२९	५५३	१३८२	२६६२६	१७७५०	४४३७६	१५२९	१९२७	३४५६	३४१६१	१९५२५	५३६८६	७१२	५९८	१३१०	१७४५७	१२४७९	२९९३६
९.	ग्रा. रू. रेणापूर	...	१७२३	११४८	२८७१	३८३२५	२५५५०	६३८७५	२२६७	२८१४	५०८१	५१३१४	२८१०५	७९४१९	९४५	१३४७	२२९२	१६४८९	२४१२३	४०६१२
१०.	ग्रा. रू. बाभळगांव	...	४१०	२७३	६८३	९०६०	६०४०	१५१००	६५९	७६८	१४२७	१४५६४	६६४४	२१२०८	३९८	२८९	६८७	१४६५८	९७१५	२४३७३
११.	ग्रा. रू. जळकोट	...	१५४०	१०२६	२५६६	२३९६९	१५९७९	३९९४८	१९२६	२३८४	४३१०	३६५६१	१७५७७	५४१३८	१३४७	८४६	२१९३	१७४५९	११६८४	२९१४३
१२.	ग्रा. रू. देवणी	...	१०१४	६७६	१६९०	३१०२०	२०६८०	५१७००	१२४७	१६७९	२९२६	४१२१३	२२७४८	६३९६१	६४८	३४८	९९६	१९४८२	१४५६९	३४०५१
१३.	ग्रा. रू. शिरुर अनंतपाळ	...	७१८	४७८	११९६	९४४५	६२९७	१५७४२	९२४	१४६२	२३८६	२१६५१	६९२७	२८५७८	७११	४१६	११२७	६१४८	३९४८	१००९६
१४.	स्त्री, रू. लातूर	...	९९२२	०	९९२२	५९१३६	०	५९१३६	१४३२९	०	१४३२९	८१८४७	०	८१८४७	६८४२	०	६८४२	२९४५९	०	२९४५९
जिल्हा : धाराशिव																				
१.	उपजि. रू. उमरगा	...	३९१२	२५८५	६४९७	४५५६०	५३६५४	९९२१४	६१२३	७१२५	१३२४८	६११३१	६७१२९	१२८२६०	२५४८	१९६१	४५०९	३११४०	३६४८५	६७६२५
२.	उपजि. रू. पंरडा	...	१६७५	१४७६	३१५१	३५१४६	३८४४७	७३५९३	२४१५	२९५८	५३७३	४७२३१	५१२१३	९८४४४	१३९४	१४६९	२८६३	२४१५८	३१४९४	५५६५२
३.	ग्रा. रू. तुळजापूर	...	०	०	०	०	०	०	२८१४	२६८९	५५०३	१८२४९	१६४८७	३४७३६	१०६१	७३८	१७९९	१२००९	१५७५६	२७७६५
४.	ग्रा. रू. नळदूर्ग	...	३२२७	३२३५	६४६२	५२०९९	६०८५१	११२९५०	४१२३	४९६६	९०८९	६९४३२	७१२३१	१४०६६३	३१४१	२७०४	५८४५	४३४४९	५१४८९	९४९३८
५.	मुरुम	...	७७९	५१२	१२९१	२६३८३	२८९१९	५५३०२	१४५६	१६८७	३१४३	३४६४१	४८९८९	८३६३०	६०५	५४८	११५३	१९२४८	२६४८९	४५७३७
६.	कळंब	...	१९७०	१३६६	३३३६	५९०३४	६३४१२	१२२४४६	३१६१	३४५८	६६१९	७१६११	७७९३४	१४९५४५	१६४८	११६७	२८१५	४६१७९	५४१५६	१००३३५
७.	वाशी	...	१५०८	१७०८	३२१६	३१२५६	३५४६	३४८०२	२४१५	२९७४	५३८९	४१३१२	५१४८७	९२७९९	११४२	१२६९	२४११	२५१४९	२९४५२	५४६०१
८.	भूम	...	१७९४	१५५२	३३४६	३७७६४	४४५१२	८२२७६	२७४५	३१४६	५८९१	५१६५१	५४६२१	१०६२७२	१३०८	७११	२०१९	२९४८३	३७८५६	६७३३९
९.	तेर	...	१०५५	८४७	१९०२	३०४५०	२८६२९	५९०७९	२४५१	२८७४	५३२५	४१२३१	४१६५१	८२८८२	९४७	६९८	१६४५	२४६८९	२७९७८	५२६६७
१०.	लोहारा	...	१२६१	९४६	२२०७	२३००४	२४१९८	४७२०२	२१४६	२६९८	४८४४	३१६५१	३१७१६	६३३६७	१३६६	९४७	२३१३	१७४५६	२१६९५	३९१५१
११.	स्त्री, रू. धाराशिव	...	१४४९	११६६	२६१५	१६८७१	२११११	३८०६२	२४७४	२७४१	५२१५	२१४६५	२४४१५	४५८८०	१२७४	८५८	२१३२	१४३८२	१८४७५	३२८५७

जिल्हा : नांदेड

१.	ग्रा. रू. धर्माबाद	...	४०००	३७४७	७७४७	५१२५५	३४१७०	८५४२५	४४००	४१२२	८५२२	५९४६२	४६१५६	१०५६१८	२५९६	१७२६	४३२२	३६४५२	२४५६९	६१०२१
२.	ग्रा. रू. नायगाव	...	३५५१	१९२०	५४७१	६६५३८	४४३५९	११०८९७	३९०६	२११२	६०१८	७७९१५	५३१४५	१३१०६०	१८५४	११८८	३०४२	३८१४६	२७४५८	६५६०४
३.	ग्रा. रू. बारड	...	१२७४	६९५	१९६९	२९९६५	१९९७७	४९९४२	१४०१	७६५	२१६६	३४९४५	२६४८९	६१४३४	८५६	४७८	१३३४	१९६५८	१२९६४	३२६२२
४.	ग्रा. रू. बिलोली	...	३५४१	३२०५	६७४६	४९९४४	३३२९६	८३२४०	३८९५	३५२६	७४२१	५६८७९	३७४५९	९४३३८	२१४८	१८११	३९५९	३२४५८	२२६४३	५५१०१
५.	ग्रा. रू. भोकर	...	३६९०	२८२१	६५११	४८६७९	३२४५२	८११३१	४०५९	३१०३	७१६२	५६७४५	३६७९८	९३५४३	१३९६	११६४	२५६०	२७१४५	१९६४२	४६७८७
६.	ग्रा. रू. कंधार	...	२९५०	१९७२	४९२२	४५५५३	३०३६९	७५९२२	३२४५	२१६९	५४१४	५६४८९	३९४७१	९५९६०	१०६४	७४२	१८०६	२९१६४	२१४५७	५०६२१
७.	ग्रा. रू. मुदखेड	...	१७०७	९०४	२६११	५१८७३	३४५८२	८६४५५	१८७८	९९४	२८७२	५९४४५	४३४८९	१०२९३४	८०५	३२८	११३३	३४६८४	२३२०१	५७८८५
८.	ग्रा. रू. हिमायतनगर...	...	२५४७	१९८७	४५३४	२९८७२	१९९१५	४९७८७	२८०२	२१८६	४९८८	३९४५८	२९७५४	६९२१२	१६४३	१०१०	२६५३	१८६५२	१२७०४	३१३५६
९.	स्त्री रुग्णालय नांदेड	...	६९३९	२१९२	९१३१	४०६३२	२७०८८	६७७२०	७६३३	२४११	१००४४	४८७५६	३३१४७	८१९०३	३९६४	१०२८	४१९२	२३६०५	१५६४०	३९२४५
१०.	जि. रू. नांदेड	...	३५९४	३७९३	७३८७	१०४३३८	६९५५९	१७३८९७	३९५३	४१७२	८१२५	१६७४१५	९४९६८	२६२३८३	२१४१	२५८८	४७२९	८२४५८	५६४७७	१३८९३५
११.	ग्रा. रू. मालेगांव	...	६३६	४२०	१०५६	१३१८१	८७८८	२१९६९	७००	४६२	११६२	१६४८९	१३४८७	२९९७६	६२२	२८९	९११	१०३४५	७१४६	१७४९१
१२.	ग्रा. रू. अर्धापूर	...	१३९२	६७४	२०६६	२३५७७	१८३८४	४१९६१	१५३१	७४१	२२७२	२७४८९	२६४८५	५३९७४	८४६	५८९	१४३५	१६४७७	११२४८	२७७२५
१३.	उजिरु. मुखेड	...	८०२७	६२६०	१४२८७	७३३५४	४८९०२	१२२२५६	९४१३	७६५२	१७०६५	८५४८६	६४५११	१४९९९७	४८५६	३९४५	८८०१	४३९८५	३१६८१	७५६६६
१४.	उजिरु. देगलूर	...	३४२३	२०८७	५५१०	६५३००	४३५३४	१०८८३४	४६१२	४४१३	९०२५	७६४५५	५४४७३	१३०९२८	१७४८	१२४६	२९९४	४१६९८	२७१५६	६८८५४
१५.	उजिरु. हादगांव	...	४६३६	३१३७	७७७३	७३९६४	४९३१०	१२३२७४	६८४२	७१४५	१३९८७	८४५६६	५८७४६	१४३३१२	२१६९	१६७८	३८४७	४४६१४	२९४७४	७४०८८
१६.	उजिरु. गोकुंदा	...	३७३७	२४४३	६१८०	६९७२२	४६४८१	११६२०३	५१४६	६१८९	११३३५	८१७४३	५७४१५	१३९१५८	१६८४	१३५१	३०३५	३८९५६	२६९४३	६५८९९
१७.	ग्रा. रू. उमरी	...	४१०१	३६१७	७७१८	४८४५६	३२३०४	८०७६०	५९४३	७७४१	१३६८४	५८४५९	३७६२१	९६०८०	२६४८	१९५९	४६०७	३३५६९	२१५८७	५५१५६
१८.	ग्रा. रू. लोहा	...	३२१४	२२५६	५४७०	२२९९३	१५३२९	३८३२२	४६५६	५४७७	१०१३३	३४७७९	१७९५६	५२७३५	१६९२	१३६७	३०५९	१६५९८	११६९०	२८२८८
१९.	ग्रा. रू. माहूर	...	२५०८	१२३५	३७४३	४२८६६	२८५७८	७१४४४	४१२७	५६८९	९८१६	५४८६०	३४८२१	८९६८१	९२४	६२९	१५५३	२१६७९	१४६९८	३६३७७
२०.	ग्रा. रू. मांडवी	...	९५४	६९०	१६४४	२३७१६	१५८१०	३९५२६	१६४५	१७४८	३३९३	२७५६४	२४८९६	५२४६०	२६७	२२७	४९४	१३५९७	८८४९	२२४४६

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----

जिल्हा : बीड

१. उजिरू. परळी ...	२४९२	२३४२	४८३४	७९१८७	७६२३४	१५५४२१	६८४६	७१६५	१४०११	९९१४०	८३८५७	१८२९१७	२८९५	३१०९	५१८७	८८०४६	८४६२०	१६०६३७
२. उजिरू. गेवराई ...	२९२६	२३७१	५२९७	५५४८२	५५५५३	१११०३५	४२६६	४९७४	९२४०	६५४९९	६११०८	१२६६०७	२३६८	१७५१	३५१७	३७०६४	३८०४५	७९६३३
३. ग्रा. रू. माजलगांव ...	४१७०	१९८२	६१५२	७७७२६	५५३६२	१३३०८८	४९२०	५६२३	१०५४३	९७१३५	६०८९८	१५८०३३	१६८४	६२९	१९११	३४०५५	३४६९८	६५५४१
४. चिंचवण ...	१००५	८०२	१८०७	१९५००	१४९०२	३४४०२	१६०४	१९४६	३५५०	२६४९८	१६३९२	४२८९०	२१०४	५७५	२१५०	२४१५६	२१५४८	३६०००
५. ग्रा. रू. तालखेड ...	१५१५	१०६६	२५८१	९१७३	७२६०	१६४३३	२१०६	२४६६	४५७२	१४०९८	७९८६	२२०८४	२००४	१४०६	२८००	११४५८	९६४५	१८०००
६. ग्रा. रू. केज ...	४१०९	२६८९	६७९८	६८५०३	७७५०३	१४६००६	५१८४	५६८९	१०८७३	८१६४५	८५२५३	१६६८९८	२३४८	१८०६	४१३६	५४३२५	५१४८७	९७८२८
७. ग्रा. रू. रायमोहा ...	९००	७७९	१६७९	१२०२३	९००४	२१०२७	१६८८	१९४४	३६३२	१६४४६	९९०४	२६३५०	१२६७	९६५	१८५९	१४०९५	१२४८६	२२३३०
८. ग्रा. रू. धारूर ...	७८०	४७२	१२५२	३७८९०	२८९८०	६६८७०	१७६१	२२६१	४०२२	४६१४८	३१८७८	७८०२६	१२९८	१०६९	२०००	४४१४८	३७८९४	७६५००
९. ग्रा. रू. आष्टी ...	१८८८	१४०८	३२९६	२१५६	२५४४९	२७४४९	२४९९	२६९८	५१९७	२६४८	२७९९४	३०६४२	११०४	१०६४	१८१६	१९४९५	१८४६५	३४४५०
१०. ग्रा. रू. पाटोदा ...	१३३९	१२४८	२५८७	२३६७५	१४४६६	४३१४१	१७६६	२१०७	३८७३	३१५९८	२६४४५	५८०४३	१३६८	९२८	१९६४	१८६५१	१५४८७	३१३९२
११. ग्रा. रू. नांदूरघाट ...	१००५	९००	१९०५	१८५००	१३४००	३१९००	१४९८	१६७९	३१७७	२४५६४	१६४८४	४१०४८	१८२४	११०६	२५९५	२१९४२	१६४६६	३३३००
१२. ग्रा. रू. धानोरा ...	७४९	७९०	१५३९	२२४००	२२०६३	४४४६३	१५७६	१९४४	३५२०	२४४५०	३१४५६	६०९०६	७१४	७४१	११६४	१६४७८	१५९७८	२९६९०
१३. कु. रू. नेकनुर ...	१२६६	३६७	१६३३	४६९८	४०७०२	४५४००	२४०९	२६७४	५०८३	५१६८	४५११६	५०२८४	१२०१	६२६	१५१९	५१४८	२९४४५	३०३९०
१४. स्त्री .रू. अंबाजोगाई ...	१५०६	२९३	१७९९	२१०३१	७६१४	२८६४५	२१०९	२६४९	४७५८	२४७४६	८३७५	३३१२१	९९८	१४७	९७७	१४७५६	५६४८	१८७०४
१५. स्त्री . रू. नेकनुर ...	२८२०	४८७	३३०७	२३९८७	२९६१	२६९४८	२७०९	५३६	३२४५	२६३८६	३२५७	२९६४३	३१०६	३६७	२९०६	३२४८६	२६८९	३३२५३

जिल्हा : अकोला

१. जि.स्त्री. रू. अकोला...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२. उजिरू. मूर्तिजापूर ...	११०५७	६५९२	१७६४९	७१४४६	७११४६	१४२५९२	९८८१	५५२४	१५४०५	७५७०१	७७७०१	१५३४०२	४११९	३०५१	७१७०	४६७१९	४१६०६	८८३२५
३. चतारी ...	३१५३	२२९८	५४५१	३७१७७	३४४३३	७१६१०	१६५३	१२२०	२८७३	४८७७२	२२४६०	७१२३२	११५४	१४१२	२५६६	२०१५०	१९५२७	३९६७७
४. बार्शिटाकळी ...	९९५	१६१६	२६११	५२७३२	५४६९५	१०७४२७	२१४०	११४०	३२८०	५६०५८	६१५३५	११७५९३	६७८	८१३	१४९१	२८९७७	३१३५१	६०२५८
५. बाळापूर ...	१०६४	४४९	१५१३	२४२०५	१८२५०	४२४५५	७१३	१०४५	१७५८	२८०१०	२६९०८	५४९१८	३९७	७७३	११७०	१७५१६	१८८१४	३६३३०
६. अकोट ...	१०४५	१८४७	२८९२	१३४००	९४२८	२२८२८	२२६०	१५१६	३७७६	१३६०	१२११०	१३५५०	१८७२	१६४९	३५२१	८३७२	६४७४	१४८४६
७. तेल्हारा ...	८४५	८९५	१७४०	३६४८५	३७९८९	७४४७४	७८२	८९९	१६८१	३६९८७	३८५१२	७५४९९	४८४	५१९	१००३	१४६८६	२०३७८	३५०६४

जिल्हा : वाशिम

१. सा. रू. वाशिम	...	८२३४	१०२८३	१८५१७	९८६८१	११२३४१	२११०२२	१०४८५	१२९१४	२३३९९	१०२६४६	११८२३६	२२०८८२	५८२०	७९३९	१३७५९	५३८९५	६०९२०	११४८१५
२. वैअजिस्त्रीरू. वाशिम	...	१०६४९	२७३०	१३३७९	६९४३	६५	७००८	८५५७	२३९१	१०९४८	७०६०	६१	७१२१	६१२५	१२५०	७३७५	४९५६	३३	४९८९
३. कारंजा	...	३६१२	२५०६	६११८	३९५६१	३६४५१	७६०१२	४५०९	३३५६	७८६५	६४८८७	६५७००	१३०५८७	३२१५	२६७९	५८९४	३५२७९	३८६७९	७३९५८
४. मंगरुळपिर	...	५५४५	२८२५	८३७०	५०७२९	४८३४२	९९०७१	५८३३	३६२१	९४५४	५५०६६	५२५३३	१०७५९९	३८११	२१९०	६००१	३३६५०	३३९४८	६७५९८
५. रिसोड	...	११७८	९२१	२०९९	१७६९७	१९०३७	३६७३४	१५८९	१३१९	२९०८	१८७८२	२२१७०	४०९५२	१०२२	९९३	२०१५	९९३७	१०९३९	२०८७६
६. मानोरा	...	२१८०	१७१४	३८९४	२४७७१	२४२०४	४८९७५	२७५४	२०३१	४७८५	३४३८९	३४९७८	६९३६७	१९७०	१५००	३४७०	१८३८७	२१३८२	३९७६९
७. कामरगाव	...	१०२७	७३५	१७६२	२८०६०	२५६९२	५३७५२	१५७०	१४१८	२९८८	३५३७७	३३२४८	६८६२५	१४०१	१२६२	२६६३	१८५६३	१८२०६	३६७६९
८. मालेगाव	...	२२५८	१२८१	३५३९	३०१४४	२५४६४	५५६०८	३१०९	१६५३	४७६२	३९५६९	३५९०७	७५४७६	१३१२	९३८	२२५०	२०५७४	१९३५३	३९२२७
९. अनसिंग	...	१३३९	६८६	२०२५	२३९१९	२३०८१	४७०००	२५७३	१९००	४४७३	२८१३७	२८५१०	५६६४७	१४९४	९१३	२४०७	१४९२९	१४८८५	२९८१४

जिल्हा : अमरावती

१. सा. रू. अमरावती	...	१७७४९	२६६२४	४४३७३	१५१०३३	२१७३४१	३६८३७४	१४१५७	२३९९५	३८१५२	१७८१२४	२५६३२४	४३४४४८	७२९९	१२३७१	१९६७०	९६६१८	१३९०३६	२३५६५४
२. ग्रा. रू. अंजनगांव	...	२१६४	३२४५	५४०९	६१७०१	८८७९०	१५०४९१	२०५१	३४७६	५५२७	८१०९२	११६६९३	१९७७८५	१२७०	२१५२	३४२१	४९१९८	७७७९७	११९९१५
३. ग्रा. रू. भतकूली	...	८६०	१२९१	२१५१	१८९७५	२७३०६	४६२८१	८८९	१५०७	२३९७	२३५७४	३३९२३	५७४९७	५३९	९१४	१४५३	१३४०२	१९२८६	३२६८८
४. ग्रा. रू. चांदुरबाजार	...	२३८९	४०३३	६४२२	३०९११	४४४८२	७५३९३	२४५३	४१५८	६६११	४३१०८	६२०३४	१०५१४२	७४६	१२६४	२०१०	२५०८५	३६०९८	६१९८३
५. ग्रा. रू. चांदुररेल्वे	...	१०३३	१५५०	२५८३	३४६८५	४९९१३	८४५९८	१०५१	१७८१	२८३२	३७९६१	५४६२६	९२५८७	६७०	११३५	१८०५	२२८२६	३८४६६	५५६७२
६. ग्रा. रू. चिखलदरा	...	१००४	१५०६	२५१०	१७२५१	२४८२४	४२०७५	७००	११८६	१८८६	१५६६५	२२५४३	३८२०८	३६८	६२३	९९१	७८३८	११२७८	१९११६
७. ग्रा. रू. चूर्णी	...	१११६	१६७५	२७९१	२२०४२	३१७१८	५३७६०	१०२४	१७३६	२७६१	२२२२८	३१९८७	५४२१५	६९९	११८५	१८८५	१२८६४	१८५१२	३१३७६
८. ग्रा. रू. धामनगांव	...	२७६१	४१४२	६९०३	२५०२३	३६००८	६१०३१	२११६	३५८७	५७०४	३०१५६	४३३९५	७३५५१	१००४	१७०१	२७०५	१९४२९	२७९५९	४७३८८
९. ग्रा. रू. नांदगांव	...	७८३	११७४	१९५७	२६२६८	३७८००	६४०६८	७९९	१३५५	२१५४	२७७९१	३९९९१	६७७८२	४७५	८०५	१२८०	१४०१९	२०१७३	३४१९२
१०. ग्रा. रू. वरुड	...	२०७५	३११२	५१८७	३४४४३	४९५६४	८४००७	१६४३	२७८४	४४२७	३६९४०	५३१५७	९००९७	१०३७	१७५८	२७९६	१८३६१	२६४२२	४४७८३
११. ग्रा. रू. अचलपूर	...	४५१९	६७७९	११२९८	७३५५४	१०५८४६	१७९४००	४२१५	७१४४	११३५९	८०५३६	११५८९३	१९६४२९	२२५१	३८१६	६०६७	४४३३५	६३७९९	१०८१३४
१२. उजिरू. दर्यापूर	...	१८५०	२७७५	४६२५	३७५०१	५३९६६	९१४६७	१३९८	२३६९	३७६६	३५५०६	५१०९३	८६५९९	७९५	१३४७	२१४२	१९४३२	२७९६३	४७३९५
१३. उजिरू. धारणी	...	४०००	६००१	१०००१	२५१९०	३६२५०	६१४४०	३६२४	६१४३	९७६७	३११२१	४४७८४	७५९०५	२०६१	३४९४	५५५५	१८६०४	२७७७१	४५३७५
१४. उजिरू. मोर्शि	...	२५९७	३८९६	६४९३	४७६२८	६८५३७	११६१६५	२६२५	४४४९	७०७३	५५२५७	७९५१७	१३४७७४	१३७२	२३२५	३६९६	२८३९५	४०८६०	६९२५५
१५. उजिरू. तिवसा	...	१४६०	२१११	३६५१	२७६६२	३९८०७	६७४६९	२३०९	३९१४	६२२३	३०६३६	४४०८७	७४७२३	१३९७	२३६८	३७६५	१९७९३	२८४८२	४८२७५
१६. जि.स्त्री.रू.अचलपूर	...	११४८३	०	११४८३	२४०१८	०	२४०१८	११२९८	०	११२९८	२९१२४	०	२९१२४	५२८८	०	५२८८	१५६४४	०	१५६४४
१७. जि.स्त्री.रू.अमरावती	...	१९५५१	०	१९५५१	३८४९५	०	३८४९५	१६५८७	०	१६५८७	३३९४०	०	३३९४०	८९७४	०	८९७४	२०८०६	०	२०८०६

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	
जिल्हा : बुलढाणा																				
१.	सा. रु. बुलढाणा ...	१५१७९	१२४१९	२७५९८	२७५९८	१२८३६४	१५५९६२	१५३३२	१२५४४	२७८७६	१६५८३३	१३५६८१	३०१५१४	७१५४	७९१०	१५०६४	३६०२९५	७६०३७	४३६३३२	
२.	स्त्रि. रु. बुलढाणा ...	५८८०	०	५८८०	२८२३२	०	२८२३२	१०९९७	०	१०९९७	२९७०८	०	२९७०८	७५६७	०	७५६७	१७२२०	०	१७२२०	
३.	सा. रु. खामगांव ...	१४८८०	१२१८५	२७०४५	१४३६७२	१२७५०७	२७११७९	१३८३१	१२३१३	२६१४४	१४७०२४	१३२०९८	२७९१२२	८२५९	६२८३	१४५४२	७९८४९	६३६२४	१४३४७३	
४.	सा. रु. शेगांव ...	९१८३	७९०४	१७०८७	६२८४३	७१३४९	१३४१९२	९०५०	९३९६	१८४४६	७५६९८	८३४३३	१५९१३१	४८८६	८९२९	९८१५	४११२९	६१२३८	१०२३६७	
५.	उ.जि. रु. मलकापुर...	११५९	१७६५	२९२४	५२९०	५६२९	१९१९	४४८९	२९०२	७३९१	६३१७७	४५८१७	१०८९९४	१२२२	१३१७	२५३९	२८५०४	२१६१५	५०११९	
६.	चिखली ...	१९८६	१३७४	३३६०	३९७८५	३६३८५	७६१७०	१७३९	१७७९	३५१८	४३७७६	४४३५७	८८६३३	१२३१	९७८	२२०९	२९२९४	२१६५	५०९५२	
७.	देऊळगांव महि. ...	१३५४	१५२६	२८८०	२१२११	२६७८९	४८०००	१४१२	१९९८	३४१०	२४१०८	२७११२	५१२२०	७१२	८४८	१५६०	१४११०	१९१००	३३२१०	
८.	देऊळगांव राजा ...	१८००	२२०१	४००१	३४१५०	३५८६०	७००१०	१४६१	११५२	३४८१	३५७२३	४०१८०	७५९०४	७३२	७४६	१४७८	६९९८	२०००१	२६९९९	
९.	सिंदखेड राजा ...	१०४२	१२५२	२२९४	२९९३७	२६३१९	५६२५६	१९६०	२०८८	४०४८	३१९९८	२८७९३	६०७९१	१२४७	१२१९	२४६६	१५५७२	१५३७२	३०९४४	
१०.	बिबी ...	१४९०	१२५१	२७४१	१५८९६	१९७९७	३५६९३	१७९५	१६५२	३४४७	२०५४४	२४०६७	४४६११	१४०८	१२८०	२६८८	१२४१३	१३०३३	२५४४६	
११.	लोणार ...	२५४५	२२५९	४८०४	२१३१३	२३६७६	४४९८९	२६३८	३३६९	६००७	१९८७६	२६०३९	४५९१५	१०१५	८५८	१८७३	११३१४	१६६५४	२७९६८	
१२.	मेहकर ...	७२३	८२७	१५५०	१८९७०	२१३८०	४०३५०	७२९	९६३	१६९२	२७३५०	२४२६०	५१६१०	२२९	२४३	४७२	११२२०	१८९४०	३०१६०	
१३.	हिवराआश्रम ...	२८	१९	४७	५२९४	३५३०	४८२४	३५४	५३०	८८४	१२१५७	८१०६	२०२६३	३३२	४९८	८३०	७८३३	५२२२	१३०५५	
१४.	लाखनवाडा ...	१२१४	१४३२	२६४६	१००१०	१३८०८	२३८१८	१६६९	२१०४	३७७३	१३३६८	१८३९३	३१७६१	१०८६	१४०१	२४८७	८३४८	१४७७३	२३१२१	
१५.	वरवट बकाल ...	२२८८	४०६६	६३५४	१८०३७	१७५३२	३५५६९	२६४८	३७१८	६३६६	१९१९६	१८२१९	३७४१५	३९२५	४७४९	८६७४	११०२१	१०४०४	२१४२५	
१६.	जळगाव जामोद ...	१७५५	१५८९	३३४४	३५१०२	३३२५४	६८३५६	२३९०	२२८२	४६७२	४०५६६	३५१०८	७५६७४	१३६८	११५३	२५२१	१९६२१	२१२७०	४०८९१	
१७.	मोताळा ...	८७०	१३००	२१७०	२०९४५	१८४५२	३९३१७	१२४८	१५४८	२७९६	२३९४८	२२०८७	४६०३५	१४५	१६२	३०७	१३७५४	१३१२६	२६८८०	
१८.	धाड ...	१७३८०	१७३६५	३४७४५	९२०	५९३	१५१३	१६७१	११६५	२८३६	२२९५३	२४४११	४७३६४	११११	६९१	१८०२	१३३०१	१४१३०	२७४३१	
१९.	संग्रामपूर ...	०	०	०	०	०	०	०	०	१९२७	०	०	०१११३८	०	०	१४०३	०	०	१९३५०	

(H) जिल्हा : यवतमाळ

(H) 105 (Part-1)-M-20

१.	जि. रु. यवतमाळ	...	१०३४	०	१०३४	८९७१	०	८९७१	२६७२	०	२६७२	२७११८	०	२७११८	१३३६	०	१३३६	१६०४६	०	१६०४६
२.	पुसद	...	३५४१	२१३०	५६७१	३०१०१	३९११२	६९२१३	५६६५	३५१०	९१७५	५६७६२	४५२१०	१०१९७२	३२१०	१७१३	४९२३	४२८९५	३०८९५	७३७९०
३.	पाकोद	...	३००६	३९०६	६९१३	३५७९८	४६५०७	८२३१४	३९८४	५१७५	९१६०	६२२२२	८०८३६	१४३०७२	२२७७	२९५८	५२३५	३५७९८	४६५०७	८२३१४
४.	दारव्हा	...	२२६६	२९४४	५२१०	४०१४७	५२१५७	९२३१४	३५१५	४३०७	७६२३	६९४०९	९०१७२	१५९५९७	१६३४	२१२३	३७५७	३६१०९	४६९१२	८३०३०
५.	वाकोद	...	१५७१	२०४१	३६१२	१८३२४	२३८०६	४२१३४	२५७	३३४	५९२	४४४४	५७७३	१०२१८	१४०२	१८२२	३२२४	३६९१५	४७९५८	८४८८२
६.	घाटंजी	...	८४०	१०९१	१९३१	९३६८	१२१७१	२१५४१	२७३५	३५५३	६२८८	३३०५५	४२९४४	७६००७	१३७४	१७८५	३१५९	२०३२२	२६४०१	४६७२८
७.	आर्णि	...	२१६२	२८०९	४९७१	२९७५३	३८६५३	६८४१३	३५३०	४५८५	८११६	६४७४८	८४११८	१४८८८१	१७१७	२२३०	३९४७	३७४५०	४८६५३	८६११२
८.	नेर	...	१५८६	२०६०	३६४६	१६०७९	२०८८९	३६९७१	१४५०	१८८३	३३३३	३५७९३	४६५०१	८२३०२	५३२	६९१	१२२३	१४१४३	१८३७४	३२५२०
९.	सावना	...	६१५	७९८	१४१३	१२४५६	१६१८२	२८६४१	२५५२	३३१६	५८६९	२७४४०	३५६४८	६३०९४	१३६७	१७७६	३१४४	१४६६४	१९०५१	३३७१८
१०.	माहेगांव	...	०	०	०	०	०	०	१४८	१९३	३४१	४११५	५४५०	९६४६	२२६	२९३	५१९	१०४५६	१३५८५	२४०४४
११.	ग्रा. रु. दिग्रस	...	१८३४	२३८२	४२१६	१५६४४	२०३२४	३५९७१	३५४७	४६०८	८१५६	५३२६३	६९१६९	१२२४७१	२५३०	३२८८	५८१८	२५८८८	३३५५४	५९३८८
१२.	लोणी	...	३९०	५०६	८९६	८४८५	११०२४	१९५११	५७६	७४८	१३२४	१९३८०	२५१७८	४४५६२	३४१	४४३	७८४	३६९१५	४७९५८	८४८८२
१३.	वणी	...	१८३२	२३८०	४२१३	३१०१३	४०२९०	७१३१०	२२३२	२९००	५१३३	३३५७२	४३६१५	७७११५	७५१	९७५	१७२६	१५८४८	२०५१०	३६४४२
१४.	झरीजामणी	...	२८४	३७०	६५४	९१४६	११८८३	२१०३१	५४८	७११	१२५९	१५४९९	२०१३५	३५६३८	१९७	२५६	४५३	९२३४	११९९८	२१२३५
१५.	राळेगाव	...	५०६	६५८	११६४	१६७६१	२१७७६	३८५४१	१२६६	१६४५	२९१२	३४२३६	४४४७८	७८७२२	७४२	९६४	१७०६	१८४३६	२३९५१	४२३९२
१६.	कळंब	...	६३७	८२७	१४६४	९८७०	१२८२२	२२६९४	१०४६	१३५९	२४०६	१९३०२	२५०७६	४४३८२	५३७	६९७	१२३४	१११८९	१४५३६	२५७२८
१७.	ग्रा. रु. कारंजी	...	४९१	६३७	११२८	८५४२	११०९७	१९६४१	१०५२	१३६७	२४२०	१८४६७	२३९९३	४२४६६	६०१	७८१	१३८३	१०२७६	१३३१०	२३६२८
१८.	मारेगांव	...	१०५१	१३६५	२४१६	७३८१	९५८९	१६९७१	१५०९	१९६१	३४७०	२७०२२	३५१०५	६२१३३	७५२	९७८	१७३०	१३९२०	१८०८४	३२००७
१९.	बाभुळगांव	...	८११	१०५३	१८६४	१४१९९	१८४४७	३२६४९	११६२	१५०९	२६७१	३३७८७	४३८९५	७७६९०	५११	६६४	११७६	१८२८७	२३७५८	४२०४९

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
जिल्हा : छ. संभाजीनगर																			
१.	जि.रु. छ. संभाजीनगर ...	७०८५	७५८२	१४६६७	१७६५४३	११७६९५	२९४२३८	८६९७	८०२८	१६७२५	१८५४३७	१२३६२४	३०९०६१	५८७०	५४१९	११२८९	१०८३८१	७२२५४	१८०६३५
२.	उपजि. रु. वैजापूर ...	३०९०	१९१९	५००९	६३१६२	४२१०८	१०५२७०	२६५८	२४५४	५११२	८८८८२	५९२५५	१४८१३७	१६५२	१५२४	३१७६	४६६३३	३१०८८	७७७२१
३.	उपजि. रु. गंगापूर ...	४३५४	३४०२	७७५६	७२०७६	४८०५०	१२०१२६	१८५४	१७११	३५६५	८७१२०	५८०८०	१४५२००	१०२६	९४७	१९७३	४६०२८	३०६८५	७६७१३
४.	उपजि. रु. सिल्लोड ...	२६२७	१२६९	३८९६	६१८५४	४१२३६	१०३०९०	३९७५	३६६९	७६४४	१०६१४८	७०७६६	१७६९१४	२३६९	२१८६	४५५५	५६१०७	३७४०४	९३५११
५.	ग्रा.रु. बीडकीन ...	२२०४	८६५	३०६९	२७६०७	१८४०५	४६०१२	२२४२	२०६९	४३११	३५९४८	२३९६५	५९९१३	९४५	८७३	१८१८	२१००८	१४००५	३५०१३
६.	ग्रा.रु. अर्जिठा ...	१०३८	७६१	१७९९	२४४२१	१६२८१	४०७०२	१२७०	११७३	२४४३	३६७०७	२४४७२	६११७९	५२५	४८४	१००९	१९२६९	१२८४६	३२११५
७.	ग्रा.रु. देवगाव रंगारी ...	७१८	५१९	१२३७	२०७३२	१३८२१	३४५५३	६४३	५९३	१२३६	२३७५२	१५८३५	३९५८७	३४०	३६८	७०८	१२९११	८६०८	२१५१९
८.	ग्रा.रु. फुलंब्री ...	१४७९	८२२	२३०१	३६३०९	२४२०६	६०५१५	१४३९	१३२९	२७६८	४९२१२	३२८०८	८२०२०	८३१	९०१	१७३२	२०३६८	१३५७९	३३९४७
९.	ग्रा.रु. कन्नड ...	३२९९	१५३३	४८३२	४१७५०	२७८३३	६९५८३	२३५१	२१७०	४५२१	५२०७६	३४७१८	८६७९४	११९३	११०२	२२९५	२७३००	१८२००	४५५००
१०.	ग्रा.रु. करमाड ...	८४०	५४०	१३८०	२३६८५	१५७९०	३९४७५	९१३	८४३	१७५६	३०२६२	२०१७५	५०४३७	५३८	५८३	११२१	१६५६०	११०४०	२७६००
११.	ग्रा.रु. खुलताबाद	१२०२	५४५	१७४७	३१२७८	२०८५२	५२१३०	९१८	८४८	१७६६	३४१७७	२२७८४	५६९६१	५९६	६४६	१२४२	१८९१४	१२६०९	३१५२३
१२.	ग्रा.रु. पाचोड ...	१५८६	१७२७	३३१३	३११३८	२०७५९	५१८९७	१५८१	१४५९	३०४०	४५४४२	३०२२५	७५७३७	८२१	७५८	१५७९	२४८१६	१६५४४	४१३६०
१३.	ग्रा.रु. पिशोर ...	१३१५	७०९	२०२४	३६४५१	२४३०१	६०७५२	१३७२	१२६७	२६३९	३४७४५	२३१६४	५७९०९	५०३	५४५	१०४८	१४६१२	९७४२	२४३५४
१४.	ग्रा.रु. सोयगाव ...	१०४१	७२२	१७६३	१७२११	११४७४	२८६८५	२०१७	१८६१	३८७८	२७८७८	१८५८५	४६४६३	११२१	१२१५	२३३६	१७४५१	१९६३४	२९०८५
१५.	पैठण ...	४०८०	३६३७	७७१७	३२७९१	२१८६१	५४६५२	३७१	३४३	७१४	३४७११	२३१४१	५७८५२	१४९१	१३७६	२८६७	२०८१३	१३८७५	३४६८८
जिल्हा : जालना																			
१.	जि. रु. जालना ...	८८५३	१३२८०	२२१३३	१००६२८	१५०९४३	२५१५७१	८६३५	१२९५३	२१५८८	१११२७२	१६६९०९	२७८१८१	५५३२	८२९८	१३८३०	४८९२१	७३३८२	१२२३०३
२.	उपजि. रु. अंबड ...	२१५२	३२२८	५३८०	३७४८६	५६२२८	९३७१४	१९९३	२९८९	४९८२	४४९६६	६७४४९	११२४१५	१२२५	१८३८	३०६३	२३१८३	३४७७५	५७९५८
३.	स्त्री. रु. जालना ...	२६९०६	०	२६९०६	३८१५२	०	३८१५२	८२६९	१२४०४	२०६७३	२३६९०	३५५३४	५९२२४	३५२६	५२९०	८८१६	९८५९	१४७८९	२४६४८
४.	ग्रा. रु. परतुर ...	१६६८	२५०१	४१६९	१८६०५	२७९०८	४६५१३	१३९५	२०९३	३४८८	२४८२६	३७२३८	६२०६४	७३७	११०५	१८४२	१३१७६	१९७६४	३२९४०
५.	ग्रा. रु. घनसावंगी ...	१४३४	२१५०	३५८४	२९१७८	४३७६८	७२९४६	१३०८	१९६१	३२६९	२८३८१	४२५७२	७०९५३	७०६	१०६०	१७६६	१३५३६	२०३०३	३३८३९
६.	ग्रा. रु. भोकरदन ...	१७४९	२६२३	४३७२	३४९०९	५२३६४	८७२७३	२९०८	४३६२	७२७०	४३२५२	६४८७८	१०८१३०	१८८५	२८२७	४७१२	२३४५८	३५१८७	५८६४५
७.	ग्रा. रु. टेंभुर्णी ...	७६४	११४५	१९०९	१५४११	२३११६	३८५२७	७७९	११६९	१९४८	१५५४९	२३३२३	३८८७२	५१०	७६४	१२७४	१०३१०	१५४६४	२५७७४
८.	ग्रा. रु. जाफ्राबाद ...	७७६	११६४	१९४०	८५३०	१२७९६	२१३२६	७११	१०६६	१७७७	११०१४	१६५२१	२७५३५	१९४	२९१	४८५	६०५३	९०८०	१५१३३
९.	ग्रा. रु. मंठा ...	२३२४	३४८५	५८०९	२४२४७	३६३७१	६०६१८	२२९२	३४३९	५७३१	२७३३७	४१००६	६८३४३	११४७	१७२१	२८६८	१५०५८	२२५८७	३७६४५
१०.	ग्रा. रु. नेर ...	५९८	८९८	१४९६	११४३४	१७१५०	२८५८४	६८५	१०२७	१७१२	१३७१६	२०५७५	३४२९१	५१५	७७३	१२८८	७२६७	१०९०१	१८१६८
११.	ग्रा. रु. बदनापूर ...	७६८	११५१	१९१९	१६६६६	२५०००	४१६६६	८६२	१२९४	२१५६	१७१३४	२५७००	४२८३४	४३२	६४९	१०८१	७७७५	११६६२	१९४३७
१२.	ग्रा. रु. राजुर ...	१३५६	२०३५	३३९१	१५०७०	२२६०५	३७६७५	३८४	५७७	९६१	१९०३३	२८५४९	४७५८२	११४	१७२	२८६	११३५६	१७०३३	२८३८९

जिल्हा : परभणी

१.	जिरू. परभणी	...	१७०९३	१३९८५	३१०७८	१५५०९०	१२६८९२	२८१९८२	२३०२४	२९६०७	५२६३१	१८९६३१	१६१५३६	३५११६७	११७०९	८९३४	२०६४३	९५९१५	८१७०४	१७७६१९
२.	अस्थिव्यांग रु. परभणी	...	११६५	९५४	२११९	४९९१९	४००२४	८९९४३	७४९	१७०५	२४५४	१८०५१	१५३७६	३३४२७	८२८	२७४	११०२	२०६३४	१७५७६	३८२१०
३.	स्त्री रु. परभणी	...	६०५५	०	६०५५	८४२३	०	८४२३	१५४१०	०	१५४१०	१००७३२	०	१००७३२	७९५१	०	७९५१	२४३१०	०	२४३१०
४.	उपजि. रु. गंगाखेड	...	३२४८	२६५८	५९०६	६५७४४	५३७९०	११९५३४	६७८९	८५२१	१५३१०	६९९७५	५९६०८	१२९५८३	१६०९	११५८	२७६७	३४७२६	२९५८१	६४३०७
५.	उपजि. रु. सेलू	...	६२२४	५०९२	११३१६	४८६८४	३९८३२	८८५१६	४४५९	२१४२	६६०१	४०४४१	३४४५०	७४८९१	१०७८	६९६	१७७४	२२१०९	१८८३२	४०९४१
६.	ग्रा. रु. बोरी	...	३६७९	३०१२	६६९१	३६७०७	३००३३	६६७४०	५४८९	४२१५	९७०४	३९६३१	३११३७	७०७६८	२१९७	१४८६	३६८३	१८४५८	१५७२४	३४१८२
७.	ग्रा. रु. जितूर	...	३५४७	२९०२	६४४९	६२१२२	५०८२७	११२९४९	६९५७	५९०९	१२८६६	४३४९९	३४१७७	७७६७६	२३१७	१८६३	४१८०	२३८४९	२०३१४	४४१६३
८.	ग्रा. रु. मानवत	...	१८१७	१४८६	३३०३	४२८९३	३५०९४	७७९८७	३९३६	२९०५	६८४१	३३८६७	२८४४८	६२७१५	११९२	८८६	२०७८	१६८९५	१४३९२	३१२८७
९.	ग्रा. रु. पालम	...	१९९९	१६३५	३६३४	३३६२५	२७५११	६११३६	४११६	२२०९	६३२५	४६४२४	३९५४६	८५९७०	१५५४	११६७	२७२१	१७४२८	१४८४५	३२२७३
१०.	ग्रा. रु. पाथरी	...	१०२८	८४१	१८६९	३९९५३	३२६८८	७२६४१	२५६७	१६५९	४२२६	४२१०८	३५८४०	७७९४८	११७८	७१०	१८८८	१४९९१	१२७७०	२७७६१
११.	ग्रा. रु. पुर्णा	...	१९२७	१५७९	३५०६	९०७४	७४२४	१६४९८	५१५०	२६०३	७७५३	२९६९६	२५२९६	५४९९२	१००१	५०४	१५०५	१२६३१	१०७५९	२३३९०

जिल्हा : हिंगोली

१.	जि. रु. हिंगोली	...	१५६२८	१२२५७	२७८८५	८४८०७	८२६९७	१६७५०४	१६५८२	१३९८८	३०५७०	११२१३८	८८६६३	२००८०१	९५६८	७६४२	१७२१०	५३०९१	५९९९३	११३०८४
२.	उप. जि. रु. वसमत	...	१८६८	२०९८	३९६६	४५६३९	५७१५३	१०२७९२	१९१२	२३२८	४२४०	४८२५३	६९२४७	११७५००	९७४	१०८७	२०६१	२९२५३	३७६२१	६६८७४
३.	ग्रा.रु. औंढा नागनाथ	...	३१४२	१५७०	४७१२	२६७४३	२३०७४	४९८१७	२५९८	१६२२	४२२०	३४१०४	२८३४६	६२४५०	१७१६	१४५७	३१७३	२०३३५	१४४४५	३४७८०
४.	उपजिल्हा रु. कळमनुरी	...	३५७४	२५३१	६१०५	५३०६९	४६१०८	९९१७७	३७१७	२७५६	६४७३	५६३३६	५२७४२	१०९०७८	२१६१	१५४१	३७०२	२८४५७	२५६७३	५४१३०
५.	ग्रा.रु. सेनगाव	...	२४३५	२६५१	५०८६	१८०६४	१९७१३	३७७७७	२७३३	३०२५	५७५८	२२०३९	१९६४८	४१६८७	१५९१	१६३९	३२३०	११२३४	१०४९३	२१७२७
६.	स्त्री. रु. वसमत	...	३९११	९६२	४८७३	१५४९४	८१	१५५७५	३७१४	९७५	४६८९	१५०५२	१०२८	१६०८०	१८८४	४३९	२३२३	९०५८	६११	९६६९
७.	ग्रा.रु. आखाडा बाळापूर	...	४७६३	३११६	७८७९	२७३६७	२३४९०	५०८५७	४०८१	२९२१	७००२	३०७४३	२३८७८	५४६२१	२४९६	१८२४	४३२०	१७३३७	१२५२०	२९८५७

७. राष्ट्रीय अंधत्व व दृष्टिदोष नियंत्रण कार्यक्रम

राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रम १९७६ सालापासुन सुरु करण्यात आला. सन २०१७ मध्ये कार्यक्रमाच्या नावात बदल करण्यात आला असून ते राष्ट्रीय अंधत्व व दृष्टीक्षीणता नियंत्रण कार्यक्रम करण्यात आले आहे. केंद्र शासनामार्फत सन २०१५-१९ मधील जलद सर्वेक्षणानुसार अंधत्वाचे प्रमाण सन २००६-०७ या आर्थिक या वर्षात १.१ टक्के वरुन सन २०१९-२० या आर्थिक वर्षात ०.३६ टक्के इतके झाल्याचे निदर्शनास आले आहे. तसेच केंद्र शासनाच्या राष्ट्रीय धोरणामध्ये नमूद केल्यानुसार सन २०२५ पर्यंत अंधत्वाचे प्रमाण हे ०.२५ टक्के पर्यंत कमी करण्याचे उद्दीष्ट ठेवण्यात आले आहे मोतीबिंदू शस्त्रक्रियेसोबतच डोळ्यांचे इतर आजारांवर जसे की, काचबिंदू, द्रुष्टीपटल विकार, मधुमेह रेटिनोपॅथी, व्हिट्रोरेटीनाचे आजार, लहान मुलांमधील अंधत्वावर उपचार करण्यावर देखील लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे.

राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रमासाठी केंद्र शासनाकडून १०० टक्के अनुदान देण्यात येत होते सन २०१५-१६ पासून ६० टक्के केंद्राचा वाटा व ४० टक्के राज्य शासनाचा वाटा याप्रमाणे अनुदान देण्यात येते.

कार्यक्रमाची ठळक उद्दीष्टे -

१. “डोळ्यांचे आरोग्य सर्वासाठी” हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी व्यापक सार्वत्रिक नेत्र सेवा देणे.

२. राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रमाचे बळकटीकरण करुन डोळ्यांच्या आजाराबाबत उच्च दर्जाच्या सेवा लोकांना देणे.

३. निदान व उपचाराद्वारे मोतिबिंदू रुग्णांना अनुशेष भरुन काढण्यासाठी जास्तीच्या सेवा पुरविणे.

४. राज्यातील सर्व जिल्ह्यातील आरोग्य संस्थांना साधनसामुग्री व तज्ञ व्यक्तींची नेमणूक करुन रुग्णांना सेवा देणे.

५. कार्यक्रमात अशासकीय स्वयंसेवी संस्थांना व खाजगी डॉक्टरांना समाविष्ट करुन डोळ्यांचे आजारावरील सेवा पुरविणे.

६. सामान्य जनमाणसात डोळ्यांचे इतर आजार (काचबिंदू, मधुमेह रेटिनोपॅथी, व्हिट्रोरेटीनाचे आजार, लहान मुलांमधील अंधत्व) व त्यावरील उपचारांबाबत आरोग्यविषयक शिक्षण देवुन जनजागृती करणे व इतर डोळ्यांचे आजारांबाबत मोफत सेवा पुरविणे.

७. शालेय विद्यार्थ्यांचे मोफत नेत्र तपासणी करुन दृष्टीदोष शोधुन काढणे व मोफत चष्मे पुरविणे.

८. सन २०१४-१५ पासून ४० + वर्ष वयोगटातील व्यक्तींची मोफत नेत्र तपासणी करणे.

कार्यक्रमाची कार्यप्रणाली -

राज्यात कार्यक्रम यशस्वीपणे राबविण्याकरीता राज्यस्तरावर राज्य आरोग्य सोसायटी (अंनिका) व सर्व जिल्ह्यात जिल्हा स्तरावर जिल्हा आरोग्य सोसायटी (अंनिका) स्थापन करण्यात आल्या आहेत. केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनानुसार जिल्हा स्तरावर अधिकार देऊन जिल्हा आरोग्य सोसायटी (अंनिका) मार्फत कार्यक्रम राबविणे बाबतच्या सुचना देण्यात आल्या आहेत.

तज्ञ व्यक्तींना प्रशिक्षण देवुन व साहित्य सामुग्री पुरवठा करुन कार्यक्रमात सुधारणा करणे स्वयंसेवी संस्थांचा व खाजगी डॉक्टरांचा सहभाग घेऊन डोळ्यांचे आजारांचे निराकरण करणे. ५० वर्षेवरील सर्वांची तपासणी शिबीरे आयोजित करुन व वाहतूक सेवा देऊन जास्तीत जास्त अंधत्वाचे प्रमाण कमी करणे. शासकीय व स्वयंसेवी संस्थामार्फत मोतिबिंदू शस्त्रक्रिया, काचबिंदू व इतर नेत्र आजारांबाबत मोफत सेवा पुरविणे. राज्यात आजमितीस ७८ नेत्रपेढ्या, १०५ नेत्र संकलन केंद्र, १४६ नेत्र प्रत्यारोपण केंद्र कार्यरत आहेत. तसेच राज्यात ९५ शासकीय नेत्र शस्त्रक्रियागृह तसेच ८८ अशासकीय स्वयंसेवी संस्था कार्यान्वित आहेत.

योजनेचे उद्दीष्ट साध्य करणे करीता खालील बाबींकरीता अर्थसहाय्य :-

१) या योजनेमध्ये ९९ टक्के मोतिबिंदू शस्त्रक्रिया IOL वापरुन SICS तंत्राद्वारे करण्यात येतात.

२) लहान मुलांमध्ये व वृद्ध व्यक्तींमध्ये इतर नेत्र आजाराचीसुध्दा काळजी घेण्यात आलेली असून, अंधत्व येऊ नये म्हणून जास्तीत जास्त भर दिला जाणार आहे. हे उद्दीष्ट गाठण्यासाठी मोतिबिंदू शस्त्रक्रिया वाढविणे, जास्तीत जास्त लोकाना सेवा देणे, आरोग्य सेवांचे बळकटीकरण करणे व जनसहभाग, स्वयंसेवी संस्था, लोकनियुक्त लोकप्रतिनिधींचा सहभाग घेऊन हे उद्दीष्ट गाठण्यात येणार आहे.

३) शालेय विद्यार्थ्यांची नेत्र तपासणी करुन दृष्टी दोष आढळून आलेल्या विद्यार्थ्यांना मोफत चष्मे वाटप करणे.

४) ४० + वर्ष वयोगटातील व्यक्तींच्या डोळ्यांची तपासणी करुन गरजू व गरीब व्यक्तींना मोफत चष्मे वाटप करणे.

५) मृत्यू पश्चात दान केलेली बुळबुळे जमा करुन नेत्र प्रत्यारोपण करणे.

६) सार्वजनिक क्षेत्रातील नेत्र रुग्णालयांमार्फत अधिकाधिक क्षमतेने सेवा पुरविणेकरीता विविध स्तरावरुन मार्गदर्शन अर्थसहाय्य पुरवणे.

७) राज्यातील सर्व जिल्हा रुग्णालयात नेत्ररुग्ण कक्ष व नेत्र शस्त्रक्रिया गृहाची बांधणी करणे.

८) नेत्रतज्ञांना व नेत्र चिकित्सा अधिकारी यांना अद्यावत तांत्रिक शिक्षण देणे.

९) जिल्हा रुग्णालय/उपजिल्हा रुग्णालये/प्राथमिक आरोग्य केंद्र तसेच रिजनल इन्स्टीट्युट ऑफ ऑप्टॅल्मोलॉजी यांना अद्यावत यंत्र सामुग्रीचा पुरवठा करणे तसेच यंत्र सामुग्रीची देखभाल दुरुस्ती करणे.

केंद्र शासनामार्फत विशेष मोहिम राष्ट्रीय नेत्र ज्योती माहे जून २०२२ पासून राष्ट्रीय नेत्र ज्योती अभियान राबविण्यात येत आहे. सदर मोहिमेत ५० किंवा त्याहून अधिक वयाच्या लोकांमध्ये अंधत्व आणि गंभीर दृष्टी क्षीणता (Severe Visual Impairment SVI) कारणीभूत असलेल्या मोतीबिंदू शस्त्रक्रियांचा अनुशेष पूर्णपणे भरुन काढ्याचे लक्ष्य देण्यात आले आहे. मोतीबिंदू शस्त्रक्रियांचा अनुशेष भरुन काढणेकरीता केंद्र शासनाकडून सन २०२२-२३, २०२३-२४ व २०२४-२५ या तीन वर्षात २७ लक्ष मोतिबिंदू शस्त्रक्रियांचे उद्दिष्ट देण्यात आले होते. त्या अनुषंगाने राज्यात २८.९१ लक्ष मोतीबिंदू शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या आहेत.

कार्यक्रमाची प्रगती :- मोतिबिंदू शस्त्रक्रिया :-

वर्ष	वार्षिक उद्दिष्ट	झालेल्या शास्त्रक्रिया	टक्के वारी	कृत्रिम भिंगारोपण शास्त्रक्रिया (IOL)	कृत्रिम भिंगारोपण शास्त्रक्रियेची टक्केवारी
२०२०-२१	३३९५७०	२२८९९१	६७.४४	२२६६३०	९९
२०२१-२२	३७३५१०	५५१०३४	१४७.३३	५४९८११	९९
२०२२-२३	७७६४११	८७३५१३	११२.५१	८७२१६७	९९
२०२३-२४	९३१८१५	९४५७३३	१०१.५०	९४४४५	९९.८६
२०२४-२५	१०८७०००	१०७२८७६	९८.७०	१०७१५५४	९९.८८
२०२५-२६ (ऑक्टो. २०२५ पर्यंत)	१०,००,०००	५१९०२५	५१.०९	५१८३६७	९९.८७

नेत्रपेढ्यांचे कार्य :

वर्ष	वार्षिक उददीष्ट	जमा नेत्रपटले	बुबुळरोपण शास्त्रक्रिया
२०२० - २१	५८५०	१३५५	८४७
२०२१ - २२	६५००	३१७२	१९४७
२०२३ - २३	५५००	४४५६	२४७७
२०२३ - २४	६०००	५०८७	२७२३
२०२४ - २५	६८००	५०८६	३०९७
२०२५ - २६ (ऑक्टो.)	६८००	२५४८	१४४३

शालेय विद्यार्थ्यांची नेत्रतपासणी :-

वर्ष	तपासलेले विद्यार्थी	दृष्टीदोष आढळलेले विद्यार्थी	चष्मे पुरविलेले विद्यार्थी
२०२० - २१	१३५७२२	७६००	५४८०
२०२१ - २२	६७८४४६	१५२३७	८६३३
२०२२ - २३	५९१५७८३	५९५८६	१९१३१
२०२३ - २४	४१९९०२९	३३७००	९६९४
२०२४ - २५	४१४६४२१	५९१६९	१०२०७
२०२५ - २६ (ऑक्टो.)	११११४५२	१५३२३	११६०५

४० वर्षे वयावरील व्यक्तींची नेत्र तपासणी व चष्मे वाटपाचा अहवाल.

वर्ष	४० वर्षे वयावरील तपासलेले व्यक्ती			वाटप केलेले चष्मे		
	पुरुष	महिला	एकुण	पुरुष	महिला	एकुण
२०२०-२१	२०४०२	२२५३४	४२९३६	१२९९	१०४१	२२६०
२०२१-२२	४९१६३	५५९६८	१०५१३१	१०७१४	११५१२	२२२२६
२०२२-२३	९९६३६	१२२७५०	२१९०२७	३०३१६	३३४४८	६३७६४
२०२३-२४	१२१६८३	१३८८३६	२६०५२७	८१६८५	८९१८८	१७०८७३
२०२४-२५	३३८४८४	३८८५४२	७२७०२६	६५५६९	५६१८६	१२१७५५
२०२५-२६ (सप्टें.२५)	१८६७९३	२२७००६	४१३७९९	१५७३२	२३२७३	३९००५

(राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रम अर्थसंकल्प व खर्च रुपये लाखात)

वर्ष	मंजूर अर्थसंकल्प	खर्च	उपलब्ध निधीवर टक्केवारी
२०२०-२०२१	...	१८०२.१५	—
२०२१-२०२२	...	२४४९.५१	—
२०२२-२०२३	...	४०६२.१९	—
२०२३-२०२४	...	८०८४.१८	—
२०२४-२०२५	...	२०५९.०५	—
२०२५-२६ (सप्टें.२५)	...	७०४०.५१	—

Other Eye Diseases

Sr. No.	Name of Deseases	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	2024-25	2025-26 (Sept.-25)
1	Diabetic Retinopathy with Laser Treatment	855	2368	2875	1882	5550	2517
2	Glaucoma	3470	5940	6054	6546	3488	2488
3	Childood Blindness	1692	24171	7218	5100	12154	621
4	Keratoplasty	614	1669	2477	2713	3097	1443
5	Low Vision Aids	96	321	4296	5124	2738	1486
6	Other OPD	4058	9600	418149	433894	462384	257749
	Total	13986	48731	441069	455259	489411	273425

८. राष्ट्रीय हिवताप व हत्तीरोग प्रतिरोध कार्यक्रम

राष्ट्रीय हिवताप प्रतिरोध कार्यक्रम : महाराष्ट्र राज्य

राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण केंद्रांतर्गत समावेश असलेल्या पैकी राज्यात डांसामार्फत प्रसारित होणाऱ्या हिवताप, हत्तीरोग, डेंगीताप, जॅपनिज एन्सेफेलायटिस, चिकुनगुनिया व सॅन्डफ्लाय मार्फत प्रसारित होणारा चंडपुरा, काळा आजार तसेच पिसावांमार्फत प्रसारित होणाऱ्या प्लेग या रोगांच्या नियंत्रणासाठी शासन स्तरांवरून उपाययोजना राबविण्यात येतात.

१) सन १९५३ पासून राज्यात हिवताप नियंत्रण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे.त्यातील प्रमुख टप्पे खालीलप्रमाणे,

१९५३ - राष्ट्रीय हिवताप नियंत्रण कार्यक्रम

१९५८ - राष्ट्रीय हिवताप निर्मूलन कार्यक्रम

१९७७ - सुधारित योजना

१९७९ - बहुउद्देशिय आरोग्य सेवा

१९८२ - देशासाठी मलेरिया औषध धोरण तयार केले.

१९९५ - हिवताप कृती योजना १९९५ नुसार हिवताप विरोधी उपाय योजनांची अंमलबजावणी

१९९७ - जागतिक बँक अर्थ सहाय्यित हिवताप नियंत्रण प्रकल्पांची १६ आदिवासी जिल्हयांमध्ये अंमलबजावणी.

१९९९ - राष्ट्रीय हिवताप प्रतिरोध कार्यक्रम

२००४ - रॉपीड डायग्नोस्टिक टेस्ट

२००४ - राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम

२०१० - मलेरिया औषध धोरण कायदा - सर्व पीएफ रुग्णांसाठी

२०१२ - सर्व वयोगटासाठी मलेरिया औषध धोरण लागू

२०२१ - राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण केंद्र

२) **कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट** : महाराष्ट्र राज्यात १९५३ ते १९५८ या कालावधीत राष्ट्रीय हिवताप नियंत्रण योजना (NMCP) कार्यान्वित होती. त्यानंतर १९५८ मध्ये योजनेचे राष्ट्रीय हिवताप निर्मूलन योजनेत (NMÉP) रुपांतर झाले, परंतु १९६५ नंतरचे काळात राज्यातील हिवतापाचे प्रमाणात वाढ झाल्याने १९७७ पासून राज्यात हिवतापाच्या सुधारित योजनेची (MPO) अंमलबजावणी सुरु झाली.

३) सुधारित योजनेची उद्दिष्टे :

शीघ्रनिदान व त्वरित संपुर्ण उपचार

- हिवताप रुग्णांचे प्रमाण कमी करणे.
- हिवतापाने होणारे मृत्यू टाळणे.
- औद्योगिक व शेतकी कार्यांवर हिवतापाचा परिणाम होवू न देणे.
- आतापर्यंत मिळविलेले यश टिकविणे.

वरील योजनेमुळे १९८६ पर्यंत हिवताप रुग्णसंख्येत लक्षणीय घट झाली.

तथापि, त्यानंतर पुन्हा हिवताप रुग्णांचे तसेच त्यामुळे होणाऱ्या मृत्यूचे प्रमाणही हळूहळू वाढतच राहिले. ही वाढ केवळ महाराष्ट्र राज्यात नव्हे तर देशातील इतर राज्यातही निदर्शनास आल्याने केंद्र शासनामार्फत डिसेंबर १९९४ मध्ये एक तज्ञ समितीची स्थापना करण्यात आली. राज्यातील विविध अतिसंवेदनशील विभाग निवडून तेथे राबविण्यासाठी विशेष उपाययोजना या समितीमार्फत सूचविण्यात आल्या. या तज्ञ समितीच्या शिफारशीनुसार सध्या हिवताप कृती कार्यक्रम १९९५ (MAP1995) मधील केंद्राच्या मार्गदर्शक सूचना नुसार राज्यात सध्या हिवताप विरोध कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात येते. एप्रिल १९९९ पासून योजनेचे राष्ट्रीय हिवताप प्रतिरोध योजनेत (छाड) रुपांतर करण्यात आले. केंद्रशासनाच्या आदेश क्र. T.14020/71/2003-Mal, दि. २ डिसेंबर २००३ नुसार किटकांमार्फत प्रसार होणारे हिवताप, हत्तीरोग, डेंगी जे. ई. व काला आजार तसेच चिकुनगुनिया (सन २००६ पासून महाराष्ट्रात रुग्ण आढळण्यास सुरवात झाली) या कार्यक्रमासाठीचे प्रतिबंधात्मक व नियंत्रणात्मक उपक्रम हे राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत (NVBDPC) एकत्रित राबविण्यात येत आहेत.

४) राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रमाची उद्दिष्टे :

• हिवताप डेंगीताप, जे. ई. ने होणाऱ्या मृत्यूचे प्रमाणकमी करणे व रुग्णसंख्या नियंत्रणात ठेवणे.

• सन २०३० पर्यंत हिवताप दुरीकरण कार्यक्रम टप्प्याटप्प्याने अंमलात आणणे.

निदान व उपचारासाठी

महत्वपूर्ण शासन निर्णय-

१) दि. १७ डिसेंबर २०१५ रोजी महाराष्ट्र शासनाने डेंग्यु आजारबाबत अधिसूचना (Notification) जारी केली.

तसेच दि. ९ जून २०१६ रोजी केंद्र शासनाने ही या आजारबाबतची अधिसूचना जारी केली.

२) माहे डिसेंबर २०१५ मध्ये संसर्गजन्य रोगांवर आळा बसविण्याच्या दृष्टीने शासकिय आरोग्य संस्था व खाजगी

रुग्णालये यांचेमध्ये समन्वय बाबत “जिल्हा आरोग्य सेवा समन्वय समिती” गठित करण्याबाबत शासन निर्णय झाला.

३) माहे फ्रेब्रुवारी २०१६ मध्ये संसर्गजन्य व असंसर्गजन्य आजारांचे सर्वेक्षण, नियंत्रण तसेच साथीचे रोग यासाठी नोडल ऑफिसर नेमण्याबाबत शासन निर्णय झाला.

४) माहे जुलै २०१६ मध्ये विविध साथरोग सर्वेक्षण नियंत्रण तसेच त्या

अनुषंगाने साथरोग उद्रेक आटोक्यात आणण्यासाठी विविध स्तरावरून कृती योजना अंमलात आणण्याबाबत शासन निर्णय झाला.

५) माहे सप्टेंबर २०१६ मध्ये शासन निर्णयाद्वारे राज्यातील सर्व खाजगी रुग्णालये व प्रयोगशाळा यांना डॅंग्यु निदान तपासणीसाठी रु. ६००/- इतके शुल्क आकारणे बाबत शासन निर्णय झाला.

६) माहे जुलै २०१७ मध्ये गडचिरोली जिल्ह्यात मलेरिया नियंत्रणासाठी कार्यगट (Task Force) स्थापन करणेबाबत शासन निर्णय झाला.

७) दि. २१ डिसेंबर २०२१ रोजी महाराष्ट्र शासनाने हिवताप आजाराबाबत अधिसूचना (Notification) जारी केली.

८) दि. २६ ऑगस्ट २०२४ संसर्गजन्य आजार प्रतिबंध व नियंत्रणासाठी उच्चस्तरीय समिती पुनर्गठित करणेबाबतचा शासन निर्णय झाला.

९) दि. १५ ऑक्टोबर २०२४ रोजी राज्यातील सर्व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये चिकुनगुनिया आणि डॅंग्युचा प्रादुर्भाव नियंत्रित करण्यासाठी उपाययोजना करण्याबाबतचा शासन निर्णय झाला.

१०) दि. १८ सप्टेंबर २०१८ मधील मार्गदर्शक सूचनेप्रमाणे - हत्तीरोग रुग्णांना दिव्यांग प्रमाणपत्र वितरीत करणेबाबत शासन निर्णय झाला.

५) योजनेची कार्यपध्दती.-

सहसंचालक, आरोग्य सेवा, (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्य आजार), पुणे हे राज्यस्तरावर कार्यक्रम प्रमुख आहेत व ते सर्व योजनेवर नियंत्रण ठेवतात. सह संचालक, आरोग्य सेवा (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्य आजार), पुणे-६ यांना सहाय्यक संचालक, आरोग्य सेवा (हत्ती रोग), पुणे व राज्य किटक शास्त्रज्ञ सहाय्य करतात. त्याचप्रमाणे विभागीय स्तरावर सहाय्यक संचालक, आरोग्य सेवा (हिवताप) व जिल्हास्तरावर जिल्हा हिवताप अधिकारी हे सहाय्य करतात.

माहे ऑक्टोबर, २०२५ अखेर पर्यंत झालेल्या खर्चाची माहिती

अ. क्र.	लेखाशिर्षाचे सांकेतांक क्र.	सन २०२१-२२		सन २०२२-२३		सन २०२३-२४		सन २०२४-२५		सन २०२५-२६ (ऑक्टो. २०२५ अखेर)	
		अनुदान	खर्च	अनुदान	खर्च	अनुदान	खर्च	अनुदान	खर्च	अनुदान	खर्च
१	२२१०५१५७ राष्ट्रीय हिवताप निर्मूलन कार्यक्रम	५५०	०	५५०	४८२	६००	६००	६००	६००	६००	०
२	२२१००९०५ राष्ट्रीय हिवताप निर्मूलन कार्यक्रम	६१५	११६	६१५	४	६७७	५७	६७७	४००	६७७	२२९
३	२२१००६११ राष्ट्रीय हिवताप निर्मूलन कार्यक्रम	१	०	१	०	१	०	१	१	१	०
	एकुण	११६६	११६	११६६	४८६	१२७८	६५७	१२७८	१००१	१२७८	२२९

१९७९ पासून बहुविध आरोग्य सेवांतर्गत स्थानिक कर्मचाऱ्यांनाही हिवताप निर्मूलन कार्यक्रमात सहभागी करून घेतले गेले. केंद्र शासनाच्या निकषानुसार फवारणीचे क्षेत्र निवडता येते. हंगामी क्षेत्र कर्मचारी किटकनाशकांची फवारणी करण्यासाठी नेमले जातात. तसेच सर्वेक्षणासाठी आरोग्य कर्मचाऱ्यांच्या आवश्यकतेनुसार हंगामी स्वरूपात नेमणूक केल्या जातात.

६) अनुदान पध्दती.-

राष्ट्रीय हिवताप निर्मूलन योजना ही ५० टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना आहे. दिनांक ३१ मार्च १९९० पर्यंत योजनेच्या कार्यवाहीवरील व साधनसामुग्री वरील खर्च केंद्र व राज्य शासनामध्ये ५० : ५० टक्के या प्रमाणात विभागला जात होता. दिनांक १ एप्रिल १९९० पासून योजना राबवणुकीवरील खर्च योजनेतर खर्चात समाविष्ट झाला व तो राज्य शासनास करावा लागत आहे. दिनांक १ एप्रिल १९९३ पासून ५० : ५० टक्के खर्च हा वस्तु स्वरूपात झाला असून औषधे, किटकनाशके, अळी नाशके केंद्रशासना कडून पुरवठा करण्यात येते. इतर किटकनाशके व साधनसामुग्री वरील खर्च राज्यशासन करणार आहे. दि. ८ ऑक्टोबर २०१२ च्या केंद्र शासनाचे पत्र क्र. एफ नं १७०१३/१/ २००९-व्हीबीडी अन्वये एन आर एच एम अंतर्गत राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रमासाठी मंजूर अनुदानातून आवश्यक औषध अळीनाशके व धुरफवारणी करण्यासाठी आवश्यक किटकनाशके खरेदी करण्याबाबत सूचना देण्यात आल्या आहेत तसेच कार्यात्मक खर्च (Operational Cost) व अभियान" योजना सुरु करण्यात आली. या योजनेअंतर्गत राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रमास अनुदान उपलब्ध करण्यात येत आहे.१ मे २०१३ पासून "राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान" या कार्यक्रमाचे "राष्ट्रीय आरोग्य अभियान" असे नामकरण करण्यात आले आहे.

७) या वर्षात झालेले कार्य.- समितीच्या शिफारशीनुसार २०२०-२१, २०२१-२०२२, २०२२-२०२३, २०२३-२४, २०२४-२५ मध्ये खालीलप्रमाणे कार्य करण्यात आले व २०२५-२०२६ मध्ये त्याचप्रमाणे कार्य चालू आहे.

(अ) घराघरातून किटकनाशक फवारणी.-

वर्ष	किटकनाशक	फेरी	लोकसंख्या (लाखात)		खोल्या		प्रतिशत प्रमाण
			उद्दिष्टीत	फवारलेली	उद्दिष्टीत	फवारलेली	
१	२	३	४	५	६	७	८
२०२०-२१	... सिंथेटिक	१	२.९१	२.८०	२३२०३३	२०७२६५	९६.५९
	पायरेथ्रॉईड	२	२.९१	२.८१	२२००५०	१९८१०३	९६.६३
२०२१-२२	... सिंथेटिक	१	५.२७	५.०६	४५३६३०	४१०६६५	९०.५३
	पायरेथ्रॉईड	२	५.२७	५.१२	४६७५२९	४२१५२३	९०.१६
२०२२-२३	... सिंथेटिक	१	३.४३	३.३४	३०२६८६	२७२०७३	८९.८९
	पायरेथ्रॉईड	२	३.५२	२.३६	३०६८१६	२७७८१३	९०.५४
२०२३-२४	... सिंथेटिक	१	४.९०	४.६६	४४१४४१	३९८५२६	९०.२८
२०२४-२५	... पायरेथ्रॉईड	२	४.८९	४.६६	४५१४३	४०९२८३	९५.२२
२०२४-२०२५	... सिंथेटिक	१	३.५२	३.३९	३२२०४०	२८९३०७	९६.२६
	पायरेथ्रॉईड	२	३.५२	३.३९	३२२०४०	२८९३०७	९६.२३
२०२५-२०२६	... सिंथेटिक	१	६	५.९६	५९३२६८	५७३१०६	९८.६६
	पायरेथ्रॉईड	२	किटकनाशक फवारणी द्वितीय फेरी चालु आहे.				

सन २०२५-२६ घरोघर किटकनाशक फवारणीची द्विती फेरी आहे. सप्टेंबर २०२५ च्या दुसऱ्या आठवड्यापासून गोंदीया, चंद्रपूर या जिल्ह्यामध्ये चालु आहे.

(८) सर्वेक्षणाचे कार्य (प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष).-

वर्ष	गोळा केलेले रक्त नमुने	हिवताप रुग्ण	पी. एफ. + मिक्स	समूळ उपचारित रुग्ण
१	२	३	४	५
२०२०-२०२१	... १०८५६४३०	१२५५४	६१६८	१२२९४
२०२१-२०२२	... १२८७७४२०	१९७६९	१२४८९	१९७५५
२०२२-२०२३	... १७३९९८८२	१४५३३	८२२१	१४०२४
२०२३-२०२४	... १८५५८१८६	१६७६७	६५२४	१६०२५
२०२४-२०२५	... १२६०६८५२	१५००७	६४७५	१३४४१
२०२५-२०२६	... २१७६७६५०	२०६४०	८४८६	१२७३९४
(आक्टो. अखेर)	... १४९२६३७२	१८१८४	६७३७	१७९३९

(क) हिवताप चिकित्सलयामार्फत तापाच्या व हिवताप रुग्णांना औषधोपचार.-

वर्ष	हिवताप चिकित्सालये	उपचारीत तापाचे रुग्ण	हिवताप रुग्ण	पी. एफ. रुग्ण	उपचारीत हिवताप रुग्ण
१	२	३	४	५	६
२०२०-२०२१	... १८९५	२२१३२९	४६१	३३३	४६१
२०२१-२०२२	... १८९८	१५०३४४	७००	५२७	७००
२०२२-२०२३	... १८९८	२७३८३३	६४६	३३६	६४३
२०२३-२०२४	... २२२१	२५७५९१	५५३	३७०	५५३
२०२४-२०२५	... १९९३	४३८२५०	१०५०	३६१	१०५०
२०२५-२०२६	... २०५८	३४१५५८	७४६	३४३	७४६
(आक्टो. अखेर)					

(३) आरोग्य कर्मचाऱ्यांमार्फत नियमित किटकशास्त्रीय सर्वेक्षण. तसेच तापरुग्ण सर्वेक्षण

(४) हिवताप रुग्णास क्लोरोक्विन, प्रायमाक्विन व ए.सी.टी. चा नवीन उपचार पध्दतीनुसार समूळ उपचार.

(५) जैविक उपाययोजना :- योग्य अशा डासोत्पत्ती स्थानांमध्ये डासअळी भक्षक गप्पी मासे सोडण्यात येतात.

वर्ष	गप्पी मासे पैदास केंद्रांची संख्या	गप्पी मासे सोडलेली योग्य डासोत्पत्ती स्थाने
१	२	३
२०२० - २०२१	११०५६	९९०७९
२०२१ - २०२२	१११३५	१०१४३३
२०२२ - २०२३	११०१८	११२१२८
२०२३ - २०२४	११०६६	१०३३०३
२०२४ - २०२५	१२८०२	११०४२६
२०२५ - २०२६	१२८०२	९३४१८

(आक्टो. अखेर)

(६) नागरी हिवताप योजना :- मुंबई, छ. संभाजीनगर, बीड, नांदेड, परभणी, अकोला, धुळे, जळगांव, भुंसावळ, नाशिक, मनमाड, अहिल्यानगर, पंढरपूर, सोलापूर, पुणे या १५ शहरात नागरी हिवताप योजना कार्यान्वित आहेत.

(७) आरोग्य शिक्षण :- भारत सरकारकडून मिळालेल्या व्हिडीओ कॅसेट्स, पुस्तिका, सिनेमा, स्लाईड्स व इतर प्रसिध्दी साहित्यांमार्फत व दुरदर्शन, आकाशवाणी, वृत्तपत्रे/मासिके इत्यादी माध्यमाद्वारे आरोग्य शिक्षण देण्यात आले. महाराष्ट्र राज्यात २०२१, २०२२, २०२३, २०२४, २०२५ या वर्षी जून हा महिना हिवताप प्रतिरोध महिना म्हणून साजरा करण्यात आला.

२०२०-२०२१, २०२१-२०२२, २०२२-२०२३, २०२३-२४, २०२४-२५ प्रमाणेच तज्ञ समितीच्या शिफारशीनुसार २०२५-२०२६ मध्ये हिवताप नियंत्रण योजना राबविण्यात येत आहेत.

राष्ट्रीय हत्तीरोग दुरीकरण कार्यक्रम - महाराष्ट्र राज्य

हत्तीरोगांचे प्रमाण जगात उष्ण व समशितोष्ण कटीबंधात जास्त आढळून येते. महाराष्ट्रात नागपूर, चंद्रपूर, भंडारा, वर्धा, गडचिरोली, नांदेड, ठाणे, सोलापूर व यवतमाळ या जिल्ह्यात हत्तीरोगांचा प्रादुर्भाव प्रामुख्याने आहे. हत्तीरोगाच्या “वुचेरेरिया वॅक्रॉप्टाय” या कृमीची लागण क्युलेक्स क्विकफिसिएटस या डासांच्या मादीपासून प्रसार होतो. शरीरात प्रवेश केल्यानंतर २ ते १८ महिन्यात (अधिशयन काल) त्यांची वाढ व्यक्तीच्या शरीरात नर व मादी स्वरूपात होते, ही मादी शरीरात १० ते १५ वर्षांपर्यंत राहू शकते.

राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण कार्यक्रमाची महाराष्ट्र राज्यात १९५७ साली सुरुवात झाली असून सद्य स्थितीत या योजनेतर्गत खालीलप्रमाणे पथके अस्तित्वात आहेत.

अ) हत्तीरोग सर्वेक्षण पथके.	०६
ब) हत्तीरोग नियंत्रण पथके.	१७
क) हत्तीरोग रात्रचिकित्सालये.	३४
ड) हत्तीरोग संशोधन नि प्रशिक्षण केंद्र.	०१

योजनेचे उद्दिष्टे व कार्यपध्दती :-

सदर कार्यक्रम संचालक, राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम, दिल्ली यांच्या मार्गदर्शक सुचनांनुसार सहसंचालक, आरोग्य सेवा, (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्य रोग), पुणे यांचे मार्फत राबविण्यात येतो. सहा संचालक, आरोग्य सेवा, (हत्तीरोग), पुणे हे या कार्यक्रमाचे सनियंत्रण करतात.

अ) **हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक** :- हत्तीरोग सर्वेक्षण पथकामार्फत रोगग्रस्त भाग शोधणेसाठी १० टक्के नमूना सर्वेक्षण करून तपासलेल्या व्यक्तीशी प्रतिशत प्रमाण काढले जाते. आढळून आलेल्या रुग्णांना डी. ई. शी. गोळ्यांचा उपचार वैद्यकीय अधिकारी, प्राथमिक आरोग्य केंद्रामार्फत केला

जातो. हत्तीरोग सर्वेक्षण पथकांनी काढलेल्या निष्कर्षान्वये हत्तीरोग नियंत्रण पथके, हत्तीरोग रात्रचिकित्सालये स्थापन केली जातात. सद्य स्थितीत सहा महसूल विभागात सहा सर्वेक्षण पथके असून या पथकांनी सर्वेक्षण पूर्ण केले असून पर्नसर्वेक्षणास सुरुवात केली आहे.

ब) **हत्तीरोग नियंत्रण पथक** :- हत्तीरोग नियंत्रण पथकामार्फत रात्रीचे रक्त नमुने तपासणी व निदान करून त्वरित उपचार पाठपुरावा केला जातो. तसेच शोधून काढण्यात आलेल्या हत्तीरोग रुग्णांना डी. ई. सी. व आल्होडाझोल गोळ्यांचा उपचार दिला जातो. त्याचप्रमाणे या पथकामार्फत नियमितपणे अंडवृद्धी शस्त्रक्रिया शिबिरे आयोजित केली जातात.

क) **हत्तीरोग रात्रचिकित्सालय** :- हत्तीरोग रात्रचिकित्सालया द्वारे ५०,००० लोकसंख्येचे १०० टक्के सर्वेक्षण केले जाते. सदर सर्वेक्षण प्रक्रिया ही साधारणतः दोन ते अडीच वर्षांचा कालावधीत पूर्ण केली जाते.

या पथक व चिकित्सालय मार्फत शोधून काढलेल्या रुग्णांना डी. ई. सी. गोळ्यांचा १२ दिवसांचा औषधोपचार दिला जातो. सदर डी. ई. सी. गोळ्या वयोवृद्ध व्यक्ती, गरोदर स्त्रिया, २ वर्षांपेक्षा लहान बालके त्याचप्रमाणे ज्या रुग्णांना मूत्रपिंड फुफ्फूसे व हृदयाचे विकार असतात त्या रुग्णांना दिल्या जात नाहीत. शासकीय रुग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, नगरपरिषद दवाखाने, महानगरपालिका दवाखाने इत्यादी ठिकाणी सदर औषधोपचार मोफत उपलब्ध आहे.

सन १९६५ मध्ये हत्तीरोग संशोधन तथा प्रशिक्षण केंद्राची वर्धा येथे स्थापना करण्यात आली होती. सदर प्रशिक्षण केंद्र १९९३ पासून नागपूर येथे कार्यरत आहे. सदर प्रशिक्षण केंद्रामध्ये प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ हत्तीरोग निरीक्षक, किटक समाहारक, वरिष्ठ क्षेत्र कर्मचारी इ. यांना हत्तीरोगांचे मुलभूत प्रशिक्षण दिले जाते.

कार्यक्रमाची अंमलबजावणी

राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम, दिल्ली यांच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार सह संचालक, आरोग्य सेवा, (हिवताप व हत्तीरोग जलजन्य अजार), पुणे यांच्या मार्गदर्शनाखाली ही योजना राबविली जाते. (कार्यान्वित केली जाते). सहाय्यक संचालक, (हत्तीरोग) पथकाचे कार्य सनियंत्रित करतात खालील तक्त्यामध्ये हत्तीरोग सर्वेक्षण पथके व हत्तीरोग नियंत्रण पथके व राज्यातील कार्याचे क्षेत्र अनुक्रमे त्यांच्या समोर दर्शविली आहे.

अ. क्र.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण योजना पथकाचे नाव व प्रमुख ठिकाण.	कार्यक्षेत्र	लोकसंख्या (लाखात)	अ. क्र.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण योजना पथकाचे नाव व प्रमुख ठिकाण.	कार्यक्षेत्र	लोकसंख्या (लाखात)
१	२	३	४	१	२	३	४
१.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, नागपूर (ग्रा.).	कटोल/सावनेर/मौदा पारशिवणी तालुक्यांचा काही भाग.	८.८४	१२.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, गडचिरोली.	गडचिरोली व ब्रम्हपूरी तालुक्यांचा काही भाग.	४.३९
२.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, नागपूर (शहरी) महानगरपालिका.	नागपूर शहर.	२५.३६	१३.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, पवनी.	पवनी तालुका, भंडारा पथकांच्या देखरेखीसाठी.	१.५८
३.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, चंद्रपूर.	चंद्रपूर/गोडपिंपरी/मुल तालुक्यांचा काही भाग तसेच बल्लारपूर शहरी	११.९१	१४.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, अक्कलकोट.	अक्कलकोट	३.८५
४.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, राजूरा.	राजूराचा सर्व आदिवासी विभाग.	३.१८	१५.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, बिलोली व भोकर तालुके नांदेड.	बिलोली व भोकर तालुके	५.२८
५.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, भंडारा.	भंडारा तालुक्याचा काही भाग.	६.९३	१६.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, वर्धा.	वर्धा जिल्ह्यातील सर्व शहरे.	३.१२
६.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, वसई.	वसई डहाणू, ठाणे व पालघर समुद्र किनारी भाग	४.८३	१७.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, धानोरा.	धानोरा, कुरखेडा, चामोशी, पोटेगाव, पुटडा, आहेरी.	३.१६
७.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, उमरेड नागपूर (ग्रा.) पथकाच्या देखरेखी-खाली.	उमरेड व रामटेक शहरे	०.८१	१८.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, पुणे.	पुणे महसूल विभाग	—
८.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, (पालघर) वसई पथकाचे देखरेखीखाली.)	पालघर/डहाणू/चिंचणी तारापूर.	१.१८	१९.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, ठाणे.	मुंबई महसूल विभाग	—
९.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, ठाणे महानगरपालिका.	ठाणे महानगरपालिका	२०.०४	२०.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, नागपूर.	नागपूर महसूल विभाग	—
१०.	हत्तीरोग संशोधन-नि-प्रशिक्षण केंद्र नागपूर.	हिंगणा	०.६७	२१.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, छ. संभाजीनगर.	छ. संभाजीनगर महसूल विभाग— छ. संभाजीनगर.	—
११.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, अमरावती.	चांदूर, मोर्शी, वरुड, व तिवसा तालुक्यांचा	६.९९	२२.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, अकोला.	अकोला महसूल विभाग	—
				२३.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, नाशिक.	नाशिक महसूल विभाग	—

राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण योजनेतर्गत खालील कार्यक्रम राबविले जातात

लोकांमधील हत्तीरोगाचे प्रमाण शोधण्यासाठी व हत्तीरोगावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी ठराविक अंतराने अधून-मधून रात्रीचेवेळी घेतलेल्या रक्त नमुन्यामध्ये आढळून आलेल्या हत्तीरोग्यावर डी. ई. सी. व अल्बेडाझोल गोळ्यांचा उपचार केला जातो.

हत्तीरोग नियंत्रण कार्यक्रमाची परिणामकारकता खालील बाबींवरून आजमाविण्यात येते.-

—**दुषित रक्त नमुन्यांचे प्रमाण**—दुषित रक्त नमुन्यांच्या संख्येवरून हत्तीरोगाची लागण ठरविली जाते.

डासांची घनता—हत्तीरोग हा डासांपासून होत असल्यामुळे ठराविक काळाने डास घनता काढणे आवश्यक आहे. त्याकरिता काही विशिष्ट क्षेत्रातील डास प्रत्यक्ष गोळा केले जातात.

लागणीचे प्रमाण—हत्तीरोगाच्या जंतूच्या निरनिराळ्या अवस्था जाणून घेण्यासाठी / शोधण्यासाठी गोळा केलेल्या डासांचे विच्छेदन केले जाते. दुषित डासांचे ज्या डासांमध्ये रोगजंतूची तिसरी अवस्था आढळते अशा डासांच्या टक्केवारीवरून लागणीचे प्रमाण ठरविले जाते. याशिवाय पुणे, ठाणे, औरंगाबाद, नाशिक, अकोला, नागपूर, येथे असलेली ६ सर्वेक्षण पथके त्यांच्या अधिकार क्षेत्राखाली असलेल्या महसूल विभागातील निवडक गावामध्ये नमुन्यादाखल पाहणी करण्यात येते.

सर्वेक्षण पथकाचे कार्य—नमुना निरीक्षण पध्दतीने रात्रीच्यावेळी रक्त नमुने घेऊन रक्तात हत्ती रोगाचे जंतू असलेले रुग्ण व बाह्यलक्षणेयुक्त रुग्ण शोधून काढणे, ह्या पाहणीच्या निष्कर्षावरून हत्तीरोगाचे प्रमाण जास्त असलेल्या विभागात नवीन हत्तीरोग सर्वेक्षण पथके स्थापन केली जातात. हत्तीरोगाचा प्रादुर्भाव जास्त असलेल्या ठिकाणी नवीन हत्तीरोग नियंत्रण पथके प्रस्तावित करण्यात येत आहेत.

रात्र चिकित्सालये—राज्यात सध्या ३४ रात्रचिकित्सालय कार्यान्वित आहेत रात्रचिकित्सालयात प्रत्येकी ५०,००० लोकसंख्येचा समावेश होतो. या लोकसंख्येमध्ये रात्री सर्वेक्षण करून हत्ती रोगाचे रक्त दुषित व बाह्यलक्षणे युक्त रोगी शोधून उपचार करण्याचे काम काही रात्रचिकित्सालये करतात.

जिल्हानिहाय रात्र चिकित्सालयांची यादी पुढीलप्रमाणे-

१. नागपूर - गुमथळा, मंडाल, भिवापुर, कन्होलीबारा
२. अमरावती - तळवेल, वालगाव, नांदगाव
३. चंद्रपुर - मौशी, बरोरा, सावली, चिमुर
४. वर्धा - सेलु, वर्धा, करंजा
५. भंडारा - करडी, पलंदुर, लखांदुर
६. नांदेड - पेठवडज, जलधारा
७. सिंधुदुर्ग - मालवण
८. सोलापूर - वैराग, वळसंग
९. धाराशिव - उमरगा, मुरुम
१०. अकोला - महान, बाभुळगाव
११. यवतमाळ - वणी, घाटंजी
१२. गोंदिया - तिरोडा
१३. नंदुरबार - नवापुर, नंदुरबार
१४. जळगाव - पारोळा
१५. लातूर - जळकोट, देवणी

नागपूर येथे हत्तीरोग सर्वेक्षण-नि-प्रशिक्षण केंद्र असून हत्तीरोग कार्यक्रमांतर्गत कार्यरत असणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना हत्तीरोग विषयक प्रशिक्षण दिले जाते.

हत्तीरोग व अंडवृद्धी रुग्ण

वर्ष २०२०-२१, २०२१-२२, २०२२-२०२३ २०२३-२०२४, २०२५-२६ (ऑक्टो. अखेर) मध्ये झालेले कार्य

अ. क्र.	वर्ष	तपासण्यात आलेल्या व्यक्ती	हत्तीरोग रुग्ण		अंडवृद्धी शस्त्रक्रिया
			रक्तदुषित	बाह्यलक्षणे युक्त	
१	२	३	४	५	६
१.	२०२०-२०२१	७९२५७९	४५०	७०	२२८०
२.	२०२१-२०२२	८६९९३१	४५५	१५४	२७५५
३.	२०२२-२०२३	११९४४२२	५०५	१५१	३२६१
४.	२०२३-२०२४	११८५०५६	३५१	६९	२८५३
५.	२०२४-२०२५	११६१२३५	२२८	६०	१७२१
६.	२०२५-२०२६	७९४३४६	९४	२५३	६६८

(ऑक्टो. अखेर)

एक दिवसीय सामुदायिक औषधोपचार मोहिम :-

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनानुसार वर्ष २०१९-२० ते २०२४-२५ हत्तीरोग दुरीकरणसाठी राज्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील हत्तीरोगासाठी संवेदनशील अशा लोकसंख्येच्या क्षेत्रात (२ वर्षांखालील बालके, गरोदर माता व गंभीर आजारी रुग्ण वगळून) सार्वत्रिक औषधोपचार मोहिमेअंतर्गत (एम.डी.ए) सर्व पात्र लाभार्थींना डी.ई.सी. व अल्बेंडाझील गोळ्यांची वयोगटानुसारची एक मात्रा देण्यात आली. त्याचा तपशिल खालीलप्रमाणे आहे.

अ. क्र.	महिना/वर्ष	जिल्हे	निवडलेली लोकसंख्या	पात्र लाभार्थी	गोळ्या खाऊ उघातलेले लाभार्थी	साध्य %
१.	२०२०-२१	कोविड १९ मुळे एम डी. ए घेण्यात आलेली नाहीत.				
२.	२०२१-२२	६	१०७५५४३५	९९८३६४७	९३५६८७४	८७
३.	२०२२-२३	६	४२०७१९०	३९१२६८६	३९७८५१७	९३
४.	२०२३-२४	८	७२०६५७	६७०२१८९	६३०१३६७	९४.०१
५.	२०२४-२५	१०	१०३९२८९७	९६८४५३४	९३९५९४९	९६.२८

विशेष हत्तीरोग रुग्ण शोध मोहिम :-

दिनांक १६ ऑगस्ट ते ३१ ऑगस्ट या कालावधीत राज्यात राबविण्यात आलेल्या विशेष बाह्यलक्षणे युक्त हत्तीरोग रुग्ण मोहिमेची माहिती खालीलप्रमाणे.

अ. क्र.	वर्ष	आढळून आलेले बाह्यलक्षणे युक्त रुग्ण		
		हत्तीपायाचे	अंडवृद्धीचे	एकूण
१	२	३	४	५
१.	२०२०	३१२५८	११९२९	४३१८७
२.	२०२१	२९४४९	७८३७	३७८२९
३.	२०२२	३०३३७	७२५६	३७५९३
४.	२०२३	३०४६८	५५३९	३५७०७
५.	२०२४	२८४७५	२८७९	३१३५४
६.	२०२५ (ऑक्टो. अखेर)	२८११६	१७७१	२९८८७

हत्तीरोग रुग्णांना दिव्यांग प्रमाणपत्र वितरण -

— शासन निर्णय दि. १८ सप्टेंबर २०१८ मधील मार्गदर्शक सूचनेप्रमाणे, तसेच केंद्र शासनाच्या दि. १४.३.२०२४ रोजीच्या नवीन अधिसूचित मार्गदर्शक तत्वांचे पालन करून, तसेच मा.आयुक्त आरोग्य सेवा तथा अभियान संचालक राष्ट्रीय आरोग्य अभियान यांच्या दि. २४.५.२०२४ रोजीच्या सुचनेप्रमाणे हत्तीरोग दिव्यांगांसाठी तपासणी व मुल्यामापन करून दिव्यांग प्रमाणपत्रे वितरीत करण्याबाबत सूचना देण्यात आलेल्या आहेत.

त्या अनुषंगाने ऑक्टोबर २०२५ अखेर एकूण ३३२९ हत्तीरोग रुग्णांना दिव्यांग प्रमाणपत्रे वितरीत करण्यात आलेली आहेत.

माहे ऑक्टोबर, २०२५ अखेर पर्यंत झालेल्या खर्चाची माहिती

अ. क्र.	लेखाशिर्षाचे सांकेतांक क्र.	(रुपये लाखात)									
		सन २०२१-२२		सन २०२२-२३		सन २०२३-२४		सन २०२४-२५		सन २०२५-२६ (ऑक्टो. २०२५ अखेर)	
		अनुदान	खर्च	अनुदान	खर्च	अनुदान	खर्च	अनुदान	खर्च	अनुदान	खर्च
१	२२१०५१६६ राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण कार्यक्रम	८५	९४	९४	८	१००	१००	१००	१००	१००	०
२	२२१००९१४ राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण कार्यक्रम	१००	०	१००	०	१००	०	१००	०	१००	०
३	२२१००५८५ राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण कार्यक्रम	२	०	१	१	१	०	२	२	२	०
	एकूण	१८७	९४	१९५	९	२०१	१००	२०२	१०२	२०२	०

९. प्लेग नियंत्रण कार्यक्रम

राज्यात बीड जिल्ह्यातील मामला गावामध्ये ऑगस्ट/सप्टेंबर १९९४ मध्ये संशयित प्लेग उद्रेक आढळला होता, त्या काळात राज्यातील २१ जिल्ह्यात एकूण ६३४ रुग्णांचे रक्तजल नमुने प्लेगसाठी दुषित आढळले होते. म्हणून ३ ऑक्टोबर १९९४ मध्ये प्लेग नियंत्रण पथक पुनःश्च स्थापन करण्यात आले आहे. सदर पथकाचे मुख्यालय पुणे असून ते सह संचालक, आरोग्य सेवा, (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्यरोग) पुणे यांच्या अधिपत्याखाली कार्यरत आहे.

प्लेग पथकातील कार्यरत कर्मचारी खालीलप्रमाणे.

अ) वर्ग-३

अ. क्र.	पदनाम	मंजूर पदे	भरलेली पदे	रिक्त पदे
१)	अवैद्यकीय आरोग्य अधिकारी	१	१	०
२)	आरोग्य सहाय्यक.	२	२	०
३)	कनिष्ठ लिपिक.	१	०	१
४)	वाहन चालक	१	०	१
एकूण		५	३	२

ब) वर्ग-४

अ. क्र.	पदनाम	मंजूर पदे	भरलेली पदे	रिक्त पदे
१)	प्रयोगशाळा परिचर	२	२	०
२)	मजदूर	८	७	१
३)	शिपाई	१	०	१
४)	वाहन स्वच्छक	१	१	०
एकूण		१२	१०	२

सन १९९४ पासून प्लेग पथकाकडून बीड जिल्ह्यातील मामला व जवळपासच्या परिसरात प्लेगसाठी नियमितपणे सर्वेक्षण करण्यात येते. याशिवाय लातूर, धाराशिव, सातारा, सोलापूर व पुणे या जिल्ह्यातील सन १९९४ मधील प्लेग समस्याग्रस्त गावात तसेच पिसवांचा प्रादुर्भाव झाल्याच्या तक्रारी आलेल्या, राज्यातील इतर जिल्ह्यातही प्लेग संदर्भात सर्वेक्षण करण्यात येते.

प्लेग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत खालील कार्य केले जाते.-

* नियमित प्लेग सर्वेक्षणात गावांमधील घरातील व शेतातील उंदीर पकडून त्यावरील पिसवा गोळा करणे.

* उंदीर घनता व पिसवा निर्देशांक तपासणे.

* पकडलेल्या उंदरांचे विच्छेदन करून त्याचे अवयव व रक्तजल नमुने घेणे.

* याशिवाय गावातील कुत्र्यांचे रक्तजल नमुने गोळा करणे.

* सदरहू गोळा केलेले सर्व अवयव नमुने, रक्तजल नमुने तसेच पिसवा एन्. आय्. सी. डी. बॅंगलोर येथे तपासणीसाठी पाठविण्यात येतात.

* पिसवा निर्देशांक १ पेक्षा जास्त आढळून आलेल्या गावातील उंदरांचे बिळात व त्या ठिकाणाभोवती किटकनाशकाची धुरळणी करण्यात येते.

* प्लेग प्रतिबंधक कार्यवाहीमध्ये औषधी गोळ्यांचा व धुरळणीसाठी मॅलेथिऑन ५ % किटकनाशकाचा साठा राज्यस्तरावर उपलब्ध ठेवण्यात येतो.

उपरोक्तप्रमाणे नियमित सर्वेक्षणकार्य व उपाय योजनांची अंमलबजावणी काळजीपूर्वक करण्यात आल्याने सन १९९५ पासून राज्यात प्लेग रुग्ण अथवा उंदिर मरून पडल्याची एकही घटना आढळली नाही.

टिप.- प्लेग नियंत्रण पथकाने सन एप्रिल २०२०-२१, २०२१-२२ २०२२-२३ २०२३-२४, २०२४-२५, २०२५-२६ (ऑक्टोबर अखेर) कामाचा अहवाल सोबत जोडला आहे.

प्लेग नियंत्रण पथकाने सन एप्रिल २०२०-२१, २०२१-२२ व २०२२-२३, २०२३-२४, २०२४-२५, २०२५-२६ (ऑक्टोबर अखेर) सर्वेक्षण केलेल्या कामाचा अहवाल :-

वर्ष	एकूण गावे	लावलेले पिंजरे	सापडलेले उंदिर				सापडलेल्या पिसवा	पिसवा निर्देशांक	घेतलेले नमुने			पिसवा नमुने	निष्कर्ष
			Rr	Ti	Bb	एकूण			अवयव नमुने	रक्तजल नमुने	अवयव स्लाईड्स		
२०२०	(सन २०२० मध्ये कोविड १९ मुळे प्लेग सर्वेक्षण दौरा झालेला नाही)							-	सर्व निर्जंतुक				
२०२१	(सन २०२१ मध्ये कोविड १९ मुळे प्लेग सर्वेक्षण दौरा झालेला नाही)							-	सर्व निर्जंतुक				
२०२२	११	५००	९८	०	०	९८	०८	०.१२	९८	८१	९८	२	सर्व निर्जंतुक
२०२३	९	२६५	५२	३	०	५५	३	०	५५	२७	५५	२	सर्व निर्जंतुक
२०२४	०५	१८६	४६	०	१	४७	०	०	४७	०	४७	०	निष्कर्ष पेंडींग आहे.
२०२५ (ऑग.अखेर)	१०	२९३	९०	०	०	९०	०३	०.०३	८३	११	८३	२	सर्व निर्जंतुक

टिप :- सन २०२०-२१ व २०२१-२२ मध्ये कोविड -१९ महामारीमुळे प्लेग सर्वेक्षण करण्यात आलेले नाही.

Rr : Rattus rattus

Ti : Tatera indica

Bb : Bandicoota bengalensis

माहे ऑक्टोबर, २०२५ अखेर पर्यंत झालेल्या खर्चाची माहिती

(रुपये लाखात)

अ. क्र.	लेखाशिर्षाचे सांकेतांक क्र.	सन २०२१-२२		सन २०२२-२३		सन २०२३-२४		सन २०२४-२५		सन २०२५-२६ (ऑक्टो. २०२५ अखेर)	
		अनुदान	खर्च	अनुदान	खर्च	अनुदान	खर्च	अनुदान	खर्च	अनुदान	खर्च
१	२२१००६०२ प्लेग प्रतिबंधक संघटना	९	४	६	०	६	२	९	९	९	०
	एकूण	९	४	६	०	६	२	९	९	९	०

१०. कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रम

कुष्ठरोग निर्मुलन योजना :-

सहसंचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग व क्षयरोग), पुणे यांचेकडे क्षयरोग कार्यक्रमाची राज्यस्तरीय जबाबदारी सोपविण्यात आली असून पदनामाचे रूपांतर सहसंचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग व क्षयरोग), पुणे असे करण्यात आले आहे. सहसंचालक हे राज्याचे कुष्ठरोग निर्मुलनाचे सर्वेकष (तांत्रिक व प्रशासकीय) काम पाहतात त्यांचे कामात सहाय्यक संचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग) मुख्यालय हे मदत करतात. कुष्ठ समस्येचे परिणाम जाणून घेणे व निरनिराळ्या केंद्रांनी केलेल्या कामाचे मुल्यामापन करणे या करीता एक नमुना पाहणी व मुल्यांकन पथक स्थापन करण्यात आले आहे. तसेच अदिवासी भागातील कुष्ठ समस्येची व्याप्ती जाणून तेथील कामाचे मुल्यामापन करण्याकरीता क्षेत्रीय कुष्ठरोग पथक (आदीवासी) स्थापना करण्यात आलेले आहे. राज्यस्तरावर या कार्यक्रमासाठी सहसंचालक यांचेशिवाय तीन सहाय्यक संचालक कार्यरत आहेत. या दोन्ही पथकांचे प्रमुख सहाय्यक संचालक, आरोग्य सेवा, वर्ग-१, दर्जाचे अधिकारी आहेत. उपसंचालक प्रभारी मंडळ हे त्यांच्या भागातील कर्मचाऱ्यांच्या तांत्रिक प्रशासकीय व आर्थिक कामावर नियंत्रण ठेवतात. तसेच तांत्रिक कामावर देखरेख करण्याकरिता प्रत्येक जिल्ह्याला सहाय्यक संचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग) हे वर्ग-१ चे नेमलेले आहेत. जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा परिषद हे सुध्दा हा कार्यक्रम जिल्ह्यातील ग्रामिण भागात राबवितात. कार्यक्रमातील एन.एच.एम अंतर्गत निधीचे व्यवस्थापन जिल्हा आरोग्य सोसायटी कडून करण्यात येते.

जिल्ह्यातील कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रम कार्यक्रम सहाय्यक संचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग) हे डिस्ट्रिक्ट न्युक्लीयस टिम यांच्या मदतीने राबवितात.

राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रमाचे सर्वसाधारण आरोग्य सेवेमध्ये एकत्रीकरण करण्यात आलेले आहे. महाराष्ट्रातील कुष्ठरोगाचे प्रमाण मार्च २०२५ अखेर दर दहा हजारी १.१३ आहे. “दि. ३०/१०/२०२५ रोजीच्या शासन अधिसूचनेन्वये राज्यात कुष्ठरोग हा आजार अधिसूचित आजार” (Notifiable Disease) म्हणून घोषित करण्यात आला आहे.”

अ. क्र.	पदाचे नाव	मंजूर पदे	भरलेली पदे
१)	सहसंचालक (कुष्ठरोग व क्षयरोग)	१	०१
२)	सहाय्यक संचालक (कुष्ठरोग)	४०	२८
३)	वैद्यकीय अधिकारी वर्ग-२	६५	६२
४)	अवैद्यकीय पर्यवेक्षक	१०९	९२
५)	अवैद्यकीय सहाय्यक	४८७	३६१
६)	प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ	५	३
७)	सांख्यिकी सहाय्यक	४१	३४
८)	सांख्यिकी अन्वेषक	१	०१

जागतिक कुष्ठरोग रणनीती

केंद्र शासनाने सन २०२७ पर्यंत शुन्य कुष्ठरोग प्रसाराचे ध्येय निश्चित केले आहे. हे ध्येय साध्य करण्यासाठी खालील अद्ययावत कृतीशिल मार्गदर्शक तत्त्वे अंमलात आणण्याच्या सूचना देण्यात आल्या आहेत.

- सर्वसाधारण आरोग्य सेवोतील कर्मचाऱ्यांच्या माध्यमातून जास्त कुष्ठरुग्णभार असलेल्या तालुक्यांमध्ये नियमित सेवा आणि संदर्भ सेवा केंद्रे यांचे बळकटीकरण करण्यात येत आहे.
- नविन आढळून आलेल्या सर्व कुष्ठरुग्णांच्या किमान ३० पात्र सहवासितांना पीईपी अंतर्गत रिम्फपिसीन औषधाची एक मात्रा देणे. तसेच मागील ५ वर्षांतील उपचार पूर्ण केलेल्या रुग्णांचा तसेच त्यांच्या सहवासीतांचा पाठपुरावा करण्यात येतो.
- नविन कुष्ठरुग्णांची त्वरीत नोंद करून त्यांना बहुविध औषधोपचाराखाली आणून संसर्गाची साखळी खंडीत करणे यासाठी राज्य स्तरावर विविध मोहिमा (कुष्ठरोग शोध अभियान, स्पर्श अभियान, कुसुम अभियान इ.) यांचे आयोजन करणे.
- सध्या सनियंत्रण करण्यात येणाऱ्या निर्देशकांत नवीन रुग्णांमध्ये दर्जा-२ विकृती असलेल्या कुष्ठरुग्णांचे दर १०,००,००० लोसंख्येमागे प्रमाण या निर्देशकाचा कार्यक्रमाची प्रगती सनियंत्रण करण्यासाठी प्रमुख निर्देशक म्हणून समावेश करण्यात आलेला आहे.
- रोगाची लागण झाल्यापासून अल्पावधीत आणि दृष्यस्वरूपाची विकृती उद्भवण्यापूर्वी विविध अभिनव पध्दतीची अंमलबजावणी करून नविन कुष्ठरुग्णांना शोधण्यासाठी विविध सर्वेक्षणाचे आयोजन केले जाते. नविन कुष्ठरुग्णांचे निदान निश्चित करतांना त्यांचे सहवासितांची तपासणी त्याचवेळेस अथवा नजिकच्या अल्प कालावधीत करण्यात यावी. तसेच जी लोकसंख्या दुर्गम ठिकाणी राहते, ज्या ठिकाणी पोहचणे अत्यंत कठीण आहे, अशा अथवा उपनगरात राहते अशा लोकांमध्ये कुष्ठरोगाच्या नियंत्रणासाठी विशेष प्रयत्न करण्यात येत आहेत

- कुष्ठरोगाची निदान निश्चिती, गंभीरव दिर्घकालीन गुंतागुंत असणाऱ्या कुष्ठरुग्णांचे व्यवस्थापन तसेच विकृती प्रतिबंध व सुधार आणि पुर्नवसनाच्या सेवा देण्याकरिता कुष्ठरुग्णांसाठी संदर्भ सेवा यंत्रणेचे जाळे विस्तृत करण्यात आलेले आहे.
- कुष्ठरुग्णांच्या सहवासीतांना कुष्ठरोग उद्भवू नये म्हणून कसोशीने केमोप्रोफिलॅक्सिसचा अभ्यासपूर्वक उपयोग एक उपयुक्त शस्त्र म्हणून वापर करण्यात येत आहे.
- विविध स्तरावरील कुष्ठरोग कार्यक्रमात काम करण्याच्या भागीदारांनी एकमेकांचे सहाय्य वाढीस लागेल अशा पुरक गोष्टींचे आयोजन करावे.

अनु. क्र.	केंद्राचे नाव	अस्तित्वात असलेली संख्या
१.	प्रा. आ. केंद्र	... १९४०
२.	जिल्हा रुग्णालय	... १९
३.	ग्रामिण/उपजिल्हा रुग्णालय	... ४७४
४.	वैद्यकीय महाविद्यालय (शासकीय व खाजगी)	... ६२ (३५+२७)
५.	नागरी कुष्ठरोग केंद्र	... २३७
६.	पर्यवेक्षकीय नागरी कुष्ठरोग पथके	... २३
७.	कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्र	... २(\$)
८.	कुष्ठरोग दवाखाने (सरकारी)	... २**
९.	तात्पुरते आंतररुग्ण कक्ष	... ३*
१०.	स्वयंसेवी संस्था	
	(अ) नवीन स्वयंसेवी संस्थांच्या योजना (केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनेनुसार) -(NGO Scheme)	... १७
	(ब) पुनर्वसन	... १६
	(क) हॉस्पिटल	... १३
११.	पुनर्चनात्मक शस्त्रक्रिया पथके (शासकीय + स्वयंसेवी संस्था)	... (९ + ८)

*टीएचडब्लू: तात्पुरते आंतररुग्ण कक्ष, १) मुंबई, २) पुणे, ३) नागपूर

**दोन शासकीय कुष्ठरुग्णालये/कुष्ठधाम

१) डॉ. बंदोरवाला कुष्ठरुग्णालय, कोढवा, पुणे

२) कुष्ठरुग्णालय, शेंडापार्क, कोल्हापूर.

(\$) कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्र, पुणे व नागपूर

कुष्ठरोग नियंत्रण पथके :-

दिनांक ६ नोव्हेंबर २००० च्या शासन निर्णयानुसार कुष्ठरोग नियंत्रण पथकामध्ये कार्यरत असलेला तांत्रिक कर्मचारी वर्ग (अवैप/ कुष्ठतंत्रज्ञ) सद्यस्थितीत जिल्हा परिषदांकडे प्रतिनियुक्तीवर देण्यात आलेले आहेत. कुष्ठरोग नियंत्रण पथके विसर्जित करण्यात आलेली आहेत.

पर्यवेक्षकीय नागरी कुष्ठरोग पथके :-

राज्यातील कुष्ठरोग निर्मुलनाचे कार्य कार्यक्षमतेने पार पाडण्यासाठी नागरी विभागातील कार्यक्षेत्रासाठी पर्यवेक्षकीय नागरी कुष्ठरोग पथकाची वर्ष १९८१-८५ या कालावधीत स्थापना करण्यात आली. सद्यस्थितीमध्ये राज्यात २३ पर्यवेक्षकीय नागरी कुष्ठरोग केंद्रे कार्यरत आहेत. प्रत्येक केंद्रासाठी एक वैद्यकीय अधिकारी वर्ग-२ व एक अवैद्यकीय पर्यवेक्षक आणि नागरी विभागाच्या कार्यक्षेत्रानुसार अवैद्यकीय सहाय्यक यांची नेमणूक नागरी विभागातील कुष्ठरोग कार्यक्रमाच्या सनियंत्रणासाठी केलेली आहे.

नागरी कुष्ठरोग केंद्रे :-

अशी केंद्रे नगरपालिकेच्या ठिकाणी, शासकीय अथवा नगरपालिका दवाखान्याशी संलग्न स्थापन करण्यात आली आहेत. अशा प्रत्येक केंद्रामध्ये ३० ते ७० हजार नागरी लोकसंख्येचा समावेश केलेला असतो. प्रत्येक केंद्रावर एक अवैद्यकीय सहाय्यकाची नेमणूक केलेली असते. नागरी विभागात आरोग्य शिक्षणांवर विशेषतः भर देण्यात येतो. वैद्यकीय व्यावसायिकांना तसेच सर्वसामान्य जनतेला कुष्ठरोग निर्मुलन योजनेत सक्रिय सहभाग घेण्याकरिता प्रवृत्त केले जाते.

कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्रे :-

शासकीय सेवेत नवीन नेमणुक होते वेळेस कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्रात चार महिने मुदतीचे कुष्ठतंत्रज्ञ या पदाचे मूळ प्रशिक्षण व उजळणी प्रशिक्षण देण्यात येते. पुणे, सोलापूर, नागपूर, जळगाव व नांदेड या पाच ठिकाणी शासकीय कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्रे कार्यरत होते. कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रमाचे सर्वसाधारण आरोग्य सेवेत एकत्रिकरण झाले असल्याने सद्यस्थितीत कुष्ठरोगाबाबतचे मुलभूत प्रशिक्षण बंद करण्यात आलेले आहेत. त्या अनुषंगाने पुणे व नागपूर वगळता सोलापूर, नांदेड व जळगाव येथील कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्र बंद करण्यात आलेली आहेत. या दोन केंद्रात ठराविक प्रशिक्षण घेण्यात येईल. तसेच या केंद्राद्वारे त्यांना नेमून दिलेल्या कार्यक्षेत्रात कुष्ठरोग कार्यक्रमाचे पडताळणी व पर्यवेक्षण करतील.

तात्पुरते आंतररुग्ण कक्ष :-

शासकीय जिल्हा रुग्णालय व वैद्यकीय महाविद्यालय यांना जोडून २० खाटांचे तात्पुरते आंतररुग्ण कक्ष सुरु करण्यात आले. (गंभीर स्वरुपाची गुंतागुंत असलेले कुष्ठरुग्ण, इतर रोग झालेल्या व शस्त्रक्रियेची गरज असलेल्या तसेच जुनाट जखमांवर उपचार आवश्यक असलेल्या कुष्ठरुग्णांवर सदर आंतररुग्ण कक्षात उपचार केले जातात.) १ वैद्यकीय अधिकारी (वर्ग - २), ४ परिचारिका आणि ८ चतुर्थश्रेणी कर्मचारी या कर्मचारी वर्गाचा तात्पुरते आंतररुग्ण कक्षामध्ये समावेश आहे.

शासन निर्णय २१ जून २००० नुसार तात्पुरत्या आंतरुग्ण कक्षातील प्रत्येकी १२ खाटा, छत्रपती पमिलाराजे रुग्णालय कोल्हापुर येथे वर्ग करण्यात आलेल्या आहेत. सद्यस्थितीमध्ये कुष्ठरुग्णांना इतर सर्वसाधारण रुग्णांप्रमाणेच उपचार दिले जातात. राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रमाचे सर्वसाधारण आरोग्य सेवेत एकत्रिकरणांतर्गत सद्यस्थितीत कार्यरत असलेली पुणे, मुंबई व नागपूर वगळता उर्वरित २० तात्पुरते आंतरुग्ण कक्ष बंद करण्यात आले आहेत.

पुनर्रचनात्मक शस्त्रक्रिया पथके :-

ज्या कुष्ठरुग्णांची विकृती दुरुस्त करण्यासारखी आहे, अशा निवडक रुग्णांवर पुनर्रचनात्मक शस्त्रक्रिया करण्यासाठी राज्यात या पथकांना केंद्र शासनाने मान्यता दिलेली आहे. सद्यस्थितीत राज्यभरात १७ (९ शासकीय, ८ स्वयंसेवी संस्था) पुनर्रचनात्मक शस्त्रक्रिया पथके कार्यरत आहेत. शासकीय रुग्णालय व वैद्यकीय महाविद्यालयात पुनर्रचनात्मक शस्त्रक्रिया केल्या जातात. तसेच तेथे कुष्ठरुग्णांना देण्यासाठी एमसीआर चप्पलची सुविधा उपलब्ध आहे. या बरोबरच राज्यातील आणखी जिल्हा रुग्णालये व वैद्यकीय महाविद्यालयांकडून ह्या सुविधा पुरविल्या जाव्यात यासाठी प्रयत्न करण्यात येत आहे.

पुनर्वसन संवर्धन केंद्रे :-

मराठवाडा लोकसेवा मंडळ, नेर्ली, नांदेड व रिचर्डसन लेप्रसी हॉस्पिटल मिरज जिल्हा सांगली या दोन पुनर्वसन तत्वावर काम करणाऱ्या अनुदानित स्वयंसेवी रुग्णांना आवश्यकते प्रमाणे कृत्रिम अवयव पुरविले जातात, जेणेकरुण कुष्ठरुग्ण समाजामध्ये स्वावलंबी जीवन जगू शकेल.

सेवाभावी संस्था (शासन अनुदानित) :-

राज्यात कुष्ठरोग कार्यक्रमाची अंमलबजावणी अधिक कार्यक्षमतेने होण्यासाठी कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रमात सेवाभावी संस्थांचा सहभाग घेतला जातो. सदर संस्थांना रुग्णालयीन अनुदान व पुनर्वसन अनुदान अशी दोन प्रकारची सहाय्यक अनुदाने दिली जातात. संस्थांमधून रोगमुक्त व्यक्तींना त्यांच्या क्षमतेनुसार व्यवसाय शिक्षण, कमवा व खा हे धोरण राबविण्याचा प्रयत्न करण्यात येतो. सेवाभावी संस्थेमार्फत रुग्णांच्या विकृतीवर शस्त्रक्रिया, कुष्ठरोगावर मोफत सर्वोपचार केले जातात.

दि. २२/०८/२०२५ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये कुष्ठरुग्णांसाठी रुग्णालयीन व पुनर्वसन तत्वावर कार्य करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांना दि. ०१/०९/२०२५ पासून अनुक्रमे रु. २२०० ऐवजी रु. ६६०० दरमहा प्रतिरुग्ण व रु. २००० ऐवजी रु. ६००० दरमहा प्रतिरुग्ण अशी अनुदानवाढ लागू करण्यात आली आहे.

बहूविध औषधोपचार पद्धती :-

१९८१-८२ पासून १९९४-९५ पर्यंत महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यात टप्प्याटप्प्याने बहूविध औषधोपचार प्रकल्प कार्यान्वित करण्यात आला. आता बहूविध औषधोपचाराच्या सुविधा महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांना उपलब्ध झालेल्या आहेत. बहूविध औषधोपचाराच्या एका मात्रेने कुष्ठरोगाचे ९९.९९ टक्के जंतू नष्ट होतात. तसेच असांसर्गिक प्रकारचा कुष्ठरोग ६ महिने व सांसर्गिक स्वरुपाचा कुष्ठरोग १२ महिने सलग औषधोपचार घेतल्यास पुर्णपणे बरा होतो. बहूविध औषधोपचारामुळे राज्यातील १९८१ मध्ये असलेले दर दहा हजारी कुष्ठरोग प्रमाण ६२.४ (३,१२,८७१ उपचारा खालील शिल्लक कुष्ठरुग्ण) वरुन माहे मार्च २०२५ पर्यंत १.१३ (१४५५१) उपचारा खालील शिल्लक कुष्ठरुग्ण) इतके कमी आलेले आहे.

राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रमाची गेल्या ५ वर्षांची निर्देशांकनिहाय तुलनात्मक आकडेवारी - महाराष्ट्र राज्य :-

अ.	निर्देशांक	२०२०-२१	२०२१-२०२२	२०२१-२०२३	२०२३-२०२४	२०२४-२०२५	२०२५- २०२६ (सप्टें. २०२५ अखेर)
१.	संभाव्य (मार्च अखेर) लोकसंख्या (लाखांत)	१३०२	१३०२	१२७४	१२८०	१२८६	१३१२
२.	नवीन कृष्तरुग्णांचे दर एक लाख लोकसंख्यामागे वार्षिक प्रमाण	९.५५	११.१४	१५.५८	१५.५४	१५.४९	१४.१५
३.	कृष्तरुग्णांचे दर दहाहजारी प्रमाण	०.८०	०.८९	१.०३	१.१६	१.१३	०.९९
४.	नवीन कृष्तरुग्णांमध्ये मुलांचे प्रमाण	७.४१	७.५२	६.५५	६.६०	५.३४	४.३४
५.	नवीन कृष्तरुग्णांमध्ये सांसर्गिक प्रमाण	५२.३४	५४.६४	५४.२८	५१.३९	५२.४१	५९.०६
६.	नवीन कृष्तरुग्णांमध्ये दर्जा २ विकृतीचे प्रमाण	१.२९	०.९७	०.९३	०.६९	०.६५	०.९०
७.	नवीन कृष्तरुग्णांमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण	४६.७४	४६.२८	४५.८०	४५.५७	४५.१९	४४.००
८.	नवीन कृष्तरुग्णांमध्ये अनुसुचित जातीच्या कृष्तरुग्णांचे दर एक लाख लोकसंख्यामागे वार्षिक प्रमाण	११.१२	१०.८९	१८.६४	१७.५७	१७.५४	७.२९
९.	नवीन कृष्तरुग्णांमध्ये अनुसुचित जमातीच्या कृष्तरुग्णांचे दर एक लाख लोकसंख्यामागे वार्षिक प्रमाण	३१.०८	३७.००	४५.१०	४३.८१	४३.९७	१५.५५
१०.	उपचारमुक्त रुग्ण पुनर्रचनात्मक शस्त्रक्रिया	११६७६	१२७७१	१७९३३	१७८२१	२०१७१	९३०९
		१६	२६०	२३९	२१४	१८५	८२

मागील दोन ते तीन वर्षात विविध मोहीमेच्या माध्यमातून जास्तीत जास्त कुष्ठरोग प्राथमिक अवस्थेत शोधून त्यांना त्वरीत बहुविध औषधोपचार दिल्याने राज्यात विकृती कुष्ठरोगाचे प्रमाण एकपेक्षा कमी व लहान मुलांचे प्रमाणात घट झालेली आहे.

११. राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग

प्रास्ताविक :

आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण प्रसिध्दी कार्य अधिक प्रभावीपणे होण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने स्वतंत्र राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग स्थापण्याचा निर्णय घेतला, त्यानुसार महाराष्ट्र राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग, पुणे येथे स्थापन करण्यात आला.

सामान्य उद्दीष्टे :-

- १) आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण प्रसिध्दी उपक्रमाचे योग्य प्राधान्यक्रमाने नियोजन.
- २) आरोग्य खात्यांतर्गत विविध विभागाकडून राबविण्यात येणाऱ्या आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण उपक्रमाविषयी सहकार्य व समन्वय साधणे.
- ३) राज्याचे आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण बाबत धोरण ठरवून अंमलबजावणी करणे.
- ४) राज्याच्या आरोग्य शिक्षण व प्रसिध्दी बाबत उपक्रमाचे नियोजन, संयोजन करणे व दिशा देणे.
- ५) आय.ई.सी.विषयी फील्ड मध्ये कार्यरत असणाऱ्या आरोग्य कर्मचाऱ्यांना IEC पध्दती, माध्यमांचा वापर करण्यासाठी सल्लामसलत, तांत्रिक सहाय्य आणि मार्गदर्शन करणे.
- ६) राज्यातील आरोग्य सेवेच्या कार्यक्षेत्रामध्ये कार्य करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना आरोग्य शिक्षण देण्याच्या पध्दती, पध्दतीतंत्र आणि साहित्य निर्मितीबाबत शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण देणे.
- ७) आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण कार्याच्या अनुषंगाने शासनाची विविध खाती तसेच आरोग्य विभागांतर्गत सहकार्य व समन्वय निर्माण करणे.
- ८) आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण बाबतचे बाह्यसंस्थांच्या मदतीने साकारण्यात निरनिराळ्या उपक्रमांची अंमलबजावणी करणे, उदा. WHO, UNICEF

विशेष उद्दीष्टे :-

- १) विविध राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत आरोग्य शिक्षण उपक्रमाचे नियोजन करणे.
- २) विविध महिला गट आणि युवक गटासाठी आरोग्य शिक्षण उपक्रमाचे आयोजन करणे.
- ३) महाराष्ट्र आरोग्य पत्रिका या मासिकाचे प्रकाशन.
- ४) जिल्हास्तरावरील माहिती शिक्षण व संपर्क कार्यक्रमाचे सनियंत्रण.
- ५) राज्यातील आरोग्य शिक्षण व प्रकल्प व कार्यक्रमाचा आढावा.
- ६) जागतिक आरोग्य दिन, जागतिक लोकसंख्या दिन अशा विविध आरोग्य दिनानिमित्त राज्यस्तरावर तसेच जिल्हातील कार्यक्षेत्रांत स्थानिक ग्रामपंचायत, स्वयंसेवी संस्थांच्या मदतीने आरोग्य शिक्षणाविषयी फिल्म शो सारख्या उपक्रमांचे आयोजन.
- ७) विविध आरोग्य कार्यक्रमाविषयी माहिती देणारे टि.व्ही. स्पॉट, रेडीओ जिगल, वृत्तपत्र, जाहिराती तयार करून प्रसिध्दी करणे शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण करणे.
- ८) डॉ. आनंदाबाई जोशी, वंदनीय बाळासाहेब ठाकरे गौरव पुरस्कार योजनेची अंमलबजावणी करणे.

- ९) आरोग्य शिक्षण व जनजागरण मोहिमांचे व्यवस्थापन
- १०) आरोग्य शिक्षणासाठी मुद्रीत, दृकश्राव्य साधनांची निर्मिती करून कार्यक्षेत्रात पुरवठा करणे.
- ११) राज्यामध्ये जिल्हास्तरीय आयईसी कक्षामार्फत आरोग्य प्रदर्शनांचे आयोजन.

विशेष कार्यक्रम :

१. परिवर्तन IEC ब्यान : IEC मोबाईल ब्यान चा वापर करून कोवीड-१९ विषयक कार्यक्रमांच्या जनजागृतीसाठी पाठिंबा देणे. IEC ब्यान चलचित्र दाखवण्यासाठी LED असून, जनजागृतीसाठी विविध आरोग्य विषयक संदेश देखील प्रिंट करण्यात आले आहेत.

२. आरोग्य पत्रिका : राज्य आरोग्य शिक्षण संपर्क विभागातर्फे सन १९८२ मध्ये सुरु करण्यात आलेले आरोग्य शिक्षणासाठीचे मासिक.

३. महाआरोग्य संवाद वेबसाईट आणि ब्लॉग : QRcode च्या माध्यमातून ३० पेक्षा अधिक आरोग्य कार्यक्रमांची माहिती सहजरित्या जनसामान्यांपर्यंत पोहचविणे. सन २०१९ पासून UNICEF च्या सहकार्याने सुरु करण्यात आले.

४. IEC bureau तर्फे समाजमाध्यमे : Instagram, Twitter, Facebook/ Meta च्या माध्यमातून जनजागृती करणे. सन २०१९ पासून UNICEF च्या सहकार्याने सुरु करण्यात आले.

५. आरोग्य दिवसांविषयी जनजागृतीसाठी आरोग्य दिनदर्शिका : प्रतिबंधात्मक उपाय योजना याविषयी जनजागृती करण्यासाठी आरोग्य दिन साजरे करणे- सन २०१९ पासून UNICEF च्या सहकार्याने सुरु करण्यात आले.

६. महा- आरोग्य फिल्म फेस्टिवल- आरोग्य समस्यांविषयी जागरूकता वाढविण्यासाठी चित्रपट आणि सार्वजनिक संपर्क तंत्रज्ञानाद्वारे नवीन पिढीला नवीन कल्पना सादर करण्यासाठी व्यासपीठ प्रदान करून लोकसहभाग वाढवण्यासाठी आणि कला आणि हस्तकलेचा आदर वाढवण्यासाठी याची सुरुवात सन २०२२ मध्ये करण्यात आली.

७. शैक्षणिक विद्यापीठां समवेत उपक्रम- आरोग्य IEC विकसित करण्यासाठी विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांना संशोधन, सहयोग आणि योगदान देण्यासाठी नॉन-पेड फेलोशिप ऑफर केली जाते. तसेच, सामाजिक वर्तणूक बदल अभ्यासक तयार करण्यासाठी शैक्षणिक संस्थांना सहभागी होण्याचे आमंत्रण दिले गेले.

८. आदिवासी विभागात जनजागृती करण्यासाठी उपक्रम- आदिवासी विभागात आरोग्य विषयी जनजागृती घडविण्यासाठी स्थानिक भाषेत (कोरकू) IEC तयार करण्यात आली, जसे की, रुग्णालयीन प्रसूती, अनिमिया मुक्त भारत, नियमित लसीकरण, कुटुंब नियोजन, NTCP- तंबाखू नियंत्रण कार्यक्रम आणि RNTCP- TB.

९. Facebook/ Meta तर्फे संशोधन करून सादर करण्यात आलेली केस स्टडी “ MahaArogy IEC Bureau Government of Maharashtra ” ही ‘ meta global case studies ’ समाविष्ट करण्यात आली.- महाराष्ट्र शासनातर्फे कोविड १९ साठी उल्लेखनीय कामगिरी करण्यात आली असून, सादर campaign च्या माध्यमातून १७ मिलियन लोकांपर्यंत पोहचण्यात यश आले.

१०. डेटा पुनर्रचना करण्यासाठी राज्य IEC ई- वेअरहाऊस विकास उपक्रम-२५० ऑडिओ आणि व्हिडिओ फाइल्स, ३० पेक्षा अधिक आरोग्य कार्यक्रमांसाठी क्रिएटिव्ह साहित्य.

११. प्रथम श्रेणीत काम करणारे आरोग्य कर्मचारी आणि मिडीया ऑफिसर्स यांचे क्षमता बांधणीचे आणि संवाद प्रक्रिये विषयीचे करण्यासाठी जिल्हास्तरावर कार्यशाळेचे आयोजन (ऑनलाईन आणि ऑफलाईन)

सन २०२५ मध्ये राबविण्यात आलेले १६- महत्वाचे कार्यक्रम उपक्रम :-

१. ४ फेब्रुवारीपासून कर्करोग तपासणी व जनजागृती मोहीम
२. आरोग्य सेवेच्या बळकटीकरणासाठी मोबाईल व्हॅन, रुग्णवाहिकांचे उपमुख्यमंत्री एकनाथ शिंदे यांच्या हस्ते ९ फेब्रुवारी रोजी लोकार्पण.
३. जागतिक क्षयरोग दिनानिमित्त मुख्यमंत्री यांचा संदेश घेऊन प्रसारित
४. एप्रिल पुरस्कार व विविध २०२५ जागतिक आरोग्य दिनाचे औचित्य साधून महाराष्ट्र आरोग्य सन्मान आरोग्य सेवा योजनांचा शुभारंभ § वृत्तपत्र जाहिरात एप्रिल ७)
५. राज्य कुटुंब कल्याण भवन व प्रशिक्षण केंद्र इमारतीचे दि. एप्रिल रोजी उपमुख्यमंत्री अजित पवार यांच्या हस्ते व सार्वजनिक आरोग्य व कुटुंब कल्याण मंत्री प्रकाश आंबेडकर यांच्या प्रमुख उपस्थितीत भूमिपूजन ४ . ३ आपला दवाखानाचे लोकार्पण करण्यात आले. § वृत्तपत्र जाहिरात (एप्रिल ७))
६. मेळघाट या दुर्गम भागातील विशेष कोरकू भाषेत बॅनर व व्हिडिओ निर्मिती
७. आषाढी वारीनिमित्त-भक्ती विठोबाची, सेवा आरोग्याची उपक्रमांतर्गत आरोग्य सेवा. § वृत्तपत्र जाहिरात (५, ६ जुलै)
८. २२ जुलै रोजी विविध आरोग्य संस्थांचा मुंबईत लोकार्पण कार्यक्रम.
९. दि ऑगस्ट दरम्यान अवयवदान पंधरवडा १५ ते ३. § वृत्तपत्र जाहिरात ऑगस्ट ३)
१०. २ ऑक्टोबर ते १७ सप्टेंबर २०२५ स्वस्थ नारी, सशक्त परिवार राज्यस्तरीय अभियान राबविण्यात आले. या अभियानाचा मुंबईतील मुख्य उद्घाटन कार्यक्रम आणि समाजमाध्यमांद्वारे जनजागृती § वृत्तपत्र जाहिरात (१६, १७ सप्टेंबर)
११. राज्यातील ५९३ शासकीय रुग्णालयांमध्ये स्वच्छता, सुरक्षितता आणि निर्जंतुक सेवा अधिक बळकट करण्याच्या दृष्टीने सार्वजनिक आरोग्य विभागामार्फत यांत्रिक पद्धतीने वस्त्र धुलाई सेवा हा अभिनव प्रकल्प कार्यान्वित § वृत्तपत्र जाहिरात ऑक्टोबर) १५).

१२. समुदाय सहभाग उपक्रम - आरोग्य ज्ञानेश्वरी - लोकप्रिय सेलिब्रिटींच्या माध्यमातून प्रभावी आरोग्य संवाद, आरोग्य योजनांबाबत जनजागृती, संवाद, प्रश्नोत्तरे आणि भेटवस्तूंमधून भाविकांचा सक्रिय सहभाग, आयईसी (माहिती, शिक्षण व संवाद) साठी, (सेलिब्रिटी इम्पॅक्ट'चा वापर, 'पुढारी' न्यूज चॅनेलवर प्रक्षेपण.

१३. समुदाय सहभाग उपक्रम § चित्ररथ - लाखो वारकऱ्यांशी प्रभावी संवाद, मनोरंजनातून आरोग्य शिक्षण, भारुड, पोवाडा यांसारख्या पारंपरिक लोक कला प्रकारांतून सादरीकरण, वारकऱ्यांच्या भाषा व शैलीत संदेश

१४. समुदाय सहभाग उपक्रम - आशा भेटी, आशा कार्यशाळा, रॅली, प्रदर्शन, चित्रकला स्पर्धा

१५. आरोग्य मंथन आणि आरोग्यवाणी - प्रमुख उपक्रम : विविध आरोग्य विषयांवर चर्चा, माहिती व जागृती, तज्ज्ञ, आरोग्य अधिकारी आणि समाजप्रतिनिधी संवाद, आरोग्य सेवा आणि योजनांचा प्रसार, विविध आरोग्य योजना व सेवा सुविधा आजार यावर ऑडिओ संवाद.

१६. लोकसंवादातून आरोग्य संवर्धन आदी आरोग्य संवाद - प्रमुख उपक्रम - आदिवासी भाषेत साहित्य निर्मिती, ग्रामसंवाद - मासिक आरोग्य चर्चा, लोककला व डिजिटल माध्यमातून जनजागृती, आरोग्य दूत - स्थानिक स्वयंसेवक.

नियोजित उपक्रम.

१. INGO/NGO एकत्र आणणे,
२. पत्रकारांसाठी 'आरोग्य दूत' उपक्रम व सन्मान,
३. विद्यार्थ्यांसाठी 'आरोग्य दूत' उपक्रम,
४. जिल्हा/तालुका स्तरावर 'आरोग्य दूत' उपक्रम,
५. महाराष्ट्रातील सण व त्यानुसार आरोग्य शिक्षण उपक्रम
६. स्वयंसेवी संस्था पाथ, आय आय केअर फाउंडेशन, नूर हेल्थ, टीबी अलर्ट इंडिया, युनिसेफ, डब्ल्यूएचओ, एनएसएस, पीआयबी, आरओबी, एनसीसी इत्यादी सारख्या संस्थांसोबत उत्कृष्ट IEC/ BCC साठी भागीदारी
७. एमपीएच - सोशल अँड बिहेविअर चेंज कम्युनिकेशन (SBCC) अभ्यासक्रम महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ (MUHS) मार्फत सुरु करण्यासाठी मदत-युनिसेफ व आयईसी ब्युरो

महत्वाचे आरोग्य दिवस/Important Health Days-

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
१.	जानेवारी	१२ जानेवारी ३० जानेवारी ३० जानेवारी ते १३ फेब्रुवारी	राष्ट्रीय युवा दिन कृष्ठरोग निवारण दिन कृष्ठरोग निवारण दिन पंधरवाडा (स्पर्श अभियान)	National Youth Day World Leprosy Eradication Day Leprosy Eradication Fortnight (Sparsh Campaign)
२.	फेब्रुवारी	४ फेब्रुवारी १० फेब्रुवारी ११ फेब्रुवारी १२ फेब्रुवारी	जागतिक कर्करोग दिवस राष्ट्रीय जंतनाशक दिन जागतिक रुग्ण दिन व जागतिक युनानी दिन प्रजनन आरोग्य जागरुकता दिन	World Cancer Day National De-worming Day World Patient Day & World Unani Day Sexual Reproductive Health Awareness Day
३.	मार्च	८ मार्च १० मार्च १२ ते १८ मार्च १६ मार्च मार्च दुसरा गुरुवार २० मार्च २१ मार्च २२ मार्च २३ मार्च २४ मार्च	जागतिक महिला दिन व धूम्रपान विरोधी दिन गर्भधारणेतील मधुमेह जागरुकता दिवस जागतिक काचबिंदु सप्ताह गोवर लसीकरण दिन जागतिक मुत्रपिंड दिन जागतिक मौखिक आरोग्य दिन जागतिक डाऊन सिंड्रोम दिन जागतिक जल दिन जागतिक हवामान दिन जागतिक क्षयरोग दिन	International Women's Day & No Smoking Day National GDM Awareness Day World Glaucoma Week Measles Immunization Day World Kidney Day World Oral Health Day World Down Syndrome Day World Water Day World Weather Day World TB Day
४.	एप्रिल	१ ते ७ एप्रिल २ एप्रिल ७ एप्रिल १४ एप्रिल १७ एप्रिल १९ एप्रिल २२ एप्रिल २५ एप्रिल २४-३० एप्रिल	अंधत्व प्रतिबंध सप्ताह जागतिक ॲटिझम (Autism) जनजागृती दिन जागतिक आरोग्य दिन आयुष्यमान भारत - आरोग्यवर्धिणी केंद्र दिन जागतिक हेमोफिलीया दिन जागतिक यकृत दिन पृथ्वी दिन जागतिक हिक्ताप दिन जागतिक लसीकरण सप्ताह	Blindness Prevention Week World Autism Awareness Day World Health Day Ayushman Bharat - Health and Wellness Centre Day World Haemophilia Day World Liver Day Earth Day World Malaria Day World Immunization Week
५.	मे	१ मे ३ मे ५ मे	जागतिक कामगार दिन जागतिक दमा दिन जागतिक प्रसविका दिन	World Worker's Week World Asthma Day World Midwifery Day

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
	मे	८ मे मे चा दुसरा रविवार १२ मे १४ मे १५ मे १६ मे १९ मे २५ मे २८ मे २८ मे ते ८ जून ३१ मे	जागतिक रेडक्रॉस दिन व जागतिक थॅलेसेमिया दिन मातृत्व दिन जागतिक परिचारीका दिन व जागतिक दीर्घकालीन थकवा जागरूकता दिवस जागतिक उच्च रक्तदाब दिन जागतिक कुटुंब दिन राष्ट्रीय डेंग्यु दिन जागतिक फॅमिली डॉक्टर दिन जागतिक मल्टीपल स्क्लेरोसिस दिन आंतरराष्ट्रीय महिला आरोग्य दिन व मासिक पाळी स्वच्छता दिन अतिसार नियंत्रण पंधरवाडा जागतिक तंबाखु विरोधी दिन	World Red Cross Day & World Thalassaemia Day Mother's Day World Nurses Day & World Chronic Fatigue Syndrome Awareness Day World Hypertension Day World Family Day National Dengue Day World Family Doctor Day World Multiple Sclerosis Day International Women's Health Day & Menstrual Hygiene Day Intensified Diarrhoea Control Fortnight World Anti-Tobacco Day
६.	जून	१ ते ३० जून ५ जून ८ जून १० ते १६ जून १४ जून १५ जून १८ जून १९ जून २१ जून २६ जून २९ जून	हिवताप प्रतिरोध महिना / जनजागरण अभियान जागतिक पर्यावरण दिन व राष्ट्रीय फायलेरिया विरोधी दिन जागतिक ब्रेन टयुमर दिन दृष्टीदान सप्ताह जागतिक रक्तदाता दिन जागतिक वृद्ध अत्याचार विरोधी दिन ऑटिस्टिक गौरव दिन जागतिक सिकलसेल दिन आंतरराष्ट्रीय योग दिन जागतिक मादक पदार्थ विरोधी दिन राष्ट्रीय संख्याशास्त्र दिन	Malaria Prevention Month / Awareness Campaign World Environment Day & National Anti-Filaria Day World Brain Tumor Day Eye Donation Week World Donor Day World Elder Abuse Awareness Day Autistic Pride Day World Sickle cell Day International Day of Yoga International Day against Drug Abuse and illicit Trafficking National Statistics Day
७.	जुलै	१ जुलै ६ जुलै ११ जुलै २८ जुलै २९ जुलै	राष्ट्रीय डॉक्टर दिन जागतिक प्राणीजन्य रोग दिन जागतिक लोकसंख्या दिन जागतिक कावीळ दिन क्षारसंजीवनी दिन	National Doctor's Day World Zoonotic Disease Day World Population Day World Hepatitis Day ORS Day
८.	ऑगस्ट	६ ऑगस्ट १ ते ७ ऑगस्ट १० ऑगस्ट	जागतिक हिरोशिमा दिन स्तनपान सप्ताह राष्ट्रीय जंतनाशक दिन	World Hiroshima Day Breast Feeding Awareness Week National De-worming Day

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
	ऑगस्ट	१२ ते २५ ऑगस्ट १५ ऑगस्ट २० ऑगस्ट २५ ऑगस्ट ते ८ सप्टेंबर	जागतिक युवा पंधरवाडा स्वतंत्रता दिन जागतिक डायस दिन राष्ट्रीय नेत्रदान पंधरवाडा	World Youth Fortnight Independence Day World Mosquito Day National Eye Donation Fortnight
९.	सप्टेंबर	५ सप्टेंबर ८ सप्टेंबर १० सप्टेंबर १६ सप्टेंबर २१ सप्टेंबर २५ सप्टेंबर २८ सप्टेंबर २९ सप्टेंबर सप्टेंबरचा शेवटचा रविवार	पोषाहार महिना, प्रशिक्षण दिन /राष्ट्रीय शिक्षक दिन व मज्जारज्जु (पाठीचा कणा) दुखापत दिन जागतिक साक्षरता दिन जागतिक आत्महत्या प्रतिबंध दिन जागतिक ओझोन दिन व जागतिक अस्थिमज्जा दाता दिन जागतिक अल्झायमर दिन जागतिक औषधनिर्माता दिन जागतिक रेबीज दिन जागतिक हृदय दिन जागतिक कर्णबधीरता दिन	Nutrition Month, Training Day / National Teacher's Day & Spinal Cord Injury Day World Literacy Day World Suicide Prevention Day World Ozone Day & World Marrow Donor Day World Alzheimer Day World Pharmacist Day World Rabies Day World Heart Day World Day of Deaf
१०.	ऑक्टोबर	१ ऑक्टोबर २ ऑक्टोबर ऑक्टोबर महिन्याचा पहिला बुधवार ९ ऑक्टोबर १० ऑक्टोबर ११ ऑक्टोबर १२ ऑक्टोबर १३ ऑक्टोबर १५ ऑक्टोबर १६ ऑक्टोबर १७ ऑक्टोबर १८ ऑक्टोबर २० ऑक्टोबर २१ ऑक्टोबर २४ ऑक्टोबर	स्तनाचा कर्करोग जागरूकता महिना रक्तदान दिन व जेष्ठ नागरिक दिन व जागतिक शाकाहार दिन स्वच्छता दिन व राष्ट्रीय व्यसना- धीनता प्रतिरोध दिन जागतिक सेरेब्रल पाल्सी दिन जागतिक दृष्टी दिन मानसिक आरोग्य दिन आंतरराष्ट्रीय बालिका दिन जागतिक संधीवात दिन जागतिक थ्रोम्बोसिस दिन जागतिक हाताची स्वच्छता जागरूकता दिन जागतिक अन्न दिन व जागतिक बधीरीकरण दिन जागतिक आघात दिन जागतिक रजोनिवृत्ती दिन जागतिक अस्थी विदीर्णता दिन जागतिक आयोडीन न्युनता विकार नियंत्रण दिन जागतिक पोलिओ दिन	Breast Cancer Awareness Month Blood Donation Day & Senior Citizen Day & World Vegetarian Day Cleanliness Day & National Anti Drug Addiction Day World Cerebral Palsy Day World Sight Day Mental Health Day International Girl Child Day World Arthritis Day World Thrombosis Day Global Hand washing Day World Food Day & World Anesthesia Day World Trauma Day World Menopause Day World Osteoporosis Day World Iodine Deficiency Disorder Control Day World Polio Day

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
		२६ ऑक्टोबर २९ ऑक्टोबर ३० ऑक्टोबर	जागतिक स्थूलता दिन जागतिक पक्षाघात दिन जागतिक काटकसर दिन	World Obesity Day World Stroke Day World Thrift Day
११.	नोव्हेंबर	७ नोव्हेंबर १० नोव्हेंबर १२ नोव्हेंबर १३ - १९ नोव्हेंबर १४ नोव्हेंबर १७ नोव्हेंबर १९ नोव्हेंबर १५ - २१ नोव्हेंबर	राष्ट्रीय कर्करोग जागरुकता दिवस जागतिक लसीकरण दिन जागतिक न्युमोनिया दिन जागतिक प्रतिजैविके जागरुकता दिन बाल दिन व जागतिक मधुमेह दिन राष्ट्रीय अपस्मार दिन व जागतिक अपुन्या दिवसांची प्रसुती दिन जागतिक दीर्घकालीन श्वासावरोध विकार दिन व जागतिक शौचालय दिन नवजात बालक काळजी सप्ताह	National Cancer Awareness Day World Immunization Day World Pneumonia Day World Antibiotic Awareness Week Children's Day & World Diabetes Day National Epilepsy Day & World Prematurity Day World COPD Day & World Toilet Day 2015 New Born Care Week
१२.	डिसेंबर	१ डिसेंबर २ डिसेंबर ३ डिसेंबर ९ डिसेंबर ११ ते १७ डिसेंबर १२ डिसेंबर	जागतिक एड्स प्रतिबंध दिन भोपाळ दुर्घटना दिन / राष्ट्रीय प्रदूषण प्रतिबंध दिन जागतिक अपंग / दिव्यांग दिन जागतिक रुग्ण सुरक्षा दिन सिकलसेल जनजागृती सप्ताह सार्वत्रिक आरोग्य उपलब्धता दिन	World AIDS Prevention Day National Pollution Prevention Day World Handicap Day World Patient Safety Day Sickle cell Disease Awareness Week Universal Health Coverage Day

अर्थ संकल्पीय तरतुद
मुख्य लेखाशिर्ष -२२११

(Rs. in Thousand)

मागील वर्षाचा खर्च २०२४-२५	चालु वर्षाचे अनुदान २०२५-२६	सुधारित अनुदान २०२५-२६	अर्थसंकल्पीय अनुदान २०२६-२७
९४०८	८२२०	८२२०	९१००

**FINANCIAL REQUIRMENT UNDER
THE MAJOR HEAD 2210**

(Rs. in Thousand)

मागील वर्षाचा खर्च २०२४-२५	चालु वर्षाचे अनुदान २०२५-२६	सुधारित अनुदान २०२५-२६	अर्थसंकल्पीय अनुदान २०२६-२७
५८१७६७	६२२०५२	६२२०५२	६६००००

अनिवार्य अनुदान व खर्च - २०२५- २०२६

(Rs. in Thousand)

अ. क्र.	विषय	बाब	अनुदान	खर्च
१	आरोग्यविषयक शिक्षण केंद्रे	२२१०१०२६	१२२	११५
२	आरोग्य विषयक प्रसिध्दी केंद्रे	२२१०१०३५	४१	२८
३	आरोग्य सांख्यिकी जीवनविषयक आकडेवारी आणि आरोग्य विषयक महिती केंद्रे	२२१०१०८२	१४	१३

कार्यक्रमावरील अनुदान व खर्च - २०२४- २०२५

(Rs. in Lakhs)

अ. क्र.	विषय	बाब	अनुदान	खर्च
१	जाहिरात व प्रसिध्दी	२२१०१०४४	५६६६	५६६०
२	मोटार वाहने	४२०१२५३	१७	०.११
३	राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र	२२११००३१	९७	९४
४	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व ग्रामिण कुटुंब कल्याण केंद्रे यांना देण्यात आलेल्या वाहनांना पेट्रोल, तेल व वंगण पुरविणे	२२११०६१२	३	३
५	डॉ. आनंदीबाई जोशी गौरव पुरस्कार योजना	२२३५३१८६	०	०

अनिवार्य अनुदान व खर्च - २०२५- २०२६

(Rs. in Lakhs)

अ. क्र.	विषय	बाब	अनुदान	खर्च
१	आरोग्यविषयक शिक्षण केंद्रे	२२१०१०२६	१२१	१००
२	आरोग्य विषयक प्रसिध्दी केंद्रे	२२१०१०३५	७४	२६
३	आरोग्य सांख्यिकी जीवनविषयक आकडेवारी आणि आरोग्य विषयक महिती केंद्रे	२२१०१०८२	१४	१३
३	आरोग्य विषयक शिक्षण केंद्रे	२२१०१०८२	१०	९

कार्यक्रमावरील अनुदान व खर्च - २०२५- २०२६- (Upto Nov. 2025) (Rs. in Lakhs)

(Rs. in Lakhs)

अ. क्र.	विषय	बाब	अनुदान	खर्च
१	जाहिरात व प्रसिध्दी	२२१०१०४४	६००००	०
२	मोटार वाहने	४२०१२५३	२४	०
३	राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र	२२११००३१	७२	४९
४	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व ग्रामिण कुटुंब कल्याण केंद्रे यांना देण्यात आलेल्या वाहनांना पेट्रोल, तेल व वंगण पुरविणे	२२११०६१२	२७	२४
५	डॉ. आनंदीबाई जोशी गौरव पुरस्कार योजना	२२३५३१८६	७८	०

१२. राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रम

प्रस्तावना :-

भारताचा क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रम १९६२ साली क्षयरोग नियंत्रण (NTEP) कार्यक्रम या नावाने सुरु झाला. १९९७ साली या कार्यक्रम जागतिक आरोग्य संघटनेच्या (DOTS) धोरणाचा समावेश करून त्याचे नाव सुधारित राष्ट्रीय क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रम (NTEP) असे करण्यात आले.

यानंतर, औषध-प्रतिरोधक क्षयरोगावर नियंत्रण मिळवण्यासाठी DOTS-Plus/PMDT २००६ साली सुरु करण्यात आला. २०२० साली, देशातील क्षयरोग निर्मुलन कार्यक्रम (NTEP) असे ठेवण्यात आले.

कार्यक्रमातील महत्त्वपूर्ण टप्प्यांमध्ये २०१२ साली निव्वळ सुचना प्रणालीचा प्रारंभ, बेडाक्विलिनसारख्या नव्या औषधांचा वापर, तसेच सार्वजनिक-खाजणी भागीदारीला अधिक प्रोत्साहन देऊन रुग्ण नोंदणीमध्ये मोठी वाढ या गोष्टींचा समावेश आहे.

मा. प्रधानमंत्री यांच्या महत्वाकांक्षी धोरणानुसार सन-२०२५ पर्यंत भारत देश हा क्षयरोग मुक्त करण्याचे ध्येय ठरविण्यात आले आहे.

कार्यक्रमाचे उद्दिष्टे :- सन २०१५ तुलनेत.

- ८०% क्षयरोग प्रादुर्भाव (TB Incidence) प्रमाण कमी करणे
- क्षयरोग मृत्युचे प्रमाण ९०% कमी करणे.
- क्षयरोग व उपचारासाठी क्षयरुग्णांचा होणारा खर्च शुन्य % करणे.

अ.क्र.	उद्दीष्ट	२०१५ ची स्थिती	साध्य २०२४	लक्ष्य २०२५
१	८०% क्षयरोग प्रादुर्भाव (TB Incidence) प्रमाण कमी करणे.	भारत सरकारच्या अंदाजित क्षयरोग प्रादुर्भाव प्रमाण (TB Incidence) हा २०८ प्रति लाख प्रति वर्ष ठरविण्यात आला आहे.	सद्यस्थितीत निव्वळ प्रणालीनुसार क्षयरोग प्रादुर्भाव प्रमाण (TB Incidence) हा १५३ प्रति लाख प्रति वर्ष इतका आहे. (२७ टक्के ने कमी झाला आहे.)	४२ प्रति लाख लोकसंख्या
२	क्षयरोग मृत्युचे प्रमाण ९०% ने कमी करणे.	कार्यक्रमाच्या आकडेवारीनुसार प्रति लाख लोकसंख्यानुसार ४.४७% मृत्यु दर ठरविण्यात आला आहे.	प्रति लाख लोकसंख्यानुसार ३.६०% मृत्यु दर आहे. (१९ टक्के ने मृत्यु दर कमी झाला आहे.)	प्रति लाख लोकसंख्यानुसार ०.५% मृत्यु दर साध्य करणे.
३	क्षयरोग व उपचारासाठी क्षयरुग्णांचा होणारा खर्च ०% करणे.	उपलब्ध नाही	प्रत्येक रुग्णासाठी (सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्र) मोफत औषध/ पोषण आहार/(डिगीटी योजनेतून)/प्रवास भत्ता उपचारासाठी)	प्रत्येक रुग्णासाठी (सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्र) मोफत औषध/ पोषण आहार/(डिगीटी योजनेतून)/प्रवास भत्ता उपचारासाठी)

अधिकारी/कर्मचारी पदांची सध्यास्थिती :-

कार्यक्रमांतर्गत मंजूर शासकीय अधिकारी / कर्मचारी :-

अ.क्र. संस्था	मंजूर	भरलेले	रिक्त
१. संस्था	१३१८	१११३	२०५
एकूण	१३१८	१११३	२०५

सुधारीत राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रमांतर्गत करारतत्वावरील कार्यरत कर्मचारी :-

अ.क्र. संस्था	मंजूर	भरलेले	रिक्त
१.राज्य स्तरीय (पुणे)	२०	१२	८
२.एकुण एसटीडीसी पुणे	३६	२९	७
३.एकुण एसटीडीसी नागपूर	३२	२४	८
४. एकुण जिल्हा स्तरीय	२४०८	२१४९	२५९
एकूण	२४९६	२२१४	२८२

कार्यक्रमांतर्गत संस्था :-	
संस्था	संख्या
राज्य क्षयरोग प्रशिक्षण व नियंत्रण प्रशिक्षण केंद्र	...
राज्य औषधी भांडार	...
क्षयरोग रुग्णालये-	...
१. क्षयरोग धाम बुलढाणा	३
२. औंध उरो रुग्णालय, पुणे	३
३. श्री.जी. राठी क्षयरोग रुग्णालय, अमरावती,	५
४. शशीकला क्षयरोग रुग्णालय, जयसिंगपूर, जि. कोल्हापूर	
५. शिवडी (मुंबई)	
जिल्हा क्षयरोग केंद्रे	...
शहर क्षयरोग केंद्रे	...
मुंबई कार्ड निहाय	...
एकूण उपचार पथके	...
एकूण मान्यताप्राप्त सुक्ष्मदर्शक केंद्रे	...
कल्चर डी.ए.स.टी. लॅब	...
नोडल डीआरटीबी सेंटर	...
जिल्हास्तरीय डीआरटीबी सेंटर	...
ए आर टी केंद्र	...
हॅण्डहेल्ड एक्स रे मशिन	...
मोबाईल एक्स रे व्हॅन	...
सीबीनॅट मशिन	...
Truenat+मशिन	...
कार्यक्रमांतर्गत कार्यरत खाजगी संस्था (एन.जी.ओ)	...
पार्टनर ऑर्गनाइझेशन	...
मेडिकल कॉलेज (एकूण ६३)	शासकीय
	एकूण
एन.एच.एम. अंतर्गत राज्य स्तरीय पी.पी.एस.ए.	...
जिल्हा/मनपा	...

सुधारीत राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रमाची कार्यपध्दती :-

निदान :- सुधारीत राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रमांतर्गत देण्यात आलेल्या मार्गदर्शक सुचनानुसार क्षयरोगाचे निदान करण्यात येते. नविन निदान झालेल्या क्षयरुग्णांमधील औषधांची संवेदनाशीलता तपासण्याकरिता खालील चाचण्या कार्यक्रमांतर्गत करण्यात येतात.

१) सीबीनॅट व TRAVENAT

२) लाईन प्रोबअॅसे (LPA)

३) लीक्वीड/सॉलीड कल्चर

इ. राज्यात NAAI मशीनच्या उपलब्धेनुसार Upfort test सुरु करण्यात आले आहे.

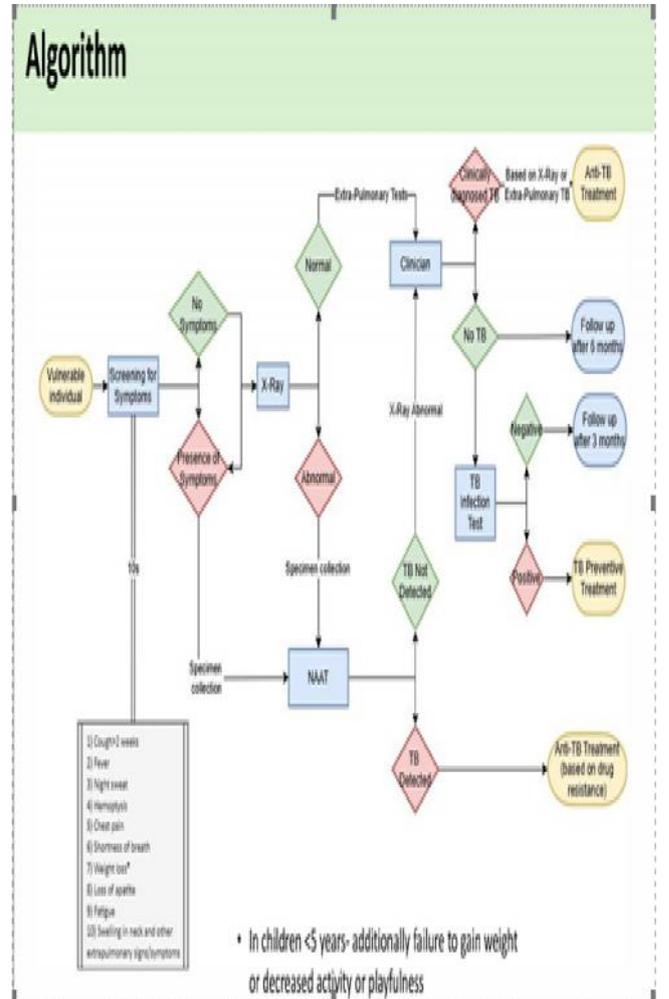
● उपचार पध्दती

राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रमांतर्गत देण्यात आलेल्या मार्गदर्शक सुचनानुसार नविन निदान झालेल्या औषधी संवेदन व औषधीविरोधी क्षयरुग्णांना उपचार देण्यात येतात.

१) कार्यक्रमांतर्गत निदान झालेल्या क्षयरुग्णांना त्यांच्या वजनानुसार उत्तम दर्जाचे क्षयविरोधी औषधी (Fix Dose Combination मध्य) उपचार पुर्ण होई पर्यंत अखंडित पुरविण्यात येतात.

२) क्षयरोग पथकामधील वैद्यकिय अधिकाऱ्यांच्या मार्फत क्षयरुग्णांचे उपचार पुर्ण होण्याकरिता सतत त्यांची देखरेख व पर्यवेक्षण करण्यात येते.

३) कार्यक्रमांतर्गत निदान झालेल्या औषधविरोधी क्षयरुग्णांना मार्गदर्शक सुचनानुसार क्षयविरोधी औषधांचे उपचार सुरु करण्यात येतात.

कार्यक्रमांतर्गत विविध योजना व उपक्रम :-

क्षयरोगावरील प्राथमिक उपचारांना दाद न देणाऱ्या (एमडीआर टीबी) रुग्णांच्या निदानासाठी राज्यात खालील ठिकाणी **Culture and DST laboratories** कार्यरत असून या ठिकाणी रोग निदानाची अद्यावत सुविधा उपलब्ध आहे. - खाजगी व शासकीय

१. जे. जे. हॉस्पिटल, मुंबई. - (शासकीय)
२. हिंदूजा हॉस्पिटल, मुंबई. - (खाजगी)
३. सुपर रेलिगेअर लॅबॉरेटरी, मुंबई. - (खाजगी)
४. महात्मा गांधी इंस्टीट्यूट ऑफ मेडीकल सायन्सेस, सेवाग्राम वर्धा. - (शासकीय)
५. मेट्रोपोलिस लॅबोरेटरी, मुंबई. - (खाजगी)
६. बी. जे. वैद्यकीय महाविद्यालय व ससून रुग्णालय, पुणे - (शासकीय)
७. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, छ. संभाजीनगर. - (शासकीय)
८. जीटीबी हॉस्पिटल, शिवडी मुंबई. - (शासकीय)
९. इन्फेक्शन लॅबोरेटरी ठाणे. - (खाजगी)
१०. सबअर्बन लॅब, मुंबई. - (खाजगी)
११. आई. आर. एल. तथा राज्य क्षयरोग नियंत्रण व प्रशिक्षण केंद्र नागपुर. - (शासकीय)
१२. आई. आर. एल. तथा राज्य क्षयरोग नियंत्रण व प्रशिक्षण केंद्र पुणे. - (शासकीय)
१३. के.इ.एम. वैद्यकीय महाविद्यालय मुंबई - (शासकीय)

अति जोखमीच्या लोकसंख्येत, क्षय रुग्णामध्ये तसेच औषधोचाराचा विचार करता राज्यात २१ ठिकाणी नोडल एम. डी. आर टीबी केंद्राची स्थापना करण्यात आलेली आहे. अशा प्रकारच्या रुग्णांना विशेषज्ञांच्या मार्गदर्शनाखाली औषधोपचार करण्यासाठी यापैकी बहुतांशी केंद्र ही वैद्यकीय महाविद्यालय, क्षयरुग्णालयाचे ठिकाणी आहेत.

NTEP प्रोग्राममधील प्रत्येक निदान झालेल्या टीबी रुग्णाची CBNAAT/Truenat मशीनवर रिफाम्पिसिन संवेदनशीलतेसाठी चाचणी केली जाते. यामुळे DRTB रुग्णाची लवकर ओळख होण्यास मदत होते. राज्यात १७० CBNAAT साइट्स आणि ६४९ Truenat साइट्स सर्व जिल्ह्यांमध्ये वाटप केल्या आहेत.

निदान झालेल्या औषध प्रतिरोधक क्षयरुग्णांना वैद्यकीय तज्ञांच्या (डीआरटीबी committee) मार्गदर्शनाखाली विविध औषधे असलेली योग्य पथ्ये सांगितली जातात.

DRTB रुग्णाची उपचार सुरु करण्यासाठी खालील २१ नोडल ड्रग रेझिस्टंट टीबी DRTB केंद्रे स्थापन करण्यात आली आहेत.

१. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, नागपूर.
२. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, अकोला.
३. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, छ. संभाजीनगर.
४. टिबी हॉस्पिटल, शिवडी, मुंबई.
५. औंध उरो रुग्णालय, पुणे
६. डॉ. वसंतराव पवार वैद्यकीय महाविद्यालय, नाशिक
७. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, लातूर
८. राजीव गांधी, वैद्यकीय महाविद्यालय, ठाणे
९. एन. के. पी. साळवे इंस्टीट्यूट ऑफ सायन्सेस, नागपूर
१०. लोकमान्य टिळक मेमोरियल मेडीकल कॉलेज, सायन हॉस्पिटल, सायन, मुंबई.
११. टोपीवाला नॅशनल मेडीकल कॉलेज बी. वाय. एल. नायर चॅरीटेबल हॉस्पिटल मुंबई सेंट्रल, मुंबई.
१२. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, मिरज सांगली
१३. के. ई. एम. रुग्णालय, मुंबई.

१४. सेंटनरी रुग्णालय, (गोवंडी) मुंबई
 १५. जे. जे. रुग्णालय, मुंबई - (प्रौढ)
 १६. सेंटनरी रुग्णालय, (कांदीवली) मुंबई
 १७. सर्वोदय हॉस्पिटल घाटकोपर, मुंबई
 १८. जी. टी. रुग्णालय, मुंबई
 १९. वाडिया रुग्णालय, मुंबई (Pediatric DRTBC)
 २०. जे. जे. रुग्णालय, मुंबई (Pediatric DRTBC)
 २१. हिंदूजा रुग्णालय, मुंबई (Partners Scheme)
- या व्यतिरिक्त खालील ४२ ठिकाणी जिल्हास्तरीय डिआरटीबी सेंटर कार्यरत आहेत. त्याठिकाणी औषधविरोधी क्षयरुग्णांना औषध उपचार देण्यात येतात.**
- १) क्षयरोग रुग्णालय अमरावती
 - २) के.जे. सोमय्य मुंबई
 - ३) जिल्हा सामान्य रुग्णालय नंदुरबार
 - ४) वैद्यकीय महाविद्यालय यवतमाळ
 - ५) जे.एन. वैद्यकीय महाविद्यालय सावंगी, वर्धा
 - ६) जिल्हा सामान्य रुग्णालय चंद्रपूर
 - ७) डी.वायपाटील मुंबई (एनजीओ)
 - ८) वैद्यकीय महाविद्यालय, जळगांव
 - ९) जिल्हा सामान्य रुग्णालय, अहमदनगर
 - १०) सी.पी.आर. वैद्यकीय महाविद्यालय, कोल्हापूर
 - ११) सामान्य रुग्णालय वाशी
 - १२) मिरा भाईंदर महानगरपालिका रुग्णालय
 - १३) वसई विरार महानगरपालिका रुग्णालय
 - १४) बेल एअर रुग्णालय, पाचगणी, सातारा (एनजीओ/पीपी)
 - १५) अर्बन हेल्थ सेंटर धारावी, मुंबई
 - १६) खार टिबी क्लिनिक, बांद्रा मुंबई
 - १७) व्ही एन देसाई रुग्णालय बांद्रा पश्चिम. मुंबई
 - १८) सा.रु. मालवाणी, मालाड, मुंबई
 - १९) कुपर हॉस्पिटल, मुंबई
 - २०) सिव्हील हॉस्पिटल, गडचिरोली
 - २१) सिव्हील हॉस्पिटल, परभणी
 - २२) शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, नांदेड
 - २३) सिव्हील हॉस्पिटल, बीड
 - २४) सिव्हील हॉस्पिटल, सिंधुदुर्ग
 - २५) सिव्हील हॉस्पिटल, धाराशिव
 - २६) सिव्हील हॉस्पिटल, जालना
 - २७) एमजीएम रायगड
 - २८) सिव्हील हॉस्पिटल, भंडारा
 - २९) शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, सोलापूर
 - ३०) बुलडाणा
 - ३१) गोंदीया
 - ३२) जिल्हा क्षयरोग केंद्र वाशिम
 - ३३) डिआर टिबी सेंटर सांगली
 - ३४) कुर्ला बेल बाजार रोड
 - ३५) डी. वाय पाटील मेडीकल कॉलेज पिंपरी
 - ३६) डी. वाय पाटील मेडीकल कॉलेज कोल्हापूर
 - ३७) रुख्मीनी हॉस्पिटल कल्याण डोंबिवली
 - ३८) सिव्हील हॉस्पिटल सांगली
 - ३९) कोल्डोंगरी डिस्पेंसरी
 - ४०) मा. जनरल हॉस्पिटल पोस्टल कॉलनी, चेंबुर
 - ४१) जवाहर मेडिकल फॉउंडेशन, एस.सी.वी एम, मेडिकल, कॉलेज, धुळे.
 - ४२) शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, धुळे.

६) कार्यक्रमांतर्गत सद्यःस्थिती व निर्देशांकनिहाय झालेले कार्य -

वर्ष	तपासलेले संशयीत क्षयरुग्ण	संशयीत रुग्ण तपासणी प्रमाण /लाख/ वर्ष	नोंदणी झालेले क्षयरुग्ण			क्षयरुग्ण नोंदणी प्रमाण/लाख/वर्ष		
			सार्वजनिक क्षेत्र	खाजगी क्षेत्र	एकुण	सार्वजनिक क्षेत्र	खाजगी क्षेत्र	एकुण
२०२०	८५७६९४	६८२	९५७६२	६४३९०	१६००७२	७६	५१	१२७
२०२१	९५४४१२	७५०	११०२१६	९००२४	२००२४०	८७	७१	१५८
२०२२	१९९८३५६	१५५२	१३२३४८	१०१५२४	२३३८७२	१०३	७९	१८२
२०२३	२६२२६४६	२०२७	१२४३८१	१०३२६५	२२७६४६	९६	८०	१७६
२०२४	३५३९९४१	२७०४	११७१४९	११३३६६	२३०५१५	८९	८७	१७६
२०२५ (माहे. सप्टे. अखेर)	३१२६६०४	३१८४	८१३६०	८२७०७	१६४०६७	८३	८५	१६८

Drugs Resistant TB- रुग्णांची माहिती

वर्ष	एकूण एम.डी.आर व आर. आर. क्षयरुग्ण (खाजगी व शासकीय)	उपचारावर आणलेले एम.डी.आर व आर. आर. क्षयरुग्ण	टक्केवारी
२०२०	८०८५	७५२५	९३ टक्के
२०२१	९६०८	९०१७	९४ टक्के
२०२२	१०३८४	९७०५	९३ टक्के
२०२३	९०२३	८२६८	९२ टक्के
२०२४	९४४६	८६२२	९१ टक्के
२०२५ सप्टें. अखेर	५७३७	५०८६	८९ टक्के

औषधोपचार पूर्ण करण्याचे प्रमाण :-

राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रमांतर्गत निदान झालेल्या सर्व क्षयरुग्णांना औषधोपचार पूर्ण करण्याचे दृष्टिने कर्मचाऱ्यांचे मार्गदर्शनाखाली /सहकार्याने मोफत औषधी दिली जाते सर्व प्रकारचे नविन क्षयरुग्ण व पुर्नउपचाराखालील क्षयरुग्ण यांचे औषधोपचार पूर्ण करण्याचे प्रमाण खालील प्रमाणे आहे.

रुग्ण नोंदणीचा कालावधी	क्षयरुग्णांचे औषधोपचार पूर्ण करण्याचे प्रमाण (डीएसटीबी) (अपेक्षित ९० टक्के पेक्षा जास्त)
२०२०	८४ टक्के
२०२१	८७ टक्के
२०२२	८७ टक्के
२०२३	८९ टक्के
२०२४ सप्टें. अखेर	८७ टक्के

● टि बी - एच आय व्ही समन्वय -

एचआयव्ही बाधीत व्यक्तीमध्ये क्षयरोग हा सर्वात लवकर होणार आणि सर्वसामान्य संधीसाधू रोग आहे. एचआयव्ही बाधीत व्यक्तीना क्षयरोग होण्याचा धोका हा एच आय व्ही नसलेल्या रुग्णापेक्षा सात ते आठ पटीने जास्त असतो.

टीबीएचआयव्ही समन्वयांतर्गत सर्व एच आय व्ही बाधित व्यक्तींमध्ये क्षयरोगाबाबत वेळीच तपासणी तसेच सर्व क्षयरुग्णांची एचआयव्ही साठी चाचणी करण्यात येते. सद्यस्थितीत क्षयरुग्णांचे एच आय व्ही चाचणीचे प्रमाण ९१ टक्के आहे.

निर्देशांक	एच आय व्हीची स्थिती माहिती असलेले क्षयरुग्ण	एच आय व्हीची बाधा झाल्याचे आढळून आलेले क्षयरुग्ण
२०२०	१४९६४६ (९५ टक्के)	५६९४ (३.८ टक्के)
२०२१	१९०६०१ (९७ टक्के)	६२०७ (३.३ टक्के)
२०२२	२२५८३१ (९८ टक्के)	६२३७ (२.८ टक्के)
२०२३	२०७३१२ (९८ टक्के)	५१४४ (२.५ टक्के)
२०२४	२१८८३९ (९७ टक्के)	४९०३ (२.२ टक्के)
२०२५ सप्टे. अखेर	१४६०४५ (९२ टक्के)	३०४४ (२.१ टक्के)

क्षयरोग प्रतिबंधात्मक औषधोपचार (केमोप्रोफिलॅक्सिस)-

मायकोबॅक्टीरियम या जीवाणुमुळे होणार क्षयरोगाचा संसर्ग रोखण्यासाठी व आधीच संक्रमित व्यक्तींमध्ये रोगाचा विकास टाळण्यासाठी, क्षयरोग केमोप्रोफिलॅक्सिस एक उपचारात्मक उपाय आहे. क्षयरुग्णांच्या कुटुंबातील व्यक्ती रुग्णाच्या सतत संपर्कात असतात. यामध्ये ५ वर्षांखालील बालकांना रोगाचा संसर्ग होण्याची शक्यता जास्त असते. तसेच ज्या व्यक्तीमध्ये क्षयरोगाची प्राथमिक लागण (जंतूसंसर्ग) झालेली आहे, मात्र प्रत्यक्षात रोग झालेला नाही अशा व्यक्तीमध्ये सततच्या संपर्कांमुळे क्षयरोग होण्याची शक्यता वाढते. यासाठी कार्यक्रमांतर्गत प्रतिबंधात्मक उपाययोजना करण्यात येत आहेत. बालकांमधील क्षयरोगाचा संसर्ग टाळण्यासाठी आयसोनियाझिडची उपचारपद्धती राबविली जात आहेत. ड्रग रेजिस्टन्ट क्षय रुग्णांच्या संपर्कात येणाऱ्यासाठी ६ महिन्यांसाठी Tab. Levofloxain देण्यात येते.

वर्ष	एकुण क्षयरुग्ण	टि.पी.टि. करीता पात्र क्षयरुग्ण (<5)	एकुण ५ वर्षांखालील टि.पी.टि. दिलेली बालके (<5)	एकुण ५ वर्षांखालील टि.पी.टि. दिलेल्या बालकांची टक्केवारी (<5)	टि.पी.टि. करीता पात्र क्षयरुग्ण (<5)	एकुण ५ वर्षांखालील टि.पी.टि. दिलेली बालके (<5)	एकुण ५ वर्षांखालील टि.पी.टि. दिलेल्या बालकांची टक्केवारी (<5)
२०२०	१५६७२७	२६८७३	१७६८०	६६ टक्के	-	-	-
२०२१	१८५०१८	१८४०४	७९६९	४३ टक्के	-	-	-
२०२२	१३३०३५	२६५०४	१५६९०	५९ टक्के	४२२४४२	७७७९६	१८ टक्के
२०२३	१२४२८३	२२४४२	१५६४८	७० टक्के	३४३७८३	१४३२९७	४२ टक्के
२०२४	१२२११८	२३५०७	१५१९३	६५ टक्के	३२६७५१	६०९३१	५० टक्के
२०२५ (माहे सप्टे. अखेर)	७६८७४	१४३३४	८३३२	५८ टक्के	१९५७६७	६०९३१	३१ टक्के

क्षयरुग्णातील मधुमेहाची स्थिती :- मधुमेहावरील नियंत्रण खराब होण्यासाठी संक्रमण ओळखले जाते आणि क्षयरोग देखील त्याला अपवाद नाही. क्षयरोगामुळे ग्लूकोज असहिष्णूता उद्भवू शकते आणि रुग्णांना मधुमेह इन्सूलिनच्या कमतरतेमुळे ग्रस्त होऊ शकतात, क्षयरोगाच्या उपचारासाठी वापरल्या जाणाऱ्या औषधे देखील मधुमेह असलेल्या रुग्णांमध्ये ग्लाइसेमिक नियंत्रण बिघडू शकतात.

वर्ष	एकुण क्षयरुग्ण	क्षयरुग्णातील मधुमेहाची स्थिती माहिती असलेले रुग्ण	टक्केवारी
२०२०	१५६७२७	१४३२९४	९१ टक्के
२०२१	१९६८१५	१८३६२०	९३ टक्के
२०२२	२२९६५६	२२१९६१	९७ टक्के
२०२३	२१०७०८	२०५१४५	९७ टक्के
२०२४	२२६३५०	२१५१७९	९५ टक्के
(२०२५ सप्टे. पर्यंत)	१५८०६९	१४०४२३	८९ टक्के

● पोषण पुर्नवसन केंद्रात दाखल झालेल्या बालकांची क्षयरोगासाठी तपासणी :- (NRC)

शासन निर्णय दिनांक ३ ऑक्टो. २०१६ व २६ ऑक्टो. २०१६ नुसार पोषण पुर्नवसन केंद्रात दाखल झालेल्या बालकांची क्षयरोगासाठी तपासणी करण्याच्या सुचना दिलेल्या आहेत. सदर तपासणी माहे जुलै २०१६ पासून त्यावेळच्या ३५ केंद्रात करण्यात येत असून सद्यस्थितीत असलेल्या ४३ केंद्रांमधून ही तपासणी करण्यात येते.

विवरण	पोषण पुर्नवसन केंद्रात दाखल झालेल्या बालकांची संख्या	पैकी क्षयरोगासाठी तपासलेल्या बालकांची संख्या	पैकी क्षयरोगाचे निदान झालेल्या व औषधोपचारास सुरु केलेल्या बालकांची संख्या
२०२०	२९५६	२७७८ (९४ टक्के)	१५
२०२१	४०७६	३७३३ (९२ टक्के)	१३
२०२२	५८२६	५३११ (९१ टक्के)	२३
२०२३	५९१८	४९२१ (८३ टक्के)	११
२०२४	५९९७	५४१८ (९० टक्के)	८
२०२५ (सप्टें. आखेर)	४००२	३६६६ (९२ टक्के)	६

● यु. डी. एस. टी. (Universal DST).

शासकीय तसेच खाजगी क्षेत्रांतर्गत निदान झालेल्या सर्व क्षयरुग्णाची Rifampicin या औषधाची प्रतिकारशक्ति निश्चित करण्यासाठी GeneXpert (CBNAAT) द्वारे तपासणी करणे अवश्यक आहे.

वर्ष	शासकीय क्षेत्र			खाजगी क्षेत्र			एकूण		
	एकूण नोंदणी झालेले क्षयरुग्ण	क्षयरुग्णांमध्ये रिफामायसीन प्रतिरोध स्थितीविषयीची माहिती	टक्के	एकूण नोंदणी झालेले क्षयरुग्ण	क्षयरुग्णांमध्ये रिफामायसीन प्रतिरोध स्थितीविषयीची माहिती	टक्के	एकूण नोंदणी झालेले क्षयरुग्ण	क्षयरुग्णांमध्ये रिफामायसीन प्रतिरोध स्थितीविषयीची माहिती	टक्के
२०२०	१०३६६१	८७३१६	८४	५३०६६	३४१७४	६४	१५६७२७	१२१४९०	७८
२०२१	१२६७३७	१०५५८१	८३	७००७८	४६८३२	६७	१९६८१५	१५२४१३	७७
२०२२	१५२३०४	१०८७१८	७१	७७३५२	४०८८२	५३	२२९६५६	१४९६००	६५
२०२३	१३६६२४	९६८५३	७१	७४७४५	४२३९८	५७	२११३६९	१३९२५१	६६
२०२४	-	-	-	-	-	-	९०२००	७४११४	९२
२०२४	६३१२७	५२७०६	८४	४६४८३	३४९९५	७५	१०९६१०	८७७०१	८०
२०२५ (ऑक्टो. पर्यंत)	४४३६४	३८०८०	८६	३५५५८	२७१५६	७६	७९९२२	६५२३६	८२

● डी. बी. टी. अंतर्गत लाभ

क्षयरोग निदान झालेल्या सर्व रुग्णांना उपचार सुरु असे पर्यंत निव्वक्षय पोषण योजने अंतर्गत दि. १ एप्रिल २०१८ पासून दर महा रु. ५००/- चा लाभ क्षयरुग्णाच्या खात्यावर जमा करण्यात येत होता. आता, दि. १ नोव्हेंबर २०२४ पासून सुधारीत दराने प्रति महिना रु. १०००/- चा लाभ क्षयरुग्णाच्या खात्यावर देण्यात येत आहे.

वर्ष	पात्र लाभार्थी	बँक खाते अद्ययावत केलेले लाभार्थी	डीबीटी द्वारे लाभ दिलेले लाभार्थी	डीबीटी द्वारे लाभ दिलेल्या लाभार्थ्यांची टक्केवारी
२०२०	१५८६०८	११५६७२	९८८१९	६२ %
२०२१	१९९७८७	१४२५५०	९९६९४	७४ %
२०२२	२३४६०९	१७७९३३	१५५४२९	६६ %
२०२३	२०७१९६	१७०६०५	१५२८६९	७४ %
२०२४	२२९३६१	१७०२००	१६०३९५	७६%
२०२५ (सप्टें. अखेर)	१५७८९८	११५२४०	६०४३४	३८%

● सक्रीय क्षयरुग्ण शोध मोहिम -(ACF).

जोखमीच्या जिल्ह्यांचा कृती योजनेचा भाग म्हणून, पोहचण्यास अवघड/जोखीमग्रस्त भागात/ लोकसंख्येत सक्रीय क्षयरुग्ण शोध मोहिम खालील प्रमाणे तीन टप्प्यात राबविण्याचा निर्णय केंद्रीय क्षयरोग विभागाने घेतला आहे.

वरील मोहिमेमध्ये झालेल्या कार्यपुर्तीचा अहवाल

वर्ष	विवरण	सर्वेक्षणासाठी निश्चित केलेली लोकसंख्या	प्रत्यक्ष सर्वेक्षण केलेली लोकसंख्या	एकुण शोधलेले संशयित क्षयरुग्ण	एकुण निघन झालेले क्षयरुग्ण	उपचाराखाली आणलेले संशयित क्षयरुग्ण
२०२० (१६ ते २३ मार्च)	टप्पा क्र. १	५१०३३१३	४३०६२८६ (८४ टक्के)	१७२३२ (०.४ टक्के)	३७६ (२.२ टक्के)	३६१ (९६ टक्के)
२०२० (१ डिसे. ते ३१ जाने.)	टप्पा क्र. २	८५७९१९७१	८१२२३६५६ (९५ टक्के)	३३३१६१ (०.४ टक्के)	१२८२३ (३.८ टक्के)	१२६३८ (९९ टक्के)
२०२१ (१ फेब्र. २१ ते ३० एप्रि. २१)	टप्पा क्र. १	५५३९४५६९	४५७१८८५४ (८५ टक्के)	६०९०० (०.१ टक्के)	४०५७ (६.७ टक्के)	४०२२ (९९ टक्के)
२०२२ (१ जुलै ते ३० सप्टें. २२)	टप्पा क्र. २	८१९६१४०१	७१२९१२७९ (८७ टक्के)	१९५३९५ (०.३ टक्के)	१०८८८४ (६.० टक्के)	१०८५७ (१०० टक्के)
२०२१ १५ ते २५ नोव्हें. २१.)	टप्पा क्र. २ ACF	१७२८४५३५	१६१६००५३ (९४ टक्के)	२१७००७ (१.३ टक्के)	५२३५ (२.४ टक्के)	५१२६ (९८ टक्के)
२०२२ १३ ते ३० सप्टें. २३.)	टप्पा क्र. १ ACF	८६६२५२३०	७८९३८०७९ (९१ टक्के)	३८८७९८ (०.५ टक्के)	८१२५ (२.१ टक्के)	८१०९ (१०० टक्के)
२०२३ ८ ते २१ मार्च. २३.)	टप्पा क्र. १ ACF	१२८६७५३६	१२७७०३०५ (९९ टक्के)	१२९७७९ (१.० टक्के)	२७११ (२.१ टक्के)	२७०६ (१०० टक्के)
२०२३ ३ ते १३ मार्च. २३.)	टप्पा क्र. २ ACF	१२६९४०७१	१३०१३९१४ (१०३ टक्के)	१६६२५५ (१.२८ टक्के)	३३४७ (२.० टक्के)	३३३७ (१०० टक्के)
२०२३ २० नोव्हें. ते २० डिसे.)	टप्पा क्र. १ ACF	८६६२८२४१	७८९९६८९० (९१.२ टक्के)	२१८२०६ (०.२८ टक्के)	२९१४ (१.३ टक्के)	२९०१ (१०० टक्के)
२०२४ (२३ डिसें. २४ ते ३ जाने. २५)	टप्पा क्र. १	१३०९२२४४	१३३०३४८७ (१०१.६ टक्के)	१७९३५१ (१.३५ टक्के)	२३७८ (१.३ टक्के)	२३७४ (१.०० टक्के)
२०२५ (१० मार्च ते २२ मार्च २५)	टप्पा क्र. १	१३०९२२३६	१४५३४४१२ (१११.० टक्के)	१७६४६१ (१.२९ टक्के)	२२३४ (१.२७ टक्के)	२२१३ (९९ टक्के)

* उपरोक्त मोहिमेच्या अहवालामध्ये जीत प्रकल्प यांच्या सर्व्हेचे कामकाज दिले आहे.

● क्षयरोग रुग्णालये :- महाराष्ट्र एकूण ५ क्षयरोग रुग्णालये असून त्यांची कामगिरी खालीलप्रमाणे -

अ. क्र.	जिल्ह्याचे नांव	टि. बी. रुग्णालयाचे नाव	एकूण बेड संख्या	वर्ष २०२३		वर्ष २०२४		वर्ष २०२५ (माहे ऑगस्ट-२४ अखेर)	
				एकूण बाह्य रुग्ण संख्या	एकूण आंतररुग्ण संख्या	एकूण बाह्य रुग्ण संख्या	एकूण आंतररुग्ण संख्या	एकूण बाह्य रुग्ण संख्या	एकूण आंतररुग्ण संख्या
१	बुलढाणा	टि. बी. सॅनिटोरिअम, बुलढाणा	१००	१९२७	१०६१	२०९०	६४५	२६८	६५
२	पुणे	औघ उरो रुग्णालय, पुणे	१२०	४९५६	१४६०	५१२३	१३१८	४१९	८५
३	अमरावती	जी. जी. राठी टि. बी. रुग्णालय, अमरावती	५०	३४९०	११०३	४१७०	११६५	३९३	९३
४	कोल्हापूर	शशिकला टि. बी. रुग्णालय, जयसिंगपूर, कोल्हापूर.	२०	१५७८	५३	१७४७	५३	१३३	०८
५	मुंबई (शिवडी)	शिवडी रुग्णालय, मुंबई	१०२४	१८३८०	४१३०	१५६७५	४३५४	१६१४	३४४
		एकूण राज्य	१२९१	३०३३१	७८०७	२८८०५	७५३५	२८२७	५९५

टीबी Free Sub - National Certification :-

भारत सरकारच्या महत्वाकांक्षी उद्दीष्टानुसार २०२५ पर्यंत क्षयरोगमुक्त भारत करण्याचे धोरण एसडीजी उद्दीष्टांच्या ५ वर्ष आधी करणे प्रस्तावित आहे. त्यानुसार नवीन क्षयरुग्ण प्रमाण ८० टक्के कमी करण्याचे महत्वाकांक्षी लक्ष्य ठेवण्यात आलेले आहे. व त्यानुसार जागतिक आरोग्य संघटनेच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय स्तरावरून मोठ्या प्रमाणात सदर टीबी **Free Sub - National Certification** प्रक्रिया राबविली जाते. सदर प्रतिष्ठित प्रक्रियेमध्ये सन २०२०-२१ मध्ये महाराष्ट्रास देशात सर्वाधिक ९ पदके प्राप्त झाली त्यामध्ये २ रौप्य व ७ कांस्य पदके आहेत.

पुरस्कार/स्थिती	जिल्ह्यासाठी आर्थिक पुरस्कार (रु.)	राज्य/केंद्रशासित प्रदेशासाठी आर्थिक पुरस्कार (रु.)	गैर मौद्रिक पुरस्कार
कांस्य	२,००,०००	२५,००,०००	राष्ट्रीय स्तरावर पदक आणि सत्कार
रजात	३,००,०००	५०,००,०००	
सुवर्ण	५,००,०००	७५,००,०००	
टीबी मुक्त जिल्हा	१०,००,०००	१,००,००,०००	राष्ट्रीय स्तरावर पदक आणि सत्कार

एन. टी. ई. पी. जिह्यांना २०२०-२१ मध्ये प्राप्त पुरस्कार (फेरी १)

अ. क्र.	जिल्हे	पुरस्कार
१	कोल्हापूर	रजत
२	परेल	रजत
३	सिंधुदुर्ग	कांस्य
४	रतनागिरी	कांस्य
५	सातारा	कांस्य
६	नाशिक	कांस्य
७	घाटकोपर	कांस्य
८	प्रभादेवी	कांस्य
९	ग्रॅन्ट रोड	कांस्य

एन. टी. ई. पी. जिह्यांना २०२१-२२ मध्ये प्राप्त पुरस्कार (फेरी २)

अ. क्र.	जिल्हे	पुरस्कार
१	अहिल्यानगर मनपा	सुवर्ण
२	अहिल्यानगर ग्रामिण	सुवर्ण
३	अकोला ग्रामिण	रजत
४	अकोला मनपा	रजत
५	बीड	कांस्य

एन. टी. ई. पी. जिह्यांना २०२२-२३ मध्ये प्राप्त पुरस्कार (फेरी ३)

अ. क्र.	जिल्हे	पुरस्कार
१	सांगली	कांस्य

आर्थिक माहिती :- राज्य तरतूद व खर्च

सन २०२५-२२६ (१० ऑक्टो.२०२५ अखेर)

(रक्कम लाखात)

मुख्य लेखा शिर्ष	मंजूर अनुदान	प्राप्त अनुदान	खर्च	टक्के
२२१००१९१	११८५१६६	५९६१.९४	५६६१.२५	९५
२२१००६७४	५४४३१	३१६.०५	२४२.७८	७७
२२१०५२०१	१५७६६३	७५६.०६	६७३.९२	८९
२२१०५२३७	४८८०३	२३३.१६	१६७.५८	७२
२२१०००६६५	११६७४२४	६२४१.१५	५७५२.९४	९२
२२१००६४७	१७७७८	९९.०३	६३.९	६५
२२१००००७	१२५४८८	९८३.०७	७०९.४३	७२
एकुण	२७५६७५३	१४५९०.४६	१३२७१-८०	९१

राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रम (एनएचएम अंतर्गत खर्चाचा अहवाल):- सन २०२३-२४ ऑक्टोबर अखेर

वर्ष	मंजूर पीआयपी	खर्च	टक्केवारी
२०१७-१८	७६२१.४२	६२५७.१२	८२.१०%
२०१८-१९	१२४१५.२५	९२४५.१८	७४.४७%
२०१९-२०	१७१५३.४२	१०२६३.४९	५९.८३%
२०२०-२१	१४००३.७२	११९८७.९१	८५.६१%
२०२१-२२	२३४२८.९७	१०२८७.८३	४३.९१%
२०२२-२३	२२०३५.०३	१८९२६.१४	८५.८९%
२०२३-२४	२४६४५.३०	१८०५१.४०	७३.२४%
२०२४-२५	२४६६२.७०	१९००३.७०	७७.०५%
2025-26 (सप्टें. अखेर)	२४९५७.९१	४८३०.७३	१९.३६%

इतर कार्यक्रम :-

प्रधानमंत्री टि.बी. मुक्त भारत अभियान :-

कार्यक्रमांतर्गत प्रधानमंत्री टिबी मुक्त भारत अभियान राज्यत राबविण्याखत येत आहे. सदर उपक्रमांतर्गत २६,३९१ निवक्षय मित्रांची नोंदणी करण्यात आली असून त्यापैकी १६,८७६ निवक्षय मित्रांनी पोषण आहार देण्यासाठी संमती दिलेली आहे. तसेच १,०९,३७४ क्षयरुग्णांनी पोषण आहार घेण्याकरिता संमती दर्शवली असून त्यांना आतापर्यंत ४,३१,५०५ फुड बास्केट दिनांक १ ऑक्टोबर २०२५ पर्यंत.

बीसीजी लसीकरण :-

केंद्रीय क्षयरोग विभाग, आरोग्य व कुटूंब कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार यांच्याकडील मार्गदर्शक सुचनेनुसार राज्यातील निवडक ४० एनटीईपी जिल्ह्यांमध्ये १८ वर्षावरील पात्र व्यक्तींना दिनांक ०३ सप्टेंबर २०२४ पासून बीसीजी लसीची एक अतिरिक्त मात्रा ही देण्यात येत आहे. सदर उपक्रमांतर्गत दिनांक १८ मार्च २०२५ अखेर १८ वर्षावरील १५, ८३, १४१ इतक्या पात्र व्यक्तींना बीसीजी लसीची एक अतिरिक्त मात्रा ही देण्यात आली आहे.

टी.बी. मुक्त पंचायत :-

राज्यात केंद्रीय क्षयरोग विभाग, आरोग्य व कुटूंब कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार यांच्याकडील मार्गदर्शक सुचनेनुसार टिबी मुक्त पंचायत अभियानही राबविण्यात येत आहे. सदर अभियानांतर्गत सन २०२३ मध्ये राज्यतील एकूण ग्रामपंचायतीपैकी २२५१ ग्राम पंचायती टीबी मुक्त करण्यात राज्य यशस्वी झालेले आहे. सन २०२४ अखेर राज्यातील एकूण ग्रामपंचायती पैकी ७४०२ ग्रामपंचायती टीबी मुक्त होणार झालेला आहे असा दावा केंद्रीय क्षयरोग विभाग नवी दिल्ली यांना सादर केला आहे. सदर ग्राम पंचायतींना महात्मा गांधीजींचा कास्य रंगाचा पुतळा व प्रमाणपत्र देवून जिल्हाधिकाऱ्यांचे हस्त गौरविण्यात येत आहे.

Cy-TB चाचणी :-

सुप्त अवस्थेतील क्षयरोग संसर्ग (Latent TB infection) असलेल्या व्यक्तींना क्षय रोगाचे कोणतीही लक्षणे दिसत नाहीत. अशा व्यक्तींना Latent TB करिता शोध घेण्यासाठी Cy-TB हि नवीन चाचणी (हातावर त्वचेखाली इंजेक्शनद्वारे) विकसित करण्यात आलेली आहे. केंद्रीय क्षयरोग विभागाद्वारे राज्यास १,३९,२०० Cy-TB टेस्ट प्राप्त झाल्या असून त्याद्वारे क्षयरुग्णाच्या घरातील व्यक्तींमध्ये क्षयरोगाची लागण झाली आहे काय याबाबत चाचणी करण्यात येईल. यामध्ये लागण झालेल्या व्यक्तींना प्रतिबंधात्मक उपचार देण्यात येतील. ३१ ऑगस्ट २०२५ च्या अहवालानुसार Cy-TB चे एकूण १,४४,९६७ संपर्क तपासले गेले त्यापैकी ८,७७७ संपर्कांना लागण झाल्याचे आढळले होते व त्या सर्वांना टी.पी.टी. देण्यात आले आहे.

टी.बी. मुक्त भारत अभियान :- राज्यतील सव जिल्ह्यांमध्ये क्षयरोग मुक्त भारत अभियान राबविण्यासाठी केंद्र सरकारकडून मिळालेल्या सूचनांनुसार, ७ डिसेंबर २०२४ पासून, २,१९,३०,१४१ अति जोखीम असलेल्या व्यक्तींचे मॅपिंग करण्यात आले आहे. त्यापैकी ३७, ४४, ६९१ जणांची तपासणी करण्यात आली आहे., ज्यामुळे १,६८,२५७ क्षयरोग रुग्णांचे निदान झाले आहे.

१३. राष्ट्रीय आयोडिन न्यूनता विकार नियंत्रण कार्यक्रम

भारत सरकारने सन १९९२ मध्ये "राष्ट्रीय गलगंड नियंत्रण कार्यक्रमाचे" नाव बदलून "राष्ट्रीय आयोडिन न्यूनता विकार" नियंत्रण कार्यक्रम असे केलेले आहे. आयोडिनचा उपयोग शरीरातील थॉयराईड हारमोन्स तयार करण्यासाठी आवश्यक आहे.

रोजच्या आहारात आयोडिनची गरज :-

खाण्यामध्ये साधारणपणे १५० मायक्रोग्रॅम आयोडिनची आवश्यकता असते. आयोडिन हे नैसर्गिकरीत्या पाणी, मासे, समुद्रातील खनिज प्रदार्थ, अन्न यातून उपलब्ध होत असते उंच सखल व डोंगराळ भागात आयोडिनचे प्रमाण अत्यंत कमी असते.

आयोडिन अभावी होणारे आजार :-

गलगंड, क्रेटीनिझम, मुकबधीरपणा, शरीराची वाढ खुंटणे, यासारख्या व्याधी संभवतात. गर्भधारणेनंतर मातेच्या शरीरात आयोडिन पुरेसे नसेल तर त्याचा गंभिर परिणाम मातेच्या शरीरावर होतो. त्यामुळे गर्भपात, मेलेले मुल जन्मास येणे, बालकांच्या मेंदुची वाढ न होणे.

ध्येय :

१. संपूर्ण देशात आयोडिन न्यूनता विकाराचे प्रमाण (prevalence Rate) ५% पेक्षा कमी करणे.

२. आयोडीनयुक्त मिठाचा १००% वापर करणे.

उद्दिष्टे :

१. आयोडिनच्या कमतरतेमुळे होणाऱ्या विकारांच्या प्रमाणांचे मूल्यांकन करण्यासाठी सर्वेक्षण करणे.

२. साध्या मीठाऐवजी आयोडीनयुक्त मिठाचा पुरवठा करणे.

३. आयोडीनच्या कमतरतेमुळे होणाऱ्या विकारांचे प्रमाण आणि आयोडीनयुक्त मिठाच्या प्रभावाचे मूल्यांकन करण्यासाठी दर ५ वर्षांनी पुन्हा सर्वेक्षण करणे.

४. आयोडीनयुक्त मीठ आणि युरीन मधील आयोडीनचे प्रमाण तपासण्यासाठी Laboratory Monitorong करणे.

५. राष्ट्रीय आयोडीन न्यूनता विकार नियंत्रण कार्यक्रमांमधील उद्दिष्टाबाबत आरोग्य शिक्षण व सामाजिक जनजागृती करणे.

सर्वेक्षण पथक :-

केंद्र शासनाच्या धोरणानुसार संपूर्ण राज्यात सर्व जिल्ह्यात प्राथमिक सर्वेक्षण पूर्ण करण्यात आलेले आहे. राज्यात ५ वर्षांनी पुनःसर्वेक्षण करण्यात आलेले आहे. महाराष्ट्र सरकारने आपल्या खर्चातून ६ सर्वेक्षण पथके नागपूर, औरंगाबाद, कोल्हापूर, नाशिक, पुणे, अमरावती येथे स्थापन करण्यात आलेली आहेत.

सर्वेक्षण पथकांची कामे :-

१) प्राथमिक सर्वेक्षण आणि पुनः सर्वेक्षण करणे.

२) आयोडिनयुक्त मीठ बापराबाबत महत्व पटवून सांगणे.

नियोजित प्राथमिक आरोग्य केंद्र व ग्रामीण रुग्णालयांची कामे :-

१) नियमित भेटीमध्ये संशोधित गलगंडग्रस्त रुग्णांना भेटी देणे.

२) फिल्ड टेस्ट किटस द्वारे आयोडिन तपासणी करणे.

३) सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळामार्फत मीठ नमुने लघवी नमुने तपासणे.

४) आरोग्य शिक्षण.

राज्यात राष्ट्रीय आयोडीन न्यूनता विकार नियंत्रण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी प्रभावी पणे सुरु आहे. तसेच राज्यात २१ गलगंड प्रादुर्भावित जिल्हे आहेत.

१) अहिल्यानगर २) अकोला ३) चंद्रपूर ४) कोल्हापूर ५) नांदेड ६) परभणी ७) पुणे ८) रायगड ९) सिंधुदुर्ग १०) सोलापूर ११) सांगली १२) भंडारा १३) धुळे १४) छ. संभाजीनगर १५) बुलढाणा १६) जालना १७) सातारा १८) ठाणे १९) वर्धा २०) अमरावती २१) रत्नागिरी.

हया २१ जिल्ह्यात उपाययोजना म्हणून तेथील स्थानिक व्यक्तीच्या रोजच्या आहारामध्ये साध्या मिठाऐवजी आयोडिनयुक्त मिठाचा वापर केल्यास ह्या रोगाचा प्रतिबंध होऊ शकतो. याबाबत जनजागृती तसेच अन्न व औषध प्रशासनामार्फत साधे मिठ विकण्यावर बंदी घालण्यात आलेली आहे. तसेच या जिल्ह्यामध्ये आयोडिन युक्त मिठाचा वापर करणे बाबत सामाजिक जनजागृती करणे. मीठ व युरीन मधील आयोडिनचे प्रमाण तपासण्यासाठी Laboratory Monitoring करणे.

सर्व जिल्ह्यांचे प्राथमिक सर्वेक्षण पूर्ण झालेले आहे. त्यामुळे यापुढे केवळ पुनःसर्वेक्षण आवश्यक आहे.

सन २०२४ -२५ या वर्षात जालना, बीड, वर्धा, गडचिरोली, यवतमाळ, बुलढाणा या सहा जिल्ह्यांमध्ये गलगंड सर्वेक्षण पुनःसर्वेक्षण करण्यात आले.

Sr. No.	District	Prevalence Rate
१	जालना	०.०
२	बीड	०.९६
३	वर्धा	०.०३
४	गडचिरोली	०.०५
५	यवतमाळ	०.००७
६	बुलढाणा	०.००१

सन २०२५-२६ या आर्थिक वर्षात खालील ६ जिल्ह्यात सर्वेक्षण - पुनःसर्वेक्षण करण्याचे प्रस्तावित केलेले आहे.

१. जालना, २. बीड, ३. वर्धा, ४. गडचिरोली, ५. यवतमाळ, ६. बुलढाणा.

तसेच २१ ऑक्टोबर २०२५ रोजी जागतिक आयोडीन न्यूनता विकार नियंत्रण दिवस (Global Iodine Deficiency Disorder Prevention Day) साजरा करण्यात येणार आहे.

तसेच प्राचार्य आरोग्य व कुटुंब कल्याण प्रशिक्षण केंद्र, जिल्हा शल्य चिकित्सक, जिल्हा आरोग्य अधिकारी यांनी त्यांचे स्तरावर ग्रामिण व शहरी भागात आयोडीन न्यूनता विकार व आयोडीनयुक्त मिठाचा वापर या विषयावर आरोग्य शिक्षण व सामाजिक जनजागृती केली.

सन २०२५-२६ या वर्षासाठी केंद्र शासनाने रुपये ११७.०१ लक्ष ची तरतूद प्रस्तावित केलेली आहे व राज्य शासनाने अर्थसंकल्पात रुपये ८१.७१ लक्ष नियतव्यय दर्शविलेला आहे.

तक्ता क्रमांक २

महाराष्ट्र राज्यातील जिल्हा निहाय प्राप्त मीठ नमुनेतील आयोडिनचे प्रमाण तपासणी तक्ता .

अ. क्र	जिल्हा	सन २०२४-२५ प्रत्यक्षात तपासणी मीठ नमुने	सन २०२२५-२६ मध्ये तपासणी केलेले मीठ नमुने सप्टेंबर २०२४ अखेर	सन २०२५-२६ अखेर तपासणी करण्यात येणारे मीठ नमुने	सन २०२६-२७ मध्ये तपासणी करण्यात येणारे मीठ नमुने
१	२	३	४	५	६
I अकोला मंडळ					
१	अकोला	४०८	२७३	३२७	६००
२	अमरावती	७५	११६	४८४	६००
३	बुलढाणा	१७०२	८२४	६००	६००
४	वाशिम	८३३	५८१	१९	६००
५	यवतमाळ	११९२	४३५	१६५	६००
II छ. संभाजीनगर मंडळ					
६	छ. संभाजीनगर	७६२	४०९	१९१	६००
७	हिंगोली	७५५	४३८	१६२	६००
८	जालना	१३८४	६८४	६००	६००
९	परभणी	१०८१	६५८	६००	६००
III कोल्हापूर मंडळ					
१०	कोल्हापूर	२४१	८३	५१७	६००
११	सांगली	३१९	२७०	३३०	६००
१२	रत्नागिरी	१२४३	५३५	६५	६००
१३	सिंधुदुर्ग	५८०	३१८	२८२	६००
IV लातूर मंडळ					
१४	लातूर	४६१	४४३	१५७	६००
१५	बीड	१९६१	७०१	६००	६००
१६	नांदेड	२३०	२९५	३०५	६००
१७	धाराशिव	११७९	७५२	६००	६००
V नाशिक मंडळ					
१८	नाशिक	१९	१५१	४४९	६००
१९	अहिल्यानगर	१२६६	१०६२	६००	६००
२०	धुळे	४२७	१५८	४४२	६००
२१	जळगांव	३२४	६९४	६००	६००
२२	नंदुरबार	१६७३	९२३	६००	६००

१	२	३	४	५	६
V	नागपूर मंडळ				
२३	नागपूर	२७५९	१३५७	६००	६००
२४	भंडारा	५८६	५३९	६१	६००
२५	चंद्रपूर	६६९	६०२	६००	६००
२६	गडचिरोली	१५०२	८३४	६००	६००
२७	गोंदिया	११९	३४७	२५३	६००
२८	वर्धा	१३०९	८३१	६००	६००
VII	पुणे मंडळ				
२९	पुणे	१२२९	९४९	६००	६००
३०	सोलापूर	२	१०५	४९५	६००
३१	सातारा	१२३६	६४४	६००	६००
VII	ठाणे मंडळ				
१	ठाणे	१२०१	६४२	६००	६००
२	रायगड	६२०	४८५	११५	६००
३	पालघर	३४२	१३५	४६५	६००
	एकूण	२९६८९	१८२७३	१४८८४	२१०००

वर्ष	एकूण तपासलेले लघवी नमुने	तपासणी अहवाल			
		१०.०० MCG पेक्षाजास्त	५.० ते ९.९ MCG	२.० ते ४.९ MCG	२.० MCG पेक्षाकमी
२०२४-२५	३१०९	२९१०	१३३	४१	२५
२०२५-२६ (Sept. - Ending)	८७८	८४२	१८	१२	०६

खर्च अहवाल					
वर्ष	२०२४-२५			२०२५-२६ (सप्टेंबर अखेर)	
(GOI) Grandt) PIP	अनुदान	खर्च		अनुदान	खर्च
	१५६.९७	८९.७४		११७.०१	०५.८७
State Government (BDS)					
अ. क्र.	बाब	मंजूर अनुदान	एकूण खर्च	मंजूर अनुदान	एकूण खर्च
१	१ वेतन	७१.४५	६१.५०	८०.००	४७.६४
२	११ देशातर्गत प्रवास खर्च	०.६०	०.२४	०.६०	०.००
३	१३ कार्यालयीन खर्च	०.६०	०.०७	०.६०	०.००
	२१ पुरवठा व सामुग्री	०.००	०.००	०.००	०.००
४	२६ जाहिरात व प्रसिध्दी	३.५०	१.३९	३.५०	०.२०
५	५० इतर	०.५०	०.००	०.०१	०.००
	एकूण	७६.६५	६३.२२	८४.७१	४७.६४

१४. शुश्रूषा विभाग, आरोग्य सेवा आयुक्तालय, मुंबई.

१) प्रस्तावना :-

सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या अंतर्गत आरोग्य सेवा आयुक्तालयाच्या नियंत्रणाखालील राज्य शुश्रूषा कक्ष उपसंचालक आरोग्य सेवा (शुश्रूषा) यांचे विभागांतर्गत परिचारीका प्रशिक्षण संस्था व राज्यस्तरीय परिचारीका संवर्गांतर्गत अधिसेविका, सहा. अधिसेविका, सा. आ. परि. निर्देशिका, सा. आ. परिचारिका, पाठ्यनिर्देशिका, बाल रुग्णतज्ञ परिचारीका व मनोरुग्ण तज्ञ परिचारीका, यांची आस्थापना कार्यरत आहे. उपसंचालक, परिमंडळे यांचे स्तरावरून आधिपरिचारका व परिसेविका या पदांची आस्थापना कार्यरत आहे व जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा परिषद यांचे स्तरावरून एएनएम व एलएचव्ही या पदांची आस्थापना हाताळण्यात येते. या दोन्ही कार्यालयांना त्यांचेकडील परिचारीकांच्या आस्थापनेसंदर्भात या कार्यालयातून मार्गदर्शन करण्यात येते.

२) उद्देश व उद्दिष्टे :-

१) विभागांतर्गत कार्यरत सर्व परिचारीका संवर्गाचे आस्थापना विषयक सर्व सेवा विषयक बाबी हाताळणे.

२) सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत कार्यरत नर्सिंग संवर्गाची कार्यक्षमता वाढविणे.

३) शासन मान्य परिचारिका संघटनांच्या मागण्यावर कार्यवाही करून तोडगा काढणे व परिचारिकांच्या जास्तीत जास्त अडचणी सोडविणेसमस्या/

४) विभागांतर्गत कार्यरत परिचर्या प्रशिक्षण विद्यालय, महाविद्यालय व विशेष नर्सिंग पदविका (Specialized Diploma) संस्थांना भेटी देणे.

५) स्टेट नोडल सेंटर, बिएससी महाविद्यालये, (SMIT) अशा नवीन संस्था कार्यान्वित करणे व जीएनएम प्रशिक्षण संस्थांचे बळकटीकरण करणे.

६) शुश्रूषा संवर्गाची कार्यक्षमता व गुणवत्ता स्तर वाढविणेकरिता प्रशिक्षण आयोजित करणे.

७) विविध सेवांतर्गत प्रशिक्षण व उच्च शिक्षणाच्या सहाय्याने परिचारीकांची कार्यक्षमता वाढविणे व परिचारिकांचे ज्ञान कौशल्य वाढविणे बीएससी, एमएससी, पी.बी.बी.एससी. पीएचएन., पेडीयाट्रीक, सायक्रोट्रीक व एलएचव्ही या प्रशिक्षणासाठी प्रोत्साहन देणे.

८) समाजाभिमुख आरोग्य सेवा देणे तसेच वेगवेगळ्या आजाराचा प्रतिबंध व उपलब्ध आरोग्य सेवाबाबत जनजागृती करणे.-

९) परिचर्या व्यवसायाशी निगडित केंद्रशासनाच्या व राज्य शासनाच्या शैक्षणिक योजना व कार्यक्रम रागविणे.

१०) परिचर्या शिक्षण संस्थांचे निरीक्षण करून भारतीय परिचर्या परिषदेच्या मानकानुसार शैक्षणिक कार्यक्रम राबविण्याबाबत निरीक्षण करून मार्गदर्शन करणे आणि परिचर्या प्रशिक्षणाचा दर्जा उंचाविणे.

११) विभागीय स्किल लॅबना भेटी देणे व त्या मार्फत कार्यरत प्रशिक्षणाची पाहणी करणे.

१२) माता व बालकांना उच्च दर्जाची व आदरयुक्त आरोग्य सेवा SMTI मार्फत देणेकरिता नर्स प्रॅक्टिशनर व नर्स मिडवायफरी शैक्षणिक कार्यक्रम सुरु करणे.

१३) नर्सिंग शिक्षणाचा दर्जा वाढविण्या करिता उत्तम शैक्षणिक कार्यपध्दती (Best Nursing Practices)

१४) परिचर्या संवर्गाशी निगडित न्यायालयीन प्रकरणव माहिती अधिकार बाबतचे प्रकरणे हाताळणे. राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत कार्यरत परिचारीका संवर्गाच्या आस्थापनाविषयक मार्गदर्शन करणे.

३) अंमलबजावणी पध्दती :-

विभागांतर्गत उपसंचालक आरोग्य सेवा परिमंडळे, जिल्हा शल्य चिकित्सक, जिल्हा आरोग्य अधिकारी, यांचे मार्फत वेळोवेळी बैठका, भेटी देऊन अंमलबजावणी व आरोग्य सेवा देणेबाबत समुपदेशन करणे, उत्तम सेवा देणे बाबत योजना आखणे तसेच केंद्र व राज्य शासनांच्या मार्गदर्शक सूचनांची अंमलबजावणी करणे.

४) आरोग्य सेवा आयुक्तालय यांच्या अधिपत्याखाली कार्यरत परिचारीका प्रशिक्षण संस्था गोषवारा

अ. क्र.	परिचर्या प्रशिक्षण संस्थेचे नाव	एकुण संख्या	प्रतिवर्षी विद्यार्थी
१.	बी.एस.सी. नर्सिंग	०४	१७०
२.	ए. एन. एम.	३५	१४००
३.	जी. एन. एम.	२४	९६०
४.	एल. एच. व्ही.	३२	६४०+६४०=१२८०
५	सार्वजनिक आरोग्य परिचारीका	०१	३०
६.	डिप्लोमा इन सायक्रोट्रीक नर्सिंग	०२	४०
७.	डिप्लोमा इन पेडीयाट्रीक नर्सिंग	०१	२०
८.	डिप्लोमा इन ऑन्कोलॉजी नर्सिंग	०१	२०
एकुण -		१००	३९२०

जिल्हानिहाय कार्यरत परिचर्या प्रशिक्षण संस्था :-

अ. क्र	परिमंडळ.	जिल्हा	एएनएम	जीएनएम	एलएचव्ही	पीएचएन	डीपीएन	ऑन्कोलॉजी	पेडीयाट्रीक	बीएससी नर्सिंग
१.	ठाणे	मुंबई (कामा रु.)	१	०	१	०	०	-	-	-
२.	वि.सा.रु.	ठाणे	१	१	१	०	१	-	-	-
३.	जिल्हा रु.	रायगड	१	१	१	०	०	-	-	-
४.	जिल्हा रु.	पालघर	०	०	०	०	०	-	-	-
		एकुण	३	२	३	०	१	१	-	-
५.	पुणे	जि. रु. पुणे	१	०	१	०	१	-	-	-
६.		जि. रु. सातारा	१	१	१	०	०	-	-	-
		एकुण	२	१	२	०	१	-	-	-
७.	कोल्हापुर	जि. रु. सिंधुदुर्ग	१	१	१	०	०	-	-	-
८.		जि. रु. रत्नागिरी	१	१	१	०	०	-	-	-
९.		जि. रु. कोल्हापुर	१	०	१	०	०	-	-	-
१०.		जि. रु. सांगली	०	०	०	०	०	-	-	-
११.		इं.सा.रु. इचलकरंजी जि. कोल्हापुर	०	१	०	०	०	-	-	१
		एकुण	३	३	३	०	०	-	-	१
१२.	नाशिक	जि. रु. नाशिक	१	१	१	०	०	-	-	-
१३.		जि. रु. धुळे	१	०	१	०	०	-	-	-
१४.		जि. रु. जळगांव	१	१	१	०	०	-	-	-
१५.		जि. रु. अहिल्यानगर	१	१	१	०	०	-	-	-
		जि. रु. नंदुरबार	१	१	१	०	०	-	-	-
		सा. रु. मालेगाव (जि. नाशिक)	१	१	०	०	०	-	-	-
		एकुण	६	५	५	०	०	-	-	१
१६.	छ. संभाजीनगर	जि. रु. छ. संभाजीनगर	१	०	१	०	०	-	-	-
१७.		जि. रु. जालना	१	१	१	०	०	-	-	१
१८.		जि. रु. परभणी	१	१	१	०	०	-	-	-
१९.		जि. रु. हिंगोली	१	१	१	०	०	-	-	-
		एकुण	४	३	४	०	०	-	-	१
२०.	लातूर	ग्रा. रु. बाभळगाव/लातूर	१	०	१	०	०	-	-	-
२१.		जि. रु. बीड	२	१	१	०	०	१	-	-
२२.		स्त्री.रु.लो. सा. अंबाजोगाई जि. बीड	१	१	१	०	०	-	-	-
२३.		जि. रु. नांदेड	१	१	१	०	०	-	-	-
२४.		जि. रु. धाराशिव	१	१	१	०	०	-	-	-
		एकुण	५	३	५	०	०	१	-	-
२५.	अकोला	जि. रु. अकोला	१	०	१	०	०	-	-	-
२६.		जि. रु. वाशिम	१	१	१	०	०	-	-	-
२७.		जि. रु. अमरावती	१	२	१	०	०	-	-	-
२८.		स्त्री. रु. अमरावती	१	२	१	०	०	-	-	-
२९.		जि. रु. बुलढाणा	१	०	१	०	०	-	-	-
३०.		जि. रु. यवतमाळ/उपजि. पुसद	२	०	१	०	०	-	-	-
		एकुण	६	३	५	०	०	-	-	-

अ. क्र	परिमंडळ.	जिल्हा	एएनएम	जीएनएम	एलएचव्ही	पीएचएन	डीपीएन	ऑन्कोलॉजी	पेडीयाट्रीक	बीएस्सी नर्सिंग
३१.	नागपूर	डागा.स्त्री.रु. नागपूर	१	०	१	०	०	-	-	-
३२.		जि. रु. चंद्रपूर	१	१	१	०	०	-	-	-
३३.		जि. रु. भंडारा	१	१	१	०	०	-	-	-
३४.		जि. रु. गडचिरोली	१	१	१	०	०	-	-	-
३५.		जि. रु. गोंदिया	१	१	१	०	०	-	-	-
३६.		जि. रु. वर्धा	१	०	१	०	०	-	-	-
३७.		सा.आ.शुश्रुषा विद्यालय, नागपूर	१	०	१	०	०	-	-	-
		एकूण	६	४	६	१	२	१	१	४
		एकूण	३५	२४	३२	१	२	१	१	४

टिप :- आरोग्य सेवा आयुक्तालय यांच्या अधिपत्याखालील कार्यरत प्रशिक्षण संख्याची विद्यार्थी प्रवेश क्षमता

- १) सर्व ए.एन. एम. ३५ प्रशिक्षण संस्थेची प्रवेश क्षमता ४० प्रमाणे १४०० आहे.
- २) जी. एन. एम. २४ प्रशिक्षण संस्थांची प्रवेश क्षमता ४० प्रमाणे ९६० आहे.
- ३) एल एच व्ही ३२ प्रशिक्षण संस्थाची प्रवेश क्षमता (६ महिने कालावधी) या प्रमाणे ६४० आहे. वर्षातून दोन तुकडी याप्रमाणे १२८० आहे.
- ४) पीएचएन १ प्रशिक्षण संस्थांची प्रवेश क्षमता ही ३०/ प्रतिवर्षी (एकुण-३०)
- ५) डी पी एन २ प्रशिक्षण संस्थेची प्रवेश क्षमता ही २० प्रमाणे ४० आहे.
- ६) ऑन्कोलॉजी -१ :- प्रवेश क्षमता ही २०/प्रतीवर्षी (एकुण-२०)
- ७) पेडीआट्रीक -१ :- प्रवेश क्षमता ही २०/प्रतीवर्षी (एकुण-२०)
- ८) बी.एस्सी. नर्सिंग -०४ :- प्रवेश क्षमतेनुसार (एकुण-१७०)

३) सार्वजनिक आरोग्य विभागातर्गत परिचारीकांची संवर्गाची माहिती :-

अ.क्र.	संवर्ग	मंजूर	भरलेली	रिक्त
१.	अधिसेविका वर्ग -३	३७	२९	८
२.	सहाय्यक अधिसेविका	१७९	१४०	९
३.	पाठ्यनिर्देशिका / शुश्रूषा अधिकारी चिकित्सालयीन निर्देशिका	४२८	१९३	२३५
४.	सार्वजनिक आरोग्य परिचारीका निर्देशिका	११	०	११
५.	सार्वजनिक आरोग्य परिचारीका	२७१	२३४	३७
६.	मनोरुग्ण तज्ञ परिचारीका	१६८	८८	८०
७.	बालरुग्ण तज्ञ परिचारीका	१९९	८५	११४
एकुण -		१२९३	७६९	५२४

५) राज्य शुश्रूषा कक्षातर्गत विविध योजना व उपक्रम :-

अ) सध्या कार्यरत नर्सिंग स्कूल विषयक कार्यवाही :-

● सार्वजनिक आरोग्य विभाग, महाराष्ट्र राज्य अंतर्गत आरोग्य सेवा आयुक्तालय अधिनस्त सर्व परिचर्ष शिक्षणाची प्रवेश प्रक्रिया राबविणे.

● नर्सिंग विद्यालय/महाविद्यालयाचे नियमित निरीक्षण व देखरेख करणे.

● परिचर्या विद्यालय/महाविद्यालय, शिक्षक, विद्यार्थी, विद्यावेतन, वस्तीगृह व इतर अडचणीबाबत मार्गदर्शन करणे.

● नर्सिंग स्कूलला भेटी देऊन शैक्षणिक कार्यक्रमाची गुणवत्ता वाढविण्याकरीता शिक्षकांची कार्यक्षमता वाढविणे.

● नवीन नर्सिंग सुरु करणेपुरवणी/पदनिर्मिती/ मागणीवस्थावाहन व्य/बांधकाम/करीता अनुदान मंजूर करणे.

● राष्ट्रीय आरोग्य अभियाना अंतर्गत नर्सिंग स्कूलसाठी अनुदानाच्या (PIP) खर्चाबाबत व उपयोगिता प्रमाणपत्राबाबत मार्गदर्शन करणे व त्याच्या नियमोचित खर्चाबाबत मार्गदर्शन करणे.

● नर्सिंग अध्यापकिय संवर्गाचे आस्थापनाविषयक बाबी, सेवा प्रवेश नियम तयार करणे, कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या, बदली, उच्चशिक्षण, समावेशन, न्यायालयीन प्रकरणे, लोकायुक्त प्रकरणे, माहिती अधिकार व इतर सेवाविषयक बाबीवर कार्यवाही करणे.

● नर्सिंग शैक्षणिक संवर्गाचे सेवा प्रवेश नियम तयार करणे व जुने सेवा प्रवेश नियम सुधारीत करणे.

- सेवांतर्गत उच्च शिक्षणाकरीता प्रोत्साहित करणे, अध्ययन रजा मंजूर करणे व पीएचडी नर्सिंग करीता परवानगी देणे.

- विविध नर्सिंग स्कुल आणि रुग्णालयाद्वारे राष्ट्रीय नर्सिंग परिषद, कार्यशाळा, सेमिनार आणि स्टाफ डेव्हलपमेन्ट प्रोग्रॅमचे आयोजन करणे.

- भारतीय परिचर्या परिषद (INC), महाराष्ट्र परिचर्या परिषद, महाराष्ट्र राज्य शुश्रूषा व परावैद्यक शिक्षण मंडळ व केंद्र शासनाच्या सहयोगाने व मार्गदर्शक सुचनांनुसार परिचर्या शैक्षणिक कार्यक्रम राबविणे.

- नर्सिंग शिक्षणांशी संबंधित न्यायालयीन प्रकरणे, माहिती अधिकार, लोकआयुक्त प्रकरणे हाताळणे

- नर्सिंग शिक्षणाशी संबंधित राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण राबविणे.

- राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत नर्सिंग स्कुलसाठी अनुदानाच्या खर्चाबाबत व उपयोगिता प्रमाणपत्राबाबत मार्गदर्शक करणे व त्याच्या नियमोचित खर्चाबाबत मार्गदर्शन करणे.

नर्सिंग सेवा (Service)विषयक कार्यवाही

- राज्य परिचर्या संवर्ग, अधिसेविका, सहाय्यक अधिसेविका, पाठयनिर्देशिका, सार्वजनिक आरोग्य परिचारिका, निर्देशिका, मनोरुग्ण तज्ञ परिचारिका, बालरुग्ण तज्ञ परिचारिका, सार्वजनिक आरोग्य परिचारीका यांची सेवा जेष्ठता सुची व पदोन्नती करणे.

- नर्सिंग संवर्गाच्या आस्थापनाविषयक बाबी, सेवा प्रवेश नियम तयार करणे, कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या, प्रशासकीय व विनंती बदली, उच्चशिक्षण, समावेशन, न्यायालयीन प्रकरणे, लोकायुक्त प्रकरणे, माहिती अधिकार व इतर सेवाविषयक बाबीवर कार्यवाही करणे.

- राष्ट्रीय प्लोरेन्स नाईटिंगेल पुरस्काराकरीता राज्यातील नर्सिंग संवर्गातील कर्मचाऱ्यांची निवड करणे

- विविध परिचारीका संघटनांच्या मागण्यांवर कार्यवाही करून तोडगा काढणे व परिचारीकांच्या जास्तीत जास्त अडचणी/समस्या सोडविण्यासाठी दर तीन महिन्यांनी संघटनांच्या पदाधिकाऱ्यांशी बैठका घेणे व आवश्यक कार्यवाही करणे.

- सेवांतर्गत विविध प्रशिक्षणांचे आयोजन करणे.

- विभागांतर्गत कार्यरत विविध रुग्णालयांना भेटी देऊन नर्सिंग संवर्गातील कर्मचाऱ्यांशी चर्चा करणे अडीअडचणी जाणून व त्या सोडविणे.

विभागीय स्कील लॅबना भेटी देऊन प्रशिक्षणाबाबत माहिती घेऊन त्यावर देखरेख ठेवणे.

- परिचर्या संवर्गाचे ज्ञान व कौशल्य वाढविण्याकरिता कार्यशाळा आयोजित करणे.

सन २०२४-२५ वर्षात महत्वपूर्ण निर्णय व उल्लेखनिय कामगिरी :

१) सन २०२५ मध्ये एकूण ९६ परिचारीकांना उच्चशिक्षणाकरीता अध्ययन रजेसह पाठविण्यात आले.

२) सातारा, नाशिक व सिंधुदुर्ग जीएनएम नर्सिंग स्कुलचे बेसिक बीएस्सी नर्सिंग कॉलेज मध्ये श्रेणीवर्धन करण्याबाबत वैद्यकीय शिक्षण विभाग शासन निर्णय दि. ५/६/२०२५ नुसार मान्यता मिळालेली असून शैक्षणिक वर्ष २०२५-२६ मध्ये बीएस्सी नर्सिंग अभ्यासक्रम सुरु करण्यात आलेला आहे.

३) विभागांतर्गत सार्वजनिक आरोग्य परिचारिका (सन-२०२३) सहाय्यक अधिसेविका गडविरोली (सन-२०२४ व एएनएम प्राथमिकआरोग्य केंद्र, काठोरा जि. जळगाव ७२०२५) (सन २०२५) मध्ये यांना राष्ट्रीय फ्लोरेन्स नाईटिंगेल पुरस्कार प्राप्त झालेला आहे. तसेच कोल्हापूर येथे दि. १२/०५/२०२५ रोजी एकूण परिचारिकांना राज्यस्तरीय फ्लोरेन्स नाईटिंगेल पुरस्कारमा मा. आरोग्य मंत्री महाराष्ट्र राज्य यांच्या हस्ते प्रदान करण्यात आला आहे.

४) नॅशनल नोडल सेंटर वर्धा येथे परिचर्या प्रशिक्षण केंद्रातील शिक्षकांना ६ आठवड्यांचे pre-service शुश्रूषा सेवांच्या बळकटीकरणाकरीता प्रशिक्षण देण्यात येते.

५) बंधपत्रित अधिपरिचारीका कांच्या दि. १६/०४/२०२५ दि. २८/०६/२०१९ पर्यंतच्या परिचारीकांच्या सेवा सेवा नियमित करण्याबाबत नवीन सेवाप्रवेश नियम शासनास दि. १९/०१/२०२४ रोजी सादर करण्यात आले.

६) माता व बालकांना आदरयुक्त उच्च दर्जाची सेवा देण्याकरीता राज्यामध्ये कस्तुरबा नर्सिंग कॉलेज, वर्धा येथे प्रथम बॅच NPME (Nurse Practitioner in Midwifery Education) ची प्रथम बॅच व द्वितीय तुकडीचे प्रशिक्षण पूर्ण झाले आहे व तृतीय तुकडीचे प्रशिक्षण चालू आहे.

७) तसेच SMIT (State Midwifery Training institute) जि. स्त्री, रु. अकोला, नागपुर व नाशिक येथे कार्यान्वित करण्यात आले.

८) परिचर्या संघटनेच्या प्रतिनिधीसोबत बैठका घेण्यात आल्या व समस्यांबाबत चर्चा करून रास्त मागण्यांबाबत कार्यवाही करण्यात आली.

९) दि. ०१/०१/२०२४ व दि. ०१/०१/२०२५ ची अंतिम सेवाज्येष्ठता यादी संकेतस्थळावर प्रसिध्द करण्यात आली त्यानंर राज्यस्तरिय संवर्गाची) पदोन्नती प्रक्रिया कार्यवाही सुरु आहे.

१०) शुश्रूषा संवर्गातील शैक्षणिक पदांचे सेवा प्रवेश नियम तयार करून शासनास सादर करण्यात आले.

११) राज्यातील आरोग्य सेवा आयुक्तालयाच्या अधिनस्त शैक्षणिक व नर्सिंग सेवा सर्व प्रवर्गांचे सुधारित कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या (Job Chart) पुर्ण करण्यात आले.

१२) शैक्षणिक वर्ष २०२५-२६ करीता सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत एएनएम, प्रवेश प्रक्रिया संस्थास्तरावर व बीएस्सी नर्सिंग, जीएनएम, डीपीएन, व पीएचएन यांची प्रवेश प्रक्रिया राज्य सामाईक प्रवेश परीक्षेद्वारे घेण्यात येत आहे. तसेच नविन पोस्ट बेसिक डिप्लोमा इन ऑन्कोलॉजी नर्सिंग व पोस्ट बेसिक डिप्लोमा इन पेडीयाट्रीक नर्सिंग अभ्यासक्रमाची प्रवेश प्रक्रिया राबविण्याची कार्यवाही सुरु आहे.

सन २०२५ वर्षात महत्त्वपूर्ण निर्णय व उल्लेखनिय कामगिरी :

— देशामध्ये व राज्यामध्ये कर्करोगाचे प्रमाण वाढलेले असून राष्ट्रीय कर्करोग निर्मुलन कार्यक्रमांतर्गत कर्करोग रुग्णांना विशेष सेवा पुरविण्याकरीता कर्करोग तज्ञ परिचारीका निर्माण करण्याकरीता परिचर्या प्रशिक्षण विद्यालय कामा व आल्ब्लेस रुग्णालय मुंबई येथे पोस्ट बेसिक डिप्लोमा इन ऑन्कोलॉजी नर्सिंग अभ्यासक्रम सुरु करण्यास मान्यता मिळालेली आहे.

• बालकांना दर्जेदार आरोग्य सेवा पुरविण्याकरीता व बालमृत्युचे प्रमाण कमी करण्याकरीता बालरुग्ण तज्ञ परिचारीका निर्माण करण्याकरीता शासकिय परिचर्या महाविद्यालय, जिल्हा रुग्णालय, बीड येथे पोस्ट बेसिक डिप्लोमा इन पेडीयाट्रीक नर्सिंग अभ्यासक्रम सुरु करण्यास मान्यता मिळालेली आहे.

• उपसंचालक (शुश्रूषा) व सहायक संचालक (शुश्रूषा) यांनी राऊंड टेबल कॉन्फरन्स Indian Institute of Health, Gandhinagar, Gujarat येथे Maharashtra State Midwifery Initiative या विषयाचे सादरीकरण केले.

• अधिसेविका व सहायक अधिसेविका संवर्गाकरीता आरोग्य भवन मुंबई येथे “Nursing Leadership in Quality Patient Care in Health Facilities” आरोग्य संस्थामध्ये गुणवत्तापूर्वक रुग्ण सेवेकरीता नर्सिंग नेतृत्व या विषयावर दि.१२/४/२०२५ रोजी कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली.

• राज्य प्रसुतीशास्त्र कृती दल बैठक दि.२९/१/२०२५ रोजी आयोजित करण्यात आली.

• इंदिरा गांधी सामान्य रुग्णालय, इचलकरंजी येथे जीएनएम अभ्यासक्रम सुरु करण्यात आला आहे.

• सातारा, नाशिक व सिंधुदुर्ग जीएनएम नर्सिंग स्कूलचे बेसिक बीएस्सी नर्सिंग कॉलेज मध्ये श्रेणीवर्धन करण्याबाबत वैद्यकिय शिक्षण विभाग शासन निर्णय दि.५/६/२०२५ नुसार अभ्यासक्रम सुरु करण्यात आला आहे.

• “Mental Health Care Act 2017- Strengthening Mental Health System through legal safe guard and ethical care with nursing compassion” या विषयावर महाराष्ट्र नर्सिंग परिषद यांच्या मान्यतेने दिनांक २७ जून २०२५ रोजी नर्सिंग संवर्गाकरीता कॉलेजऑफ सायकियाट्रीक नर्सिंग, प्रादेशिक मनोरुग्णालय ठाणे यांच्या सहयोगाने Continue Professional Development (CPD) चे आयोजन करण्यात आले.

• सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत १००० प्रदेशनिहाय परिचारीकांना क्रिटिकल केअर, एनआयसीयू, लेबर रुम आणि ऑपरेशन थिएटर प्रशिक्षण देण्यासाठी आयएमएएसटी इन्स्टिट्यूट ऑफ मेडिकल) सोबत सामंजस्य (अॅड मिनिमल अॅक्सेस सर्जरी ट्रेनिंग करार करण्यात आलेला असून आतापर्यंत ३०० हून अधिक परिचारीकांना प्रशिक्षणाचा फायदा झालेला आहे.

• दि. १८ सप्टेंबर २०२५ रोजी कॉलेज ऑफ सायकियाट्रिक नर्सिंग, प्रादेशिक मनोरुग्णालय, पुणे आणि महाराष्ट्र नर्सिंग कौन्सिल यांच्या सहकार्याने “मानसिक आरोग्य कार्यक्रम: जागरुकतेपासून कृतीपर्यंत - सर्वासाढह मानसिक आरोग्य” या विषयावर निरंतर व्यावसायिक विकास कार्यक्रम (Continue professional Development) अंतर्गत आयोजन करण्यात आले.

• दि. २४ मे २०२५ रोजी नर्सिंग कॉलेज, जिल्हा रुग्णालय, हिंगोली आणि महाराष्ट्र नर्सिंग कौन्सिल यांच्या सहकार्याने “स्तनाचा कर्करोग प्रतिबंध” या विषयावर निरंतर व्यावसायिक विकास कार्यक्रम (Continue professional Development) अंतर्गत आयोजन करण्यात आले.

• शासकीय नर्सिंग कॉलेज जिल्हा रुग्णालय, नाशिक आणि महाराष्ट्र नर्सिंग कौन्सिल यांच्या सहकार्याने दि.१४ आणि १५ ऑक्टोबर २०२५ रोजी “बीएससी नर्सिंग अभ्यासक्रमाची प्रभावी अंमलबजावणी” या विषयावर वेबिनार मालिका आयोजित करण्यात आली.

• दि. २८ ऑक्टोबर २०२५ रोजी नर्सिंग कॉलेज, जिल्हा रुग्णालय, नांदेड आणि महाराष्ट्र नर्सिंग कौन्सिल यांच्या सहकार्याने “सक्षम आरोग्य कर्मचारी वर्ग विकसित करण्यासाठी नर्सिंग शिक्षकांना सक्षम करणे” या विषयावर व्यावसायिक विकास (सीपीडी) कार्यक्रम करण्यात आलेला आहे.

प्रस्तावित नविन नर्सिंग महाविद्यालये:

● जिल्हा रुग्णालय, बीड येथे मेडियाट्रीक नर्सिंग (वर्ष १) कालावधीचा शैक्षणिक अभ्यासक्रम सुरु करण्याचा प्रस्ताव शासनास सादर करण्यात आला.

● पोस्ट बेसिक डिप्लोमा इन ऑन्कोलॉजी नर्सिंग कामा व आल्ब्लेस रुग्णालय येथे टाटा कॅन्सर रुग्णालय यांच्या संलग्नतेने सुरु करण्याचा प्रस्ताव शासनास सादर करण्यात आला.

● एमएस्सी सायकेयाट्रीक प्रशिक्षण प्रादेशिक मनोरुग्णालय, ठाणे येथे सुरु करण्याबाबतचा प्रस्ताव शासनास सादर करण्यात आला.

● जीएनएम आणि एएनएम नर्सिंग विद्यालय जिल्हा रुग्णालय, पालघर येथे सुरु करण्यात बाबतचा प्रस्ताव शासनास सादर केला. तसेच महाराष्ट्र राज्य शुश्रूषा व परावैद्यक शिक्षण मंडळ मुंबई यांचे मार्फत निरीक्षण करण्यात आले.

● नर्स प्रकटीशनर मिडवायफरी अभ्यासक्रम जिल्हा स्त्री रुग्णालय अकोला, नागपूर व नाशिक येथे कार्यान्वित करण्याबाबत प्रस्ताव शासनास करण्यात आला तसेच महाराष्ट्र राज्य शुश्रूषा व परावैद्यक शिक्षण मंडळ मुंबई यांचे मार्फत निरीक्षण करण्यात आले. वैद्यकीय शिक्षण विभागाचा शासन निर्णय प्राप्त झाल्यानंतर अभ्यासक्रम सुरु करण्यात येईल.

● बीएस्सी नर्सिंग अभ्यासक्रम परिचर्या प्रशिक्षणक महाविद्यालय, बाभळगांव जि. लातूर येथे प्रस्तावित

● बीएस्सी नर्सिंग अभ्यासक्रम जिल्हा रुग्णालय, ठाणे येथे प्रस्तावित

१५. साथरोग नियंत्रण कार्यक्रम

१) प्रस्तावना :- जलजन्य आजार -

जलजन्य आजारांचे दैनंदिन स्वरूपातील संनियंत्रणाचे महत्वपूर्ण कार्य साथरोग नियंत्रण कार्यक्रमांमार्फत केले जाते. साथरोग रुग्णसंख्येत एखाद्या ठिकाणी ठराविक वेळेत अचानक वाढ झाल्यास त्याला साथरोग उद्रेक म्हणतात. आपल्याला आढळणाऱ्या दैनंदिन रुग्णांमध्ये प्रामुख्याने ताप, अतिसार, खोकला इत्यादि लक्षणांचे रुग्ण जास्त प्रमाणात असतात. ही लक्षणे असणारे बरेचसे रोग संसर्गजन्य असतात साथरोग आजाराबाबत रुग्ण संख्या मर्यादित राहिल व पर्यायाने मृत्यु टाळता येईल यादृष्टीने विशेष प्रयत्न केले जातात. यासाठी गावभेटीमध्ये आरोग्य कर्मचाऱ्यांमार्फत घरोघरी सर्वेक्षण केले जाते. आजारी व्यक्ती ओळखून त्वरित औषध उपचार केला जातो साथरोग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत गॅस्ट्रो, कॉलरा, अतिसार, काविळ, विषमज्वर या आजारांचे संनियंत्रण केले जाते.

२) उद्दीष्ट्ये :-

- १) जलजन्य आजारांचे उद्रेक टाळण्यासाठी प्रतिबंधात्मक व नियंत्रणात्मक उपाययोजना करणे.
- २) जिल्हास्तरीय आरोग्य यंत्रणेस वेळोवेळी आवश्यक त्या मार्गदर्शक सूचना देणे.
- ३) पाणी गुणवत्ता नियंत्रण.
- ४) ब्लिचिंग पावडर गुणवत्ता नियंत्रण.
- ५) जलजन्य आजारांचे रुग्ण व मृत्यु कमी करण्यासाठी प्रयत्न करणे.
- ६) जलजन्य आजार टाळण्यासाठी सर्वसामान्य जनतेचे आरोग्य शिक्षण.
- ७) पाणीपुरवठा विभाग, ग्रामविकास आणि नागरी विकास विभागाशी आंतरविभागीय समन्वय ठेवणे.

३) अंमलबजावणी :-

राज्यस्तरावरील साथ रोग नियंत्रण कक्ष सहसंचालक आरोग्य सेवा, (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्यरोग) पुणे १ यांच्या अधिपत्याखाली स्थापन करण्यात आला आहे. या कक्षामार्फत राज्यातील साथरोग नियंत्रणासाठी आवश्यक ते मार्गदर्शक, पर्यवेक्षण केले जाते.

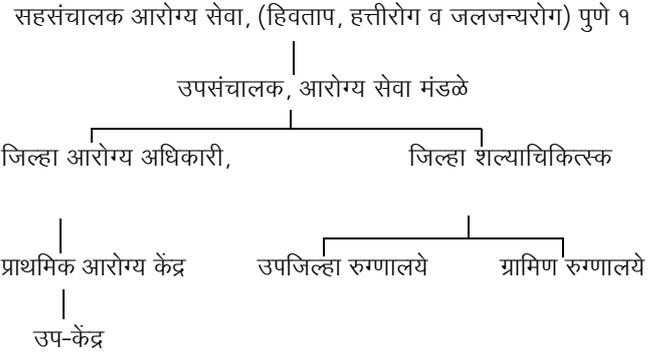
७) कार्यक्रमाची सद्यस्थिती :-

जलजन्य आजार (साथउद्रेक) - ऑक्टोबर -२०२५ अखेर

रोगाचे नाव	२०२१			२०२२			२०२३			२०२४			२०२५ (ऑक्टोबर-२५)		
	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ									
कॉलरा	२	१७६	०	२६	११०४	२०	२	५	१	१८	१०२८	४	५	१९१	३
गॅस्ट्रो	३	४४४	०	३	७८	०	०	०	०	१२	६६९	४	४	४३	०
अतिसार	१३	९९२	३	२५	२३५४	५	१५	११८५	०	२७	१४७४	६	२२	११७२	०
काविळ	१	१०	०	४	२५६	०	२	२३	०	१८	८२७	१	१०	६८७	३
विषमज्वर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	२२	०
एकूण	१९	१६२२	३	५८	३७९२	२५	१९	१२१३	१	७५	३९९८	१५	४२	२११५	६

(उ - उद्रेक, ला- लागण, मृ-मृत्यु)

४) सेवा देणाऱ्या आरोग्य संस्था :-

५) मनुष्य बळ :-

साथरोग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत एकही पद मंजूर नाही. पटकी नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत मंजूर असलेल्या एकूण २३ (राजपत्रित २ व अरापत्रित २१) अधिकारी/कर्मचाऱ्यांमार्फत तसेच आरोग्य सेवेतील उपलब्ध कर्मचाऱ्यांमार्फत हा कार्यक्रम राज्यात राबविला जातो.

६) कार्यक्रमांतर्गत विविध योजना व उपक्रम :-

जलजन्य आजार नियंत्रण कार्यक्रम अंतर्गत पाणी गुणवत्तासंनियंत्रणाव्दारे वर्षातून दोनवेळा स्वच्छता सर्वेक्षण करण्यात येते. पावसाळ्यापूर्वी माहे एप्रिल मध्ये व पावसाळ्यानंतर माहे ऑक्टोबर मध्ये सदर सर्वेक्षण करण्यात येते. या सर्वेक्षणामुळे जलजन्य आजारांच्या संभाव्य साथीची सूचना मिळते. याव्दारे समस्या ग्रस्त गावांना/ग्रामपंचायतींना लाल कार्ड वाटप करण्यात येवून साथनियंत्रणाच्या दृष्टीने दुषीत पाणी पुरवठा असणाऱ्या अतिजोखमीच्या गावांबाबत दक्षता घेण्यात येते. जी समस्या ग्रस्त गावे नाहीत त्यांना हिरवे कार्ड वाटप करण्यात येते. माहे एप्रिल २०२५ मध्ये झालेल्या स्वच्छता सर्वेक्षणात खालील प्रमाणे लाल व हिरव्या कार्डांचे वाटप करण्यात आले आहे.

माहे एप्रिल २०२५ मध्ये झालेले सर्वेक्षण

एकूण ग्रामपंचायती कार्ड वाटप	लाल कार्ड वाटप केलेली गावे	हिरवे कार्ड वाटप केलेली गावे	पिवळे कार्ड वाटप केलेली गावे	चंदेरी कार्ड वाटप केलेली गावे
२७९५०	१९	२४७३५	३०९३	१०३

जलजन्य आजार (साथउद्रेक व तुरळक स्वरूपात)

रोगाचे नाव	२०२०		२०२१		२०२२		२०२३		२०२४ (ऑक्टोबर-२४)	
	ला	मृ	ला	मृ	ला	मृ	ला	मृ	ला	मृ
कॉलरा	२८१	०	११०४	२०	२२	१	१०२८	४	२०२	३
गॅस्ट्रो	२३९८६	०	२१४२५	०	२७७५७	०	२७५८२	४	२२३६७	०
अतिसार	४०२६०९	३	३४२२२५	५	३२५९२७	०	३६५१९२	६	३४२४३५	०
काविळ	२९३६	०	२११३	०	२४०३	०	३१६६	१	३१९७	३
विषमज्वर	३२४२५	०	२९७३०	०	३८६१४	०	४५७०७	०	३९८६६	०
लेप्टो.	३४७	१०	४५८	१८	१४८४	८	९५३	२६	७८७	१
एकूण	४६२५८४	१३	३९७०५५	४३	३९६२०७	९	४४३६२८	४१	४०८८८५४	७

ला - लागण मू - मृत्यू

प्रतिबंधात्मक व नियंत्रणात्मक उपयायोजना :-

जलजन्य आजाराचे उद्रेक टाळण्यासाठी या कार्यालयामार्फत कृती योजना तयार करुन खालील प्रमाणे कार्यवाही करण्यांत येते.

१) जोखमीच्या गावांची यादी तयार करणे :- अशा गावांच्या ग्रामपंचायतीना लाल रंगाचे कार्ड देवून साथरोग प्रतिबंधात्मक कार्यवाही करण्याची सूचना देण्यात येते. व जोखीमीच्या नसलेल्या गावांना हिरव्या रंगाचे कार्ड देण्यात येते. मध्यम जोखमीच्या गावांना पिवळे कार्ड दिले जाते.

२) पाणी पुरवठ्याच्या पाईपमधील असलेल्या गळत्या शोधणे व दुरुस्ती करणे.

३) सार्वजनिक विहीरी व कुपनलिकांच्या पाण्याची जिल्हा, राज्य आरोग्य प्रयोग शाळांमार्फत नियमित तपासणी करणे.

४) ग्रामपंचायत नगरपालिका/महानगरपालिका अथवा जिल्हा परिषद यांच्या अंदाज पत्रकांत ब्लिचिंग पावडरच्या खरेदीबाबत पाठपुरावा करणे.

५) साथरोग नियंत्रणासाठी औषधांचा व इतर साहित्यांचा पुरेसा साठा नगरपालिका, जिल्हा परिषदा व महानगरपालिका यांचेकडे उपलब्ध असतो. तसेच या कार्यालयामार्फतही अत्यावश्यक औषध साठा पुरविला जातो.

६) पिण्याच्या पाण्याची नियमित तपासणी करुन शुध्द पाणी पुरवठा करण्याबाबत संनियंत्रण करणे.

७) रुग्ण सर्वेक्षण करणे साथरोगाच्या नियंत्रणासाठी प्रत्यक्ष सर्वेक्षण नियमित चालू असते. नियमित सर्वेक्षण हे तुरळक रुग्ण व सहवासित शोधणे यासाठी देखील उपयोगी ठरते.

८) सर्व साथीच्या आजाराच्या रुग्णांवर तसेच सहवासितांवर उपचार करण्यासाठी सर्व ग्रामीण रुग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, उपकेंद्र याठिकाणी उपचार व्यवस्था सुसज्ज ठेवण्यात येते.

पटकी नियंत्रण कार्यक्रम

प्रस्तावना :- पटकी (कॉलरा) हा माणसाला होणारा जलजन्य आजार दुषित पाण्यामुळे पसरणारा आहे. या आजाराचा अधिशयन कालावधी अत्यल्प असल्याने कॉलराची साथ अत्यंत वेगाने पसरू शकते. इतर कोणत्याही जलजन्य आजाराच्या तुलनेत कॉलरा आजारामध्ये मृत्यूचे प्रमाण अधिक असते. व्हीब्रीओ कॉलरी ओ-१, व्हीब्रीओ कॉलरी नॉन ओ-१ (एल टॉर), व्हीब्रीओ कॉलरी ओ १३९ या जिवाणूमुळे हा रोग होतो. जुलाब व उलट्या हे या रोगाची प्रमुख लक्षणे असून योग्य उपचाराभावी जलशुष्कता होवून रुग्णाचा मृत्यू होतो.

मूळ उद्दिष्ट :- पटकी रोगाचा प्रादुर्भाव अधिकाधिक कमी करून तो सार्वजनिक आरोग्याचा प्रश्न राहणार नाही. या दृष्टीने प्रयत्न करणे

वर्षनिहाय पटकी लागण-मृत्यूची आकडेवारी

(साथ व तुरळक स्वरूपात)

अ. क्र.	पटकी	-	-	२०२१	२०२२	२०२३	२०२४	२०२५ (ऑक्टो).
१.	पटकी लागण संख्या	-	-	२८१	११०४	२२	१०२८	२०२
२.	पटकी मृतांची संख्या	-	-	०	२०	१	०४	०३

अंमलबजावणी :-

पटकी रोगाचा प्रादुर्भाव अधिकाधिक कमी करून तो सार्वजनिक आरोग्याचा प्रश्न राहणार नाही. हे उद्दिष्ट प्राप्त होण्याकरिता लागणग्रस्त भागाचे सर्वेक्षण तसेच लागणग्रस्त भागाचे आजूबाजूचे सर्वेक्षण, पिण्याच्या पाण्याचे नियमितपणे निर्जंतुकीकरण व रोगाचे निदान त्वरित होण्याच्या दृष्टीने साथीनंतर रुग्णांवर सत्वर औषधोपचार, सहवासितांवर औषधोपचार, आरोग्य शिक्षण इत्यादी उपाययोजना करण्यात येतात.

१५.५ जिल्हानिहाय जलजन्य आजार साथ उद्रेक स्थिती वर्षानिहाय तुलनात्मक स्थिती कॉलरा

अ. क्र.	जिल्हे	कॉलरा														
		२०२१			२०२२			२०२३			२०२४			२०२५ (ऑक्टोबर)		
		उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
१.	रायगड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२.	रत्नागिरी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३.	ठाणे	०	०	०	१	२९	१	०	०	०	१	१२	१	०	०	०
४.	पालघर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	२	०	२	३८	२
५.	धुळे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	नंदुरबार	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
७.	जळगाव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	२	१०५	३	०	०	०
८.	अहिल्यानगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
९.	नाशिक	०	०	०	१	१५	२	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१०.	पुणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१६	०	०	०	०
११.	सोलापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१२.	कोल्हापूर	२	१७६	०	१	२२६	२	०	०	०	३	५	०	०	०	०
१३.	सांगली	०	०	०	२	१४	०	०	०	०	१	५०	०	०	०	०
१४.	सातारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१५.	सिंधुदुर्ग	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१६.	छ. संभाजीनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१७.	जालना	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१८.	परभणी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१९.	हिंगोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२०.	बीड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२१.	लातूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	१	१	०	१	५७८	०	०	०	०
२३.	धाराशिव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२४.	अकोला	०	०	०	१	१	०	०	०	०	२	९२	०	२	२५	१
२५.	अमरावती	०	०	०	५	२४०	६	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२६.	बुलढाणा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१	०	०	०	०
२७.	यवतमाळ	०	०	०	५	१८५	२	०	०	०	४	६२	०	१	१२८	०
२८.	वाशिम	०	०	०	२	२	०	०	०	०	१	१०५	०	०	०	०
२९.	भंडारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३०.	गोंदिया	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३१.	चंद्रपूर	०	०	०	६	३९०	७	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३२.	गडचिरोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३३.	नागपूर	०	०	०	२	२	०	१	४	१	०	०	०	०	०	०
३४.	वर्धा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
एकूण		२	१७६	०	२६	११०४	२०	२	५	१	१८	१०२८	४	५	१९१	३

टिप :- उ :- उद्रेक, ला : लागण, मृ :- मृत्यू

जिल्हानिहाय जलजन्य आजार साथ उद्रेक वर्ष निहाय तुलनात्मक स्थिती-गॅस्ट्रो

अ.	जिल्हे	गॅस्ट्रो														
		२०२०			२०२१			२०२२			२०२३			२०२४ (ऑक्टोबर)		
		उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
१.	रायगड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२.	रत्नागिरी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३.	ठाणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४.	पालघर	०	०	०	०	०	०	०	०	२	३६	०	०	०	०	०
५.	धुळे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	नंदुरबार	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	११	०	०
७.	जळगाव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८.	अहिल्यानगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
९.	नाशिक	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१५०	०	०	०	०	०
१०.	पुणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
११.	सोलापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१२.	कोल्हापूर	१	२३०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१३.	सांगली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१४.	सातारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१५.	सिंधुदुर्ग	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१६.	छ. संभाजीनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१७.	जालना	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१८.	परभणी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१९.	हिंगोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२०.	बीड	०	०	०	१	१९	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२१.	लातूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२३.	धाराशिव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२४.	अकोला	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२५.	अमरावती	०	०	०	१	४०	०	०	०	८	४५४	४	३	३२	०	०
२६.	बुलढाणा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२७.	यवतमाळ	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२८.	वाशिम	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२९.	भंडारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३०.	गोंदिया	२	२१४	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३१.	चंद्रपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३२.	गडचिरोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३३.	नागपूर	०	०	०	१	१९	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३४.	वर्धा	०	०	०	०	०	०	०	०	१	२९	०	०	०	०	०
एकूण -		३	४४४	०	३	७८	०	०	०	०	१२	६६९	४	४	४३	०

टिप :- उ :- उद्रेक, ला : लागण, मृ :- मृत्यू

जिल्हानिहाय जलजन्य आजार साथ उद्रेक वर्ष निहाय तुलनात्मक स्थिती - अतिसार

अ. क्र.	जिल्हे	२०२०			२०२१			२०२२			२०२३			२०२४ (ऑक्टो.)		
		उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
१.	रायगड	०	०	०	०	०	०	१	१७	०	१	३१	०	१	१२	०
२.	रत्नागिरी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३.	ठाणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	३	५८	०
४.	पालघर	१	८	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
५.	धुळे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	२८४	०
६.	नदुरबार	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	२६०	२	१	४३	०
७.	जळगाव	०	०	०	१	६३	०	१	२९	०	०	०	०	०	०	०
८.	अहिल्यानगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१४	०	०	०	०
९.	नाशिक	०	०	०	२	१११	१	०	०	०	१	१२	०	०	०	०
१०.	पुणे	२	६७	०	१	१००७	०	१	४६	०	२	२७	०	२	६५	०
११.	सोलापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१४	०
१२.	कोल्हापूर	५	१६२	३	१०	५३१	३	०	०	०	४	४१०	०	०	०	०
१३.	सांगली	०	०	०	२	१३३	०	०	०	०	१	५०	०	०	०	०
१४.	सातारा	३	३५१	०	१	४०	०	१	९१	०	२	९८	१	०	०	०
१५.	सिंधुदुर्ग	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१६.	छ. संभाजीनगर	०	०	०	१	४२	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१७.	जालना	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१८.	परभणी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१३९	०
१९.	हिंगोली	०	०	०	०	०	०	१	६४	०	१	७	०	०	०	०
२०.	बीड	१	२९५	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२१.	लातूर	०	०	०	१	२१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	२	१४३	०	२	१४२	०
२३.	धाराशिव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	२	३२	२	०	०	०
२४.	अकोला	०	०	०	०	०	०	१	६७	०	३	१२२	०	२	२९	०
२५.	अमरावती	०	०	०	१	३	१	१	१६	०	०	०	०	०	०	०
२६.	बुलढाणा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	३३	१	३	१०७	०
२७.	यवतमाळ	०	०	०	२	१३७	०	३	३७९	०	३	७२	०	०	०	०
२८.	वाशिम	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२९.	भंडारा	०	०	०	१	१६६	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३०.	गोंदिया	०	०	०	०	०	०	१	३२	०	१	७	०	०	०	०
३१.	चंद्रपूर	०	०	०	१	६४	०	०	०	०	०	०	०	१	१०३	०
३२.	गडचिरोली	०	०	०	१	३६	०	०	०	०	०	०	०	१	१७	०
३३.	नागपूर	१	१०९	०	०	०	०	४	४४४	०	१	१५६	०	२	१५९	०
३४.	वर्धा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
	एकुण	१३	९९२	३	२५	२३५४	५	१५	११८५	०	२७	१४७४	६	२१	११७२	०

टिप :- उ :- उद्रेक, ला : लागण, मृ :- मृत्यू

जिल्हानिहाय जलजन्य आजार साथ उद्रेक वर्ष निहाय तुलनात्मक स्थिती -काविळ

अ. क्र.	जिल्हे	२०२०			२०२१			२०२२			२०२३			२०२४ (ऑक्टो.)		
		उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
१.	रायगड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१	१	१	३८	०
२.	रत्नागिरी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३.	ठाणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४.	पालघर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
५.	धुळे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	नंदुरबार	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
७.	जळगाव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८.	अहिल्यानगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	३७०	२	
९.	नाशिक	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१०.	पुणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१६	०	
११.	सोलापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१२.	कोल्हापूर	०	०	०	१	१७	०	१	१७	०	१३	६८३	०	५	२३३	१
१३.	सांगली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	२७	०	
१४.	सातारा	१	१०	०	१	१२३	०	१	६	०	०	०	०	०	०	०
१५.	सिंधुदुर्ग	०	०	०	०	०	०	०	०	१	४	०	०	०	०	०
१६.	छ. संभाजीनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१७.	जालना	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१८.	परभणी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१९.	हिंगोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२०.	बीड	०	०	०	०	०	०	०	०	१	२०	०	१	३	०	
२१.	लातूर	०	०	०	०	०	०	०	०	१	६५	०	०	०	०	०
२२.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२३.	धाराशिव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२४.	अकोला	०	०	०	०	०	०	०	०	१	५४	०	०	०	०	०
२५.	अमरावती	०	०	०	२	११६	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२६.	बुलढाणा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२७.	यवतमाळ	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२८.	वाशिम	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२९.	भंडारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३०.	गोंदिया	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३१.	चंद्रपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३२.	गडचिरोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३३.	नागपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३४.	वर्धा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
एकूण :		१	१०	०	४	२५६	०	२	२३	०	१८	८२७	१	१०	६८७	३

टिप :- उ :- उद्रेक, ला : लागण, मृ :- मृत्यू

जिल्हानिहाय जलजन्य आजार साथ उद्रेक वर्ष निहाय तुलनात्मक स्थिती -विषमज्वर

अ. क्र.	जिल्हे	२०२०			२०२१			२०२२			२०२३			२०२४ (ऑक्टो.)		
		उ	ला	मृ	उ	ला	मृ									
१.	रायगड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२.	रत्नागिरी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३.	ठाणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४.	पालघर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
५.	धुळे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	नंदुरबार	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
७.	जळगाव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८.	अहमदनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
९.	नाशिक	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१०.	पुणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
११.	सोलापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१२.	कोल्हापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१३.	सांगली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१४.	सातारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१५.	सिंधुदुर्ग	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१६.	छ. संभाजीनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१७.	जालना	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१८.	परभणी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१९.	हिंगोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२०.	बीड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२१.	लातूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२३.	धाराशिव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२४.	अकोला	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	२२	०	०
२५.	अमरावती	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२६.	बुलढाणा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२७.	यवतमाळ	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२८.	वाशिम	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२९.	भंडारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३०.	गोंदिया	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३१.	चंद्रपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३२.	गडचिरोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३३.	नागपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३४.	वर्धा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
एकुण		०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	२२	०	०

टिप :- उ :- उद्रेक, ला : लागण, मृ :- मृत्यू

अ. क्र.	जिल्हे/मनपा	लेप्टोस्पायरोसिस									
		२०२०		२०२१		२०२२		२०२३		२०२४ (ऑक्टो. अखेर)	
		लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू
१.	बृहन्मुंबई	२२४	४	२७७	५	१३८३	०	७९०	२२	७००	०
२.	ठाणे	६	१	१६	०	६	०	७	०	०	०
३.	ठाणे मनपा	४	२	२३	०	१८	२	५८	०	२०	०
४.	कल्याण मनपा	१४	१	५	२	२१	१	१	०	०	०
५.	नवी मुंबई मनपा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	वसई विरार मनपा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
७.	भिवंडी मनपा	०	०	०	०	०	०	०	०	१	०
८.	मिरा-भाईंदर मनपा	०	०	३	०	०	०	०	०	०	०
९.	रायगड	६४	०	११४	११	४७	४	१७	१	२५	०
१०.	रत्नागिरी	०	०	०	०	०	०	०	०	१	०
११.	पालघर	०	०	०	०	०	०	९	०	२३	१
१२.	पुणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१३.	पुणे मनपा	०	०	०	०	०	०	५८	०	०	०
१४.	पिंपरी चिंचवड मनपा	३	१	१	०	०	०	०	०	०	०
१५.	कोल्हापूर	१	१	०	०	०	०	०	०	०	०
१६.	सिंधुदुर्ग	३१	०	१	०	१	१	११	२	०	०
१७.	सांगली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१८.	नागपुर	०	०	०	०	०	०	०	०	१४	०
१९.	वर्धा	०	०	१०	०	०	०	०	०	३	०
२०.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२१.	नाशिक	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२.	पनवेल	०	०	८	०	०	०	०	०	०	०
२३.	अमरावती	०	०	०	०	२	०	०	०	०	०
२४.	जळगांव	०	०	०	०	६	०	०	०	०	०
२५.	सातारा	०	०	०	०	०	०	१	०	०	०
२६.	चंद्रपूर	०	०	०	०	०	०	१	१	०	०
एकुण		३४७	१०	४५८	१८	१४८४	८	९५३	२६	७८७	१

आर्थिक तरतूद

योजनेचे नाव च उपशिर्ष	अर्थसंकल्पीय तरतूद (लाखात)					सुधारित तरतूद (लाखात)					प्रत्यक्ष खर्च (लाखात)				
	२०-२१	२१-२२	२३-२३	२३-२४	२४-२५ (ऑक्टों. अखेर)	२०-२१	२१-२२	२३-२३	२३-२४	२४-२५ (ऑक्टों. अखेर)	२०-२१	२१-२२	२३-२३	२३-२४	२४-२५ (ऑक्टों. अखेर)
साथरोग नियंत्रण कार्यक्रम १०१ (०१) (४५) सानिका (२२१०४२८६)	६३४००	१३२२४५.५०	२१००	२२००.००	७३.००	६३४००	४०५०१.१२	८८२.००	१५४०.००	७३.००	३९४.७०	२३८४४.५८	०	१५४०.००	००

योजनेचे नाव च उपशिर्ष	अर्थसंकल्पीय तरतूद (लाखात)					सुधारित तरतूद (लाखात)					प्रत्यक्ष खर्च (लाखात)				
	२०-२१	२१-२२	२३-२३	२३-२४	२४-२५ (ऑक्टों. अखेर)	२०-२१	२१-२२	२३-२३	२३-२४	२४-२५ (ऑक्टों. अखेर)	२०-२१	२१-२२	२३-२३	२३-२४	२४-२५ (ऑक्टों. अखेर)
पटकी नियंत्रण कार्यक्रम १०१ (पाच) पनिका (२२१००६२९)	१९४.५१	२०४.५०	५४८.४०	३०२.४१	१९४.००	१८०.१२	१९५.९०	५४८.४०	३०२.४१	१९४.००	९१.२४	१२३.००	२८३.४०	२१९.३५	१५६.००

स्वाईन फ्ल्यू एच १ एन १

स्वाईन फ्ल्यूची लक्षणे :- घसा दुखणे, ताप, खोकला, अंगदुखी, जुलाब इत्यादी.

महाराष्ट्रातील स्वाईन फ्ल्यू (एच १ एन १) चा पहिला रुग्ण कस्तुरबा रुग्णालय, मुंबई येथे दिनांक १८/६/२००९ रोजी दाखल झाला. हा रुग्ण न्युजर्सी अमेरिका येथून आला होता.

पुण्यातील स्वाईन फ्ल्यू (एच १ एन १) चा पहिला रुग्ण दिनांक २०/६/२००९ रोजी दाखल झाला.

स्वाईन फ्ल्यूमुळे राज्यातील पहिला रुग्णाचा मृत्यू जहांगीर हॉस्पिटल पुणे येथे दिनांक ३/८/२००९ रोजी सायंकाळी ५.१० वाजता झाला. सदर रुग्ण ही १४ वर्षाची मुलगी होती.

इन्फ्ल्यूएन्झा ए (एच १ एन १) रुग्णांची औषधोपचारासाठी "अ" "ब" "क" अशी वर्गवारी केली जाते.

राज्यातील सर्व आरोग्य केंद्राना आवश्यक ते औषधे व इतर

सामुग्रीचे वाटप करण्यात आले आहे.

राष्ट्रीय विषाणू संस्था, पुणे हाफकिन इन्स्टिट्यूट मुंबई कस्तुरबा हॉस्पिटल, मुंबई आणि आय. जी. एम. सी. नागपूर येथे सदर आजाराच्या रोगनिदान सुविधा उपलब्ध आहेत. या शिवाय ३१ खाजगी प्रयोगशाळांनाही स्वाईन फ्ल्यू निदानाची मान्यता देण्यात आली आहे.

जिल्हा आर. आर. टी. सदस्यांचे स्वाईन फ्ल्यू आजारांचे प्रशिक्षण घेण्यात आले आहे.

स्वाईन फ्ल्यू (एच १ एन १) आजाराच्या उपचारासाठी खाजगी वैद्यकीय व्यावसायिकांना मार्गदर्शक तत्वे प्रसिध्द करण्यात आली आहेत.

स्वाईन फ्ल्यू या आजाराबाबत वृत्तपत्र, हॅडबिल्स, होल्डींग, दूरचित्रवाणी वरील स्पॉटस् यामार्फत संदेश जनतेला देण्यात येतो.

एनफ्ल्यूएंझा ए (एच १ एन १) सद्यःस्थिती

तपशील	२०२०	२०२१	२०२२	२०२३	२०२४	(२०२५ ऑक्टो. अखेर)
एकूण तपासलेले रुग्ण	१६२०२५०	११०६२६८	१३६९३४७	१८०९६००	२४१५०८२	२३४९७३६
एकूण संशयित रुग्णांना	२०६५०	११८८८	२२७५६	९७३३	६११२५	२३९७
टॅमिफ्ल्यू वाटप						
एकूण बाधित रुग्ण	१२१	२८९	३७१४	१२३१	२३५१	८९१
एकूण मृत्यू	३	२	२१५	३२	७२	५

एनफ्ल्यूएंझा-ए एच-१ एन-१(स्वाईन फ्ल्यू) पॉझिटिव्ह रुग्ण व मृत्यू

महिना	२०२१		२०२२		२०२३		२०२४		२०२५ (ऑक्टो. अखेर)	
	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू
जानेवारी	०	०	०	०	९९	२	७८	१	४२	०
फेब्रुवारी	०	०	०	०	१९०	१	९१	२	२२	०
मार्च	०	०	०	०	१३४	१	१०३	२	४५	०
एप्रिल	०	०	२	०	३६	०	८६	५	३०	१
मे	१	०	०	०	३१	०	५०	५	३६	१
जून	६	०	११	०	४७	०	८५	१	१२२	०
जुलै	२७	०	४९९	१६	१४७	३	५०६	३	२५९	०
ऑगस्ट	३०	०	२०९१	९५	१६१	२	३१५	५	१३२	०
सप्टेंबर	१७	१	९१०	८०	६६	३	५३७	२२	१४०	१
ऑक्टोबर	१५	१	१३९	१८	२१४	१५	४१३	१०	६३	१
नोव्हेंबर	२	०	४०	६	६८	२	४२	१३	-	०
डिसेंबर	२८९	०	२२	०	३८	३	१५	३	-	०
एकूण	३८७	२	३७१४	२१५	१२३१	३२	२३५१	७२	८९१	५

स्वाईन फ्ल्यू जिल्ह्यावार लागण मृत्यू

अ. क्र.	जिल्हा व मनपा	२०२०		२०२१		२०२२		२०२३		२०२४ (ऑक्टो.)	
		लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
१.	बृहन्मुंबई	७४	०	४२६	७	७१८	०	७८५	५	२७४	०
२.	ठाणे मनपा	११	१	४४८	९	२५६	०	२५४	०	९८	०
३.	कल्याण	२	०	७८	५	३	०	२	०	०	०
४.	नवी मुंबई	०	०	४१	०	२	०	६	०	०	०
५.	भिवंडी	०	०	३	०	०	०	०	०	०	०
६.	मिरा भाईंदर	०	०	६	०	०	०	१३	०	०	०
७.	उल्हासनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८.	वसई विरार	०	०	४	०	०	०	०	०	०	०
९.	ठाणे	०	०	१५	१	३	०	५	०	०	०
१०.	रायगड	०	०	५८	१	०	०	१	०	०	०
११.	पालघर	०	०	४०	०	०	०	०	०	०	०
	मुंबई मंडळ ठाणे	८७	१	१११९	२३	९८२	०	१०६६	५	९८	०
१२.	पिंपरी चिंचवड	०	०	५६	४	३	०	२२	०	१५	०
१३.	पुणे	०	०	२५	१	०	०	१	०	०	०
१४.	पुणे मनपा	२८९	१	१०६२	४७	६१	१	३१४	०	१५५	०
१५.	ससून हॉस्पिटल	०	०	१०४	४	१	०	२५	०	२	०
	पुणे एकुण	२८९	१	१२४७	५६	६५	१	३६२	०	१७२	०
१६.	सोलापूर मनपा	०	०	८६	०	१	०	४१	०	४३	०
१७.	सोलापूर	०	०	१०	०	०	०	२६	०	०	०
१८.	सातारा	०	०	४६	१०	७	३	२३	५	१	०
	पुणे मंडळ	२८९	१	१३८९	६६	७३	४	४५२	५	२१६	०
१९.	सांगली	०	०	८	२	०	०	१०	०	०	०
२०.	कोल्हापूर	०	०	१९८	२१	६१	६	२६९	७	१८१	०
२१.	सिंधुदुर्ग	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२.	रत्नागिरी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
	कोल्हापूर मंडळ	०	०	२०६	२३	६१	६	२७९	७	१८१	०
२३.	अहिल्यानगर	०	०	३८	५	१	०	३३	२	१	०
२४.	धुळे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२५.	जळगाव	०	०	१४	४	०	०	६	२	०	०
२६.	नंदुरबार	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२७.	नाशिक	०	०	२४९	२५	२६	१	२७४	२२	७	१
	नाशिक मंडळ	०	०	३०१	३४	२७	१	३१३	२६	०	०

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
२८.	छ. संभाजीनगर मनपा	०	०	६२	६	५	०	७८	२	२६	०
२९.	छ. संभाजीनगर	०	०	०	०	०	०	१९	१	५	०
३०.	हिंगोली	०	०	०	०	०	०	०	०	१	०
३१.	जालना	०	०	३	०	३	१	१	०	४	०
३२.	परभणी	०	०	०	०	०	०	१	०	०	०
	छ. संभाजीनगर मंडळ	०	०	६५	६	८	१	९९	३	३६	०
३३.	बीड	०	०	२६	०	०	०	०	०	०	०
३४.	लातूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३५.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३६.	धाराशिव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
	लातूर मंडळ	०	०	२६	०	०	०	०	०	०	०
३७.	अकोला	०	०	१२	०	१	१	०	०	०	०
३८.	अमरावती	०	०	१४	०	९	०	१७	०	०	०
३९.	बुलढाणा	०	०	९	१	०	०	०	०	०	०
४०.	वाशिम	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४१.	यवतमाळ	०	०	६	०	०	०	०	०	०	०
	अकोला मंडळ	०	०	४१	१	१०	१	१७	०	०	०
४२.	नागपूर MC	०	०	३९	९	१७	२	१०४	१९	७८	४
४३.	नागपूर IGMC	०	०	२३	५	०	०	२	१	०	०
४४.	नागपूर GMC	११	१	५०५	४८	५३	१६	१९	६	०	०
४५.	भंडारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४६.	वर्धा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४७.	गोंदिया	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४८.	चंद्रपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४९.	गडचिरोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
	नागपूर मंडळ	११	१	५६७	६२	७०	१८	१२५	२६	७८	४
	इतर राज्य	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
	एकुण	३८७	२	३७१४	२१५	१२३१	३२	२३५१	७२	८९१	५

आर्थिक तरतुद :-

योजनेचे नाव व उपशिर्ष	अर्थसंकल्पीय तरतुद (लाखात)					सुधारित तरतुद (लाखात)					प्रत्यक्ष खर्च (लाखात)				
	२१-२२	२१-२२	२१-२२	२१-२२	२५-२६ (एप्रिल अखेर)	२१-२२	२१-२२	२१-२२	२१-२२	२५-२६ (एप्रिल अखेर)	२१-२२	२१-२२	२१-२२	२१-२२	२५-२६ (एप्रिल अखेर)
साथरोग नियंत्रण कार्यक्रम १०१ (०१) (४५) सानिका (२२१०४२८६)	१३२२४५.५०	२१००.००	२२००.००	२२०.००	२२०.००	४०५०१.१२	८८२.००	१५४०.००	१५३.००	००.००	२३८४४.५८	००.००	१५४०.००	११७.००	००.००

योजनेचे नाव व उपशिर्ष	अर्थसंकल्पीय तरतुद (लाखात)					सुधारित तरतुद (लाखात)					प्रत्यक्ष खर्च (लाखात)				
	२१-२२	२१-२२	२१-२२	२१-२२	२५-२६ (एप्रिल अखेर)	२१-२२	२१-२२	२१-२२	२१-२२	२५-२६ (एप्रिल अखेर)	२१-२२	२१-२२	२१-२२	२१-२२	२५-२६ (एप्रिल अखेर)
पटकी नियंत्रण कार्यक्रम १०१ (०१) (४५) सानिका (२२१०४२८६)	२०४.५०	२४८.४०	३०२.४१	४८.००	५.००	१९५.९०	५४८.४०	२०२.४१	३३.६०	००.००	१२३.००	२८३.४०	२१९.३५	००.००	००.००

१६. राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा

प्रस्तावना :-

सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या विविध स्तरांवर एकूण ३५ आरोग्य प्रयोगशाळा कार्यरत आहे. राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा, पुणे ही राज्याची मुख्य व संदर्भ प्रयोगशाळा म्हणून राज्यस्तरावर कार्यरत आहे. पुणे येथे राज्यस्तरीय, छ. संभाजीनगर व नागपूर येथे प्रादेशिक व उर्वरित ३२ जिल्हा स्तरावर कार्यान्वित आहेत.

मानांकन प्रमाणपत्र क्र. TC-9280 नुसार प्राप्त झाले आहे.

सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा कार्याची ठळक वैशिष्ट्ये:-

(१) राज्यातील पिण्याच्या पाण्याच्या स्त्रोतांची अणुजैविक तसेच रासायनिक दृष्ट्या तपासणी करून योग्यतेची गुणवत्ता राखणेसाठी मदत.

(२) पाणी शुद्धीकरणासाठी वापरण्यात येणाऱ्या रसायनांची गुणवत्ता तपासणी.

(३) कारखान्यांचे व नागरी वसाहतीचे दुषित सांडपाणी नमुन्यांचे विश्लेषण करणे.

(४) अन्न व औषध प्रशासन, शासनाचे इतर विभाग व खाजगी संस्था यांचेकडून प्राप्त अन्न नमुने तपासणी.

(५) खाद्य पदार्थातील भेसळीच्या धोक्यापासून जनतेला जागृत व सावध करण्यासाठी लोकशिक्षणात्मक प्रदर्शने व व्याख्याने आयोजित करणे.

(६) सध्या राज्य सार्व आरोग्य प्रयोगशाळा, पुणे, प्रादेशिक सार्व आरोग्य प्रयोगशाळा औरंगाबाद आणि जिल्हा सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा ठाणे या ठिकाणी ओ. टी. swab तपासणीची सुविधा उपलब्ध आहे.

अन्न, पाणी व पाणी शुद्धीकरणासाठी रसायने तपासणी खालील कायदे व मानांकानुसार केली जाते.

अन्न सुरक्षा व मानके कायदा २००६ व अधिनियम २०११

भारतीय मानके संस्था प्रमाणित विविध मानके उदा. आय. एस. १०५००:२०१२

पाणी प्रदुषण व नियंत्रण कायदा १९७४.

कार्यपध्दती :-

पाणी व अन्न नमुन्यांचे विश्लेषण करून राज्यातील गाव, वस्ती व पाड्यामधील शेवटच्या माणसापर्यंत शुद्ध व सुरक्षित पाणी व अन्नाचा गुणवत्ता राखणेसाठी मदत.

विविध विभाग व त्यांच्या कार्यपध्दती :-

प्रयोगशाळेत मुख्यतः तीन विभाग कार्यरत आहेत.

अ) अणुजैविक विभाग ब) रासायनिक विभाग (पाणी)

क) अन्न विभाग,

प्रत्येक विभागाची उपविभागाची तपशिलवार माहिती पुढीलप्रमाणे

अ) अणुजैविक विभाग :-

• भारतीय मानके संस्थेच्या आय. एम.१०५००:२०१२ मानांकनानुसार पिण्याच्या पाण्याची अणुजैविक तपासणी.

• जलजन्य साथरोग नियंत्रण व प्रतिबंध अंतर्गत रुग्णांच्या शौच नमुन्यांची रोगकारक जिवाणूसाठी तपासणी.

(H) 105 (Part-I)-M-36

• रोगकारक जिवाणूचे निश्चितीकरण केल्यानंतर त्या जिवाणूची प्रतीजैविक औषधाची संवेदनशिलता तपासणी.

• शासकीय, खाजगी तसेच अनौपचारिक अन्न नमुन्यांची अणुजैविक तपासणी.

• अन्न विषबाधा व इतर विषबाधा घटनेतील नमुन्यांची अणुजैविक तपासणी.

• महत्वाच्या व अतीमहत्वाच्या व्यक्तीसाठी तयार करण्यात आलेल्या अन्न व पाणी नमुन्यांची अणुजैविक तपासणी.

ब) रासायनिक विभाग (पाणी).-

भारतीय मानके आय. एस. १०५००:२०१६ नुसार पिण्याच्या पाण्याची रासायनिक तपासणी करणे.

पिण्याचे पाणी, सांडपाणी प्रक्रिया केलेले सांडपाणी यांचे प्रदुषण व नियंत्रण कायदा १९७४ नुसार रासायनिक परिक्षण.

विषबाधा घटनेसंदर्भात पाणी नमुन्यातील रासायनिक विषबाधा झाल्याचा संशय असलेल्या नमुन्यांचे किटक नाशकासारख्या व इतर विषबाधाकारक रसायनांसाठी तपासणी.

भारतीय मानके आय. एस. (१९६७३ : १९९२) विरंजक चुर्णाचे (ब्लिचींग पावडर) परिक्षण.

पाणी शुद्धीकरणासाठी वापरण्यात येणाऱ्या अन्य रसायनाचे रासायनिक परिक्षण.

तुरटीचे (घन व द्रव) भारतीय मानके आय. एस. (२९९ : १९८२) नुसार परिक्षण.

• बांधकामासाठी वापरण्यात येणाऱ्या पाणी नमुन्यांचे परिक्षण.

• पाणी शुद्धीकरणासाठी विरंजक चुर्णाची मात्रा निश्चित करणे.

• पाण्याची रासायनिक तपासणी करण्यासाठी बाजारात उपलब्ध असलेल्या विविध संचाची त्यांच्या गुणवत्ता व तांत्रिक अभिप्रायासाठी तपासणी करणे.

क) अन्न विभाग.-

राज्यातील एकूण ३५ सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळांपैकी १३ अन्न विश्लेषण करणाऱ्या सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळांची कार्यपध्दती पुढीलप्रमाणे आहेत.

अन्न सुरक्षा व मानके कायदा २००६ व अधिनियम २०११ नुसार विविध अन्न नमुन्यांची तपासणी.

विविध विशिष्ट घटना जसे की, अन्न विषबाधा या अंतर्गत अन्न नमुन्यांची तपासणी.

महत्वाच्या व अतीमहत्वाच्या व्यक्तीच्या भेटीच्या वेळी प्राप्त अन्न व पाणी नमुन्यांचे व परिक्षण करणे.

शासकीय, खाजगी व अनौपचारिक अन्न नमुन्यांचे परिक्षण.

अन्न भेसळ बाबतची माहिती प्रात्यक्षिकासह विविध अभ्यागतांना देणे.

विविध प्रदर्शनामध्ये अन्न भेसळी बाबत सामान्य जनतेला माहिती देणे.

तांत्रिक कर्मचाऱ्यांना अन्न नमुने तपासणीबाबत नवीन पध्दतीबाबत प्रशिक्षण.

• वैद्यकीय शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण.

• वैद्यकीय शिक्षण पदव्युत्तर पदवी विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण.

• प्रदर्शनाद्वारे लोकशिक्षण.

केंद्रिय संदर्भिय अन्न प्रयोगशाळा :-

सन १९७६ मध्ये भारत सरकारने देशभरात एकूण चार केंद्रिय अन्न प्रयोगशाळा स्थापण्याचा निर्णय घेतला. त्यानुसार केंद्रिय अन्न प्रयोगशाळा, कलकत्ता खेरीज आणखी तीन प्रयोगशाळाची स्थापना करण्यात आली त्यामध्ये गाझियाबाद, म्हैसूर व पुणे अशा एकूण चार केंद्रिय अन्न प्रयोगशाळा अस्तित्वात आल्या, दिनांक १ एप्रिल १९७८ पासून राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळेमध्ये केंद्रिय अन्न प्रयोगशाळा संलग्न म्हणून राज्य शासनाने शासन निर्णय निर्गमित केले व केंद्र शासनाने सदर प्रयोगशाळा अधिघोषित केली.

या प्रयोगशाळेचे विविध कार्य पुढीलप्रमाणे -

या प्रयोगशाळे मध्ये पूर्वी विश्लेषण झालेल्या परंतु न्यायालयाकडून प्राप्त न्यायप्रविष्ट अन्न नमुन्यांचे पुनर्विश्लेषण करणे.

विविध संघटनांच्या व संस्थांच्या सर्वेक्षण प्रकल्पात सक्रीय सहभाग.

केंद्रीय अन्न प्रयोगशाळा तपासलेल्या नमुन्यांना शुल्क आकारण्यात येत असून सदरील शुल्काचा वापर प्रयोगशाळा बळकटीकरणसाठी तसेच तिच्या दैनंदिन कामकाजासाठी करण्यात येतो.

**राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा पुणे
परिशिष्ट-अ**

अ.क्र.	विभाग	वर्ष	एकूण नमुने	तपासलेले नमुने	दूषित नमुने	शिल्लक नमुने
१	२	३	४	५	६	७
१.	अणुजैविक विभाग	२०२४-२५४ (३० सप्टें. २०२५ अखेर) (२०२६-२०२७ अपेक्षित)	४३२९३१ २३४९०४ ४८२०००	४९२९३९ २३४९०४ ०	२८१८४ १४७४५ ०	०० ०० -
२.	रासायनिक विभाग (पाणी)	२०२४-२०२५ (३० सप्टें. २०२५ अखेर) (२०२६-२०२७ अपेक्षित)	३६८७५ २५८७३ ८००००	३६८७७५ २५८७३ -	१७८६ १९२३ -	०० ०० -
३.	रासायनिक अन्न विभाग,	२०२४-२०२५ (३० सप्टें. २०२५ अखेर) (२०२६-२०२७ अपेक्षित)	१८७६० १५३९७ १९०००	१८७६० १३४४५ ०	१५८७ ६८५ ०	० १८७२ -
४.	केंद्रिय अन्न प्रयोगशाळा	२०२४-२०२५ (३० सप्टें. २०२५ अखेर) (२०२६-२०२७ अपेक्षित)	७५२ ४२३ ९००	८३९ ४२३ ०	२५६ २८२ ०	५३ ० -

सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळांमधून वसूल होणारा महसूल.-**अन्न आणि पाणी तपासणीसाठी शुल्क आकारणी.-**

(१) शासन निर्णय सार्वजनिक आरोग्य विभाग, निर्णय क्र. राप्रआ/२०११/प्र.क्र.२१७/११, आ ३-अ दिनांक ३०/०८/२०११ अन्वये करण्यात येत आहे.

तथापि, महानगरपालिका, नगरपालिका, स्थानिक मंडळे इत्यादी कडून प्राप्त होणारे अन्न नमुने महाराष्ट्र अन्न भेसळ प्रतिबंधक कायदा १९६२ कलम ७ (अ) मध्ये नमुद केल्यानुसार सवलतीच्या दराने तपासले जातात.

(२) अन्न सुरक्षा कायदा २००६ नियमन २०११ नुसार अन्न आणि औषध प्रशासन यांचेकडून येणारे अन्न नमुने विनाशुल्क तपासले जातात.

राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा, पुणे यांचेकडे जमा होणारी महसुलाची माहिती खालीलप्रमाणे आहे :-

अ.क्र.	विभाग	वर्ष	जमा महसूल (रुपये लाखात)
१	२	३	४
१	राज्यातील एकूण ३३ सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा	३० सप्टें. २०२५ अखेर (२०२६-२०२७ अपेक्षित)	- १,९४४७९०६/- ४५००००००/-

१७. राज्य आरोग्य माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यालय (आ. मा. जी. आ.)

जन्म मृत्युची नोंदणी व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यक्रमाची माहिती.

प्रास्ताविक :

संपूर्ण राज्यातील जन्म मृत्युची आकडेवारी तसेच रुग्णालयीन आकडेवारी व आरोग्य कार्यक्रमास आधारभूत माहिती पुरविण्याच्या अनुषंगाने राज्य आरोग्य माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी विभाग आरोग्य सेवा संचालनालया अंतर्गत कार्यरत असून या विभागाची स्थापना १९५५ साली झाली. हा विभाग स्वतंत्ररित्या सन १९७६ साली श्रेणी वाढ करून या विभागाचे “जीवनविषयक आकडेवारी विभाग” ऐवजी “ राज्य आरोग्य माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यालय” असे नामकरण करण्यात आले.

(१) कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट/कार्यक्रमाची कार्यपध्दती :- (संक्षिप्त)

जन्म मृत्यु नोंदणी व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यक्रमांतर्गत जन्म आणि मृत्यु नोंदणी अधिनियम १९६९ तसेच केंद्र शासनाने जन्म मृत्यु नोंदणी अधिनियम (सुधारित) २०२३ ची अंमलबजावणी दि. ०१ ऑक्टोबर २०२३ पासून करण्यात आली आहे. व महाराष्ट्रजन्म मृत्यु नोंदणी नियम २००० अन्वये राज्यात जन्म व मृत्यु घटनांची नोंदणी करण्यात येते. याचे संनियंत्रण व पर्यवेक्षण या कार्यालयाकडून केले जाते. याशिवाय महाराष्ट्र विवाह मंडळाचे विनियमन आणि विवाह नोंदणी अधिनियम १९९८ व महाराष्ट्र विवाह मंडळाचे नोंदणी नियम १९९९ अन्वये राज्यातील विवाह मंडळाची व विवाह नोंदणी हा विषय या कार्यालयाकडून हातळला जातो.

जन्म मृत्यु नोंदणीची कार्यक्षमता % भौतिक साध्य

(अपेक्षित उद्दिष्ट १०० टक्के)

निर्देशांक	सन २०२१	सन २०२२	सन २०२३	२०२४	माहे २०२५ ऑक्टो. अखेर
जन्म नोंदणी कार्यक्षमता	८८	९९	९५	८९	८७
मृत्यु नोंदणी कार्यक्षमता	१००	१००	१००	८५	८६

जन्म व मृत्यु घटनांची संगणक प्रणालीत ऑनलाईन नोंदणी :-

जन्म व मृत्यु घटनांची संगणक प्रणालीत ऑनलाईन नोंदणी करण्यासाठी केंद्र शासनाने विकसित केलेली [dcccorgi.gov.in](http://dccsorgi.gov.in) ही संगणक प्रणाली राज्यात उपयोगात आणली जाते. दिनांक १२-०४-२०१८ च्या शासन अधिसूचनेनुसार राज्यातील शासकीय आरोग्य संस्थांच्या (उपकेंद्र वगळून) प्रमुखांना त्यांच्या आरोग्य संस्था इमारतीतील व आरोग्य संस्था आवार भिंती आतील जन्म व मृत्यु घटनांच्या नोंदणीसाठी निबंधक, जन्म व मृत्यु म्हणून घोषित केले आहे. त्यानुसार या आरोग्य संस्थांमध्ये दिनांक ०१ जानेवारी २०२० पासून जन्म व मृत्यु घटनांची नोंदणी व घटनेचे प्रमाणपत्र अदा करणे सुरु झाले आहे.

तसेच केंद्र १२/०६/२०२५ नुसार शासकीय संस्थामध्ये प्रसूती झालेल्या मातांना प्रमाणपत्र अदा करण्याबाबत सुचना देण्यात आल्या आहेत.

२.२) मृत्युच्या कारणांचे वैद्यकीय प्रमाणीकरण :-

मृत्युच्या कारणांचे वैद्यकीय प्रमाणीकरण ही जीवनविषयक आकडेवारी शास्त्रातील अत्यंत महत्वाची बाब असून त्याबाबतची संकलित माहिती ही वेगवेगळ्या आरोग्य विषयीचे धोरण ठरविण्यासाठी, वैद्यकीय व्यावसायिक व

या कार्यालयाकडून खालील खालील विविध अहवाल तयार करण्यात येतात.

- नागरी नोंदणी पध्दती. (मासिक व वार्षिक अहवाल.)
- मृत्युच्या कारणांचे सर्वेक्षण (ग्रामीण) (मासिक व वार्षिक अहवाल.)
- मृत्युच्या कारणांचे वैद्यकीय प्रमाणीकरण (वार्षिक अहवाल)

राज्यातील सांख्यिकी संवर्ग सांख्यिकी अन्वेषक, सांख्यिकी सहाय्यक व सांख्यिकी पर्यवेक्षक या सांख्यिकी संवर्गाची आस्थापना या कार्यालयाकडून हाताळली जाते.

२) कार्यक्रम अंमलबजावणीबाबत माहिती :-

२.१ राज्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील जन्म मृत्यु नोंदणी :-

शहरी भागातील ८२७ व ग्रामीण भागातील ४३२४९ नोंदणी केंद्रांमध्ये जन्म व मृत्यु घटनांची नोंदणी करण्यात येते. शहरी व ग्रामीण केंद्राकडून १०० टक्के काम अपेक्षित आहे. सन २०२४ साली जन्म व मृत्यु नोंदणीचे काम अनुक्रमे ६९ व ८५ टक्के करण्यात आले आहे.

जन्म मृत्यु नोंदणी अधिनियम, १९६९ वर आधारित महाराष्ट्र जन्म आणि मृत्यु नोंदणी नियम, २००० हे राज्यात दि. ०१ मे २००० पासून लागू केले आहेत.

वैद्यकीय संशोधनासाठी उपयुक्त ठरत आली आहे. राज्यातील विविध रोगामुळे झालेल्या मृत्युच्या आकडेवारीविषयी माहिती सदर प्रमाणपत्रांवरून प्राप्त होते. यासाठी जागतिक आरोग्य संघटनेने प्रमाणित केलेल्या नमुन्यात (फॉर्म नं. ४ व ४-अ) मृत्युचे कारण वैद्यकीय व्यावसायिकांनी प्रमाणित करण्याची योजना राज्यातील सर्व महानगरपालिका, नगरपालिका, कॅन्टोन्मेंट बोर्ड, ऑर्डनन्स फॅक्टरी यांच्या कार्यक्षेत्रातील दवाखाने, खाजगी / रुग्णालये, यांना सन १९७० मध्ये लागू करण्यात आली. सदर प्रमाणपत्राचे जागतिक आरोग्य संघटनेच्या ICD-10 प्रमाणे सांकेतिकीकरण करून त्याबाबतचा अहवाल मा. महानिबंधक जन्म-मृत्यु, नवी दिल्ली योना सादर केला जातो. ही योजना यशस्वीरित्या राबविण्यात महाराष्ट्र राज्य अग्रेसर राहिले आहे.

२.३) मृत्युच्या कारणांचे सर्वेक्षण योजना (ग्रामीण) :-

मृत्युच्या कारणांचे सर्वेक्षण योजना (ग्रामीण) ही राज्यातील प्रत्येक प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील निवडलेल्या गावात राबविली जाते. प्रत्येक प्राथमिक आरोग्य केंद्रातून फक्त एक गांव निवडले जाते. राज्यातील १९१९ गावात सदर योजना राबविण्यात येते. सदर योजनांतर्गत साधारणतः ४२.५ लाख लोकसंख्या अंतर्भूत आहे.

ग्रामीण भागातील मृत्यु घटनांच्या कारणांची माहिती मिळविणे, मृत्यु घटनांचे मृत्युच्या कारण निहाय वर्गीकरण हे या योजनेचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. याशिवाय जिल्हा स्तरावरील जीवनविषयक दर या योजनेतून प्राप्त

२.४) विवाह नोंदणी कार्यक्रम :-

महाराष्ट्र विवाह मंडळाचे विनियमन आणि विवाह नोंदणी अधिनियम १९९८ व महाराष्ट्र विवाह मंडळाचे विनियमन आणि विवाह नोंदणी नियम १९९९ अन्वये राज्यात विवाह मंडळाची व विवाहांची नोंदणी होते. या कामाचे संनियंत्रण व पर्यवेक्षण या कार्यालयाकडून केले जाते.

आरोग्य विषयक माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यक्रमांतर्गत :-

राबविण्यात आलेल्या महत्वपूर्ण योजना/उपक्रम

१) दिनांक १२/०४/२०१८ च्या शासन अधिसूचनेनुसार राज्यातील सर्व जिल्हा रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालय, ग्रामिण रुग्णालये, शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय संलग्न रुग्णालये व प्राथमिक आरोग्य केंद्रे यांचे प्रमुख यांना त्यांच्या संस्था इमारतीतील व संस्थेच्या आवार भिंती आतील जन्म-मृत्यू घटनांसाठी निबंधक जन्म व मृत्यू म्हणून घोषित केले

आहे. त्यानुसार दि. १/१/२०२० पासून घटनांची नोंदणी आरोग्य संस्थेत सुरु झाली आहे.

२) राज्यात सध्या जन्म व मृत्यू घटनांची नोंदणी केंद्र शासनाच्या संगणक प्रणालीत (**crsorgi.gov.in**) सुरु आहे.

३) नागरी नोंदणी पध्दतीचा वर्ष २०२३ चा वार्षिक अहवाल केंद्र शासनास सादर करण्यात आला आहे.

४) मृत्यूच्या कारणांचे वैद्यकीय प्रमाणिकरण योजनेचा वर्ष २०२० च्या वार्षिक अहवाल केंद्र शासनास सादर करण्यात आला आहे.

५) मृत्यूच्या कारणांचे सर्वेक्षण योजना (ग्रामिण) चा वर्ष २०२० चा अहवाल प्रसिध्द करण्यात आला आहे.

१८. राज्य आरोग्य परिवहन संघटना

१) प्रस्तावना

संपुर्ण राज्यातील जनतेला आरोग्य सेवा, रुग्णसेवा, वैद्यकीय सेवा पुरविण्यासाठी सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत राज्यभरात विविध रुग्णालये, आरोग्य संस्था कार्यरत आहेत.

विविध रुग्णालये, आरोग्य संस्था यांना रुग्णांच्या सेवेसाठी, वैद्यकीय मदतीसाठी रुग्णवाहिका आवश्यक असतात. तसेच अधिकारी परिचारीका, कर्मचारी, प्रशिक्षणार्थी यांच्यासाठी कार, जीप, मिनीबस इत्यादी वाहनांची आवश्यकता असते. राज्यातील दुर्गम, डोंगराळ, आदिवासी भागातील रुग्णांना, जनतेला वैद्यकीय मदत पुरविण्यासाठी, वैद्यकीय अधिकारी यांना कार्यक्षेत्रात विविध योजना प्रभावीपणे राबविण्यासाठी ही वाहनांची आवश्यकता असते. तसेच औषधे वाटपासाठी लस वाहतुक वाहने, ट्रक यांची आवश्यकता असते. विविध कार्यक्रम प्रमुखांना आरोग्य विषयक कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविण्यासाठी, कार्यक्रमांचा आढावा घेण्यासाठी कार्यक्षेत्रात प्रवास करण्यासाठी कार, जीप प्रकारच्या पर्यवेक्षकीय वाहनांची अत्यंत आवश्यकता असते. रुग्णवाहिका /वाहने, तसेच विविध प्रकारची रुग्णालयीन उपकरणे शीतसाखळी उपकरणे आरोग्य सेवेसाठी अत्यंत आवश्यक असून हे सर्व आरोग्य सेवेचे एक अविभाज्य अंग आहे

रुग्णवाहिका/ वाहने सुस्थितीत राहून आरोग्य सेवेसाठी, रुग्णसेवेसाठी, वापरात यावीत, रुग्णांना वैद्यकीय मदत तातडीने मिळावी, यासाठी उपलब्ध रुग्णवाहिका / वाहनांची देखभाल व दुरुस्ती वेळेवर त्या त्या स्तरावर व्हावी यासाठी शासनाची एक परिवहन यंत्रणा असावी या प्रमुख उद्देशाने, आरोग्य सेवा (परिवहन) विभागाची सन १९६२ मध्ये निर्मिती करण्यात आलेली आहे.

विविध आरोग्य संस्थामधील उपलब्ध रुग्णालयीन उपकरणे, यंत्रे, सयंत्रे, शीतसाखळी उपकरणे याची देखभाल व दुरुस्ती वेळीच होण्याच्या दृष्टीने राज्य आरोग्य परिवहन कार्यालया अंतर्गत आरोग्य साधन सामुग्री देखभाल व दुरुस्ती कार्यशाळेची स्थापना सन १९७२ मध्ये झाली.

२) उद्देश व उद्दिष्टे :- वाहनांची, व रुग्णालयीन उपकरणांची नियतकालिक देखभाल व दुरुस्ती वेळच्यावेळी करून ते सुस्थितीत ठेवणे, जास्तीत जास्त वाहने व रुग्णालयीन उपकरणे नेहमी सुस्थितीत राहून आरोग्य सेवेसाठी पुर्ण क्षमतेने वापरात येतील या दृष्टीने नियोजन करणे.

शासन आदेशानुसार नवीन वाहने, रुग्णवाहिका यांचे वाटप संबंधित आरोग्य संस्थांना करणे.

शासन निर्णयान्वये विहित अटी व शर्ती आणि मार्गदर्शक सूचनांनुसार वाहने, रुग्णालयीन उपकरणे तसेच इतर निरुपयोगी साहित्यांचे निर्लेखन करणेबाबत आरोग्य संस्था प्रमुख आणि परिवहन विभागाचे कार्यशाळा प्रमुख यांना मार्ग दर्शन करणे. सदर कामकाजाचा पाठपुरावा आणि संनियंत्रण करणे, निरुपयोगी, विनावापर आणि निर्लेखित वाहने, सुटे भाग, साहित्य व उपकरणे यांचे शासकीय लिलावदारामार्फत जाहीर लिलाव आयोजित करून विक्री करणे. प्राप्त महसूल शासनास जमा करणे.

यूनिसेफ आणि भारत सरकार यांच्या माध्यमातून भारतातील विविध राज्यात कार्यरत असलेल्या तंत्रज्ञांकरिता विविध उपकरणांबाबत प्रशिक्षण आयोजित करणे.

३) अंमलबजावणी पध्दती :- सार्वजनिक आरोग्य विभागातील वाहनांची

देखभाल व दुरुस्ती निर्लेखन वाहन अपघात ग्रस्त प्रकरणे, नवीन वाहन खरेदी व वाटप इ. वाहन अनुषंगिक कामकाज आणि रुग्णालयीन उपकरणे व शितसाखळी उपकरणे देखभाल व दुरुस्ती आणि त्यांचे प्रशिक्षण इत्यादी प्रमुख कामकाज आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून करण्यात येते.

सदर कामकाजासाठी आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाची प्रत्येक जिल्हास्तरावर एक जिल्हा कार्यशाळा असते. सदर कार्यशाळेत जिल्हयातील वाहनांची छोटी व मध्यम स्वरूपाची दुरुस्तीची कामे आणि इतर वाहन अनुषंगिक कामकाज केले जाते.

जिल्हयातील शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांच्या देखभाल व दुरुस्तीसाठी जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा परिषद यांच्याकडे एक तंत्रज्ञ कार्यरत असतो.

प्रत्येक मंडळ स्तरावर आरोग्य सेवा, परिवहन विभागांतर्गत एक विभागीय कार्यशाळा कार्यरत असते. यामध्ये मंडळातील वाहनांची मध्यम व मोठी दुरुस्तीची कामे आणि वाहन आनुषंगिक इतर कामकाज केले जाते.

मंडळातील आरोग्य संस्थाकडील शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांच्या देखभाल व दुरुस्तीसाठी मंडळ उपसंचालक, आरोग्य सेवा, प्रभारी मंडळ यांचे कार्यालयात जीव वेद्यकीय अभियंता आणि इतर तांत्रिक कर्मचारी असतात.

सदर कार्यशाळांच्या कामकाजाचे नियंत्रण आणि त्यातील तांत्रिक व लिपीक संवर्गातील कर्मचाऱ्यांचे प्रशासनिक व लेखा विषयक कामकाज करण्यासाठी आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाचे मुख्यालय, पुणे येथे आहे. सदर कार्यलयातून आरोग्य सेवा संचालनालय मुंबई सार्वजनिक आरोग्य विभाग, मंत्रालय, मुंबई आणि राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान सोसायटी, मुंबई यांना नवीन वाहन खरेदी निर्लेखन व इतर वाहन विषयक तांत्रिक बाबीसाठी आवश्यक प्रस्ताव सादर करणे, त्याचे निर्देशानुसार कामकाज करणे इ. कामेही केली जातात.

४) सेवा देणाऱ्या आरोग्य संस्था

मुखालय - पुणे :-

प्रमुख - उपसंचालक आरोग्य सेवा, (परिवहन) पुणे

कार्यक्षेत्र - संपुर्ण महाराष्ट्र राज्य

कामकाजाचे स्वरूप :- संपुर्ण राज्यातील आरोग्य विभागातील वाहने व रुग्णवाहिकांच्या देखभाल व दुरुस्तीचे काम वेगाने होण्यासाठी परिवहन विभागाच्या कार्यशाळांच्या कामकाजावर संनियंत्रण ठेवणे. नवीन वाहन खरेदी, वाहन निर्लेखन, इ.

विभागीय मंडळ स्तरावर :- आठ विभागीय कार्यशाळा

(पुणे, ठाणे, नाशिक, कोल्हापूर, छ. संभाजीनगर, लातूर, अकोला, नागपूर)

प्रमुख - सेवा व्यवस्थापक, विभागीय कार्यशाळा

कार्यक्षेत्र - संबंधित मंडळांतर्गत असलेले जिल्हे

कामकाजाचे स्वरूप - विभागांतर्गत वाहनांची मध्यम व मोठ्या स्वरूपाची दुरुस्ती करणे.

जिल्हा कार्यशाळा :- जिल्हा शल्य चिकित्सक, जिल्हा रुग्णालय यांचे अधिनस्त प्रत्येक जिल्हयातील एक याप्रमाणे एकूण ३५ जिल्हा कार्यशाळा कार्यरत आहेत.

प्रमुख - सेवा अभियंता
कार्यक्षेत्र - संबंधित जिल्हा

कामकाजाचे स्वरूप :- जिल्हयातील वाहनांची किरकोळ व मध्यम स्वरूपाची दुरुस्ती करणे.

आरोग्य साधन सामुग्री देखभाल व दुरुस्ती विभागाची रचना व कार्यपध्दती
मुख्यालय - पुणे

प्रमुख - उपसंचालक आरोग्य सेवा, (परिवहन) पुणे यांचे अंतर्गत आरोग्य साधन सामुग्री देखभाल व दुरुस्ती अधिकारी
कार्यक्षेत्र - संपुर्ण महाराष्ट्र राज्य

कामकाजाचे स्वरूप :- संपुर्ण राज्यातील आरोग्य विभागतील रुग्णालये व कार्यालये याठिकाणी वापरात येणा-या रुग्णालयीन व शीतसाखळी उपकरणांच्या देखभाल व दुरुस्तीचे काम वेगाने होण्यासाठी कार्यशाळांच्या कामकाजावर संनियंत्रण ठेवणे.

विभागीय मंडळ स्तरावर :- आठ विभागीय कार्यशाळा

(उपसंचालक, आरोग्य सेवा प्रभारी मंडळ, यांचे अधिनस्त कार्यरत)

(पुणे, ठाणे, नाशिक, कोल्हापूर, छ. संभाजीनगर, लातूर, अकोला, नागपूर)

प्रमुख - जीव वैद्यकीय अभियंता, विभागीय कार्यशाळा

कार्यक्षेत्र - संबंधित मंडळांतर्गत असलेले जिल्हे

कामकाजाचे स्वरूप - रुग्णालयीन व शीतसाखळी उपकरणांची मध्यम व मोठया स्वरूपाची दुरुस्ती करणे.

जिल्हा स्तर :- जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा परिषद मुंबई म.न.पा. सह यांचे अधिनस्त प्रत्येक जिल्हयात एक याप्रमाणे एकूण ३५ प्रतिशत तंत्रज्ञ कार्यरत आहेत.

कार्यक्षेत्र संबंधित जिल्हा

कामकाजाचे स्वरूप - जिल्हयातील शीतसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची किरकोळ व मध्यम स्वरूपाची दुरुस्ती करणे.

५) कार्यक्रमाची सद्यस्थिती :

वाहनांची सद्यस्थिती

(५) कार्यक्रमाची सद्यस्थिती (सप्टेंबर २०२५)

एकूण वाहने	एकूण चालू वाहने	एकूण बंद वाहने	बंद वाहनांचा तपशील			
			दुरुस्ती	अपघाती	निर्लेखन प्रस्तावित	अंतिम निर्लेखित
६५९६	३९३४	२६६२	९८	३९	३५८	२९६४
१००%	५९.६४%	३२.२९%	१.४८%	०.५९%	५.४२%	३२.८५%

रुग्णालयीन उपकरणांची सद्यस्थिती (सप्टेंबर २०२५)

रुग्णालयीन उपकरणे				
एकूण	चालू	नादुरुस्त	निर्लेखनपात्र	अंतिम निर्लेखित
१०६७३८	१०६३६५	३७३	४१७७	-

शितसाखळी उपकरणाची सद्यस्थिती :

सप्टेंबर-२०२५

शितसाखळी उपकरणे				
एकूण	चालू	नादुरुस्त	निर्लेखनपात्र	अंतिम निर्लेखित
९८१९	९७९७	२२	१९३६	१०२६

(६) कार्यक्रमांतर्गत विविध योजना व उपक्रम

उद्देश व उद्दिष्टे :- सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत राज्यभरातील विविध स्तरावर कार्यरत विविध आरोग्य संस्थांकडील वाहने, शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची देखभाल व दुरुस्ती करण्याचे कामकाज आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून केले जाते. सदर वाहने व उपकरणे सुस्थितीत राहून आरोग्य कार्यक्रमांच्या वापरात यावीत हाच आरोग्य सेवा परिवहन विभागाचा उद्देश आणि उद्दीष्ट आहे.

अंमजबजावणी कालावधी व पध्दती :- वाहने, शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची देखभाल व दुरुस्ती करण्याचे कामकाज आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून नियमितपणे केले जाते.

अपेक्षित लाभार्थी / लोकसंख्या :- सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत राज्यभरातील विविध स्तरावर कार्यरत सर्व आरोग्य संस्थांकडील वाहने, शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची देखभाल व दुरुस्ती करण्याचे कामकाज आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून नियमितपणे केले जाते. याचा थेट लाभ आरोग्य कार्यक्रम राबविण्यासाठी सर्व आरोग्य संस्थाना होत असतो.

देण्यात येणारे लाभ / सेवा :- वाहने शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची देखभाल व दुरुस्ती करण्याची सेवा आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून केली जाते. याचा लाभ सार्वजनिक आरोग्य विभागातील सर्व आरोग्य संस्थाना होतो.

ज्ञालेले कार्य :- आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाच्या जिल्हा कार्यशाळा आणि विभागीय कार्यशाळांकडून सार्वजनिक आरोग्य विभागातील सर्व आरोग्य संस्थांकडील वाहने, शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची नियमितपणे देखभाल व दुरुस्ती केली जाते. सद्यस्थितीत सार्वजनिक आरोग्य विभागातील विविध आरोग्य संस्थांकडील वापरातील एकुण वाहनापैकी ९८ टक्के पेक्षा अधिक वाहने चालू आहेत. त्यामुळे सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत विविध आरोग्य कार्यक्रम राबविणे आरोग्य संस्थाना सहज सुलभ होत आहे.

तसेच आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून मागील दोन वर्षात सार्वजनिक आरोग्य विभागातील विविध आरोग्य संस्थांकडील निर्लेखित १६०० पेक्षा अधिक वाहनांची शासनाने नियुक्त केलेल्या शासकीय लिलावदारामार्फत जाहिर लिलाव आयोजि करून विक्री करण्यात आली आहे. यामधून शासनास रक्कम रुपये ८ कोटी पेक्षा अधिक महसूल मिळाला आहे.

सार्वजनिक आरोग्य विभागातील जिल्हानिहाय वाहनांची सद्यस्थिती माहे. (सप्टेंबर २०२५)

अ. क्र.	जिल्हा	संस्था / कार्यालयाची संख्या	एकुण उपलब्ध वाहने	एकुण चालू वाहने	एकूण बंद वाहने	बंद वाहनांचा तपशील				
						दुरुस्ती	अपघाती	निर्लेखन प्रस्तावित	अंतिम निर्लेखित	
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	
१.	अकोला	...	५७	१०६	६१	४५	५	०	९	३१
२.	अमरावती	...	९३	२३४	२६८	६६	५	२	२	५७
३.	बुलढाणा	...	७५	१९८	१०८	९०	२	०	१४	७४
४.	वाशीम	...	३९	१०५	६४	४१	०	०	३	३
५.	यवतमाळ	...	८९	२४१	१२८	११३	२	५	६	१००
६.	छ. संभाजीनगर	...	७७	२०७	१०३	१०४	३	३	०	९८
७.	हिंगोली	...	३३	१०३	५१	५२	१	०	१	५०
८.	जालना	...	५५	१६९	७३	९३	४	३	५७	३२
९.	परभणी	...	५५	१०७	७८	२९	५	०	२	२२
१०.	कोल्हापूर	...	१०९	२३३	१३८	९९	७	१	२	८९
११.	सांगली	...	८४	२००	१२०	८०	३	०	११	६६
१२.	सिंधुदूर्ग	...	५४	१६२	१००	६२	०	०	०	६२
१३.	रत्नागिरी	...	८६	१९८	७६	४२	०	०	२	४०
१४.	बीड	...	७७	१९७	९२	१०५	१	०	४	१००
१५.	लातूर	...	७०	१७३	९३	८०	०	०	१५	६४
१६.	नांदेड	...	८९	२२१	११४	१०७	७	४	१०	८
१७.	धाराशिव	...	६०	१५४	७४	७९	१	१	७	७०
१८.	रायगड	...	७६	१५७	८१	७६	३	१	८	६४
१९.	ठाणे	...	५३	२४०	१४६	९४	८	२	४०	४४
२०.	पालघर	...	६४	२३६	१५९	७७	३	०	०९	६५
२१.	भंडारा	...	४७	१७७	८४	९३	०	२	०८	८३
२२.	चंद्रपूर	...	७८	२६५	१७४	९१	७	०	०४	८०
२३.	गडचिरोली	...	८३	१४६	८७	५९	४	०	०५	५०
२४.	गोंदिया	...	५४	२३६	१५०	८७	०	३	१९	६५
२५.	नागपूर	...	८२	९०	६८	१२	०	१	०	२१
२६.	वर्धा	...	४३	१९९	१२२	७७	१	१	०६	६९
२७.	अहिल्यानगर	...	१३१	१६९	१३३	३४	४	२	०	२८
२८.	धुळे	...	६४	३७४	१८३	१६४	४	०	२५	१३३
२९.	जळगांव	...	१०८	६१	४९	१२	१	०	७	०४
३०.	नंदूरबार	...	७५	३८८	२७६	११२	२	१	२४	८५
३१.	नाशिक	...	१५२	२०९	१२२	८७	१	२	०७	७७
३२.	पुणे	...	१४७	२४६	१७५	७१	२	०	०२	६७
३३.	सोलापूर	...	१०१	१७८	१०७	७१	४	१	१९	४७
३४.	सातारा	...	९५	१८८	१०३	८५	४	२१	०९	७१
३५.	मुंबई	...	७	१३७	७७	६०	०४	०	२१	३५
	एकूण	...	२६६२	६५९६	३९३४	२६६२	९८	३९	३५८	२१६७

सार्वजनिक आरोग्य विभागातील एकुण वाहनापैकी जिल्हानिहाय रुग्णवाहिकांची माहे. (सप्टेंबर २०२५)

अ. क्र.	जिल्हा	रुग्णालयांची एकूण संख्या	एकूण उपलब्ध रुग्णवाहिका	एकूण चालू	एकूण बंद	बंद रुग्णवाहिकांचा तपशील				
						दुरुस्ती	अपघाती	निर्लेखन प्रस्तावित	अंतिम निर्लेखित	
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	
१.	अकोला	...	४५	६६	३८	२८	४	०	४	२०
२.	अमरावती	...	८१	१८३	१३२	५१	३	२	२	४४
३.	बुलढाणा	...	७०	१७०	८६	८४	२	०	१३	६९
४.	वाशीम	...	३३	७५	४७	२८	०	०	२	२६
५.	यवतमाळ	...	८५	१९७	९७	१००	२	५	६	८७
६.	छ. संभाजीनगर	...	६४	१४७	७९	६८	३	३	०	६२
७.	हिंगोली	...	३१	८३	४४	३९	१	०	१	३७
८.	जालना	...	५२	१३७	६८	६९	४	३	५४	८
९.	परभणी	...	४३	९३	७३	२०	५	०	०	१५
१०.	कोल्हापूर	...	९७	१८७	११६	७१	७	१	१	६२
११.	सांगली	...	७५	१७९	११०	६९	३	०	९	५७
१२.	सिंधुदुर्ग	...	५१	१४१	९५	४६	०	०	०	४६
१३.	रत्नागिरी	...	८१	९४	६७	२७	०	०	२	२५
१४.	बीड	...	७४	१७२	८६	८६	१	०	३	८२
१५.	लातूर	...	६२	१५१	८३	६८	०	१	१५	५२
१६.	नांदेड	...	८४	१९९	१०७	९२	६	४	८	७४
१७.	धाराशिव	...	५३	१३६	६९	६७	१	१	७	५८
१८.	रायगड	...	६७	१११	५६	५५	३	१	६	४५
१९.	ठाणे	...	४७	१९४	१०६	८८	७	१	३७	४३
२०.	पालघर	...	५९	१७२	११०	६२	३	०	७	५२
२१.	भंडारा	...	४३	१२५	५७	६८	०	२	६	६०
२२.	चंद्रपूर	...	७९	१६५	११३	५२	७	०	२	४३
२३.	गडचिरोली	...	६९	११२	६५	४७	४	०	३	४०
२४.	गोंदिया	...	६१	२२०	१४०	८०	०	३	१९	५८
२५.	नागपूर	...	६३	७७	६१	१६	०	१	०	१५
२६.	वर्धा	...	३६	१७८	११०	६८	१	१	६	६०
२७.	अहिल्यानगर	...	१२२	१४०	११५	२५	४	२	०	१९
२८.	धुळे	...	५२	२८१	१६२	११९	३	२	२५	८९
२९.	जळगाव	...	११३	२८२	१८२	१००	२	१	१३	८४
३०.	नंदूरबार	...	७५	१७६	११५	६१	०	२	६	५३
३१.	नाशिक	...	१३९	२१९	१६८	५१	०	०	०	५१
३२.	पुणे	...	१२७	१५४	९६	५८	३	१	१७	३७
३३.	सोलापूर	...	९७	१७०	९५	७५	४	१	७	६३
३४.	सातारा	...	९०	१०५	५९	४६	४	०	१५	२७
३५.	मुंबई	...	४	०	०	०	०	०	०	०
	एकूण	...	२४२४	५२९१	३२०७	२०८४	८७	३८	२९६	१६६३

(६) कार्यक्रमांतर्गत विविध योजना व उपक्रम :-

• **उद्देश व उद्दीष्टे** : सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत राज्यभरातील विविध स्तरांवर कार्यरत विविध आरोग्य संस्थांकडील वाहने, शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची देखभाल व दुरुस्ती करण्याचे कामकाज आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून केले जाते. सदर वाहने व उपकरणे सुस्थितीत राहून आरोग्य कार्यक्रमांच्या वापरात यावीत हाच आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाचा उद्देश आणि उद्दीष्टे आहे.

• **अंमलबजावणी कालावधी व पध्दती** : वाहने, शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची देखभाल व दुरुस्ती करण्याचे कामकाज आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून नियमितपणे केले जाते.

• **अपेक्षित लाभार्थी / लोकसंख्या** : सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत राज्यभरातील विविध स्तरांवर कार्यरत सर्व आरोग्य संस्थांकडील वाहने, शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची देखभाल व दुरुस्ती करण्याचे कामकाज आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून नियमितपणे केले जाते. याचा थेट लाभ आरोग्य कार्यक्रम राबविण्यासाठी सर्व आरोग्य संस्थांना होत असतो.

• **देण्यात येणारे लाभ / सेवा** : वाहने, शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची देखभाल व दुरुस्ती करण्याची सेवा आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून केली जाते. याचा लाभ सार्वजनिक आरोग्य विभागातील सर्व आरोग्य संस्थाना होतो.

• **झालेले खर्च** : आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाच्या जिल्हा कार्यशाळा आणि विभागीय कार्यशाळांकडून सार्वजनिक आरोग्य विभागातील सर्व आरोग्य संस्थांकडील वाहने, शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची नियमितपणे देखभाल व दुरुस्ती केली जाते. सिद्धस्थितीत सार्वजनिक आरोग्य विभागातील विविध आरोग्य संस्थांकडील वापरातील एकूण वाहनांपैकी ९८ टक्के पेक्षा अधिक वाहने चालू आहेत. त्यामुळे सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत विविध आरोग्य कार्यक्रम राबविणे आरोग्य संस्थाना सहज सुलभ होत आहे.

तसेच आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून मागील दोन वर्षात सार्वजनिक आरोग्य विभागातील विविध आरोग्य संस्थांकडील निर्लेखित १६०० पेक्षा अधिक वाहनांची शासनाने नियुक्त केलेल्या शासकीय लिलावदारामार्फत जाहिर लिलाव आयोजित करून विक्री करण्यात आली आहे. यामधुन शासनास रक्कम रुपये ८ कोटी पेक्षा अधिक महसूल मिळाला आहे.

१९. राज्य आरोग्य व कुटुंब कल्याण संस्था, नागपूर.

प्रस्तावना :

शासन निर्णय क्रमांक पी.एच.आय. १०५९/बी.डी. दिनांक ९/१२/१९५९ सार्वजनिक आरोग्य संस्था, नागपूर ची स्थापना झाली. सुरवातीला स्वच्छता निरीक्षक (Sanitary Inspector) या संवर्गाचे सर्टिफिकेट अभ्यासक्रमाबाबत प्रशिक्षण आयोजित करण्यात येत होते. पदव्युत्तर अभ्यासक्रम डी.पी.एच. वैद्यकीय पदवी, पदवीका शिक्षणासाठी प्राप्त विद्यार्थ्यांसाठी आयोजित केला जात होता. सध्या सदर संस्थेचे श्रेणीवर्धन शासन निर्णय क्रमांक २०१५ /प्र.क्र. २५८/आरोग्य-३ दिनांक २४ मे २०१६ अन्वये राज्य आरोग्य व कुटुंब कल्याण संस्था, नागपूर म्हणून करण्यात आले. सार्वजनिक आरोग्य संस्था हि ISO-9001-15 नामांकित आहे तसेच महाराष्ट्र मेडीकल कॉन्सिल, मुंबई द्वारा संलग्न असून प्रशिक्षणार्थ्यांना क्रेडीट पॉइंट दिले जातात.

सर्व राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांची तांत्रिकदृष्ट्या अंमलबजावणी यशस्वी पणे करण्यासाठी राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमाबाबत सर्व स्तरावरील आरोग्य अधिकारी व कर्मचारी ह्यांचे प्रशिक्षण संस्थेद्वारे दिले जाते. प्रशिक्षण संस्थेचे ब्रीद वाक्य "प्रशिक्षणातून कर्तव्यपूर्ती" आहे.

महाराष्ट्रातील सात आरोग्य व कुटुंब कल्याण संस्था ३४ जिल्हा प्रशिक्षण संस्था, २९ रुग्णालय प्रशिक्षण केंद्र आणि ७ तालूके प्रशिक्षण केंद्राकरिता तांत्रिक मार्गदर्शक उदा. प्रशिक्षण नियोजन, आयोजन अंमलबजावणी सर्वेक्षण प्रशिक्षण अदि या संस्थेद्वारे केल्या जाते.

राज्य आरोग्य कुटुंब कल्याण संस्था मार्फत विविध प्रशिक्षकांचे प्रशिक्षण (TOT) आरोग्य व कुटुंब कल्याण प्रशिक्षण केंद्र तसेच जिल्हा प्रशिक्षण केंद्र येथील शाखा सदस्य, जिल्हास्तरीय अधिकारी व राज्यस्तरीय अधिकारी संवाद कौशल्य समुपदेशन कौशल्य विकास कार्यशाळा, सेमीनार प्रशिक्षण अदि नियमित आयोजित होतात.

वर्ष २००६-२००७ पासून आशा टॉट आयएमएनसीआय बेसिक टॉट, आर्श टॉट आरटीआय/एसटीआय/नर्सिंगटॉट बीमॉक, सब, टॉट, कॉलीटी ऑन्सुरन्स टेनिंग, सीएचओटॉट)

संस्थेत गरोदर माता निदान तंत्र कायदा -१९९४, दिव्यांग अंमलबजावणी प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील वैद्यकीय अधिकारी आर.सी.एच. कार्यक्रमांतर्गत प्रशिक्षणे घेतल्या जाते. एच.आय.व्ही. एड्स समुपदेशन प्रशिक्षण सामान्य रुग्णालयांतील वैद्यकीय अधिकाऱ्यांसाठी घेण्यात येतात.

लिपीक वर्गीय सेवा प्रवेशोत्तर प्रशिक्षण, ब.आ.से. प्रशिक्षणाकरीत करीत संस्थेतर्फे प्रशिक्षणाचे परिक्षा घेणेस्थव परिक्षा मंडळ कार्यान्वित आहे.

राष्ट्रीय स्किल्स लॅब प्रशिक्षण संस्था मॅनीक्वीन्स वर प्रत्यक्ष प्रशिक्षण कौशल्य वृद्धिगत करण्यासाठी केले जाते. उदा. प्रसूती, गुंतागुंत, नवजात बालक काळजी इ. ज्या भागात स्किल्स लॅबच्या मार्गदर्शक सूचनानुसार काम कमी आहे तेथे क्षेत्रात व त्यांचे प्रशिक्षणार्थ्यांच्या मुख्यालयात भेटी दिल्या जातात संबंधीतांचे कौशल्य ज्ञान/ज्ञानपातळी तपासून मार्गदर्शन करण्यात येते. नागपूर, जालना, नाशिक व पुणे येथील माता आणि बाल आरोग्य कौशल्याप्रयोगशाळांच्या (Skills Lab) माध्यमातून वैद्यकीय अधिकारी आणि आरोग्य कर्मचाऱ्यांना माता आणि बाल आरोग्य संबंधित प्रशिक्षण दिले जाते. या प्रशिक्षणामुळे आपल्या वैद्यकीय अधिकारी आणि आरोग्य कर्मचाऱ्यांच्या कौशल्यांमध्ये लक्षणीय वाढ झाली आहे व त्यामुळे

महाराष्ट्राने माता व बालकांचे आरोग्य सुधारण्यात आणि माता व बालमृत्यू दर कमी करण्यात प्रशंसनीय प्रगती केली आहे. म्हणूनच प्रत्येक जिल्ह्यांमध्ये माता आणि बाल आरोग्य कौशल्य प्रयोगशाळा (Skills Lab) स्थापन करण्यासाठी आवश्यक माहितीसहपरिपूर्ण प्रस्ताव उपसंचालक आरोग्य सेवा आयुक्तालय (शुश्रूषा), मुंबई यांना सादर करण्यात आलेला आहे. नागपूर, जालना, नाशिक व पुणे येथील माता आणि बाल आरोग्य कौशल्य प्रयोगशाळा (Skills Lab) प्रशिक्षणाचा स्थर उंचावण्याकरिता Mannigaines खरेदी करण्यात आले.

प्रसूती पूर्व व प्रसूती पश्चात सेवांची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी २०१८ पासून संस्थेत LAQSHYA TOT आयोजित करण्यात येतात.

कायाकल्पचे प्रशिक्षण NHSRC दिल्ली ह्यांचे संयुक्त विद्यमाने रुग्णालयीन स्वच्छता गुणवत्ता पूर्वक काळजी बाबत प्रशिक्षण व क्षेत्रभेटी आयोजित करण्यात येतात.

सार्वजनिक आरोग्य विभागाचे सुधारित राज्य प्रशिक्षण धोरण दिनांक ५ मे २००५ अन्वये शासनास सादर केलेले २०२५ आहे. त्यानुसार व १६ वा वित्त आयोग मध्ये सुचविल्याप्रमाणे राज्यातील आरोग्य व कुटुंब कल्याण प्रशिक्षण केंद्र यांना Centre of Excellence साठी खालील विषयाची निवड करण्याची प्रक्रिया करण्यात येणार आहे.

- नाशिक - आदिवासी क्षेत्र आरोग्य (Tribal Health)
- छ) वृद्धत्वाची काळजी - संभाजीनगर. (Geriatric care)
- कोल्हापूर स्तनपान-
- अमरावती किशोरवयीन आरोग्य-
- पुणे जिल्हा जल -द हस्तक्षेप केंद्र District Early Intervention Centre -DEIC बाल आरोग्य
- ठाणे मानसिक आरोग्य-
- नागपूर हिमोग्लोबीनोपॅथी सिकलसेल व इतर आजार-

नवनियुक्त वैद्यकीय अधिकारी यांना सर्व राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमाचे व कार्यालयीन प्रशासन, रुग्णालय प्रशासन बाबत प्रशिक्षण दिल्या जाते. त्या करीता विषय तज्ञ, अनुभवीना प्रशिक्षक म्हणून बोलविण्यात येते. सदरचे ४२ दिवसाचे सत्र यशदा पुणे येथे ३० दिवस व राज्य आरोग्य व कुटुंब कल्याण संस्था, नागपूर येथे १२ दिवसीय प्रशिक्षण सत्र सध्या सुरु आहे.

वित्तीय आवश्यकतेची स्पष्टीकरणे :-

राज्यामध्ये CPR Awareness Campaign यशस्वीपणे राबविण्याकरिता ALS/BLS Manniquines खरे करण्यात आले असून संपुर्ण राज्यभर ०७ एप्रिल २०२५ पासून वैद्यकीय अधिकारी, आरोग्य कर्मचारी, आशा, अंगणवाडी कार्यकर्ते, नागरिक व विद्यार्थ्यांकरिता ALS/BLS चे प्रशिक्षण सुरु आहे.

SHSRC पूर्ण व राज्य आरोग्य व कुटुंब कल्याण संस्था, नागपूर यांचे द्वारे आरोग्य विभागातील वैद्यकीय अधिकारी व कर्मचारी यांचे तांत्रिक व प्रशासकीय ज्ञान व कौशल्य अद्यावत राहण्याकरीता विविध तांत्रिक व प्रशासकीय विषयांवर नियमितपणे वेबिनार आयोजित करण्यात येत आहे.

राज्यातील आरोग्य विषयक सेवा वृद्धिंगत करण्यासाठी आणि सार्वजनिक आरोग्य संकल्पनांमध्ये व्यवस्थापकीय आणि नेतृत्व कौशल्ये वाढवण्याकरिता गट अ संवर्गातील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांसाठी- **Public Health Foundation of India (PHFI)**, नवी दिल्ली या संस्थेमार्फत सहा दिवसांचे प्रशिक्षण देण्यासाठी, मा. मुख्यमंत्री महोदय तसेच माननीय मंत्री व मा. राज्यमंत्री, सार्वजनिक आरोग्य व कुटुंब कल्याण यांचया उपस्थितीत महाराष्ट्र शासन, सार्वजनिक आरोग्य विभाग, शासन निर्णय क्रमांक दिनांक १३०६६१० क्षमता बांधणी ई क्र/२३. क्र.प्र/२०२५-प्रशिक्षणः ०९ सप्टेंबर, २०२५ अन्वये सामंजस्य करार (MOU) करण्यात आला आहे.

राज्यातील आरोग्य विषयक सेवा वृद्धिंगत करण्यासाठी आरोग्य व्यवस्थेतील वैद्यकीय अधिकारी व कर्मचारी यांचे क्षमताकौशल्य वाढवण्यासाठी/ **SEARCH (Society for Education, Action & Research in Community Health)** गडचिरोलीया संस्थेमार्फत राबवण्यात येणाऱ्या प्रशिक्षणासाठी सार्वजनिक आरोग्य विभाग, शासन निर्णय क्रमांक : -संकीर्ण२०२५/प्र.क्र.२७/ क्षमता बांधणी ई क्र. १३३१८४२, दिनांक : २४ सप्टेंबर, २०२५ अन्वये सामंजस्य करार (Memorandum of Understanding -MOU) करण्यात आला आहे.

राज्यातील आरोग्य विषयक सेवा वृद्धिंगत करण्यासाठी आरोग्य व्यवस्थेतील वैद्यकीय अधिकारी व कर्मचारी यांचे क्षमता कौशल्य वाढवणे/ (यातनीतिशास्त्र व नेतृत्व) (**Ethics & Leadership**) यांचा समावेश आहे. इत्यादीसाठी (**IbFC Initiatives of Change** पाचगणी, सातारा या संस्थेमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या प्रशिक्षणासाठी या संस्थेसोबत सार्वजनिक आरोग्य विभाग, शासन निर्णय क्रमांक १३५०५७९ क्षमता बांधणी ई क्र/३१.क्र.प्र/ २०२५-संकीर्ण- दिनांक नोव्हेंबर १०, २०२५ अन्वये सामंजस्य करार (Memorandum of Understanding -MOU) करण्यात आला आहे.

राज्यातील आरोग्यविषयक सेवा वृद्धिंगत करण्यासाठी, आरोग्य व्यवस्थेतील **IMMAST** च्या प्रशिक्षण कार्यक्रमाद्वारे महाराष्ट्र राज्यातील परिचारिका, नर्सिंग विद्यार्थी आणि संबंधित आरोग्य कर्मचाऱ्यांचे कौशल्य वाढवणे, मास्टर लेव्हल विकसित करणे, राज्याला त्यांच्या नर्सिंग प्रशिक्षण आणि शिक्षणाच्या श्रेयास धारित करण्यासाठी तांत्रिक सल्ला देणे, त्यांच्या कौशल्य प्रयोगकाळास सुधारणे, परिचारिका आणि संबंधित आरोग्य सेवा कर्मचाऱ्यांच्या प्रशिक्षणासाठी मॉड्यूल डिझाइन आणि विकसित करणे, राज्यासह वार्षिक आणि त्रैमासिक प्रशिक्षण दिनदर्शिका विकसित करून आणि नियोजित प्रशिक्षण आयोजित करून प्रशिक्षणाशी संबंधित साहित्य उपलब्ध करून देण्याकरिता, **Institute of Medical and Minimal Access Surgery Training (IMMAST)** सोबत महाराष्ट्र शासन, सार्वजनिक आरोग्य विभाग, शासन निर्णय क्रमांक १३२७२४७ क्षमता बांधणी ई क्र/२९ क्र.प्र २०२५-संकीर्णः दिनांक २३ सप्टेंबर, २०२५ अन्वये सामंजस्य करार (Memorandum of Understanding -MOU) करण्यात आला आहे.

सिकलसेल ॲनिमीया, आयुष, तरंग, एम.एम.यु. आर.टी.आय./ एस.टी.आय./आय.एम.ई.पी.एन.एस.एस.के. इत्यादी प्रशिक्षण या संस्थेत दिल्या जाते. वर्ष २०२३-२४ या वर्षी आयोजित केलेल्या प्रशिक्षणांची यादी सोबत जोडत आहे. **ICMR** तर्फे मान्यता प्राप्त **इन्स्टीट्यूट इथिक्स कमिटी** मार्फत राज्यातील विविध शोध प्रबंधांना मान्यता देण्यात येते.

प्रशिक्षणांचे गुणवत्तात्मक निरीक्षण खालीलप्रमाणे केले जाते.

- १) प्रशिक्षणाचे आणि प्रशिक्षणाबाबत माहिती (**Feedback**)
- २) प्रशिक्षणपूर्व व प्रशिक्षण पश्चात प्रशिक्षणाचे मुल्यामापन.
- ३) प्रशिक्षणाथर्यांना क्षेत्रीय भेटीचे आयोजन
- ४) प्रशिक्षणाथर्यांचे कौशल्य, ज्ञान प्रत्यक्ष नियंत्रण / प्रश्नोत्तरे
- ५) क्षेत्रभेट प्रशिक्षणादरम्यान प्रत्यक्ष माहिती दिल्या जाते.

मागील तीन वर्षात राआवकुकसं, नागपूर येथे दिलेले प्रशिक्षण व प्रशिक्षणार्थीची संख्या दर्शविणारा तक्ता

अ.क्र.	प्रशिक्षणाचे नाव	प्रशिक्षितांची संख्या		२०२५-२०२६ (ऑक्टो. अखेर)
		२०२३-२०२४	२०२४-२०२५	
१.	शाखा सदस्य यांचे मायक्रोटिचिंग प्रशिक्षण	३१	३१	०
२.	आयएमईपी टीओटी	ला/ना	ला/ना	०
३.	पीपीआययुसीडी टीओटी	८	ला/ना	ला/ना
४.	आशा सर्टिफिकेशन प्रशिक्षण	ला/ना	६९	९९
५.	आशांकरीता एनआयओएस परिक्षा	ला/ना	१४१	ला/ना
६.	वैद्यकिय अधिकाऱ्यांचे इंडक्शन प्रशिक्षण	३००	१८६	०
७.	राष्ट्रीय तंबाखू नियंत्रण कार्यक्रम कार्यशाळा	ला/ना	ला/ना	०
८.	सॉफ्टवेअर ट्रेनिंग (HMIS/TMIS/RCH)	८५	ला/ना	ला/ना
९.	स्कील्स लॅब प्रशिक्षण	३६४	३१८	३२६
१०.	एचबीएनसी ४ मॉड्यूल/एनसीडी/एचबीएनसी टिओटी	ला/ना	३२	ला/ना
११.	आरटीआय / एसटीआय टिओटी	१४	५४	ला/ना
१२.	व्हायरल हिपॅटायटीय प्रशिक्षण	५७	१६५	०
१३.	क्षमता वृद्धीगत कार्यशाळा	२९	६७	०
१४.	बिमॉक टिओटी	ला/ना	२२	ला/ना
१५.	एनएसएसके टीओटी	ला/ना	५४	२३४
१६.	जेएस टीओटी	ला/ना	ला/ना	०
१७.	इंफेक्शन प्रीव्हेन्शन कंट्रोल प्रशिक्षण	ला/ना	२९	ला/ना
१८.	ट्राईबल ब्लॉक टिओटी	ला/ना	३४	३२४
१९.	एन क्यु ए एस सर्टिफिकेशन कार्यशाळा	१३४	ला/ना	११०
२०.	RMNCH+A प्रशिक्षणे डीआरसीएचओ	ला/ना	३०	ला/ना
२१.	मराठी भाषांतर कार्यशाळा	३५	ला/ना	-
२२.	ब्रिज टिओटी	ला/ना	ला/ना	०
२३.	इन्फेक्शन प्रीव्हेन्शन आणि कंट्रोल प्राक्टीसेस एनएम	ला/ना	ला/ना	ला/ना
२४.	इको व्हायव्हीनेशन कॉन्फीडन्स आणि पोस्ट कोव्हीड १९ प्रोग्राम	ला/ना	ला/ना	ला/ना
२५.	सा.आ.अ. यांची क्षमता वृद्धीगत कार्यशाळा अंडर आयुष्यमान भारत प्रोग्राम इको.	ला/ना	ला/ना	०
२६.	रिसर्च मेथाडालाजी	ला/ना	ला/ना	ला/ना
२७.	आरकेएस टिओटी	ला/ना	लाना	०
२८.	एन बी एस यू विभागीय टिओटी	ला/ना	ला/ना	१५३
२९.	ई-रक्तकोष सॉफ्टवेअर प्रशिक्षण	६३	ला/ना	ला/ना
३०.	लक्ष्य/सुमन/सुस्कान कार्यशाळा	१३४	ला/ना	ला/ना

१	२	२	३	४
३१.	सान्स टिओटी	८३	३७	ला/ना
३२.	आयएमएनसीआय टिओटी	१७	ला/ना	ला/ना
३३.	एफ-आयएमएनसीआय टिओटी	२०	ला/ना	ला/ना
३४.	एसएपी-बीएमडब्ल्यू	२९	ला/ना	ला/ना
३५.	एमपीडब्ल्यू	३३	२५	४९
३६.	रिजनल लेबल ऑरगनायझेशन मॅनपावर कार्यक्रम	१८७	ला/ना	ला/ना
३७.	आरकेएस टिओटी	१९	ला/ना	०
३८.	थप्रेम्बोलेसीस आणि आयसीयू ओरिएनटेशन	४४	ला/ना	ला/ना
३९.	एनपीपीसीडी टिओटी	३५	ला/ना	०
४०.	एचबीएनसी मॉड्यूल ६ आणि ७ जिल्हा प्रशिक्षक टिओटी	१७	ला/ना	ला/ना
४१.	अॅन्टीमॉयक्रोबाईल स्टेवरशीप प्रशिक्षण	५४	ला/ना	ला/ना
४२.	आर-पीसीआर रिफेशर टिओटी	१२	ला/ना	ला/ना
४३.	सर्पदंश टिओटी	ला/ना	३८	३०३८
४४.	एएलएम/बीएलएम	ला/ना	५४	०
४५.	पीएचएफआय सोबत वरिष्ठ पातळीवरिल अधिकारी प्रशिक्षण	ला/ना	ला/ना	२६
४६.	सर्च गडचिरोली सोबत आदिवासी आरोग्य प्रशिक्षणावर संवेदनशीलता कार्यशाळा	ला/ना	ला/ना	३०
४७.	CME	१६१५	१५८३	२१५

टीप :- ला/ना-लागू नाही (पिआयची मध्ये मंजूर नाही.)

३ वर्षाचे भौतिक अहवाल

अ. क्र.	प्रशिक्षणाचे नाव	पदनाम	२०२३-२४			२०२४-२५			२०२५-२६ (ऑक्टो. २५ पर्यंत)		
			प्रशिक्षण भार	साध्य	टक्केवारी	प्रशिक्षण भार	साध्य	टक्केवारी	प्रशिक्षण भार	साध्य	टक्केवारी
अ	माता आरोग्य प्रशिक्षण		१	२	३	४	५	६	७	८	९
१	एसबी	परिचारीका/आरोग्य सेविका/आरोग्य पर्यवेक्षिका	७८८	८१०	१३०	३०६	४५०	१४७	३१०	११७	३८
२	बिर्मांक	वैद्यकीय अधिकारी	२०४	२०५	१००	१४४	१३५	९४	१४४	०	०
३	सीएसी	वैद्यकीय अधिकारी	१०५	८९	८५	३६	३६	१००	३६	०	०
४	आरटीआय/एसटी	वैद्यकीय अधिकारी	४५०	३५२	७८	२५०	२८८	११५	२५०	१२	५
५	आरटीआय/एसटी आय	परिचारिका/आरोग्य सेविका आरोग्य पर्यवेक्षिका	१४००	१२५५	९०	८४०	८५०	१०१	८४०	१०३८	१२४
ब	बाल आरोग्य प्रशिक्षण										
१	एफ-आयएमएनसीआय	वैद्यकीय अधिकारी	२४०	८४	३५	२४०	१५६	६५	२४०	०	०
२	एफ-आयएमएनसीआय	परिचारीका	२४०	१८४	७७	२४०	२५८	१०८	२४०	०	०
३	एनएमएसके	वैद्यकीय अधिकारी	७६८	५५३	७२	३२०	२८२	८८	३२०	१०३	३२
४	एनएमएसके	परिचारिका/आरोग्य सेविका अधिकारी पर्यवेक्षिका	२३६८	२०६६	८७	११२०	१०८७	९७	११२०	७१०	६३
५	एफबीएनसी	वैद्यकीय अधिकारी	१६०	८८	५५	७५	७९	१०५	७५	०	०
६	एफबीएनसी	परिचारीका	३२	६३	१९७	७५	६२	८३	७५	०	०
७	आयवायसीएन	वैद्यकीय अधिकारी	८९०	३४०	३८	६०	६५	१०८	६०	०	०
८	आयवायसीएन	आरोग्य सेविका/ पर्यवेक्षिका	९४०	१२४१	१३२	९०	१७८	१९८	९०	६१	६८
९	आरआय	वैद्यकीय अधिकारी	४४०	३२०	७३	८००	६९८	८७	८००	२५	३
१०	आरआय	आरोग्य सेविका/ आरोग्य पर्यवेक्षिका	२२३२	२१०६	९४	१६३२	१७२३	१०६	१६३२	१६४३	१०१
११	आरआय	वैद्यकि/अधिकारी फार्मसीस्ट/एएनएम	१४४०	७५७	५३	२०४०	२३२५	११४	२०४०	२५३	१२
क	कुटुंब नियोजन प्रशिक्षण										
१	मिनीलॅप	वैद्यकीय अधिकारी	७७	७७	९६	३६	३५	९७	३६	०	०
२	एनएसबी	वैद्यकीय अधिकारी	१८	१८	२३	२८	१९	६८	२८	०	०
३	लेप्रोस्कोपी	वैद्यकीय अधिकारी	२३	२३	१४४	१८	१०	५६	१८	०	०
४	पीपीआययुसीडी	वैद्यकीय अधिकारी	४७९	४७९	९४	२४०	२०८	८७	२४०	०	०
५	पीपीआययुसीडी	परिचारीका	२४२	२४२	१०९	३४०	३८१	११२	३४०	१०	३
ड	अतिरिक्त प्रशिक्षण										
१	डब्ल्युआयएफएस	वैद्यकीय अधिकारी	१७००	१६४२	९७	१७००	१५६७	९२	१७००	५५३	३३
२	आरकेएसके	वैद्यकीय अधिकारी/ आरोग्य सेविका/आरोग्य पर्यवेक्षिका	२४०	१४१	५९	१६०	८९	५६	१६०	०	०
३	आरकेएसके	पिर एज्युकेटर	३३१२०	२८२७४	८५	२१५६०	५२११	२४	२१५६०	०	०
४	शितसाखळी	हाताहणे	५००	५७१	११४	६८०	८५७	१२६	६८०	१२६	७७
५	केएमसी	--	१४७५	१०९७	७४	२३८०	१६९६	७१	२३८०	०	०
६	दक्षता	--	६००	५८०	९७	३६०	३६४	१०१	३६०	०	०

अ. क्र.	प्रशिक्षणाचे नाव	पदनाम	२०२३-२४			२०२४-२५			२०२५-२६ (ऑक्टो. २५ पर्यंत)		
			प्रशिक्षण भार	साध्य	टक्केवारी	प्रशिक्षण भार	साध्य	टक्केवारी	प्रशिक्षण भार	साध्य	टक्केवारी
ड	अतिरिक्त		१	२	३	४	५	६	७	८	९
७	एनटीईपी	वैद्यकीय अधिकारी	५४०	०	०	५१०	१९४	३८	५१०	०	०
८	एनटीईपी	पॅरामेडीकल	९६०	०	०	१०४०	७३९	७१	१०४०	०	०
९	आयडीएसपी	वैद्यकीय अधिकारी	८१०	६८२	८४	२९०	२९६	१०२	२९०	०	०
१०	आयडीएसपी	पॅरामेडीकल	१३८०	१३६५	९९	७००	८४०	१२०	७००	०	०
११	स्किल लॅब	एएनएम/एलएचव्ही/एसएल	४९८	२५३	५१	४९८	३१६	४९८	१४२	२९	
१२	स्किल लॅब	एएनएम/एलएचव्ही/एसएल	१७४६	१३०४	७५	१७४६	१६६५	९५	१७४६	८३५	४४
१३	नवनियुक्त वैद्यकीय अधिकाऱ्यांचे पायाभूत प्रशिक्षण	वैद्यकीय अधिकारी	३००	३००	१००	२००	१८६	९३	२००	०	०
१४	लिपिक प्रशिक्षण	लिपिक	२००	१९३	९७	१३६	१०१	७४	१४६	१४०	९६
१५	ब.आ.से. प्रशिक्षण	आ. से.	४००	३८०	९५	४००	३२३	८१	६००	५८६	९८

२०. पोषाहार विभाग, नागपूर

(१) कार्यक्रमाचे उद्दीष्ट / कार्यक्रमाची कार्यपध्दती :-

प्रस्तावना :

पोषाहार विभाग या संस्थेची स्थापना १९४९ साली झाली, सन १९७० साली हाफकीन इन्स्टिट्यूट मुंबई येथून हा विभाग संचालक आरोग्य सेवा मुंबई यांचे नियंत्रणाखालील सार्वजनिक आरोग्य संस्था, नागपूर येथे स्थलांतरीत करण्यात आला. हा विभाग मार्च १९८५ साली स्वतंत्ररित्या कार्यान्वित झाला आहे.

उद्दिष्टे :

(१) समाजातील कुपोषणाशी निगडित बाबींचा अभ्यास करून त्या अनुषंगाने पोषण व आरोग्य शिक्षण तसेच प्रशिक्षण कार्यक्रमांची आखणी करणे.

(२) शासकीय रुग्णालयातील आहार व्यवस्थापनात सुधारणा घडवून आणणे.

(३) पोषाहार सर्वेक्षणाद्वारे आहारत होणारे बदलाचा शोध घेणे

या विभागाची कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत :

(१) पोषणविषयक सर्वेक्षण करणे.

(२) राज्यतील रुग्णालयातील आहार विभाग असलेल्या १५६ शासकीय रुग्णालयातील आहारसेवेत सुधारणा होण्याच्या दृष्टिने पहाणी व पाठपुरावा करणे.

(३) राज्यातील जिल्हा स्त्री/उपजिल्हा रुग्णालयात स्थापन करण्यात आलेल्या पोषण ९५ पुनर्वसन केंद्राचे मॅनिटरिंग रिपोर्टिंग करणे.

(४) पोषणविषयक प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन व इतर संस्थांच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये सहभाग.

(५) प्रदर्शनी, व्याख्यान, स्थानिक पातळीवर उपलब्ध अन्नपदार्थातून कमी खर्चाच्या पाककृतीच्या प्रात्यक्षिकांद्वारे पोषण शिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन व इतर संस्थांच्या अशा कार्यक्रमांमध्ये सहभाग.

(६) पोषाहार प्रयोगशाळेत आयोजीनयुक्त मिठाचे विश्लेषण व अन्नभेसळ ओळखण्याच्या घरगुती पध्दतींच्या प्रात्यक्षिकांचे आयोजन.

(७) पोषण शिक्षण साहित्य निर्मिती, प्रकाशन आणि क्षेत्रिय अभ्यासाचे आयोजन.

(८) जागतिक स्तनपान सप्ताह व राष्ट्रीय पोषण सप्ताह साजरा करणे.

(९) जागतिक पोषण माह साजरा करणे.

समग्र कार्यक्रम :

पोषाहार विभागाद्वारे पोषण सर्वेक्षण, राज्यातील रुग्णालयातील आहार विभाग असलेली शासकीय रुग्णालये (१५०) व ९५ पोषण पुनर्वसन केंद्राच्या कामाचे मॉनिटरिंग, रिपोर्टिंग करणे, क्षेत्रिय अभ्यास, प्रयोगशाळेत आयोजीनयुक्त मिठाचे विश्लेषण, पोषण शिक्षण आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात येते. त्याचप्रमाणे आरोग्य खात्याच्या शासकीय व इतर स्वयंसेवी संस्थांच्या पोषण शिक्षण आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये सहभाग घेतला जातो.

पोषण शिक्षण कार्यक्रमांमध्ये लोकसंख्येतील महत्वाचा गट माता व मुले यांच्या समतोल आहारासंबंधी प्रदर्शनी, व्याख्यान, स्लाईड शो तसेच स्थानिक पातळीवर उपलब्ध अन्नपदार्थातून कमी खर्चाच्या पाककृतींची प्रात्यक्षिके आयोजित केली जातात. पोषण शिक्षण कार्यक्रमांमध्ये प्रशिक्षित आहारतज्ञ, सार्वजनिक आरोग्य परिचारिका, एन. एम./ एल. एच. व्ही. यांच्यामार्फत रुग्णलयांमध्ये पोषण व आरोग्य शिक्षण कार्यक्रमांचे संनियंत्रण केले जाते.

राज्यातील जिल्हा /स्त्री/ उपजिल्हा रुग्णालये येथे स्थापन करण्यात आलेल्या ८४ पोषण पुनर्वसन केंद्रांचे संनियंत्रण या कार्यालयाद्वारे केले जात आहे.

उपरोक्त विविध उपक्रमांचा सन २०२४-२०२५ यावर्षी झालेल्या कामाचा प्रत्यक्ष व सन २०२५-२०२६ यावर्षी होणाऱ्या कामाचा तसेच सन २०२६-२०२७ मध्ये होणाऱ्या संभाव्य कामाचा तपशील खालील तक्त्यात दर्शविलेला आहे. :-

१) झालेले व अपेक्षित काम दर्शविणारा तक्ता

अ. क्र.	उपक्रम	वर्ष				
		२०२४-२०२५	२०२५-२०२६		२०२६-२०२७ संभाव्य	
			१ एप्रिल २०२५ ते ३० सप्टेंबर २०२४	१/१०/२०२५ ते ३१ मार्च, २०२६		
१	२	३	४	५	६	
१.	एकूण प्रशिक्षण कार्यक्रम	...	१४३	४०	५५	३००
२.	एकूण आयोजित प्रदर्शनी	...	५८	१०	३५	१००
३.	आयोजित पोषाहार प्रात्यक्षिके	...	१२५	४३	५५	११०
४.	एकूण दिलेली व्याख्यान	...	३७५	१०२	३००	५००
५.	एकूण आयोजित अन्नभेसळ प्रात्यक्षिके	...	२७	२०	३५	६०
६.	आकाशवाणी व दूरदर्शन कार्यक्रम	...	४	०	२	५
७.	पोषण पुनर्वसन केंद्रांना व आहार संस्थांना दिलेला तपासणी भेटी	...	२७	१०	६०	१२०

(२) या वर्षात पोषण पुनर्वसन केंद्रात झालेले कार्य, पुढील वर्षात करण्यात येणारे अपेक्षित कार्य :-

अ. क्र.	उपक्रम	वर्ष			
		२०२४-२०२५	२०२५-२०२६		२०२६-२०२७
१	२	३	१ /४/ २५ ते ३० /९ /२५	१ /१०/ २०२५ ते ३१ /३/ २६	४
	१. पोषण पुनर्वसन केंद्राचा तपशिल :	९५	९५	९५	९५
	सॅम मुलांची भरती संख्या				
१.	जि. रु टाणे	१११	४२	१२०	२४०
२.	सारु उल्हासनगर	३	१८	१२०	२४०
३.	उजिरु भिवंडी	८४	४४	१२०	२४०
४.	उजिरु शहापूर	११६	७०	१२०	२४०
५.	ग्रारु टोकावडे	१४	२	१२०	२४०
६.	सारु मिराभाईंदर	०	३	१२०	२४०
७.	उजिरु डहाणु	१४०	६६	१२०	२४०
८.	उजिरु जव्हार	१२३	७२	१२०	२४०
९.	उजिरु कासा	१३०	६८	१२०	२४०
१०.	ग्रारु मोखाडा	१५५	८८	१२०	२४०
११.	ग्रारु विक्रमगड	१२३	६१	१२०	२४०
१२.	ग्रारु वाडा	४८	२८	१२०	२४०
१३.	ग्रारु वाडा	०	०	१२०	२४०
१४.	जिरु रायगड	७७	२४	१२०	२४०
१५.	उजिरु कर्जत	२७	१०	१२०	२४०
१६.	जिरु नाशिक	२९०	११९	१२०	२४०
१७.	सारु मालेगाव	१४४	६४	१२०	२४०
१८.	उजिरु कळवण	१२	२६	१२०	२४०
१९.	ग्रारु पेट	४१	५१	१२०	२४०
२०.	ग्रारु पेट	६९	३०	१२०	२४०
२१.	ग्रारु त्र्यंबक	१११	६०	१२०	२४०
२२.	उजिरु शिरपूर	१२७	६५	१२०	२४०
२३.	ग्रारु साक्री	१०९	४५	१२०	२४०
२४.	जिरु नंदुरबार	२४३	१५५	१२०	२४०
२५.	उजिरु अक्कलकुवा	१३१	७१	१२०	२४०
२६.	उजिरु धडगांव	२५८	९०	१२०	२४०
२७.	उजिरु नवापूर	६३	२९	१२०	२४०
२८.	उजिरु तळोदा	१२८	६०	१२०	२४०
२९.	ग्रारु मोलगी	१५७	६३	१२०	२४०
३०.	जिरु जळगाव	१२३	४८	१२०	२४०
३१.	ग्रारु मोलगी	०	०	१२०	२४०
३२.	ग्रारु यावल	०	०	१२०	२४०
३३.	जिरु अहिल्यानगर	७७	२१	१२०	२४०
३४.	ग्रारु संगमनेर	०	०	१२०	२४०

१	२	३	४	५	६
३५.	जि. रु. पुणे	१०५	३२	१२०	२४०
३६.	उजिरु मंचर	२१	०	१२०	२४०
३७.	स्त्रीरु बारामती	०	०	१२०	२४०
३८.	उजिरु पंढरपूर	१८८	७०	१२०	२४०
३९.	मारु सोलापूर	४९	७५	१२०	२४०
४०.	जिरु सातारा	२३०	११८	१२०	२४०
४१.	सारु इचलकरंजी	१३४	७६	१२०	२४०
४२.	उजिरु गडहिंग्लज	११९	५४	१२०	२४०
४३.	उजिरु कवठेमहांकाळ	०	२०	१२०	२४०
४४.	जिरु सिधुदूर्ग	३७	९	१२०	२४०
४५.	जिरु रत्नागिरी	७०	४०	१२०	२४०
४६.	जिरु छ. संभाजीनगर	१५१	७१	१२०	२४०
४७.	जिरु जालना	१९१	१२८	१२०	२४०
४८.	जिरु परभणी	२३३	१०३	१२०	२४०
४९.	जिरु हिंगोली	२६९	१३४	१२०	२४०
५०.	स्त्रीरु लातूर	११४	४५	१२०	२४०
५१.	जिरु धाराशिव	२०	२०	१२०	२४०
५२.	जिरु बीड	६३	३२	१२०	२४०
५३.	स्त्रीरु नांदेड	१७६	८१	१२०	२४०
५४.	स्त्री अकोला	१४४	८६	१२०	२४०
५५.	जिरु वाशिम	२५३	१२४	१२०	२४०
५६.	सारु अमरावती	१५६	८८	१२०	२४०
५७.	उजिरु धारणी	१७८	१०५	१२०	२४०
५८.	ग्रारु चिखलदरा	१५६	७१	१२०	२४०
५९.	ग्रारु चुरणी	८५	२६	१२०	२४०
६०.	उजिरु पांढरकवडा	२७२	१३५	१२०	२४०
६१.	उजिरु दारव्हा	३९	०	१२०	२४०
६२.	उजिरु पुसद	३२	२८	१२०	२४०
६३.	उजिरु उमरखेड	४	१६	१२०	२४०
६४.	स्त्रीरु यवतमाळ	०	०	१२०	२४०
६५.	ग्रारु राळेगांव	०	०	१२०	२४०
६६.	जि.रु. बुलडाणा	८६	४९	१२०	२४०
६७.	सारु खामगांव	१२	३६	१२०	२४०
६८.	स्त्रीरु नागपूर	१७९	९१	१२०	२४०
६९.	उजिरु रामटेक	०	२०	१२०	२४०
७०.	जिरु वर्धा	१७६	९८	१२०	२४०
७१.	जिरु भंडारा	१४७	६८	१२०	२४०
७२.	स्त्रीरु गोंदिया	१११	४३	१२०	२४०
७३.	उजिरु तीरोरा	७५	२९	१२०	२४०
७४.	ग्रारु मो. अर्जुनी	४३	१६	१२०	२४०

१	२	३	४	५	६
७५.	ग्रारु सालेकसा	०	०	१२०	२४०
७६.	जिर चंद्रपूर	१५६	७०	१२०	२४०
७७.	उजिरु मुल	९१	४९	१२०	२४०
७८.	उजिरु वरोरा	४१	७	१२०	२४०
७९.	ग्रारु ब्रम्हपुरी	५४	२६	१२०	२४०
८०.	ग्रारु राजुरा	८८	९	१२०	२४०
८१.	जिरु गडचिरोली	१७१	५७	२४०	४८०
८२.	उजिरु अहेरी	१७८	४१	१२०	२४०
८३.	उजिरु आरमोरी	८६	१७	१२०	२४०
८४.	उजिरु कुरखेडा	१०३	२६	१२०	२४०
८५.	उजिरु सिरांचा	९६	९	१२०	२४०
८६.	ग्रारु आष्टी	६८	१५	१२०	२४०
८७.	ग्रारु भामरागड	६१	२२	१२०	२४०
८८.	ग्रारु धानोरा	८८	१४	१२०	२४०
८९.	ग्रारु ऐटापल्ली	८४	२४	१२०	२४०
९०.	सायन हॉ. मुंबई	१५६	९५	१२०	२४०
९१.	सारु गोवंडी	०	०	१२०	२४०
९२.	सारु कांदीवली	०	०	१२०	२४०
९३.	ग्रा सुरगाणा	०	०	०	०
९४.	ग्रारु नेवासा	०	०	०	०
९५.	उजिरु सिल्लोड	०	०	०	०
एकुण		९०७३	४२९१	१११६०	२२३२०

३. प्रशिक्षण कार्यक्रम :-

अ. क्र.	उपक्रम	वर्ष				
		२०२४-२०२५	२०२४-२०२५		२०२६-२०२७ संभाव्य	
			१-४-२०२५ ते ३०-९-२०२५	१-१०-२०२५ ते ३१-०३-२०२६		
१	२	३	४	५	६	
प्रशिक्षण :-						
(१)	पोषाहार विभागाद्वारे भिन्न संवर्गाचे एकूण प्रशिक्षणार्थी.	...	३१२०	२४५०	२५००	६०००
(२)	इतर आरोग्य संस्थांच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये सहभागाद्वारे प्रशिक्षित भिन्न संवर्गाचे एकूण प्रशिक्षणार्थी	...	१९५०	२४५०	१३००	२४००
(३)	स्वयंसेवी संस्था व इतर शासकीय संस्थांच्या कार्यक्रमात सहभागाद्वारे प्रशिक्षित भिन्न संवर्गाचे एकूण प्रशिक्षणार्थी	...	१२१०	५५४	८००	१५००
पोषण शिक्षण :-						
(१)	प्रदर्शनी (शासकीय रुग्णालये व आरोग्य संस्थाद्वारे)	...	२५०९	१४५२	३८००	८४००
(२)	प्रात्यक्षिके (शासकीय रुग्णालये व आरोग्य संस्थाद्वारे)	...	२५००	१४५२	२०००	६०००
(३)	व्याख्याने (शासकीय रुग्णालये व आरोग्य संस्थाद्वारे)	...	४७५०	३७६०	३८००	७५००
(४)	स्लाईड शो (पोषाहार विभाग)	...	११५०	८००	९००	२१२०
(५)	एकूण आयोजित आहार चिकित्सा केंद्रे (रुग्णालयीन आहार तज्ञांद्वारे)	...	४११९	२०५०	३०००	७५००
(६)	आहार चिकित्सा केंद्रा मार्फत एकूण सल्ला दिलेले रुग्ण,	...	५१११९	२५४२४	४००००	८००००
(७)	पोषण व आरोग्य शिक्षण दिलेल्या मातांची संख्या (पोषाहार विभाग व इतर विभागाद्वारे)	...	४३२३५	२१३००	२५८०००	६००००
(८)	आकाशवाणी व दूरदर्शन कार्यक्रम	...	०	०	२	५
९.(अ)	प्रयोग शाळेत विश्लेषण केलेले एकूण आयोजितयुक्त मीठ नमुने	...	१६	०	०	०
	(ब) घरगुती पध्दतीने अन्नभेसळ ओळखण्याच्या प्रात्यक्षिकांचा लाभ मिळालेले एकूण लाभार्थी (पाषाण प्रयोग शाळे मध्ये),	...	५०	०	०	०
	(क) घरगुती पध्दतीने अन्नभेसळ ओळखण्याच्या प्रात्यक्षिकांचा लाभ मिळालेले एकूण लाभार्थी (क्षेत्रीय प्रत्याक्षिके),	...	७५०	४५२	७००	१५००
पोषण सर्वेक्षण :-						
१)	एकूण सर्वेक्षण -	...	०	४	२	६
२)	सर्वेक्षण केलेली एकूण गावे-	...	०	२१	१२	३६
३)	तपासणी केलेली एकूण कुटुंबे -	...	०	६६१	३५०	११००
४)	तपासणी केलेली एकूण लाभार्थी	...	०	१३८९	१०००	३०००
०-६ वर्ष बालके	गरादर/स्तनदा माता-	...				

पुढील वर्षाकरिता नविन योजना :- या कार्यालयाकडून सादर केलेल्या प्रस्तावानुसार अनुदानाच्या उपलब्धतेनुसार कार्यक्रम घेण्यात येतील.

२१. सार्वजनिक आरोग्य परिचर्या-प्रशिक्षण नागपूर.

सार्वजनिक आरोग्य परिचर्या या संस्थेतर्फे अधिपरिचारीकांना १२ महिन्यांचे सार्वजनिक आरोग्य परीचर्या प्रशिक्षण दिले जाते.

सार्वजनिक आरोग्य परिचर्या शाळा येथे अधिपरिचारीकांना १२ महिन्यांचे सार्वजनिक आरोग्य परिचर्या प्रशिक्षण देण्यात येते. समाजातील लोकांच्या आरोग्य विषयक मागण्या व गरजा जाणून घेवून त्यांना आरोग्य सेवा पुरविण्याचे मुख्य उद्दिष्ट डोळ्या पुढे ठेवून समाजाला संवर्धनात्मक, प्रतिबंधात्मक, उपचारात्मक, पुर्नवसनात्मक अशा सर्वांगीणसेवा देण्यास आवश्यक ते ज्ञान आणि कौशल्य प्रशिक्षणार्थी येण्यासाठी प्रशिक्षण दिले जाते.

आरोग्य शिक्षणाद्वारे लोकांचे आरोग्य वृद्धीगत करणे, रोगाचे प्रमाण कमी करणे, सेवा देणाऱ्यांच्या कार्याला प्रोत्साहन देणे, मुल्यांकन करणे, देखरेख करणे, माता, बाल संगोपन, शालेय आरोग्य कार्यक्रम, सर्व राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रम इत्यादी विविध क्षेत्रात सार्वजनिक आरोग्य शुश्रूषा विद्यालय कार्यरत असते. आतापर्यंत या संस्थेतून महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या संस्थेतील ११४७ अधिपरिचारीका प्रशिक्षित झाल्या आहेत. महाराष्ट्रामध्ये अशा प्रकारचे प्रशिक्षण देणारी हि एकमेव संस्था असून प्रतिवर्षी ३० प्रशिक्षणार्थी प्रशिक्षित करण्याची क्षमता आहे.

दरवर्षी हे प्रशिक्षण सत्र सप्टेंबर ते ऑगस्ट पर्यंत असते या कालावधीत कामाचे आयोजन पध्दतशीरपणे केले जाते.

सप्टेंबर ते नोव्हेंबर या कालावधीत तज्ञ व्यक्तीकडून व्याख्याने व शैक्षणिक भेटी आयोजित केल्या जातात.

डिसेंबर ते जानेवारी :- या कालावधीत शहरी क्षेत्रीय अनुभव दिला जातो. यामध्ये निवडलेल्या कुटुंबाची सर्वांगीण परीचर्या व परिचर्याकृती या अनुभवामध्ये सर्वेक्षण, गृहभेट परिचर्याकृती आरोग्य समस्या निराकरण, प्रत्यक्ष गृह भेटी या सर्व गोष्टींचा समावेश केला.

फेब्रुवारी ते एप्रिल :- या कालावधीत ग्रामिण क्षेत्रीय अनुभव दिला जातो. यामध्ये निवडलेल्या कुटुंबाची सर्वांगीण परिचर्या व परिचर्या कृती या अनुभवामध्ये सर्वेक्षण, गृहभेट परिचर्या-कृती आरोग्य समस्या निराकरण, प्रत्यक्ष गृह-भेटी या सर्व गोष्टींचा समावेश केला जातो.

मे ते जुलै :- या कालावधीत रुग्णालयातील अनुभव दिला जातो. त्यात रुग्णांचा (माता व वालके) समग्र अभ्यास करून शुश्रूषा कृती योजना केली जाते. तसेच पाठ्य नियोजन व प्रात्यक्षिके घेतली जातात. रुग्णालयातील अनुभवामध्ये अतिविशेषोपचार रुग्णालय व मनोरुग्णालयात व चिकित्सालयातील अनुभव देण्यात येतो.

ऑगस्ट :- या कालावधीत उजळणी व सराव परिक्षा महाराष्ट्र राज्य परिचर्या व पॅरावैद्यक मंडळ यांचे कडून होणारी प्रात्यक्षिक परिक्षा व तोंडी परिक्षा.

महिना	कार्यक्रम	कृती
१	२	३
८ मार्च	जागतिक महिला दिन	घोषवाक्यावर आधारित विविध कार्यक्रम समाजात आयोजित करण्यात येतात.
७ एप्रिल	जागतिक आरोग्य दिन	घोषवाक्यावर आधारित विविध कार्यक्रम समाजात आयोजित करण्यात येतात.
१२ मे	जागतिक परिचारीका दिन	घोषवाक्यावर आधारित विविध कार्यक्रम समाजात आयोजित करण्यात येतात.
५ जून	पर्यावरण सुरक्षा दिन	विद्यार्थिनी व कर्मचारी यांना पर्यावरण दिनाचे महत्त्व सांगण्यात येते. त्या करिता गटामध्ये वाचन, मॉडेल प्रत्यक्ष मुलाखत (भुमिका नाट्य, ग्रुप वाचन इ.) या माध्यमातून स्पष्ट करून सांगितले व परिसर स्वच्छ करून घेण्यात येतो.

१	२	३
दृष्टीदान दिन	१० जून	डोळ्याची काळजी, डोळ्याचे विविध आजार व नेत्रदान या विषयावर विद्यार्थिनी माहिती व फील्म चार्ट, पोस्टर, मॉडेल व प्रत्यक्ष मुलाखती द्वारे डोळ्याच्या दृष्टीचे महत्त्व पटवून देण्यात येते.
१० जुलै	मातृ सुरक्षा दिन	या दिना निमित्त माता मृत्यू कमी करणे व महिला सबळीकरण याकडे विद्यार्थिनींचे लक्ष केंद्रीत केले जाते व ते विविध कृतीतून स्पष्ट करून सांगण्यात येते.
११ जुलै	लोकसंख्या दिन	वाढत्या लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण कोणत्या पध्दतीने करता येईल यावर भर देण्यात येतो. नियंत्रणा करिता उपाय योजना सांगितल्या जातात. प्लॅनेल ग्राफ, गीत, पोवाडा व जनजागृतीवर कार्यक्रम घेण्यात येतात.
१ ते ७ ऑगस्ट	स्तनपान सप्ताह	“पहिल्या तासात स्तनपान, लाखो बालकांना जीवदान” या घोष वाक्याला अनुसरून ६ दिवस वेगवेगळ्या कार्यक्रमाचे आयोजन केले. त्यामध्ये रॅली, रांगोळी स्पर्धा, भूमीका नाट्य, निबंध स्पर्धा घोषवाक्य स्पर्धा, पोस्टर स्पर्धा स्पॉट स्पीच स्पर्धाचे आयोजन केले जाते. यासर्व कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात येते.
१५ ऑगस्ट	स्वातंत्र्य दिन	स्वातंत्र्य दिनानिमित्त समूह गीत स्पर्धा व इनडोर व आऊट डोर खेळ स्पर्धांचे आयोजन करण्यात येते.
१ ते ७ सप्टेंबर	पोषाहार सप्ताह	जनजागृतीचे वेगवेगळे कार्यक्रम व कार्यप्रणालीचे आयोजन करण्यात येते यात विद्यार्थिनींच्या स्पर्धा/आहार विषयक प्रदर्शनीचे आयोजन, अनुसंधान केंद्र, नागपूर येथे करण्यात येणार असते व आहारशिक्षण-किशोरवयीन मुलांसाठी युगांतर हायस्कूल नागपूर येथे आहार शिक्षण पाठ घेण्यात येतात.
१८ ऑक्टोबर	धम्मचक्र प्रवृत्तन दिन	दिक्षा भूमी, नागपूर येथे आरोग्य शिक्षण याचे आयोजन व आरोग्य सेवा समितीतर्फे रुग्ण सेवे मध्ये सहभाग घेण्यात येतो.
२१ ऑक्टोबर	जागतिक आयोजीन न्यूनता दिन	आयोडीन युक्त मीठ व त्याचे महत्त्व जनतेला पटवून देण्याकरिता आयोजन केले जाते नियोजित कार्यक्रम व त्यामध्ये विद्यार्थिनी व कर्मचारी यांचा सक्रिय सहभाग होऊन कार्यक्रम यशस्वी करण्यात येतो.
१४ नोव्हेंबर	पल्स पोलिओ लसीकरण दिवस कार्यक्रम, ग्रामीण क्षेत्रीय अनुभव इत्यादी	बुध्द विहार येथे बालक दिन साजरा करण्यात येतो. प्रदर्शनी, जनजागृती नाटके इ. राष्ट्रीय कार्यक्रमाबाबत समाजात जन जागृती करण्याकरिता विविध कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात.

तक्ता - २

कार्यक्रम कार्यभार सारांश व वित्तीय आवश्यकताचे स्पष्टीकरण

अ. क्र.	प्रशिक्षणाचा प्रकार	कालावधी	वर्ष	प्रशिक्षण क्षमता	प्रशिक्षण वर्ग सत्र	निवड झालेल्या ची संख्या	परिक्षेत बसलेल्याची संख्या	उत्तीर्ण झालेल्याची संख्या	अ. जा.	अ. ज.	भ. जा.	वि. जा.	इमाव	एस बी सी	खुला	ए कू
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७
१	सार्वजनिक आरोग्य परिचार्या	१२ महिने	०५-०६	३०	४३	१८	१८	१६	३	४	४	१	२	३	१	१८
			०६-०७	३०	४४	२६	२	२६	२	८	५	२	८	१	०	२६
			०७-०८	३०	४५	२८	२८	२८	१	४	३	१३	३	०	४	२८
			०८-०९	३०	४६	३०	२९	२७	३	३	१२	२	४	१	५	३०
			०९-१०	३०	४७	२३	२४	२४	०	८	५	३	३	२	२	२३
			१०-११	३०	४८	२९	२९	२९	०	३	२	१	५	०	१८	२९
			११-१२	३०	४९	३०	२८	२८	४	१	१	१	६	१	१४	२८
			१२-१३	३०	५०	३०	३०	३०	४	२	३	-	६	-	१५	३०
			१३-१४	३०	५१	२९	-	-	४	१	१	१	६	१	१५	२९
			१४-१५	३०	-	-	-	-	४	१	१	१	६	१	१५	२९
	(जाने १६ ते नोव्हेंबर, १६)		१५-१६	३०	५२	२७	२७	२७	४	२	१	१	५	१	१३	२७
	(ऑक्टोबर १६ ते ऑगस्ट, १७)		१६-१७	३०	५३	२८	२८	२८	४	२	१	१	५	०	१५	२८
	(ऑगस्ट १७ ते जून, १८)		१७-१८	३०	५४	२७	२६	२६	४	२	१	०	५	०	१५-१ =१४	२७
	(ऑगस्ट १८ ते जून, १९)		१८-१९	३०	५५	३०	३०	३०	४	२	३	२	५	१	१३	३०
	(ऑगस्ट १९ ते जून, २०)		१९-२०	३०	५६	२९	३०	२९	४	१	२	०	६	१	१५	२९
	(फरवरी २१ ते जाने., २२)		२०-२१	३०	५७	२५	२५	२५	४	०	१	०	६	०	१३	२५
	(जानेवारी २२ ते नोव्हें. २२)		२१-२२	३०	०	०	०	०	४	१	३	५	०	३	१२	२८
	(ऑक्टोबर २२ ते ऑगस्ट २३)		२२-२३	३०	५८	२८	२८	२८	४	१	३	५	०	३	१२	२८
	(सप्टेंबर २३ ते ऑगस्ट २४)		२३-२४	३०	५९	३०	३०	३०	४	१	३	६	०	३	१३	३०
	(सप्टेंबर २४ ते सप्टेंबर २५)		२४-२५	३०	६०	३०	३०	३०	५	२	४	१	५	१	१२	३०
	(ऑक्टोबर २५ ते आक्टोबर २६)		२४-२६	३०	६१	३०	३०	अपेक्षित	७	१	२	१	८	१	१०	३०

— सन २०१४-१५ करिता भारतीय परिचर्या परिषद (नवी दिल्ली) याचे कडून प्रवेश प्रक्रिये करिता अद्याप मंजूरी मिळाली नसून बॅच घेण्यात आलेली नाही

० कोव्हीड -१९ प्रवेश प्रक्रियाचे आदेश मा. आयुक्त आरोग्यतक आयुक्तालय, मुंबई यांचे कडून प्राप्त झाले नाही.

२२. राष्ट्रीय आरोग्य अभियान

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान आणि राष्ट्रीय शहरी आरोग्य अभियान यांचा स्वस्त आणि दर्जेदार, आरोग्य सेवा प्रदान करण्यासाठी, मुले व माता मृत्यू प्रमाण कमी करण्यासाठी, लोकसंख्या स्थिरीकरण आणि लिंग आणि जनसांख्यिकीय समतोल घडवून आणण्यासाठी, राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत समावेश करण्यात आलेला आहे.

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान :-

- गरीब दुर्लक्षित तसेच गरजू ग्रामीण आरोग्य जनतेस सहजसाध्य, परवडण्याजोगी, कार्यक्षम उत्तरायी आणि विश्वासार्ह आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने केंद्र शासनाने संपूर्ण देशात १२ एप्रिल, २००५ पासून राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान सुरु केले आहे.
- आरोग्यावर परिणाम करणाऱ्या महत्वाच्या घटकांचा (उदा. आहार, परिसर स्वच्छता, सुरक्षित पाणीपुरवठा, महिला व बालविकास इत्यादी) बाबींचा या अभियानामध्ये एकत्रित विचार करण्यात आला आहे.
- राज्यातील जनतेला विशेषतः ग्रामीण जनता, गरीब, महिला व मुले यांना गुणवत्तापूर्ण आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देणे, हे या अभियानाचे ध्येय आहे.

राष्ट्रीय शहरी आरोग्य अभियान :-

- शहरी भागातील गरीब व दुर्लक्षित घटक आरोग्य सुविधांपासून वंचित राहत आहे. त्यासाठी केंद्रसरकारने २०१३-१४ या आर्थिक वर्षापासून राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान सुरु करण्यास मंजूरी दिली आहे.
- त्याअनुषंगाने सन २०११ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील ५०,००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या २६ महानगरपालिका, ६४ नगरपरिषद, ४ कटक मंडळे व १ जिल्हा मुख्यालय अशा ९५ शहरांमध्ये हा कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. सन २०२४-२५ या आर्थिक वर्षासाठी केंद्र शासनाने महाराष्ट्र राज्यासाठी रु. ९६५.४८७० कोटी इतका निधी मंजूर केलेला आहे. माहे ऑक्टोबर पर्यंत राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान अंतर्गत मंजूर प्रकल्प अंमलबजावणी आराखडा मधील ५८.९१% निधीचा वापर करण्यात आला. प्रकल्प अंमलबजावणी आराखडा सन २०२५-२६ करिता रु. ७६२१०.९९ लक्ष मंजूर आहेत. आणि सप्टेंबर २०२५ पर्यंत राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान अंतर्गत निधीचा वापर महाराष्ट्र राज्यात वितरीत प्रकल्प अंमलबावणी आराखड्याच्या तुलनेत ४९.२७ टक्के आहे.

राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान महाराष्ट्राची ठळक वैशिष्ट्ये :-

- राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान अंतर्गत खालील बाबींवर विशेष लक्ष दिला जातो.
- शहरी भागातील झोपडपट्टी व झोपडपट्टी सदृश्य मध्ये राहणारी जनता
- शहरी भागातील लोकसंख्येमधील वंचित घटक उदा. बेघर, रस्त्यावर राहणारी मुले, माथाडी कामगार व इतर अस्थायी लोकसंख्या इ.
- सार्वजनिक आरोग्य अंतर्गत स्वच्छता, स्वच्छ पिण्याचे पाणी व वेक्टर नियंत्रण विषयावर जोर.
- स्थानिक स्वराज्य संस्थांची क्षमता बांधणी.
- नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्र व नागरी सामुदायीक आरोग्य केंद्र अंतर्गत दिल्या जाणाऱ्या आरोग्य सेवा हे सर्वसामान्य जनतेस पुरविल्या जातात व बाह्य संपर्क सेवाद्वारे लोकसंख्येतील वंचित घटकांवर लक्ष दिला जाते.

- NUHM अंतर्गत आरोग्य सेवांचे नियोजन व व्यवस्थापनासाठी समुदायाचा सहभागार जोर दिला जातो.
- आशा स्वयंसेविक, महिला आरोग्य व समिती व रुग्ण कल्याण समिती हे NUHM मध्ये महत्वाचे भाग आहेत.
- महाराष्ट्राची एकूण लोकसंख्या :- ११.२३ कोटी (२०११ जनगणनेप्रमाणे)
- एकुण शहरी लोकसंख्या :- ५.०३ कोटी (एकुण लोकसंख्येच्या ४५%)
- NUHM अंतर्गत शहरी लोकसंख्या :- ४.३५ कोटी (एकुण लोकसंख्येच्या ३८.७३%)
- NUHM अंतर्गत स्लम लोकसंख्या :- २.०१ कोटी (NUHM अंतर्गत शहरी लोकसंख्येच्या ४६.०२)
- २५३ शहरांपैकी ९८ शहरांमध्ये NUHM राबविला जातो.
- एकुण ७९९ मंजूर नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्र कार्यरत आहे. व ३७ नागरी सामुयिक आरोग्य केंद्र कार्यरत आहेत.
- AAM पोर्टलवर एकुण ८१४ UPHC-AAM कार्यरत आहेत. कार्यरत UAAM १५३४ व पोलीक्लिनिक २२२ आहेत.

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत राबविण्यात येणारे महत्वाचे कार्यक्रम

१. आशा :-

- राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत कार्यरत ६०,००० आशा कामगारांच्या दृष्टीने राज्याने एक डेटाबेस म्हणून आशा सॉफ्टवेअर तयार केले आहे. यामध्ये त्यांनी केलेल्या आर्थिक व भौतिक कामगिरीचा समावेश सदर सॉफ्टवेअर मध्ये करण्यात येतो.
- राज्यात ८१८९९ पैकी ७८७९२ इतक्या आशा ची नियुक्ती करण्यात आली आहे.

अनु. क्र.	प्रशिक्षणाचे प्रकार	लक्ष्य	ध्येय	%
१	इंडक्शन प्रशिक्षण		७६८७९	९७.५७
२	एच.बी.एन.सी. ६ प्रशिक्षण		७२८२७	९२.४३
३	एच.बी.एन.सी. ७ प्रशिक्षण	७८७९२	७००२२	८८.८७
४	एच.बी.एन.सी. ४ प्रशिक्षण		६८०६३	८६.३८
५	एन.सी.डी. प्रशिक्षण		७०५६१	८९.५५
२	एच.बी.वाय.सी. प्रशिक्षण		६८५७१	८७.०३

२. आयुष :-

- आयुष हा राआअ अंतर्गत महत्वाचा घटक असून यामध्ये आयुर्वेद, युनानी, होमिओपॅथी, योगा व निसर्गोपचार या चिकित्सा पध्दतीचा समावेश आहे.
- केंद्र शासनाच्या आरोग्य कु. क. मंत्रालय, आयुष विभागामार्फत १२ व्या पंचवार्षिक योजनेअंतर्गत भारतामध्ये “राष्ट्रीय आयुष अभियान” ची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.
- आयुष अंतर्गत सप्टेंबर पर्यंत एकूण बाहय रुग्ण ३२०४३२१ व एकूण अंतर रुग्ण ५४८५१

3 Community Action For Health 0:-

केंद्र शासनाच्या निर्देशानुसार CBMP हा कार्यक्रम राज्यात सन २००७ पासून राबविण्यात येत आहे. सन २०२०-२१ च्या मंजूर प्रकल्प अमलबजावणी आराखडयानुसार CBMP ही योजना नविन रुपात राबविण्यास मंजुरी देण्यात आली आहे. Community Action For Health (लोकसहभागातून आरोग्यविषयक कृती) ही योजना संपूर्ण जिल्ह्यात राबविण्यात येत आहे.

त्यामध्ये जिल्ह्यातील सर्व VHNSCs चा समावेश करण्यात येत आहे.

Community Action For Health (लोकसहभागातून आरोग्यविषयक कृती) या योजनेसाठी करावयाचे उपक्रम खालीलप्रमाणे-

- जिल्हा सुकाणू समिती (District Monitoring & Planning Committee Meetings)
- जिल्हा स्तरीय कार्यशाळा (District Level Orientation &

Capacity Building Workshop for Block Co-ordinator)

- जिल्हा स्तरीय सामाजिक अंकेक्षण कार्यशाळा
- जिल्हा सुकाणू समिती सदस्यांच्या गावपातळी व फेडरेशन स्तरावरील दौरे
- तालूकास्तरीय कार्यशाळा, प्रशिक्षण व सभा (Workshops; Trainings & Meetings (Block Level))

• Decentralised Health Planning

४. भारतीय सार्वजनिक आरोग्य मानके :-

आरोग्य सेवांमध्ये गुणवत्ता आणि उत्तरदायित्व आणण (IPHS) भारतीय सार्वजनिक आरोग्य मानके (IPHS) प्रत्येक प्रत्येक प्रकारच्या आरोग्य संस्था जसे की, SC, PHC, RHS, SDHs, WHs आणि जिल्हा रुग्णालयांसाठी स्थापित केले आहेत.

उपचार प्रोटोकॉल सादर करुन इमारत, मनुष्यबळ, उपकरणे, औषाधे आणि गुणवत्ता हमी यासह पायाभूत सुविधांचे बेंचमार्क निश्चित करण्यासाठी (IPHS) प्रकारच्या ही नविन संकल्पना आहे. आरोग्य संस्थेचे प्रदान करणे अपेक्षित असलेल्या सेवांची पातळी देखील ते परिभाषित करतात.

बायोमेडिकल उपकरणे देखभाल चे आउटसोर्सिंग :-

पुढील पाच वर्षांसाठी बायोमेडिकल उपकरणे देखभालीसाठी १९-११-२०११ रोजी मे. फॅबर सिंधुरी मॅनेजमेंट सर्व्हिसेस प्राइवेट लिमिटेड यांना आउटसोर्स केलेले आहे.

Summary Status of Biomedical Equipment Maintenance & Repair Status

Total No. of Biomedical Equipment	Total Breakdown calls		
	Received	Open	Closed
107226	90112	970	89742

लॅबोरेटरी सर्विसेस चे आउटसोर्सिंग :-

Free Diagnostic अंतर्गत पुढील ५ वर्षांसाठी लॅबोरेटरी सर्विसेससाठी एम/एस एचएलएल लाइफ केअर लिमिटेड यांना ०३-०२-२०१७ रोजी आउटसोर्स केलेले आहे.

Dash Board Status of Laboratory Services (एप्रिल २०२५ ते सप्टें. २०२५)

Districts	Facilities	Total No of Patients
34	3540	74113864

टेलिरेडीओलॉजी सेवा

राज्यातील आरोग्य संस्थाकरीता टेलिरेडीओलॉजी सेवा उललब्ध असल्याबाबत...

• भारत सरकारने जारी केलेल्या मार्गदर्शकसूचनांनुसार राज्यातील आरोग्य संस्थांमध्ये टेलिरेडिओलॉजी सेवा मोफत देण्याची निविदा प्रक्रिया पूर्ण झाली आहे. निविदा प्रक्रियेनुसार एसएचएस (एनएचएम), डिएचएस आणि सेवा पुरवठादारक मे.कृष्णा डायग्नोस्टिक सर्व्हिसेस प्रायव्हेट लिमिटेड यांच्यात त्रिपक्षीय सामंजस्य करार दि. २२/१०/२०२० रोजी पुढील ५ वर्षांसाठी करण्यात आलेला आहे.

• या प्रकल्पानुसार सेवा पुरवठादारक मे. कृष्णा डायग्नोस्टिक सर्व्हिसेस प्रा. लिमिटेड हे एक्स-रे आणि स्कॅनच्या डिजीटायझेशन, ट्रान्समिशन आणि रिपोर्टिंगसाठी सी.आर. सिस्टम व सॉफ्टवेअर आरोग्य संस्थेमध्ये स्थापित करेल.

• या सुविधा अंतर्गत रुग्णालयात केलेले X-Ray व CT Scanचे Images सेवा पुरवठादाराने नेमलेल्या तज्ञांकडे online transfer होतात. या Images तपासून त्याचा अहवाल संबंधित रुग्णास emergency असल्यास १ तासात आणि इतर रुग्णांसाठी १२ तासांत online प्राप्त होतात. यामुळे ग्रामीण रुग्णालय स्तरापर्यंत क्ष-किरण व सीटी स्कॅन ची सुविधा राज्यातील जनतेस उपलब्ध झाली आहे.

• टेलिरेडिओलॉजी सेवेमध्ये राज्यातील सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत कार्यरत ग्रामीण रुग्णालये (आरएच), उपविभागीय रुग्णालये (एसडीएच), जिल्हा रुग्णालये (डीएचएस), सामान्य रुग्णालये, मॅटल रुग्णालये, कुष्ठरोग रुग्णालये, टीबी हॉस्पिटल व महिला रुग्णालये या रुग्णालयाचा समावेश करण्यात आला आहे.

• आतापर्यंत ४५२ रुग्णालयांमध्ये क्ष-किरण करिता CRSystem व ३२रुग्णालयांमध्ये सीटी स्कॅन करिता सॉफ्टवेअर स्थापित करण्यात आलेले आहे.

Details of X-ray patient. (एप्रिल २०२५ ते सप्टेंबर २०२५)

Sr. No.	Description	Total X rays	Total X ray reported
1	X-ray	1042336	1042336

Details of CT Scan patient.

Sr. No.	Description	Total CT Scan	Total CT Scan reported
1	CT Scan	18147	18147

● डायलिसिस नोट

● महाराष्ट्र राज्यातील २९ जिल्ह्यांमध्ये इन हाऊस पध्दतीवर प्रधान मंत्री राष्ट्रीय डायलिसिस कार्यक्रम राबविण्यात आलेली असून सद्यस्थितीत ५४ डायलिसिस सेंटरमध्ये ३२४ डायलिसिस मशीन कार्यान्वित आहेत. तसेच त्यामध्ये (नंदुरबार, गडचिरोली, वाशिम आणि जळगाव) या चार अति जोखमीच्या जिल्ह्यांचा सुध्दा समावेश केलेला आहे.

● या ५४ डायलिसिस सेंटरमध्ये जि. रु २२, उप. जि. रु १६, स्त्री रुग्णालय २, सा. रु. ६, विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय २ व ग्रा. रु.६ यांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

● सन २०२०-२१ मध्ये धुळे (उपजिल्हा रुग्णालय शिरपूर आणि जिल्हा रुग्णालय धुळे) आणि धाराशिव (उपजिल्हा रुग्णालय उमरगा आणि उपजिल्हा रुग्णालयतुळजापूर) येथे ४ नवीन डायलिसिस केंद्रे प्रस्तावित करण्यात आली आहेत.

● तसेच सन २०२१-२२ मध्ये जिल्हा रुग्णालय, उपजिल्हा रुग्णालय आणि ग्रामीण रुग्णालयात ३५ नवीन डायलिसिस केंद्रे प्रस्तावित करण्यात आली आहेत.या ३५ नवीन डायलिसिस केंद्रांमध्ये उर्वरित चार जिल्हे-सांगली, छ. संभाजीनगर, नागपूर आणि यवतमाळ यांचा देखील समावेश करण्यात आला आहे. अशा प्रकारे राज्यातील सर्व जिल्ह्या अंतर्गत डायलिसिस सेवा उपलब्ध होणार आहे.

● ही नवीन केंद्रे सुरु करण्यासाठी आवश्यक उपकरणांची खरेदी हाफकिन बायोफार्मास्युटिकल कॉर्पोरेशनच्या स्तरावर सुरु आहे.

● राज्यातील ५० खाटांचे १३ उपजिल्हा रुग्णालये, १०० खाटांचे ५ उपजिल्हा रुग्णालये व ३० खाटांचे ग्रामीण रुग्णालयांमध्ये १९ डायलिसिस केंद्र बाह्यस्थ संस्थेमार्फत पीपीपी मोडवर सुरु करण्यासाठी प्रशासकीय मान्यता प्राप्त झाली असून सदर प्रस्ताव निविदा प्रक्रियेसाठी खरेदी विभागाकडे पाठविण्यात आला आहे.

● केंद्र शासनातर्फे डायलिसिस करिता डॅशबोर्ड सुरु करण्यात आला आहे. या डॅशबोर्डमध्ये एनएचएसआरसीने दिलेल्या युजरनेस आणि पासवर्डसह लॉगिन करून रुग्णांचे तपशील डायलिसिस युनिटद्वारे दर दिवशी अपडेट करण्यात येत आहे.

**● डॅशबोर्ड लिंक :- <http://pmndp.nhp.gov.in/en>
Performance of Dialysis Unit (सप्टेंबर २०२५ अखेर)**

District	No. of institute	No. of operational machines	No. of patients	No. of sessions
34	140	874	3348	149992

आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा प्रकल्प (टोल फ्री १०८) :-

आपत्कालिन वैद्यकीय सेवा प्रकल्पांतर्गत, गंभीर स्वरुपाच्या रुग्णांना सुसज्ज रुग्णवाहिकेत प्राथमिक उपचार करून रुग्णास नजीकच्या रुग्णालयामध्ये पुढील उपचारासाठी भरती करण्याबाबतची ही योजना आहे. आपदग्रस्तांना पहिल्या सुवर्ण तास (Golden Hour) मध्ये वैद्यकीय उपचार देणे हा मुख्य उद्देश आहे. यामध्ये रस्त्यावरील अपघात, सर्व गंभीर स्वरुपाचे आजाराचे रुग्ण, बाळंतपणातील गुंतागुंतीचे रुग्ण, नवजात अर्भकाच्या संबंधीत आजार, नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तीत सापडलेले रुग्ण, गंभीर आजारामध्ये हृदय रुग्ण, सर्पदंश, अपघात, विषबाधा, श्वासोच्छ्वासाचे गंभीर आजार, मेंदूशी संबंधीत गंभीर आजार इत्यादीचा समावेश असेल.

● २४ तास मोफत तातडीची रुग्णालयपूर्व व रुग्णालयीन वैद्यकीय सेवा १०८ टोल फ्री नंबर वरून देणे.

● राज्यातील राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत ९३७ (२३३ ALS व ७०४ BLS) सुसज्ज रुग्णवाहिका टप्पाटप्पाने उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या आहेत. सप्टेंबर २०२५ अखेर पर्यंत आपत्कालीन वैद्यकीय सेवे अंतर्गत ४८९४०७ रुग्णांना सेवा देण्यात आली.

मोबाईल मेडिकल युनिट प्रकल्प :-

● या उपक्रमांतर्गत राज्यातील दुर्गम आणि अतिदुर्गम भागामध्ये ज्या ठिकाणी आरोग्याच्या सेवापासून वंचित लोक राहतात अशा लोकांना आरोग्याच्या सेवा देत आहेत. सदर फिरती रुग्णालये ही स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून चालविण्यात येतात.

● प्रत्येक जिल्ह्यासाठी १ याप्रमाणे ३३ जिल्ह्यासाठी ३३ युनिट आणि नंदुरबार व गोंदियासाठी अधिक प्रत्येक २ आणि गडचिरोलीसाठी ३ असे एकूण ४० मोबाईल डिस्पेन्सरी वाहने पुरविण्यात आलेली आहे. आजपर्यंत ३५ स्वयंसेवी संस्थांची निवड मोबाईल मेडिकल युनिट प्रकल्पासाठी करण्यात आलेली आहे. १ एप्रिल २०२५ ते ३० सप्टेंबर २०२५ पर्यंत बाह्यरुग्ण तपासणी (ओपिडी) - ८६७४६१ प्रजनन व बाल आरोग्य (मातेची प्रसूतिपूर्व तपासणी व प्रसूती तपासणी) - ५५८२४ एकूण प्रयोगशाळा तपासणी- २१२८०४ एकूण भेटी दिलेली गावे - २१८५८

सिकलसेल आजार नियंत्रण कार्यक्रम :-

● सिकलसेल आजारविषयी जनजागृती करणे तसेच निदान आणि उपचाराबाबतची माहिती लोकांना देणकरिता प्रत्येक जिल्ह्यात स्वयंसेवी संस्थेची नेमणूक करणे.

● वैद्यकीय अधिकारी तसेच इतर कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षित करणे.

● प्राथमिक आरोग्य केंद्र / ग्रामीण / उपजिल्हा व जिल्हा रुग्णालयात मोफत सोल्युबिलीटी चाचणी करणे तसेच त्यामधून सकारात्मक आलेल्या व्यक्तींना निश्चित निदान करण्यासाठी (इलेक्ट्रोफोरोसिस चाचणी) जवळच्या ग्रामीण रुग्णालयात पाठविणे.

- सिकलसेल आजार नियंत्रण कार्यक्रम अंतर्गत १ एप्रिल २०२५ ते ३० सप्टेंबर २०२५ पर्यंत एकुण सोल्युबिसीटी चाचणी १६०५७३४ एकूण रुग्ण २२७४ आणि एकूण वाहक १९४०७ आहेत.

आरोग्य सल्ला संपर्क केंद्र (१०४) :-

- राष्ट्रीय आरोग्य अभियानातर्गत आरोग्य सल्ला संपर्क केंद्र कार्यान्वित करण्यात आले आहे. या केंद्राचा उद्देश आरोग्य सेवा पुरविणाऱ्याला चांगली व प्रभावी आरोग्य सेवा देण्यासाठी पुर्णवेळ (२४ X ७) मार्गदर्शन उपलब्ध करून देण्यात येते.
- सप्टेंबर, २०२५ अखेर पर्यंत एकुण १९९७७० कॉलचा लाभ घेण्यात आला आहे.
- ई-इंडिया आरोग्य संमेलन २०१२ मध्ये आरोग्य विमा विभागात PPP गटात नाविष्यपूर्ण पुढाकार अंतर्गत आरोग्य सल्ला व संपर्क केंद्रास पारितोषिक.
- महाराष्ट्र ई-गव्हर्नन्स पारितोषिक २०१३ - आयटी विभागांचा गव्हर्नन्समध्ये नाविष्यपूर्ण आरोग्य सल्ला व संपर्क केंद्रास सुवर्णपदक.
- Skoch Award for Excellence 2014 for Minimum Government, Maximum Governance.

विशेषतज्ञांमार्फत आदिवासी भागातील उपजिल्हा रुग्णालय / ग्रामीण रुग्णालय वैद्यकीय व दंत शिबीरे :-

- आदिवासी भागातील रुग्णांना विशेषतज्ञांच्या सेवा उपलब्ध करून देण्याच्या हेतूने राज्यात उपजिल्हा रुग्णालय / ग्रामीण रुग्णालयमध्ये वैद्यकीय व दंत शिबीराचे आयोजन करण्यात आलेले आहे. ही शिबीरे शासकीय / खाजगी वैद्यकीय व दंत महाविद्यालय यांच्यामार्फत आयोजित करण्यात येतात.
- सन २०१० ते २०१४ मध्ये १५ आदिवासी जिल्ह्यामध्ये वैद्यकीय व दंत शिबीराचे आयोजन करण्यात आलेले आहे.
- एकूण ३२५ शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या तसेच ७८०२ लाभार्थींना या शिबीरात सेवा देण्यात आल्या.

टेलिमेडीसीन :-

- टेलिमेडीसीन ही वैद्यकीय क्षेत्रात झपाटयाने विकसित होत असलेली यंत्रणा आहे. विशेषतः यामध्ये टेलिफोन, इंटरनेट किंवा इतर संपर्काद्वारा वैद्यकीय माहितीची अदान प्रदान शक्य होते. वैद्यकीय सल्ल्यासाठी आणि कधीकधी दुर्गम भागातील आजारी रुग्णांचे निदान करण्यासाठी या सुविधेचा उत्तम उपयोग होतो.
- आजपर्यंत महाराष्ट्रात जिल्हा रुग्णालय व उपजिल्हा रुग्णालयात ८० टेलिमेडीसीन केंद्र कार्यान्वित आहे. सप्टेंबर २०२४ पर्यंत एकूण १४३३३ रुग्णांना तज्ञ डॉक्टरांचा सल्ला मिळालेला आहे.

इ- संजीवनी ओपीडी ऑनलाइन मोफत आरोग्यसेवा

राज्यात इ- संजीवनी ओपीडी ऑनलाइन मोफत आरोग्यसेवा माहे एप्रिल २०२० मध्ये सुरु करण्यात आली आहे. या सेवेद्वारे रुग्णांना व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंगच्या आणि चॅटचा वापर करून थेट घर बसल्या वैद्यकीय अधिकाऱ्यांशी आजारांबाबत सल्लामसलत करता येते. सदर सेवेमार्फत रुग्ण सर्व आजारांबाबत वैद्यकीय अधिकाऱ्यांशी संवाद साधू शकतात. तसेच कोविड १९ साठीच्या आजाराने ग्रस्त असलेले रुग्ण जे धरून उपचार घेत आहेत किंवा विलगीकरणात असलेले रुग्ण या सेवेचा लाभ घेऊ शकतात. इ- संजीवनी ओपीडी कार्यक्रमाद्वारे सामान्य ओपीडी, तज्ञ/ विशेषज्ञ ओपीडी, आयुष ओपीडी (आयुर्वेद, होमीओपॅथी, युनानी ओपीडी)

सुरु करण्यात आली आहे. राज्यातील सर्व जिल्हा रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, ग्रामीण रुग्णालये, स्पेशलिस्ट रुग्णालये येथील सर्व वैद्यकीय अधिकाऱ्यांची नोंदणी इ- संजीवनी ओपीडी ॲप्लीकेशन मध्ये करण्यात आली असून, दिवस ठरवून दिल्याप्रमाणे सर्व वैद्यकीय अधिकारी इ- संजीवनी ओपीडी मार्फत रुग्णांना त्यांच्या आजारावर सल्लामसलत करून त्यांना इ-प्रिस्क्रिपशन देतात. रुग्णांना इ- प्रिस्क्रिपशनची लिंक मॅसेज स्वरूपात प्राप्त होत असून सदर लिंकद्वारे इ- प्रिस्क्रिपशन डाऊनलोड करता येते.

वर्षनिहाय भौतिक प्रगती

वर्ष	संदर्भित केलेल्या व तज्ञ सल्ला मिळालेल्या रुग्णांची संख्या
२०२५-२६ (सप्टेंबर- २५)	१४०७८२९

आरोग्यवर्धिनी टेलिकन्सलटेशन

आयुष्यमान भारत योजने अंतर्गत सन २०१९-२० मध्ये आरोग्यवर्धिनी केंद्र (उपकेंद्र, प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि शहरी भागातील प्राथमिक आरोग्य केंद्र) येथे टेलिकन्सलटेशन सेवा सुरु करण्यात आली आहे. केंद्र शासनाने प्रसारीत केलेल्या मार्गदर्शक सुचनेनुसार हब आणि स्पोक या मॉडलेचा वापर करून टेलिकन्सलटेशन सेवा सुरु करण्यात आली आहे.

आरोग्यवर्धिनी केंद्र (उपकेंद्र, प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि शहरी भागातील प्राथमिक आरोग्य केंद्र यांना स्पोक असे संबोधले आहे तर हब हे जिल्हा रुग्णालये नांदेड, भंडारा, पुणे, नाशिक आणि औरंगाबाद येथे सुरु करण्यात आले आहे. हब येथे पाच एमबीबीएस वैद्यकीय अधिकारी आणि तीन विशषज्ञ वैद्यकीय अधिकारी (स्त्रीरोग तज्ञ, भिषक आणि बालरोग तज्ञ) उपस्थित असतात. स्पोक येथील समुदाय आरोग्य अधिकारी, वैद्यकीय अधिकारी हे हब येथील वैद्यकीय अधिकारी यांच्यामार्फत आरोग्यवर्धिनी केंद्र येथे येणाऱ्या रुग्णांना व्हिडिओ कॉन्फरसिंग, चॅट यांच्या माध्यमातून वैद्यकीय सल्ला देतात. वैद्यकीय सल्ला दिल्यानंतर रुग्णांना इ-प्रिस्क्रिपशन दिले जाते.

केंद्र शासनाने टेलिकन्सलटेशन सेवा सुरु करण्याकरिता इ-संजीवनी नावाचे टेलिमेडीसीन ॲप्लीकेशन शॉर्टलिस्ट केले आहे. सदर ॲप्लीकेशन सी-डॅक मोहाली यांनी तयार केले आहे. आता पर्यंत ८५५० उपकेंद्र, २५६७ प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि शहरी भागातील प्राथमिक आरोग्य केंद्र येथे टेलिकन्सलटेशन सेवा सुरु करण्यात आली आहे.

टेलिमेडीसीन व आरोग्यवर्धिनी टेलिकन्सलटेशन सेवेद्वारे एकूण ४४४४३८३ रुग्णांना वैद्यकीय सल्ला देण्यात आला आहे.

१५. आरोग्यवर्धिनी केंद्र कार्यक्रम (Health & Wellness Center programme) :-

- भारत सरकारने आरोग्य सेवासंबंधी समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी आयुष्यमान भारत योजना सुरु केली आहे. या योजनेतर्गत आरोग्य संबंधी प्रतिबंधात्मक तथा प्रबोधनात्मक सेवा लोकांपर्यंत पोहचविण्याकरिता सध्या कार्यान्वित असलेले सर्व उपकेंद्र (१०,६६८), प्राथमिक आरोग्य केंद्र (१८२८) व नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्र (५३२) आरोग्यवर्धिनी केंद्रामध्ये (Health & Wellness Center) टप्प्याटप्प्याने रूपांतरित करण्यात येत आहेत. आरोग्यवर्धिनी कार्यक्रम शासनाचा एक महत्वाकांक्षी प्रकल्प आहे.

राज्यात प्रति उपकेंद्राद्वारे ५००० व प्रति प्राथमिक आरोग्य केंद्राद्वारे ३०,००० लोकसंख्येस आरोग्य सेवा प्रदान केली जात आहे. सध्या प्रदान करण्यात येणाऱ्या सेवांमध्ये प्रामुख्याने माता बालसंगोपन संबंधी आरोग्य सेवा लोकांपर्यंत पोहोचविले जात आहे. आधुनिक दिनचर्येमधील बदलामुळे असंसर्गजन्य रोगांमध्ये वाढ झाली आहे. त्याकरिता सध्या दिले जाणारे माता बालसंगोपन संबंधी

आरोग्य सेवांमध्ये वाढ करून असंसर्गरोग नियोजन व तपासणी संबंधी आरोग्य सेवा पुरविण्याचे उद्दीष्ट आहे. कार्यक्षेत्रातील लोकांना आरोग्य प्रतिबंधात्मक, प्रबोधनात्मक व उपचारात्मक आरोग्य सेवांबरोबरच औषधोपचार व प्रयोगशालेय तपासणी मोफत दिली जाणार आहे.

सदर आरोग्यवर्धिनी केंद्रामध्ये १३ प्रकारच्या सेवा रुग्णांना दिल्या जाणार आहेत.

१. प्रसूतिपूर्व व प्रसूती सेवा
२. नवजात अर्भक वनवजात बालकांना दिल्या जाणारा सेवा.
३. बाल्य व किशोरवयीन आजार व लसीकरण सेवा.
४. कुटुंब नियोजन, गर्भनिरोधक व आवश्यक आरोग्य सेवा.
५. संसर्गजन्य रोग नियोजन व सामान्य रोगांची बाह्य रुग्णसेवा.
६. संसर्गजन्य रोग नियोजन व तपासणी.
७. असंसर्गजन्य रोग नियोजन व तपासणी.
८. मानसिक आरोग्य नियोजन व तपासणी
९. नाक, कान, घसा व डोळे सामान्य आजार संबंधीच्या सेवा.
१०. दंत व मुखरोग आरोग्य सेवा.
११. वाढत्या वयातील आजार व परिहारक उपचार.
१२. प्राथमिक उपचार व आपत्कालीन सेवा.
१३. आयुष्य व योग.

सदर केंद्रामध्ये समुदाय आरोग्य अधिकारी (Community Health Officer) या पदावर आयुर्वेद/युनानी/BSC नर्सिंग पदवीधारक नियुक्त केले जाणार आहेत. समुदाय आरोग्य अधिकारी (CHO), आरोग्य सेविका (ANM), बहुउद्देशीय आरोग्य सेवक (MPW), आशा (ASHA), यांच्या माध्यमातून आरोग्यवर्धिनी केंद्रामध्ये व त्यांतर्गत येणाऱ्या गावांमध्ये प्राथमिक आरोग्य सुविधा बळकटीकरणाला शासनाचा मानस आहे.

राज्याने आधीच उच्च रक्तदाब, मधुमेह आणि सामान्य कर्करोगावरील लोकसंख्या आधारित तपासणी, नियंत्रण आणि व्यवस्थापनाची अंमलबजावणी सुरु केली आहे. या कार्यक्रमांतर्गत ३० वर्षावरील सर्व लोकसंख्येची तपासणी केली जात आहे.

टेलीमेडीसिन आणि आयुष्यमान आरोग्य मंदीर दुरसंचार सेवांद्वारे आजपर्यंत एकूण १,८९,४४,४३७ रुग्णांना वैद्यकीय सल्ला देण्यात आला आहे.

आयुष्यमान आरोग्य मंदीर स्तरावर एकूण ३०१९२१७ लाभार्थी आणि ग्रामिण रुग्णालय, उप रुग्णालय स्तरावर १६३९२२३ लाभार्थ्यांनी लाभ घेतला आहे.

आजपर्यंत १६,३९,२२३ योग सत्रांद्वारे ३,०१,९९,२१७ लाभार्थ्यांना सेवा देण्यात आली आहे.

पंतप्रधान आयुष्यमान भारत हेल्थ इन्फ्रास्ट्रक्चर मिशन

प्रयोगशालेची क्षमता, अतिदक्षता विभाग, आयसोलेशन बेड, ऑक्सिजन पुरवठा आणि व्हेंटिलेटर यासारख्या अत्यावश्यक सार्वजनिक आरोग्य कार्ये अपुरी होती हे कोविड १९ साथीच्या आजाराने अधोरेखित केले आहे. सध्या सुरु असलेल्या कोविड १९ साथीच्या आजाराने हे दाखवून दिले आहे की प्राथमिक, दुय्यम आणि तृतीयक काळजी स्तरावरील सार्वजनिक आरोग्याच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी भारतातील आरोग्य यंत्रणा अधिक सुसज्ज असणे आवश्यक आहे.

पंतप्रधान आयुष्यमान भारत पायाभूत सुविधा अभियानाची उद्दिष्टे :

१. सार्वजनिक सर्वसमावेशक आरोग्य सेवा देण्यासाठी तळागाळातील सार्वजनिक आरोग्य संस्थांना बळकट करणे.

२. IT- सक्षम रोग पाळत ठेवणारी प्रणाली विस्तृत करणे आणि तयार करणे.

३. कोविड १९ आणि इतर संसर्गजन्य रोगांवरील समर्थन संशोधन.

- एकात्मिक सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा (IPHL)

जिल्हा रुग्णालयातील विद्यमान क्लिनिकल लॅबचे अपग्रेडेशन करून हेमॅटोलॉजी आणि क्लिनिकल केमिस्ट्री यांसारख्या इतर निदान सेवांसह संक्रामक रोग निदानासह सर्वसमावेशक सेवा प्रदान करण्याचा प्रयोगशाळेचा उद्देश आहे.

शारिरिक एकत्रीकरण - रुग्णांसाठी अनुकूल ठिकाणी केंद्रीय नमूना संकलन सुविधेची स्थापना.

- फंक्शनल इंटिग्रेशन - विविध वर्टिकल प्रोग्रामच्या लॅब घटकांचे विलीनीकरण

Services to be provided at IPHLs :

1	Haematology	4	Biochemistry
2	Clinical Pathology	5	Bacteriology (including TB)
3	Cytology	6	Molecular tests

- क्रिटिकल केअर ब्लॉक्स (OCBS)

संसाधनांचा इष्टतम वापर सुनिश्चित करण्यासाठी क्रिटिकल केअर किंवा ब्लॉक विद्यमान जिल्हा रुग्णालय (DH) किंवा वैद्यकीय महाविद्यालय रुग्णालय (MCH) चा अविभाज्य भाग असेल. या ब्लॉक्सच्या स्थापनेचा उद्देश संसर्गजन्य रोग असलेल्या रुग्णांवर खात्रीपूर्वक उपचार आणि व्यवस्थापन आणि उद्रेकांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी जिल्हाची क्षमता वाढवणे हा आहे.

स्वतंत्र प्रवेश/ निर्गमन हे रुग्णालयाच्या मुख्य इमारतीपासून वेगळे करण्यात मदत करेल जेणेकरून रुग्णाची नियमित गाडी

Sr. No.	Distric Population	No. of beds for CCB
	Population between 5-20 Lakhs	50 Bedded CCB
	More than 20 Lakhs Population	100 Bedde CCB

Components of CCB

1.	Intensive care Unit	6.	Emergency
2.	High Dependency Unit	7.	Mother & Child rooms
3.	Isolation ward/rooms	8.	Operation Theater
4.	Dialysis	9.	Labour/Delivery room
5.	Triage	10.	Point of care Lab

PMABHIM TATUS (2024-2025)

Sr. No.	Budget Head	Total No. of Work	Complete	In Progress	Not Started
1.	Critical Care Block	11	0	11	0
2.	Integrated public health Laboratory	11	1	9	1
	Total	22	1	20	1

३. कोविड -१९ आणि इतर संसर्गजन्य रोगांवरील समर्थन संशोधन

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान

सन २०२४-२५ या वर्षाकरिता तरतूद रक्कम व वितरित अनुदान (रु. लाखात) माहे मार्च २०२५

वर्गवारी	केंद्र हिस्सा		राज्य हिस्सा	
	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान
General	१५८०८६.२३	११८९५४.००	१५३५७३.९३	१३०५८८.६५
SCSP	२३६८८.९०	१७८२७.००	२२४२९.३३	१९९४३.०५
STSP	१९३६१.८७	१४७२१.००	१९९८५.४६	१७४५९.९८
एकूण	२०११३७.००	१५१५०२.००	१९५९८८.७२	१६७९९९.६८

सन २०२५-२६ या वर्षाकरिता तरतूद रक्कम व वितरित अनुदान (रु. लाखात)
(माहे ऑक्टोबर २०२५)

वर्गवारी	केंद्र हिस्सा		राज्य हिस्सा	
	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान
General	१४४७०८.४५	७६९८८.००	१२१२२१.४७	६९७४५.०५
SCSP	२१६७६.९१	११५३७.००	२०४४९.७०	१५२८१.४१
STSP	२२५००.००	९१३४.००	१५०००.०१	१०४२६.९३
एकूण	१८८८८५.३६	९७६५९	१५६६७१.१८	९५४५४.३९

राष्ट्रीय आयुष अभियान
प्रधानमंत्री आयुषमान भारत आरोग्य पायाभुत अभियान
सन २०२४-२५ या वर्षाकरिता तरतूद रक्कम व वितरित अनुदान (रु. लाखात)

वर्गवारी	केंद्र हिस्सा		राज्य हिस्सा	
	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान
General	३७८५.२७	२६८९.९६	१७००.००	१७००.००
SCSP	५६७.०२	०.००	३००.००	०.००
STSP	४४८.९९	०.००	२९९.२७	०.००
एकूण	४८०९.२०	२६८९.९६	२२९९.२७	१७००.००

राष्ट्रीय आयुष अभियान
सन २०२५-२६ या वर्षाकरिता तरतूद रक्कम व वितरित अनुदान (रु. लाखात)

वर्गवारी	केंद्र हिस्सा		राज्य हिस्सा	
	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान
General	४६००.८८	०.००	१९८०.००	८७.४४
SCSP	६८९.२०	०.००	२९८.६५	०.००
STSP	४५०.००	०.००	३००.००	०.००
एकूण	५७४०.०८	०.००	२५७८.६५	८७.४४

२३. महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना (एकत्रित)

महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना : महाराष्ट्र शासनाने महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना पूर्वीची राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजना २ जुलै २०१२ पासून प्रायोगिक तत्वावर आठ जिल्ह्यांमध्ये सुरु केली आणि नंतर ही योजना २१ नोव्हेंबर २०१३ पासून महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये विस्तारित करण्यात आली. सदर महत्वाकांक्षी योजना सुरुवातीला कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांसाठी सुरु करण्यात आली आणि नंतर वेळोवेळी इतर लाभार्थी गट त्यामध्ये समाविष्ट करण्यात आले. दिनांक २८/०७/२०२३ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना राज्यातील सर्व शिधापत्रिकाधारक कुटुंबे व अधिवास प्रमाणपत्रधारक कुटुंबाना लागू करण्यात आली आहे. सदर योजनेतर्गत रु. ५ लाखापर्यंत आरोग्य संरक्षण देण्यात येत आहे.

भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना :

आयुष्यमान - प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना ही भारत सरकारची आरोग्य विमा योजना असून दि. २३ सप्टेंबर, २०१८ पासून राज्यात लागू करण्यात आली. सामाजिक, आर्थिक व जातनिहाय जनगणना २०११ च्या यादीतील (SECC database) ९३.०५ लक्ष कुटुंबे या योजनेची लाभार्थी आहेत. सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या दि. २१/०९/२०१८ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना दि. २३/०९/२०१८ पासून महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेसह सुरु करण्यात आली असून, सा.आ.वि.च्या दि. २६/०२/२०१९ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये आयुष्मान भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेची महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेशी सांगड घालून दोन्ही योजना राज्यात एकत्रितपणे राबविण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे.

राष्ट्रीय योग्य प्राधिकरणाच्या दि. १२/०१/२०२३ रोजीच्या कार्यालयीन निवेदन (Office Memorandum) नुसार विद्यमान आयुष्मान भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतचे ९३०५९१० लाभार्थी कुटुंबे आहेत. तसेच राष्ट्रीय आरोग्य प्राधिकरण यांचेकडून प्राप्त मार्गदर्शक सूचनांच्या अनुषंगाने महाराष्ट्र राज्यातील ७० वर्षावरील ज्येष्ठ नागरीकांसाठी आयुष्मान-भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतर्गत ५ लक्ष अतिरिक्त आरोग्य संरक्षण देण्यात येत आहे. याशिवाय, सामाजिक आरोग्य कार्यकर्ते, अंगणवाडी सेविका, अंगणवाडी मदतनीस [Accredited Social Health Activists(ASHAS), Angnawadi Workers (AWWS) and Anganwadi Helpers (AWHS)] यांचा समावेश आयुष्मान भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेमध्ये करण्यात आला आहे.

विस्तारित योजनेतर्गत राज्यातील ९,७३,९०,०४७ लाभार्थ्यांपैकी ३,६०,२२,०८९ लाभार्थ्यांची को-बॅंडेड आयुष्मान कार्ड निर्माण करण्यात आले आहेत. व उर्वरित ६,१३,६७,९५८ लाभार्थ्यांचे कार्ड निर्माण करण्याची कार्यवाही सुरु आहे. तसेच, एकूण लाभार्थ्यांपैकी २,११,२०,३३४ लाभार्थ्यांना आयुष्मान कार्ड वितरित करण्यात आले आहे.

बँकेचे आयुष्मान कार्ड वितरणाचे उद्दिष्ट जलद गतीने गाठण्यासाठी दि. ०४/११/२०२५ रोजीच्या शासन निर्णयानुसार राज्यातील आशा कर्मचारी, स्वस्त धान्य दुकानचालक व आपले सरकार सेवा केंद्र कर्मचारी व केंद्रीय कर्मचाऱ्यांना प्रती यशस्वी कार्ड करिता रु. २०/- व प्रति कार्ड वितरण रु.१०/- असे रु. ३०/- इतकी मानधनात वाढ करण्यात आली आहे.

• सद्य स्थितीत एकूण १३५६ उपचार पध्दतींचा समावेश असून त्यामध्ये २३९९ पर्यंत वाढ करण्यास मा. मुख्यमंत्री यांचे अध्यक्षतेखालील नियामक परिषदेची मान्यता प्राप्त झाली असून शासन मान्यतेचा प्रस्तावास व उपचार पध्दतीचे दर सुधारीत करण्यास दि. ०४/११/२०२५ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये मान्यता देण्यात आली आहे.

• शुभ्र शिधापत्रिका धारकांसह शासकिय तसेच निमशासकिय कर्मचारी यांचा देखील समावेश योजनेमध्ये करण्यात आला आहे.

• योजनेचा लाभ राज्यामध्ये जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत प्रभावीपणे पोहचण्यासाठी सदर योजनेचा प्रचार व प्रसिध्दी करण्यावर भर देण्यात येणार आहे. त्यासाठीचा रु. २४.९३ कोटीचा आराखडा नियामक परिषदेत मंजूर केला आहे.

• ही योजना पूर्णपणे हमी तत्वावर राबविण्यात येत आहे.

या अनुषंगाने, योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेकरता १००% राज्य शासनाकडून आणि केंद्रपुरस्कृत आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेकरिता ४० राज्य शासनाकडून तर ६०% केंद्र शासनाकडून संवर्गनिहाय (GEN/SCP/TSP) अनुदान प्राप्त होते.

उपचारांचा समावेश :

• अंगीकृत रुग्णालयांना दिल्या जाणाऱ्या पॅकेजच्या दरामध्ये सर्वसाधारण वॉर्डमधील खाटांचे शुल्क परिचारिका शुल्क, विशेषज्ञ, भूलतंज्ञ व वैद्यकीय अधिकारी यांचे शुल्क, तपासणी शुल्क, भूल ऑक्सीजन, ऑपरेशन थिएटर व अतिदक्षता शुल्क, शस्त्रक्रियेसाठी लागणाऱ्या साहित्याची किंमत, औषधे व द्रव्ये, कृत्रिम अवयवाची किंमत, रक्त संक्रमणाचे दर (राज्य शासनाच्या धोरणानुसार ख पुरविणे, इमप्लान्ट, एक्स-रे व निदान चाचण्या, आंतररुग्णास भोजन, डिस्पोजेबल व कन्झुमेबल राज्य परिवहनाच्या दरानुसार किंवा रेल्वेच्या द्वितीय श्रेणी भाडे यानुसार वाहतुक खर्च (रुग्णालय रुग्णांचे निवासपर्यंत) या खर्चाचा समावेश आहे. पॅकेज दरामध्ये रुग्ण रुग्णालयात दाखल झाल्यापासून ते घरी जाईपर्यंतच्या तसेच उपचारादरम्यान काही गुंतागुंत झाल्यास त्यासह संपुर्ण खर्चाचा अंतिम असून लाभार्थ्यास सर्व सेवा निःशुल्क पुरवावयाची आहे. जर रुग्णाचा मृत्यू झाला तर रुग्णांचा मृतदेह रुग्णालयातून घरापर्यंत घेऊन जाण्याचा खर्च पॅकेजमध्ये समाविष्ट आहे.

• सद्यस्थितीत एकूण १३५६ उपचार पध्दतींचा समावेश असून त्यामध्ये २३९९ पर्यंत वाढ करण्यास मा. मुख्यमंत्री यांचे अध्यक्षतेखालील नियामक परिषदेची मान्यता प्राप्त झाली असून त्यास आरोग्य विभागाच्या दि. ०४/११/२०२५ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये मान्यता देण्यात आली आहे.

हमी तत्वावर दावे प्रदान : एकत्रित योजना हमी तत्वावर राबविण्यात येत आहे. याचाच अर्थ योजनेतर्गत उपाय घेणाऱ्या रुग्णांच्या खर्चापोटीचे अंगीकृत रुग्णालयांमध्ये दावे थेट राज्य आरोग्य हमी सोसायटीकडून संबंधित अंगीकृत रुग्णालयांना प्रदान करण्यात येत आहे. त्यानुसार योजनेतील गट-अ, व कर्नाटक सीमा भागातील पात्र लाभार्थ्यांना प्रति कुटुंब प्रति वर्ष रु. ५ लक्ष रकमेचे दावे संबंधित अंगीकृत रुग्णालयांना प्रदान करण्याची कार्यवाही राज्य आरोग्य हमी सोसायटीकडून करण्यात येते.

• स्व. बाळासाहेब ठाकरे रस्ते अपघात विमा योजनेच्या - स्व. बाळासाहेब ठाकरे रस्ते अपघात विमा योजनेच्या दिनांक १४/१०/२०२० च्या शासन निर्णयातील तरतुदीमध्ये सुधारणा करून रस्ते अपघातासाठीची उपवासांची संख्या ७४ वरून १८४ अशी वाढविण्यात आली आहे. तसेच उपचाराची खर्च मर्यादा रु. ३०,०००/- ऐवजी प्रति रुग्ण प्रति अपघात रु. १ लक्ष एवढी करण्यात आली आहे. सा. आ. वि.च्या दि. २८/०७/२०२३ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये या योजनेचा समावेश महात्मा ज्योतीराव फुले जन आरोग्य योजनेत लाभार्थी घटक गट “ड” मध्ये करण्यात आला आहे. यामध्ये लाभार्थ्यांच्या “अ” “ब” “क” या गटांमध्ये समाविष्ट न होणारे महाराष्ट्र सीमा भागातील रस्ते अपघातात जखमी झालेले महाराष्ट्राबाहेर/देशाबाहेरील रुग्ण यांचा समावेश करण्यात मान्यता दि. २९/०७/२०२५ रोजीच्या शासन शुध्दीपत्रकान्वये देण्यात आली आहे.

लाभार्थी घटक :

आयुष्यमान भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना	महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना	
सामाजिक, आर्थिक व जातनिहाय जनगणनेत (SECC) नोंदीत समाविष्ट कुटुंब, अंत्योदय अन्न योजनेतील कुटुंबे. तसेच याशिवाय राज्य शासनाने शिफारस केल्यानुसार केंद्र शासनाने निश्चित केलेली कुटुंबे. तसेच याशिवाय राज्य शासनाने शिफारस केल्यानुसार निश्चित केलेली कुटुंबे.	गट अ	पिवळी, अन्नपूर्णा योजना आणि केशरी शिधापत्रिकाधारक कुटुंबे.
	गट ब	शुभ्र शिधापत्रिकाधारक कुटुंबे (शासकीय /निमशासकीय कर्मचारी यासह) व कोणत्याही प्रकारची शिधापत्रिकाधारक नसलेली कुटुंबे यामध्ये राज्यातील शासकीय/निमशासकीय कर्मचाऱ्यांचाही समावेश होईल.
	गट क	गट -अ व गट - ब मध्ये समाविष्ट न होणारे पुढील घटक शासकीय/शासनमान्य आश्रमशाळेतील विद्यार्थी, शासकीय/शासनमान्य अनाथाश्रमातील मुले, शासकीय/शासनमान्य महिला आश्रमातील महिला, शासकीय/शासनमान्य वृद्धाश्रमातील ज्येष्ठ नागरिक, माहिती व जनसंपर्क कार्यालयाकडील निकषानुसार पत्रकार व त्यांच्यावर अवलंबून असलेले कुटुंबातील सदस्य व महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी मंडळातील नोंदणी जिवित महाराष्ट्र राज्याबाहेरील रहिवासी असलेले बांधकाम कामगार व त्यांची कुटुंबे.
	गट ड	लाभार्थ्यांच्या “अ” “ब” “क” या गटामध्ये समाविष्ट न होणारे महाराष्ट्र सीमा भागातील रस्ते अपघातात जखमी झालेले महाराष्ट्राबाहेरील व देशाबाहेरील रुग्ण. (आरोग्य संरक्षण हे प्रति रुग्ण प्रति अपघात रु. १ लक्ष ऐवढे राहिल.
	गट इ	महाराष्ट्र- कर्नाटक सीमेवरील बेळगाव, कारवार, कलबुर्गी आणि बिदर जिल्ह्यातील ८६५ गावांतील खाली नमूद केलेली शिधापत्रिकाधारक कुटुंबे <ul style="list-style-type: none"> • अंत्योदय अन्न योजना (AAY) • प्राधान्य गट (PHH) • अन्नपूर्णा योजना (AAY)

लाभार्थीची ओळख :

आयुष्यमान भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना	महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना	
वर १ मध्ये नमूद केलेल्या लाभार्थी घटकामधील लाभार्थ्यांना लाभार्थी ओळख प्रणाली अंतर्गत ई-कार्ड्स वितरीत करून त्याद्वारे ओळख पटविली जाईल.	गट अ	शिधापत्रिका (पिवळी, अंत्योदय अन्न योजना, अन्नपूर्णा, केशरी) व वैद्य फोटो ओळखपत्र
	गट ब	शुभ्र शिधापत्रिकाधारक किंवा शिधापत्रिका नसेल तर अधिवास दाखला/तहसीलदार दाखला व फोटो ओळखपत्र शासकीय/निमशासकीय कर्मचाऱ्यांकडून योजनेच्या लाभार्थी द्विरुक्ती टाळण्यासाठी कोणत्याही शासकीय आरोग्य योजनेचा लाभ नसल्याबाबतचे “स्व-घोषणापत्र” घेण्यात यावे.
	गट क	संबंधित संस्थेने दिलेले ओळखपत्र व फोटो ओळखपत्र
	गट ड	१) अपघातग्रस्त व्यक्तीचा रुग्णालयातील जीओ टॅगींग फोटो २) रुग्णालयांना पोलीसांनी कळविलेला फोटो. ३) आधार कार्ड, मतदार कार्ड व पॅन कार्ड यापैकी एक फोटो ओळखपत्र.
	गट इ	कर्नाटक शासनातील समक्ष प्राशिकाऱ्याने निर्गमित केलेली अंत्योदय अन्न योजना (AAY) शिधापत्रिका, प्राधान्य गट शिधापत्रिका, अन्नपूर्णा योजना शिधापत्रिका, विहित नमुन्याती स्वयं-घोषणापत्र आणि वैद्य फोटो ओळखपत्र.

२) प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतील लाभार्थी: प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतील लाभार्थी : सामाजिक, आर्थिक व जातनिहाय जनगणना २०११ मधील शहरी भागासाठी व्यावसायिकता व ग्रामीण भागासाठी वंचितता या निकषांच्या आधारे निश्चित ठरावीक कुटुंबातील सदस्य तसेच राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा (NFSA) मधील अंत्योदय अन्न योजना (AAY) आणि प्राधान्य गटातील (PHH) ठराविक कुटुंबातील सदस्य असे एकुण ९३.०५ लक्ष कुटुंबातील सदस्य प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतर्गत अंगीकृत रुग्णालयात संगणकीकृत ई-कार्ड व फोटो ओळखपत्र दाखवून लाभ घेऊ शकतात. प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतर्गत एका राज्यातील रुग्ण देशातील दुसऱ्या कोणत्याही राज्यातील अंगीकृत रुग्णालयात जाऊन शस्त्रक्रिया/उपचारांचा लाभ घेऊ शकतो.

वार्षिक आरोग्य संरक्षण मर्यादा:

- 'अ ते इ गट' साठी (ड वगळून) - दोन्ही योजनांसाठी रु. ५ लाख प्रति कुटुंब प्रति वर्ष
- 'ड गट' करिता - रु.१ लाख प्रति व्यक्ती प्रति वर्ष.

२४X७ उपचारांस पुर्वपरवानगी : पुर्व अंगीकृत रुग्णालयाने तपासण्यांच्या आधारावर रुग्णास दाखल करून घेऊन उपचारांस पूर्ण परवानगीची विनंती विमा कंपनीस पाठवावी लागते. पुर्वपरवानगी १२ तासांमध्ये निश्चित केली जाते. आकस्मिक परिस्थितीत, संबंधित वैद्यकीय समन्वयकाने व्हाईस रेकॉर्डिंग सुविधा असलेल्या आपत्कालीन दुरध्वनी सेवेद्वारे वैद्यकीय/शल्यचिकित्सा पुर्वपरवानगीची मान्यता दिली जाते.

दाव्यांची ऑनलाईन अदायगी : अंगीकृत रुग्णालयाकडून संपुर्ण कागदपत्रांसहीत सादर करण्यात आलेल्या दाव्याचे प्रदान संबंधीत रुग्णालयास कामकाजाच्या १५ दिवसात राज्य आरोग्य हमी सोसायटी मार्फत हमी तत्वावर पुरविण्यात येत आहे.

अंगीकृत रुग्णालये :

१) योजनेतर्गत शासकीय व खाजगी अशा दोन्ही प्रकारच्या रुग्णालयांचा समावेश आहे. शासकीय रुग्णालयांमध्ये सार्वजनिक आरोग्य विभाग, वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये विभाग, महारनगरपालिका व नगरपालिका यांच्या अखत्यारीतील रुग्णालयांचा समावेश आहे.

२) बहु-विशेष सेवा किंवा एकल विशेष सेवा पुरवठादार शासकीय किंवा खाजगी रुग्णालयांचे अंगीकरण मुख्य कार्यकारी अधिकारी राज्य आरोग्य हमी सोसायटी यांच्या अध्यक्षतेखालील समन्वय, अंगीकरण व शिस्तपालन समितीच्या आवश्यकतेनुसार व निर्देशानुसार करण्यात येत. बहु-विशेष खाजगी रुग्णालयांसाठी किमान ३० खाट व अतिदक्षता विभाग असे निकष (काही सवलतीसह) तर एकल विशेष खाजगी रुग्णालयांसाठी १० खाटा व इतर निकष लागू आहे.

- मा.सचिव (१),सार्वजनिक आरोग्य विभाग यांच्या दि.२८ फेब्रुवारी २०२५ च्या अर्धशासकीय पत्रानुसार रुग्णालय अंगिकरणाचे सुधारीत उद्दीष्ट निश्चित करून राज्यात एकुण ६९४७ (PHC & UPHC मिळून) रुग्णालये अंगिकृत करण्यात येणार आहेत. तसेच मा.सचिव

(२), सार्वजनिक आरोग्य विभाग यांच्या दि.२९.०९.२०२५ रोजीच्या अर्धशासकीय पत्रानुसार राज्यातील १९४९ PHC व ८१८ UPHC चे अंगिकरण करण्यात येणार आहे.

- केंद्र शासनाच्या CTRAV आणि SMILE योजने अंतर्गत पात्र रुग्णालयांचे अंगिकरणे करणे प्रस्तावित आहे.

- अंगीकृत रुग्णालयांची कमाल संख्या ४१८० इतकी असून सद्यस्थितीत २४८९ रुग्णालये अंगीकृत आहेत त्यापैकी ६७८ शासकीय रुग्णालये व १८११ खाजगी रुग्णालये आहेत.

एकत्रित योजनेची मागील ५ वर्षातील कामगिरी :

महात्मा ज्योतिबा फुले जन आरोग्य योजना व प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतर्गत उपचारांना देण्यात आलेली पूर्वमान्यता (प्रिऑथोरायझेशन) रक्कम, झालेल्या शस्त्रक्रिया / उपचार आणि अंगीकृत रुग्णालयांना अदा केलेल्या दाव्याची रक्कम यांचा मागील पाच वर्षातील तपशील खालीलप्रमाणे

एकत्रित योजनेची कामगिरी (PMJAY+MJPJAY) २३.०९२०१८ ते ३०-११-२०२४

अ. क्र.	जिल्हे	उपचार पूर्व मान्यता		झालेल्या शस्त्रक्रिया/उपचार		अदा दावे	
		संख्या	रक्कम	संख्या	रक्कम	संख्या	रक्कम
१	अहिल्यानगर	४२१३७०	९६६,७८,३०,५८७	३८७३६८	९६६,४४,४३,३९२	२७१६१३	५८६,८८,५३,५२१
२	अकोला	१४८११५	३३२,००,७५,७३३	१३४९७१	३३१,५६,५७,८१८	९१००१	१८७,४४,९९,९९५
३	अमरावती	२१६०६६	४९७,०९,०५,३११	१९३९७८	४९६,४२,९९,८०६	१३५४४२	२९७,२४,३९,७३२
४	बीड	२२५५८९	४९३,६८,६३,२५६	२०३२६१	४९३,६७,१६,३४०	१४३०८७	२९७,३५,८६,२४९
५	भंडारा	६१३२५	१०५,३७,०१,३७३	५४२६४	१०४,८८,८७,७७३	३४६०१	५६,१५,२८,२४०
६	बुलढाणा	२००३३७	४६४,२६,२०,८०६	१८४४००	४६४,२६,२७,७२१	१२०४७२	२६२,४९,१९,६७२
७	बेलगाव	१४२५	३,६५,२१,१३०	१३११	३,६२,२६,३३०	०	०
८	बीड	३९२	१,२२,१६,९७०	३४५	१,२१,०५,६२०	०	०
९	चंद्रपूर	७८२६७	१६१,५९,०४,३४१	६९८२९	१६०,८३,२१,७३१	४४५४७	८६,१२,२३,९३०
१०	छ. संभाजीनगर	२४८२४२	६०७,६६,३२,२४४	२२४०३८	६०७,०६,११,१८४	१४९९०४	३५४,९९,३६,४७९
११	धाराशिव	११२११७	२४८,०३,८४,७०२	१०१४४१	२४७,७५,४५,३८२	६७६६७	१४०,४९,५४,८८०
१२	धुळे	१७२१३६	३८५,८४,७९,०२३	१५७५९२	३८५,६९,९३,२७३	१०६६८३	२२६,७२,१७,५२०
१३	गडचिरोली	२३९६२	४७,०१,६५,८४६	२०४५७	४६,६७,३२,८४६	१२०३६	२२,९९,७०,६६१
१४	गोंदीया	५४१७८	१०७,५१,६८,१७९	४८०९१	१०७,१०,६९,०७९	२९३९९	५३,२६,५३,३२६
१५	गुलबर्गा	३९	११,८८,१५०	३५	११,८८,१५०	०	०
१६	हिंगोली	८११९६	१८७,२२,८३,१९८	७२५४०	१८६,९१,२७,९७८	४८६३१	११२,००,८३,८५५
१७	जळगाव	३३६००४	७२०,११,७९,०१९	३१०७१८	७१९,५६,६५,६६४	२०७४००	४१३,८८,५३,१४१
१८	जालना	१८२८७४	४३७,४३,८८,२४९	१६४९१९	४३७,३६,५१,४३४	११०२३४	२५८,४३,५४,०४४
१९	कोल्हापूर	४२९०८६	९५९,९३,८३,४९२	३८९३७२	९५९,७१,४८,१३७	२६९९२७	५८७,१९,६२,१५०
२०	लातूर	१३४६६१	३०६,५७,०९,२१७	११९७६६	३०६,१६,४२,११७	८६६४६	१८८,११,१८,६०५
२१	मुंबई शहर व उपनगर	४५८१०४	११२३,२०,४५,८९८	४०१७५५	११२०,०४,४५,७१८	२८६१०२	६९५,४३,४८,४५९
२२	नागपूर	२८१९१३	५६२,०७,६३,६२९	२४६०१८	५५८,५१,०५,००९	१५९४६६	३०१,३७,५८,५१७
२३	नांदेड	२०१२१८	४५३,५२,३४,६९८	१७८१६६	४५२,७६,६२,८१८	१२४८९४	२७१,५२,५०,४२७
२४	नंदूरबार	६५६१२	१३९,६७,५३,०६४	५९९८२	१३९,५२,५८,५७४	४०३७२	८२,४५,८१,८७३
२५	नाशिक	४८६०४२	१२१४,२८,४७,७८८	४४४९६२	१२१३,७२,५२,२१८	२७५६०१	६३३,२९,४८,०५३
२६	पालघर	६७१८२	१५८,४२,३०,८९३	६०३८६	१५७,५९,२२,०८३	३०४२५	६६,७३,२५,९५०
२७	परभणी	११७०७२	२६५,४१,७६,९६२	१०४५२९	२६५,०४,६८,८६२	७२०१२	१५८,९७,४६,५००
२८	पुणे	४२८६७९	९४६,१४,५४,६५०	३७६२२४	९४४,७१,७३,१४०	२६२९५३	५७०,४४,२९,२३५
२९	रायगड	१४६७६८	३२०,८०,८९,३३१	१२८१३८	३१९,६५,५६,५१६	८५३४५	१७९,१०,७५,१४८
३०	रत्नागिरी	११२८९०	२६६,७३,०२,४२५	१०२७३४	२६६,२७,८३,११५	६८८७१	१५१,१५,०८,८३८
३१	सांगली	२७४९८१	६५२,८१,१३,१९१	२५४०८३	६५२,६१,६६,४८१	१७७९७८	४००,१७,६६,३८१
३२	सातारा	२४२६०५	५६५,५०,२३,७६२	२१९२५०	५६५,३३,२५,०७२	१५१५३१	३३३,८०,५९,१३९
३३	सिंधुदुर्ग	५५३०२	१३२,९५,२३,४६१	४८६१२	१३१,९१,१०,३६१	३२१७७	७६,१५,९२,१८०
३४	सोलापूर	३१७४११	७०२,४७,७१,८३२	२८८६६३	७०१,७६,२०,६४२	१८९०६३	३९३,९४,५७,८९६
३५	ठाणे	३७३९९५	८६९,८०,८४,२३४	३३३१७०	८६६,३७,४३,४७४	२२४७१९	५०१,५१,५९,३५०
३६	वर्धा	९७५२०	२२५,५७,२५,१३३	८६४८७	२२४,६९,५५,९८३	५८०६२	१२६,३७,९६,९६८
३७	वाशिम	१०६११७	२५४,८१,८२,५८३	९७८१०	२५४,५४,२१,६८३	६५४९२	१४७,४०,२५,४८७
३८	यवतमाळ	१५२८७२	३५४,८८,०७,२८६	१३४१६३	३५३,७०,७२,६४६	८८३०६	२००,६९,४७,६८०
	एकूण	७१९३६६४	१६२४२,२७,३१,६४६	६४०३८२८	१६२१५,८७,०६,१७०	४३२२६५९	९४२२,३९,३४,०८१

एकत्रित योजनेकरिता सन २०१८-१९ पासून अर्थसंकल्पीय तरतुद व खर्च यांचा तपशिल

वित्तीय वर्ष	रु. कोटीमध्ये					
	मज्योफुजआयो (१००%)			अब-प्रमंजआयो (४०%)		
	लेखाशिर्ष	मंजूर तरतुद	प्रत्यक्ष खर्च	लेखाशिर्ष	मंजूर तरतुद	प्रत्यक्ष खर्च
२०१८-१९	२२१० जी २५१ (GEN)	१५३५.५२	१२४५.५५	२२१० जी ४४९ (GEN)	६८.१४	४०.००
	२२१० जी २६२ (SCP)	२२०.००	२२०.००	(२३.०९.२०१८ ते	—	—
	२२१० जी २८९ (TSP)	१५.००	१२.००	३१.०३.२०१९	—	—
२०१९-२०	२२१० जी २५१ (GEN)	७१७.५७	६१६.२२	२२१० जी ४४९ (GEN)	२३८.०४	१७८.५५
	२२१० जी २६२ (SCP)	२२०.००	९०.४३	—	—	—
	२२१० जी २८९ (TSP)	१५.००	१५.००	—	—	—
२०२०-२१	२२१० जी २५१ (GEN)	८४८.१९	८४८.१९	२२१० जी ४४९ (GEN)	२२२.०९	२१३.५६
	२२१० जी ८६१ (SCP)	१४१.११	९७.८१	२२१० जी ८८८ (SCP)	३२.७५	२४.१५
	२२१० जी २८९ (TSP)	९७.५२	९०.२८	२२१० जी ४९४ (TSP)	२४.५८	२४.००
२०२१-२२	२२१० जी २५१ (GEN)	११०२.१७	१०८३.५०	२२१० जी ४४९	१९०.१४	१९०.१४
	२२१० जी ८६१ (SCP)	१८६.१३	१८६.१३	२२१० जी ८८८ (SCP)	३९.५९	३९.३४
	२२१० जी २८९ (TSP)	१०९.७१	१०४.१४	२२१० जी ४९४ (TSP)	२४.०६	२४.००
२०२२-२३	२२१० जी २५१ (GEN)	८८१.५७	८८१.५७	२२१० जी ४४९	२४६.८८	२४५.३८
	२२१० जी ८६१ (SCP)	१३०.९२	१३०.९२	२२१० जी ८८८ (SCP)	३१.८४	३१.८४
	२२१० जी २८९ (TSP)	९९.४६	९९.४६	२२१० जी ४४९ (TSP)	२४.२७	२४.२७
२०२३-२४	२२१० जी २५१ (GEN)	९०९.२२	९०६.२५	२२१० जी ४४९	२७७.६५	२७७.६४
	२२१० जी ८६१ (SCP)	१४१.५७	१४१.५७	२२१० जी ८८८ (SCP)	४०.१६	४०.१६
	२२१० जी २८९ (TSP)	१००.५१	१००.५१	२२१० जी ४९४ (TSP)	३०.६०	३०.६०
२०२४-२५	२२१० जी २५१ (GEN)	१६८७.१५	१६४३.३८	२२१० जी ४४९	५२१.४१	२७१.७७
	२२१० जी ८६१ (SCP)	२०९.७५	१९७.०९	२२१० जी ८८८ (SCP)	५७.७०	३३.४३
	२२१० जी २८९ (TSP)	१७५.००	९५.२५	२२१० जी ४९४ (TSP)	४२.०५	१७.२८
२०२५-२६ नोव्हेंबर २०२५ अखेर	२२१० जी २५१ (GEN)	२१५०.००	१६९४.५६	२२१० जी ४४९	३६७.२६	३४८.९९
	२२१० जी ८६१ (SCP)	२७२.८०	७८.५२	२२१० जी ८८८ (SCP)	७१.२८	६६.६८
	२२१० जी २८९ (TSP)	१२०.००	८४.४६	२२१० जी ४९४ (TSP)	५०.००	३३.९०
२०२६-२७ प्रस्तावित	२२१० जी २५१ (GEN)	२३४०३.९७	—	२२१० जी ४४९	९६१.०२	—
	२२१० जी ८६१ (SCP)	४१०.४१	—	२२१० जी ८८८ (SCP)	९६.३३	—
	२२१० जी २८९ (TSP)	२२८.४२	—	२२१० जी ४९४ (TSP)	४२.७२	—

*राज्याचा ४०% निधी इस्क्रो खात्यात जमा केल्यानंतर केंद्राचा ६०% निधी सदर खात्यात जमा करण्यात येतो व संपुर्ण रकमेचा विमा हप्ता विमा कंपनीस अदा करण्यात येतो.

२४. सहसंचालक आरोग्य सेवा (अर्थसंकल्प व प्रशासन) पुणे -१

प्रस्तावना

सहसंचालक आरोग्य सेवा (अर्थसंकल्प व प्रशासन) पुणे १ यांचे अधिपत्याखाली महाराष्ट्र वित्त व लेखा सेवा संवर्गातील वर्ग - १ चे पद देण्यात आलेले आहे. त्यांच्या मदतीसाठी प्रशासकीय अधिकारी वर्ग - २ ची तीन पदे, एक सांख्यिकी अधिकारी, एक लेखा अधिकारी व कर्मचारी वृंद या सर्वांच्या मदतीने सदर विभागाचे काम हाताळले जाते. सदर विभागामार्फत अर्थसंकल्प विषयक खालील प्रकारची कामे पाहिली जातात.

(१) अर्थसंकल्प अंदाजपत्रक तयार करणे.-आरोग्य विभागाचे अर्थसंकल्पिय अंदाजपत्रक तयार करणे, कार्यक्रम प्रमुख आणि अधिपत्या अंतर्गत येणारा इतर कार्यालयाच्या माहितीच्या आधारे अर्थसंकल्प अंदाजपत्रक तयार करण्यात येतात व अनुदानाची मागणी संकलीत करून सदरचा अर्थसंकल्पीय अंदाजपत्रक संचालक आरोग्य सेवा संचालनालय, मुंबई, यांचे मार्फत प्रशासकीय विभागाकडे अंतिम मंजूरीसाठी प्रस्ताव सादर करण्यात येतो. मंजूर अनुदान संबंधित कार्यक्रम प्रमुख व उपसंचालक प्रभारी मंडळे यांना वितरित करण्यात येते.

(२) जिल्हा परिषदांचे अनुदान निर्धारण.-महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, १९६१ अन्वये / अनुदान जिल्हा परिषदांना सहाय्यक अनुदान या स्वरूपात दिले जाते तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्था मार्फत विविध प्रकारच्या योजना राबविण्यासाठी सहाय्यक अनुदान देण्यात येते. सदरचे आरोग्य विषयक कार्यक्रम राबविण्यासाठी दिले जाते. सदर अनुदानानुसार विनियोग झाला आहे की नाही हे तपासण्यासाठी अनुदान निर्धारण केले जाते.

(३) रुग्णालयीन लेखा परिक्षा .-सर्व कार्यक्रम प्रमुखांना प्रभारी व मंडळांना या कार्यालयामार्फत ठरवून दिलेल्या नियमानुसार अनुदान वितरीत केले जाते. दिलेल्या अनुदानाचा नियमानुसार विनियोग केला आहे किंवा नाही याची पडताळणी केली जाते. तसेच सर्व कार्यक्रम प्रमुख जिल्हा रुग्णालये व इतर रुग्णालये यांचे लेखा परिक्षण वेळोवेळी केले जाते. तसेच सन २००४ - २००५ पासून सर्व जिल्हा शल्य चिकीत्सक व मनोरुग्णालय या विभागाकडे लेखा परिक्षणासाठी वर्ग करण्यात आले आहेत. ग्रामीण रुग्णालये व इतर रुग्णालये यांचे लेखा परिक्षण उपसंचालक यांचे मार्फत केला जाते. त्यामध्ये गंभीर बाबी आढळल्यास या कार्यालयातील लेखा परिक्षण पथकाकडून विशेष लेखा परिक्षण करण्यात येते.

(४) खाजगी स्वयंसेवा संस्थामार्फत चालविण्यात येणाऱ्या रुग्णालयांना सहाय्यक अनुदान .-शासन निर्णय क्र. साआवि, शासन निर्णय क्रमांक. अनुदान-२०१९/प्र.क्र.४९/ राकावि-२ दि. ०५ मार्च २०१९ अन्वये खाजगी स्वयंसेवी संस्थामार्फत चालविण्यात येणाऱ्या रुग्णालयांना अनुदान देण्याबाबत तरतुदीत सुधारणा करण्यात आली आहे. त्यानुसार ज्या खाजगी स्वयंसेवी संस्थेशी राज्य शासनाचा अनुदान देण्याबाबत यापूर्वी करार करण्यात आला आहे. केवळ त्याच संस्थांना विहित तरतुदीन्वये सहाय्यक अनुदान देण्यात येणार असून ज्या स्वयंसेवी संस्थांचा शासनाशी यापूर्वी अनुदान देण्यासंबंधी करार झालेला नाही अशा संस्था यापुढे कोणत्याही प्रकारचे सहाय्यक अनुदानाचा लाभ घेण्यास पात्र असणार नाहीत. तसेच सदर शासन निर्णय प्रलंबित असलेल्या प्रकरणांना देखील लागू असल्याचे शासन निर्णयामध्ये नमूद केले आहे. त्यानुसार ज्या संस्थांचा शासनाशी करार झालेला आहे अशा संस्थांच्या सहाय्यक अनुदान प्रस्तावांची प्रादेशिक उपसंचालक कार्यालयाकडून छाननी होते. उपसंचालकांकडील छाननी अंती सहाय्यक अनुदान प्रस्ताव संचालनालयामार्फत शासनास सादर केले जातात. सदर प्रस्तावांना अंतिम मंजूरी शासन स्तरावरून देण्यात येते.

(५) ताळमेळ :- २२१० लेखाशिर्षांतर्गत सर्व कार्यालय प्रमुख व उपसंचालक प्रभारी मंडळे यांचे अधिनस्त असलेल्या कार्यालयांचा झालेल्या खर्चाचे ताळमेळाचे काम महालेखापाल यांच्या [http:// agmaha.cag.gov.in](http://agmaha.cag.gov.in) वेबसाईटवरून संबंधित कार्यक्रम प्रमुख/उपसंचालक प्रभारी मंडळे यांचेकडून ऑनलाईन केले जाते. कार्यक्रम प्रमुख व उपसंचालक प्रभारी मंडळे यांचेमार्फत सादर केलेल्या खाते बदलांच्या एकत्रित खाते बदल नोंदीचा अहवाल या कार्यालयामार्फत मुंबई/नागपूर महालेखापालांना सादर केला जातो.

(६) लोकलेखा समिती :- भारताचे नियंत्रक व महालेखापाल यांचेकडून निघणारे आक्षेपांची पूर्तता व अनुपालन संबंधित कार्यक्रम प्रमुखांकडून प्राप्त करून घेतली जातात. एकत्रित अहवाल शासनास सादर केला जातो, त्यानंतर लोकलेखा समितीकडे जातो.

(७) कार्यक्रम अंदाजपत्रक तयार करणे :-सार्वजनिक आरोग्य विभागाचे कार्यक्रम अंदाजपत्रकाची माहिती सर्व कार्यक्रम प्रमुख व उपसंचालक प्रभारी मंडळे यांचेकडून संकलीत करून दर वर्षी या विभागामार्फत मान्यतेनंतर पुस्तकांची छपाई व बांधणी करून पुस्तके शासनाकडे सादर केली जातात.

२५. महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तु खरेदी प्राधिकरण, मुंबई

महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तु, खरेदी कायदा क्रमांक, १३/२३ दि. १७ मार्च, २०२३ रोजी प्रकाशित झाला. महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तु खरेदी प्राधिकरण (MMGPA) १० मे २०२३ रोजीच्या अधिसूचनेद्वारे सार्वजनिक आरोग्य विभागाने लागू केले. माहे ऑगस्ट २०२३ पासून महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तु खरेदी प्राधिकरणाच्या कामकाजास सुरवात झाली. महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तु खरेदी प्राधिकरणाची निर्मिती ही पारदर्शकता निष्पक्षता, समानता राखून सिंगल पॉईंट खरेदी सुनिश्चित करण्यासाठी करण्यात आली आहे. महाराष्ट्र वस्तु खरेदी प्राधिकरणामार्फत शासनाच्या अंतर्गत असलेल्या आरोग्य संस्था आणि इतर काही आरोग्य संस्थांसाठी इष्टतम आणि समान दराने, इच्छितप्रमाणात आणि वेळेवर पुरवठा सुनिश्चित करण्यात येतो.

महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तु खरेदी प्राधिकरण, मुंबई करिता ८ नियमित पदांना मंजुरी देण्यात आली आहे. त्यापैकी ७ पदे सध्या कार्यरत आहेत. महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तु खरेदी प्राधिकरणाच्या कामकाजासाठी अतिरिक्त ६५ कंत्राटी पदे देखील मंजूर आहेत. त्यापैकी ४७ ची भरती करण्यात आली आहे.

महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तु खरेदी प्राधिकरणास सन २०२५-२०२६ या आर्थिक वर्षात विविध सरकारी विभागांसाठी औषधे, उपभोग्य वस्तु आणि वैद्यकीय उपकरणांच्या खरेदीसाठी एकूण २२ प्रस्ताव प्राप्त झाले आहेत.

१. सार्वजनिक आरोग्य विभाग
२. वैद्यकीय शिक्षण आणि औषधी विभाग
३. राज्य रक्त संक्रमण परिषद महाराष्ट्र

महाराष्ट्र वैद्यकीय वस्तु खरेदी प्राधिकरणाकडे २०२५-२०२६ प्राप्त प्रस्तावांची माहिती खालीलप्रमाणे.

दिनांक २०/०९/२०२५ पर्यंतची माहिती.

औषधे आणि उपभोग्य वस्तु (रक्कम कोटी)

अनु. क्र.	विभाग	प्रस्तावांची संख्या	प्रस्तावांचे मुल्य (रु. कोटी)	प्राप्त निधी रु. कोटी	पुरवठा आदेश मुल्य (रु. कोटी)	चालु निवेदेचे मुल्य (रु. कोटी)
१	राष्ट्रीय आरोग्य अभियान	०५	३४९.२५	२०५.२४	१.८०	२६२.२७
२	सार्वजनिक आरोग्य विभाग	१४	१४६८.१७	२१६.५३	४७.७२	८९४.६४
३	वैद्यकीय शिक्षण आणि औषधी विभाग	०२	९५.६१	००	००	६६.६३
४	राज्य रक्त संक्रमण परिषद महाराष्ट्र	०१	१.१०	००	००	१.१०
	एकूण	२२	१९१४.१३	४२१.७७	४९.५२	१२२४.६४

२६ . सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत कार्यरत अधिकारी/कर्मचारी वृंदाची आकडेवारी
गट अ व ब संवर्गातील पदांची माहिती

अ. क्र.	पदनाम व ठिकाण	गट	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
१	संचालक	अ	२	१
२	अतिरिक्त संचालक (१ पद श्रेणीअवतन)	अ	४	०
३	सहसंचालक	अ	८	१
४	उपसंचालक	अ	२५	१८
	वरिष्ठ पदे		३९	२०
१	सहायक संचालक (मुख्यालये)	अ	३१	२७
२	सहायक संचालक (कुष्ठरोग)	अ	३०	२३
३	सहायक संचालक (कु. नि. प.)	अ	६	३
४	सहायक संचालक (हिवताप)	अ	१०	५
५	प्राचार्य, आवकुकप्रके	अ	६	५
६	जिल्हा आरोग्य अधिकारी	अ	३४	३४
७	अतिरिक्त जिल्हा आरोग्य अधिकारी	अ	३४	१९
८	सहायक जिल्हा आरोग्य अधिकारी	अ	२८	१२
९	निवासी वैद्यकीय अधिकारी (बा. स.)	अ	३९	२३
१०	जिल्हा क्षयरोग अधिकारी	अ	३४	२०
११	जिल्हा माताबाल संगोपन अधिकारी	अ	३०	१४
१२	साथरोग शास्त्रज्ञ, आवकुकप्रके	अ	४	२
१३	वैद्यकीय व्याख्याता नि प्रयोग निर्देशक, आवकुकप्रके	अ	२	२
१४	प्राध्यापक, सा. आ. सं.	अ	१	१
१५	व. व्या. स्था १ अ	अ	१	१
१६	व वै. अ. पोषाहार नागपूर	अ	१	१
	जिल्हा आरोग्य अधिकारी संवर्ग		२९२	१९२
१	सहायक संचालक (वैद्यकीय)	अ	८	६
२	जिल्हा शल्य चिकित्सक	अ	३६	३५
३	अधिक्षक, इतर रुग्णालये	अ	१२	१०
४	अस्थिव्यंगोपचार रुग्णालय, परभणी	अ	१	०
५	अतिरिक्त जिल्हा शल्य चिकित्सक (चिकित्सा)	अ	३९	३०
६	वैद्यकीय अधिकारी (शस्त्रक्रिया)	अ	४६	२२
७	वैद्यकीय अधिकारी (भिषक)	अ	४६	२३
८	वैद्यकीय अधिक्षक, उपजिल्हा रुग्णालये (१०० खाटा)	अ	३८	२२

अ. क्र.	पदनाम व ठिकाण	गट	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
९	वैद्यकीय अधीक्षक, उपजिल्हा रुग्णालये (५० खाटा)	अ	६६	४१
१०	वैद्यकीय अधीक्षक, ग्रामीण/कुटीर रुग्णालये (३० खाटा)	अ	३८७	२०६
११	अधीक्षक स्त्री रुग्णालये	अ	३१	२२
१२	अधीक्षक, क्षय रुग्णालये	अ	३	३
१३	अधीक्षक, मनो रुग्णालये	अ	४	३
१४	उपअधीक्षक, मनोरुग्णालये	अ	४	३
१५	वैद्यकीय अधिकारी (रु.प्र.के.)	अ	३१	२३
१६	मुख्य वैद्यकीय अधिकारी (रा.क्ष.प्र.के.)	अ	२	२
१७	पोलीस शल्य चिकित्सक	अ	१	१
	जिल्हाशल्य चिकित्सक संवर्ग	एकुण	७५५	४५२
	विशेषज्ञ संवर्ग			
१	बालरोग तज्ञ	अ	६७	४०
२	वैद्यकीय अधिकारी (स्त्रीरोग)	अ	७५	४२
३	बधिरिकरणतज्ञ	अ	८९	५८
४	नेत्र शल्य चिकित्सक	अ	४६	२२
५	अस्थिव्यंगोपचार तज्ञ	अ	३६	२०
६	वैद्यकीय अधिकारी (कान, नाक व घसा तज्ञ)	अ	३५	२६
७	क्ष-किरण तज्ञ	अ	६८	२४
८	मनोविकृती चिकित्सक	अ	१००	३२
९	शरिरविकृतीशास्त्रज्ञ	अ	३९	२६
१०	वैद्यकीय अधिकारी (क्षयरोग चिकित्सा)	अ	३९	८
११	वैद्यकीय अधिकारी (चर्मरोग) व गुप्तरोग	अ	३४	१
१२	दंत शल्य चिकित्सक	अ	२६	०
	विशेषज्ञ संवर्ग	एकुण	६४९	२९९
	विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय, नाशिक			
१	विशेष कार्यकारी अधिकारी, वर्ग-१	अ	१	०
२	मुख्य रक्त सक्रमणअधिकारी	अ	२	०
३	मुत्रपिंड विकार उपचार तज्ञ	अ	२	०
४	मुत्रपिंड विकार शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०
५	किरणोपचार तज्ञ	अ	१	०
६	हृदयविकार शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०

अ. क्र.	पदनाम व ठिकाण	गट	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
७	हृदयविकार शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०
८	हृदयविकार बधिरिकरण तज्ञ	अ	१	०
		एकूण	८	०
	विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय, अमरावती			
१	विशेष कार्यकारी अधिकारी, वर्ग-१	अ	१	०
२	मुख्य रक्त संक्रमण अधिकारी	अ	१	०
३	मुत्रपिंड विकार उपचार तज्ञ	अ	१	०
४	मुत्रपिंड विकार शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०
५	वरिष्ठ अर्भक शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०
६	वरिष्ठ सुगठण शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०
७	मेंदू व मज्जारज्जू विकार तज्ञ उपचार भिषक	अ	४	०
८	मेंदू व मज्जारज्जू शस्त्रक्रिया विशारद	अ	४	०
९	हृदयविकार उपचार भिषक	अ	४	०
१०	हृदयविकार शस्त्रक्रिया विशारद	अ	४	०
११	मुख्य भौतिक शास्त्रवेत्ता	अ	१	०
१२	किरणोपचार तज्ञ	अ	२	०
१३	कर्करोगतज्ञ	अ	२	०
१४	कर्करोग शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	३	०
१५	ईनटेनसिविस्ट	अ	४	०
		एकूण	३४	०
	उच्चस्तर वैद्यकीय अधिकारी (विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालये अमरावती)			
१	कर्करोगतज्ञ	अ	१	०
२	कर्करोग शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०
३	कर्करोग विकार विभाग बधिरिकरणतज्ञ	अ	१	०
४	किरणोपचार तज्ञ	अ	१	०
५	क्ष-किरणशास्त्रज्ञ	अ	१	०
६	मेंदू व मज्जारज्जू विकार तज्ञ	अ	१	०
७	मेंदू व मज्जारज्जू शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०
८	मेंदू व मज्जारज्जू विकार विभाग बधिरिकरण तज्ञ	अ	१	०
९	शरिरविकृती तज्ञ	अ	१	०
१०	हृदयविकार तज्ञ	अ	१	०
११	हृदयविकार विभाग बधिरिकरणतज्ञ	अ	१	०
१२	हृदयविकार शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०
		एकूण	१२	०
	सामान्य राज्य सेवा गट-अ संवर्ग			
१	मुख्य प्रशासकीय अधिकारी (एस-२०)	अ	३४	१९
२	चिकित्सालयीन मानसशास्त्रज्ञ (एस-२०)	अ	४	०
३	वरिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी (सार्वजनिक विप्लेषक) (एस-२०)	अ	५	१
४	वरिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी (सूक्ष्म जीवशास्त्र) (एस-२०)	अ	१	१
५	उपसंचालक (वाहतूक)	अ	१	०
६	उपसंचालक (राआप्रशा), पुणे	अ	१	१
७	उपसंचालक (प्रसिद्धी), पुणे	अ	१	१
८	सहा. संचालक (सुश्रुषा)	अ	१	१
९	सहा. संचालक (वाहतूक)	अ	२	१
१०	राज्य किटकशास्त्रज्ञ	अ	१	१
११	मुख्य तांत्रिक अधिकारी / प्रभारी अधिकारी	अ	४	०

अ. क्र. १	संवर्ग बाह्य पदे २	गट ३	मंजूर पदसंख्या ४	भरलेली पदे ५
१२	तांत्रिक अधिकारी	अ	२	०
१३	लोकसंख्याशास्त्रज्ञ	अ	१	०
१४	नोसोलॉजिस्ट	अ	१	०
	एकुण		५९	२५
	सामान्य राज्य सेवा, गट -अ (वर्ग-१)			
१	उपसंचालक, आ. से. नियोजन, मुंबई	अ	१	०
२	सहा. संचालक (लेखा व लेखा परिक्षण), पुणे	अ	१	१
	एकुण		२	१
	सामान्य राज्य सेवा, गट-अ (एस-२३) संवर्गातील एकुण पदांची माहिती		१८५०	९८९
	एकूण मवेआसे गट-अ (एस-२०) संवर्गातील एकुण पदांची माहिती		८७९३	६९१०
	एकुण गट-अ पदसंख्या		१०६४३	७८९९
१	वैद्यकीय अधिकारी गट-ब (एस-१६)	ब	१३१८	७६४
२	प्रशासकीय अधिकारी	ब	१७६	५९
३	सांख्यिकी अधिकारी	ब	६५	३५
४	जिल्हा विस्तार व माध्यम अधिकारी	ब	५०	३६
५	दंतशल्यचिकीत्सक	ब	५२९	१९८
६	जिल्हा हिवताप अधिकारी/हत्तीरोग अधिकारी/जीवशास्त्रज्ञ	ब	७०	१४
७	मुख्य अणुजीव शास्त्रज्ञ	ब	१९	२
८	जीव रसायन शास्त्रज्ञ	ब	१	०
९	परप्युयुशानिस्ट (संजीवनी शास्त्रज्ञ)	ब	४	२
१०	स्त्री अधिक्षिका	ब	१	०
११	अधिसेविका गट ब	ब	५	०
१२	सहायक अधिसेविका गट ब	ब	५	०
१३	चिकित्सालयीन मानस शास्त्रज्ञ	ब	४	०
१४	कनिष्ठ किटक शास्त्रज्ञ	ब	९	०
१५	कनिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी/मुख्य रसायन शास्त्रज्ञ/संशोधन अधिकारी/शासकीय विश्लेषक	ब	४०	१०
१६	आरोग्य साधन सामुग्री देखभाल अधिकारी	ब	२	०
१७	सेवा व्यवस्थापक/कार्यशाळा व्यवस्थापक/भांडार अधिकारी	ब	९	२
१८	संशोधन अधिकारी	ब	१	१
१९	लेखा अधिकारी	ब	१	१
२०	वैद्यकीय अभिलेख अधिकारी	ब	४	०
२१	जीव वैद्यकीय अभियंता	ब	९	०
	एकुण गट-ब पदसंख्या	ब	२३२२	११२४

कार्यक्रम प्रमुख व उपसंचालक आरोग्य सेवा मंडळ (सर्व)

गट-क व गट-ड संवर्गातील एकूण मंजूर भरलेली व रिक्त पदांची माहिती (सन २०२६-२७)

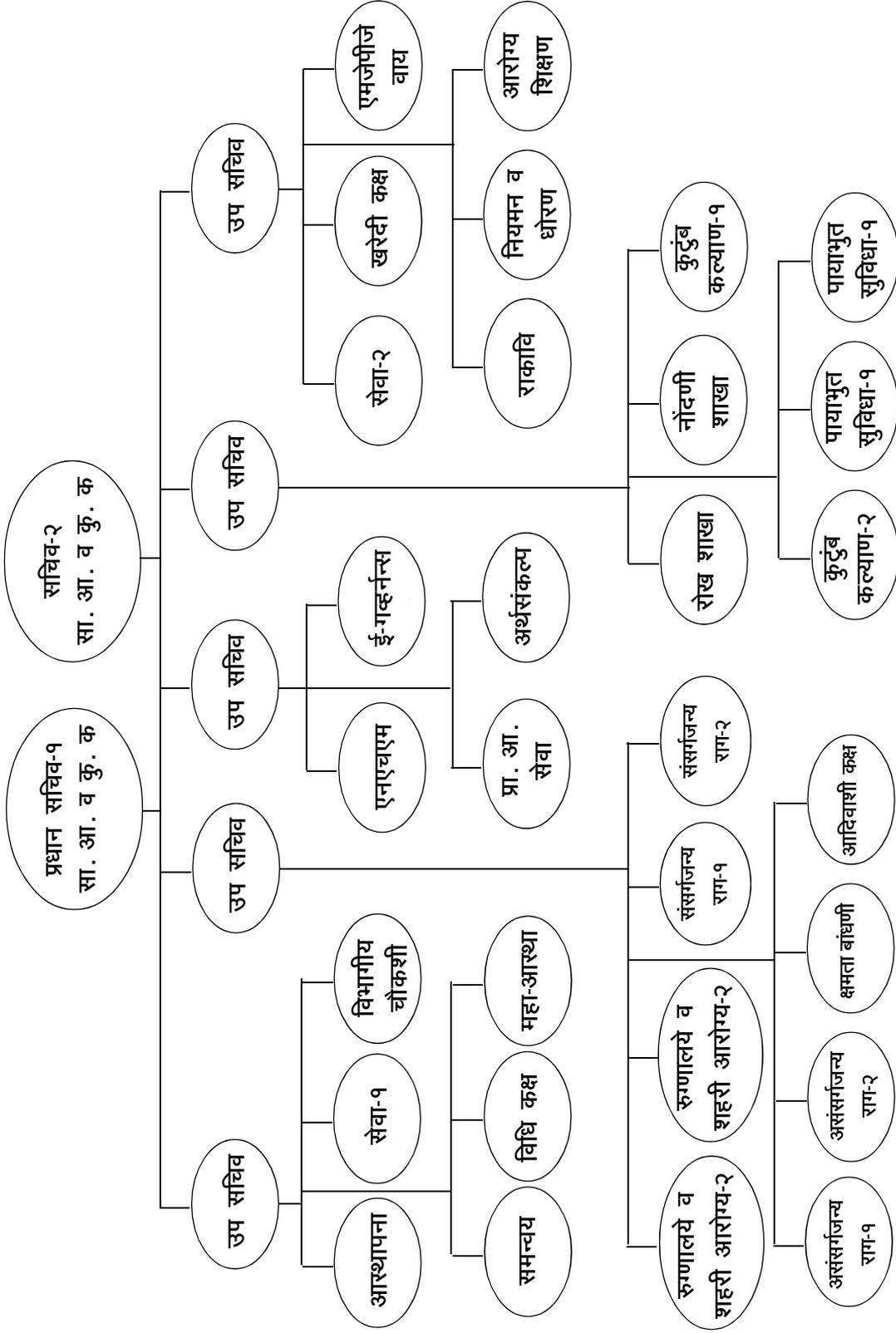
अ. क्र.	पदनाम	संवर्ग	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
१	अधिक्षक	क	२४९	२३४
२	सहायक अधिक्षक	क	६८१	५९३
३	वरिष्ठ लिपीक	क	८०२	५७४
४	कनिष्ठ लिपीक	क	१९४५	१४६७
५	उच्चश्रेणी लघुलेखक	क	१८	११
६	निम्नश्रेणी लघुलेखक	क	९	४
७	सहा. परिसेविका/प्रसाविका	क	७०	५५
८	लघुटंकलेखक	क	६७	३५
९	भोतिकोपचार तज्ञ	क	७०	६६
१०	वैद्यकीय सामाजिक कार्यकर्ता	क	४०	३८
११	मनोविकृती सामाजिक कार्यकर्ता	क	८६	५८
१२	व्यवसायोपचार तज्ञ	क	२८	२५
१३	समोदेष्टा	क	२८	२५
१४	प्रयोगशाळा वैज्ञानिक अधिकारी (तंत्रज्ञ) सर्कल	क	७७१	६८२
१५	प्रयोगशाळा सहाय्यक	क	५९२	४९९
१६	बहुउद्येशिय आरोग्य कर्मचारी	क	५४९१	४३६३
१७	प्रयोगशाळा वैज्ञानिक अधिकारी (मलेरिया) पुणे-६	क	१६६९	१३७३
१८	आरोग्य निरीक्षक गट क	क	१७३०	१४६४
१९	आरोग्य पर्यवेक्षक गट क	क	३०८	२२९
२०	पाठ्यनिर्देशिका	क	४०७	१९३
२१	परिसेविका	क	१५८१	१३८५
२२	अधिपरीचारीका	क	९४४३	८०२९
२३	सहायक अधिसेविका	क	१७९	१७९
२४	सार्व. आरोग्य परिचारीका/निर्देशिका	क	११	११
२५	अधिसेविका वर्ग ३	क	३७	३७
२६	बालरुग्ण तज्ञ परिचारीका	क	१९९	११२
२७	मनो रुग्ण तज्ञ परिचारीका	क	१६८	१३६
२८	नेत्र चिकीत्सा अधिकारी	क	६९१	४८४
२९	सेवा अभियंता	क	३६	३५
३०	कार्यदेशक	क	७६	६४
३१	कुशल कारागीर	क	८४	७५
३२	वरिष्ठ सुरक्षा सहायक	क	८	५
३३	तंत्रज्ञ(एचईएमआर)	क	७७	६९
३४	वीजतंत्री	क	५२	४५
३५	वरिष्ठ तांत्रिक सहायक	क	८	५
३६	कनिष्ठ तांत्रिक सहायक	क	१६	१५
३७	कनिष्ठ तांत्रिक सहायक (एचईएमआर)	क	८	४
३८	सांखिकी अन्वेषक	क	११७	६७
३९	सांखिकी सहाय्यक	क	९७	८८
४०	सांखिकी पर्यवेक्षक	क	४३	४१
४१	रासायनिक सहाय्यक	क	५७	३७
४२	वरिष्ठ रासायनिक सहाय्यक	क	५६	४०
४३	अणुजीव सहा/प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ	क	७२	६१
४४	वरिष्ठ अणुजीव सहाय्यक	क	१६	१६

अ. क्र. १	पदनाम व ठिकाण २	गट ३	मंजूर पदसंख्या ४	भरलेली पदे ५
४५	पोषकार	क	१	०
४६	कनिष्ठ अभियंता	क	१	१
४७	वरिष्ठ प्रयोगशाळा सहाय्यक	क	१	१
४८	अवैद्यकीय पर्यवेक्षक	क	१०९	७९
४९	अवैद्यकीय सहाय्यक	क	४८७	३५९
५०	रक्तपेढी तंत्रज्ञ/रक्तपेढी वैज्ञानिक अधिकारी	क	२०९	१७७
५१	औषध निर्माण अधिकारी	क	१२९६	११६०
५२	वाहनचालक	क	७८६	४६२
५३	गृहवस्त्रपाल/वस्त्रपाल	क	३२	२७
५४	क्ष-किरण तंत्रज्ञ	क	७६६	६७६
५५	क्ष किरण सहाय्यक	क	७	५
५६	आहार तज्ञ	क	८५	७५
५७	ईसीजी तंत्रज्ञ	क	९४	८२
५८	ई ई जी तंत्रज्ञ	क	५	५
५९	दंतयांत्रिकी	क	४८	३५
६०	दंतआरोग्यक	क	३२	२३
६१	डायलेसिस तंत्रज्ञ	क	८	५
६२	बीजतंत्री ग्रेड पे १९०० (एस-६)	क	२६	२३
६३	अवैद्यकीय आरोग्य अधिकारी	क	५१	१०
६४	प्रमुख कारागीर	क	११	१०
६५	वार्डन	क	५८	१५
६६	दुरध्वनी चालक	क	५८	५२
६७	वस्त्रपाल	क	७	०
६८	शस्त्रक्रिया सहाय्यक	क	४	०
६९	भांडार नि वस्त्रपाल	क	४२	२५
७०	अभिलेखापाल ग्रेड पे २८०० (एस-१०)	क	५५	४६
७१	अभिलेखापाल ग्रेड पे १९०० (एस-८)	क	२	१
७२	वैद्यकीय अभिलेखापाल	क	८	१
७३	वैद्यकीय अभिलेख तंत्रज्ञ	क	३	०
७४	सार्वजनिक आरोग्य परिचारीका	क	२७१	२५८
७५	शस्त्रगृह सहाय्यक	क	९	७
७६	रक्तपेढी सहाय्यक	क	८	०
७७	न्युक्लीयर मेडीतंत्रज्ञ	क	३	०
७८	हिस्टोपॅथी तंत्रज्ञ/पेशी तंत्रज्ञ	क	३	०
७९	कॅथलॅब तंत्रज्ञ	क	२	१
८०	मोल्डरुम तंत्रज्ञ/किरणोपचार तंत्रज्ञ	क	२	१
८१	भौतिकशास्त्रवेत्ता	क	३	०
८२	पेशीतज्ञ	क	२	०

अ. क्र.	पदनाम व ठिकाण	गट	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
८३	वरिष्ठ पोषकार	क	१	१
८४	कनिष्ठ जीव अभियंता	क	४	०
८५	ऑथरिस्ट कम प्रास्टटिक तंत्रज्ञ	क	३	०
८६	लेदर वर्कर	क	५	०
८७	कथीलगार	क	१	०
८८	ग्रंथपाल	क	३	३
८९	प्रयोगशाळा सहाय्यक	क	१	१
९०	शेतकी पर्यवेक्षक	क	१	०
९१	प्रक्षेपक आणि लिपीक	क	१	०
९२	शिंपी	क	२९	१९
९३	नळकारागीर	क	२४	१८
९४	सुतार	क	२७	२३
९५	कलाकार नि छायाचित्रकार	क	१	१
९६	कनिष्ठ आवेक्षक	क	८	१
९७	गृहपाल	क	३	३
९८	पर्यवेक्षक (मनोरुग्णालय)	क	८	०
९९	प्रमुख स्त्री/पुरुष (मनोरुग्णालय)	क	१४	१
	एकुण गट-क पदसंख्या	क	३२९५२	२६७५१
१	मदतनिस	ड	२७	२२
२	स्वच्छक	ड	०	०
३	शिपाई	ड	१२९९	११२७
४	शिपाई नि सफाईगार	ड	३	२
५	रुग्णपट वाहक	ड	१	१
६	पंप परिचर	ड	१	१
७	लेदर वर्कर	ड	३	३
८	वेष्टक वेतनश्रेणी १३००	ड	३	३
९	चतुर्थ श्रेणी कर्मचारी	ड	२०	१८
१०	कक्षसेवक	ड	३८५८	३३५९
११	बाह्यरुग्ण सेवक	ड	२७८	२३०
१२	दवाखाना सेवक	ड	५	५
१३	अपघात विभाग सेवक	ड	२८२	२४५
१४	परिचर	ड	०	०
१५	आरोग्य परिचर	ड	२०	१६
१६	शुश्रुषा सहायक नर्सिंग आर्डरली	ड	३९	३०

अ. क्र.	पदनाम व ठिकाण	गट	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
१७	आया	ड	७८	६६
१८	सहा. शुश्रूषा प्रसाविका एएनएम सर्व्हेंट	ड	८	७
१९	प्रयोगशाळा स्वच्छक	ड	३०	२४
२०	अंधारखोली परिचर	ड	१७	११
२१	क्ष किरण परिचर	ड	७३	६३
२२	प्रयोगशाळा परिचर	ड	१३९	११२
२३	यंत्रखोली परिचर	ड	२	२
२४	रक्तपेढी परिचर	ड	९४	७५
२५	पुरुष सेवक	ड	४४३	३०५
२६	नियमित क्षेत्र कर्मचारी	ड	१०२८	५०५
२७	दंत सहाय्यक	ड	४६२	३८०
२८	वाहनस्वच्छक	ड	३८	२१
२९	अकुशल कारागीर	ड	८३	५७
३०	अकुशल कारागीर (एचईएमआर)	ड	१७	१४
३१	लसटोचणी परिचर	ड	१	१
३२	दुरध्वणी परिचर	ड	१	१
३३	हमाल	ड	५	३
३४	मजदूर	ड	१०	०९
३५	पंप मॅकेनिक	ड	२०	१०
३६	संदेश वाहक	ड	७	७
३७	इतर वर्ग ४	ड	३	३
३८	न्हावी	ड	४१	१३
३९	स्वयंपाकी	ड	१२२	७९
४०	सफाईगार	ड	१६००	१२८२
४१	सहा. स्वयंपाकी	ड	३१	७
४२	पहारेकरी/चौकीदार	ड	१३५	२५
४३	धोबी	ड	३५	९
४४	माळी	ड	३५	१४
४५	उदवाहनचालक	ड	४६	१७
४६	शस्त्रक्रियागार परिचर	ड	४३६	२२०
४७	अर्धकुशल कारागीर	ड	४०	२
४८	गिरणी चालक	ड	१	१
४९	ब्रणोपचारक	ड	१८२	९७
५०	पुरुष / स्त्री परिचर (मनोरुग्णालय)	ड	१०८०	८४७

अ. क्र. १	पदनाम व ठिकाण २	गट ३	मंजूर पदसंख्या ४	भरलेली पदे ५
५१	पुरुष प्रमुख /स्त्री परिचर श्रेणी-१	ड	१६२	१०८
५२	मुकादम	ड	८४	४९
५३	हवालदार	ड	८	१
५४	नाईक	ड	६	४
५५	दफ्तरी	ड	१६	११
५६	यंत्रचालक	ड	१	१
५७	वेष्टक	ड	७	६
	एकुण गट-ड पदसंख्या		१२४६६	९५३१

२. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम

१. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम

हा कार्यक्रम केंद्रशासनाने केलेल्या आर्थिक तरतूदीतून राबविण्यात येतो. सध्या या कार्यक्रमासाठीचे अनुदान राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत आरसीएच पीआयपीमधून देण्यात येते.

सद्यस्थितीत राज्याने १.४ इतका एकुण जननदर साध्य केलेला आहे. पुढे येणाऱ्या वर्षात एकुण जननदराची ही पातळी कायम ठेवण्याचे उद्दिष्ट आहे.

केंद्रशासनाच्या पुढे दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वानुसार योजनांची अंमलबजावणी करण्यात येते.

- १) लाभार्थीने स्वेच्छेने कुटुंब नियोजन पध्दत स्विकारणे.
- २) समाजाच्या गरजेनुसार सेवा देणे.
- ३) जोडप्याला त्यांच्या इच्छेनुसार हवी तेव्हा अपत्य प्राप्ती.

आरोग्य कर्मचाऱ्यांमार्फत लाभार्थ्यांचे संतती नियमनाच्या उपलब्ध पध्दतींविषयी समुपदेशन केले जाते. त्यानुसार लाभार्थी उपलब्ध पध्दतीमधून योग्य पध्दतीची निवड करतो. सध्या केंद्रशासन प्रसूती पश्चात कुटुंब नियोजन सेवांवर अत्याधिक भर देत आहे.

कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत लाभार्थ्यांना द्यावयाच्या सेवांमध्ये कायमच्या पध्दती व तात्पुरत्या पध्दती असे दोन प्रकार आहेत. कायमच्या पध्दतीमध्ये पुरुष शस्त्रक्रिया व स्त्री शस्त्रक्रिया यांचा समावेश होतो. स्त्री शस्त्रक्रियेमध्ये टाक्याच्या व बिनटाक्याच्या शस्त्रक्रिया केल्या जातात. तात्पुरत्या पध्दतीमध्ये तांबी, गर्भ निरोधक गोळ्या, सेप्टिक्रोमन आठवडी गोळ्या, निरोध व अंतरा इंजेक्शन याचा वापर केला जातो.

राज्यात राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी राज्यातील प्राथमिक आरोग्य केंद्र, उपकेंद्रे, ग्रामिण रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, जिल्हा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालये, सामान्य रुग्णालये, महानगरपालिका रुग्णालये आणि मानांकित (Accredited) खाजगी आरोग्य संस्था यांचे मार्फत केली जाते. या सर्व केंद्रांमध्ये गर्भनिरोधक गोळ्या व निरोध वाटपाच्या सुविधा उपलब्ध आहेत. या केंद्रांकडून तांबी बसविण्याच्या सुविधाही पुरविल्या जातात. ज्या ठिकाणी शस्त्रक्रियागृहे चालू स्थितीत आहेत अशा संस्थामध्ये कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेच्या सुविधा उपलब्ध आहेत. जास्तीत जास्त शस्त्रक्रियागृहे चालू स्थितीत राहण्याच्या दृष्टीने व जास्तीत जास्त शल्यचिकित्साकांचा उपयोग करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केले जात आहेत.

लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण आणण्यासाठी राज्यात कुटुंब कल्याण कार्यक्रम राबविण्यात येतो. यासाठी राज्याने दिनांक ९ मे, २००० च्या शासन निर्णयानुसार “छोटे कुटुंब” या संकल्पनेचा स्वीकार केलेला आहे. “छोटे कुटुंब” म्हणजे दोन अपत्यांपर्यंतचे कुटुंब.

राज्याच्या जीवनविषयक निर्देशांकामध्ये घट झाल्याचे पुढील आकडेवारीवरून दिसून येते.

राज्याचा जन्मदर १५.३ (एस.आर.एस २०१९) वरून १४.० (एस.आर.एस २०२३) झालेला आहे.

एकूण जननदर (Total Fertility Rate) १.४ (एस.आर.एस.२०२३) इतका कमी झाले असून Replacement level पेक्षा कमी झाले आहे.

तसेच एस.आर.एस अहवालानुसार अर्भक मृत्यू दर १४ (एस. आर. एस. २०२३) तर नवजात अर्भक मृत्यू दर ११ (एस. आर. एस. २०२३) इतका झालेला आहे.

वर्ष २००१ ते वर्ष २०११ या दरम्यान महाराष्ट्राची लोकसंख्या ९ कोटी ६९ लाखावरून १२ कोटी ८९ लाख इतकी वाढलेली आहे. राज्याच्या लोकसंख्येमध्ये जरी वाढ होत असली तरी दशकीय वाढीचा दर २२.७३ टक्के (जनगणना २००१) वरून १५.९९ टक्के (जनगणना २०११) इतका कमी झालेला आहे.

(१) सचिव पातळीवरील विभाग	१
(२) आरोग्य संचालनालय मुंबई/पुणे	२
(३) राज्य आरोग्य कुटुंब कल्याण कार्यालय, पुणे	१
(४) जिल्हा आरोग्य अधिकारी कार्यालये	३४
(५) उपजिल्हा रुग्णालये	१०२
(६) ग्रामीण रुग्णालये	३७२
(७) स्त्री रुग्णालये	२२
(८) प्राथमिक आरोग्य केंद्रे	१९४०
(९) उपकेंद्रे	१०७६६

**वित्तीय आवश्यकता
2. FINANCIAL REQUIREMENTS
STATEMENT**

		एकूण अर्थसंकल्पाचा प्रधानशिर्ष तथा कार्यक्रमानुसार तपशिल		मागणी क्रमांक आर - १		रुपये हजारात
		Major Head Programmewise Total Budget Estimates		Demand No. R-1		(Rs. in thousands)
अ. क्र.	कार्यक्रमाचे नाव	प्रत्यक्ष रकम २०२४-२०२५	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२५-२०२६	सुधारित अंदाज २०२५-२०२६	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२६-२०२७	
Sr. No	Name of the Programmes	Actuals 2024-2025	Budget Estimates 2025-2026	Revised Estimates 2025-2026	Budget Estimates 2026-2027	Name of the Programmes
1	2	3	4	5	6	7
२२११	कुटुंब कल्याण					2211- Family Welfare.
१.	संचालन व प्रशासन	2396322	3483176	3323176	3507295	Direction and Administration
२.	प्रशिक्षण	366295	488618	510868	643590	Training
३.	ग्रामीण कुटुंब कल्याण सेवा	7107720	10423990	8923990	10997015	Rural Family Welfare Services
४.	नागरी कुटुंब कल्याण सेवा	202307	252351	252351	316342	Urban Family Welfare Services
५.	माताबाल आरोग्य सेवा	3909346	2353252	2394354	2401767	Maternity & Child Health
६.	परिवहन	6543	16460	11910	16848	Transport
७.	नुकसानभरपाई	1408	9010	66402	9010	Compensation
८.	सामुदायिक शिक्षण	--	0	--	--	Mass Education
९.	इतर सेवा व पुरवठा	63335	121581	122546	110125	Other Services and Supplies
१०.	अनुसूचित जातीसाठी विशेष घटक योजना.	--	0	0	0	Special Component Plan for Scheduled Castes
	अ. भारीत					(A) Charged
	दत्तमत	31396	17148438	0	0	Voted Grants
	दत्तमत वजा- वसुली	0	0	0	0	Deduct Recoveries
	एकूण २२११ कु. क.	14053276	17148438	15605597	18001992	Total 2211 F.W.
ब.	२२५१ सेक्रेटरीएट सामाजिक सेवा	41706	76962	76962	77274	(B) 2251 Secretariate Social Services
क.	(१)- सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण योजना	0	2	2	2	(C) (1) Savitribai Phule Kanya Kalyan Scheme
	(२) डॉ. आनंदीबाई जोशी गौरव पुरस्कार योजना	0	500	8000	100000	(2) Dr. Anandibai Joshi Gourave Award Scheme
	३) शालेय विद्यार्थ्यांना दृष्टीदोष निवारणार्थ मोफत चष्म पुरविणे	0	25	10000	10000	(3) Providing free Spectacles to School Students to correct impaired vision
	एकूण	14094982	17225927	15690586	18189268	Total

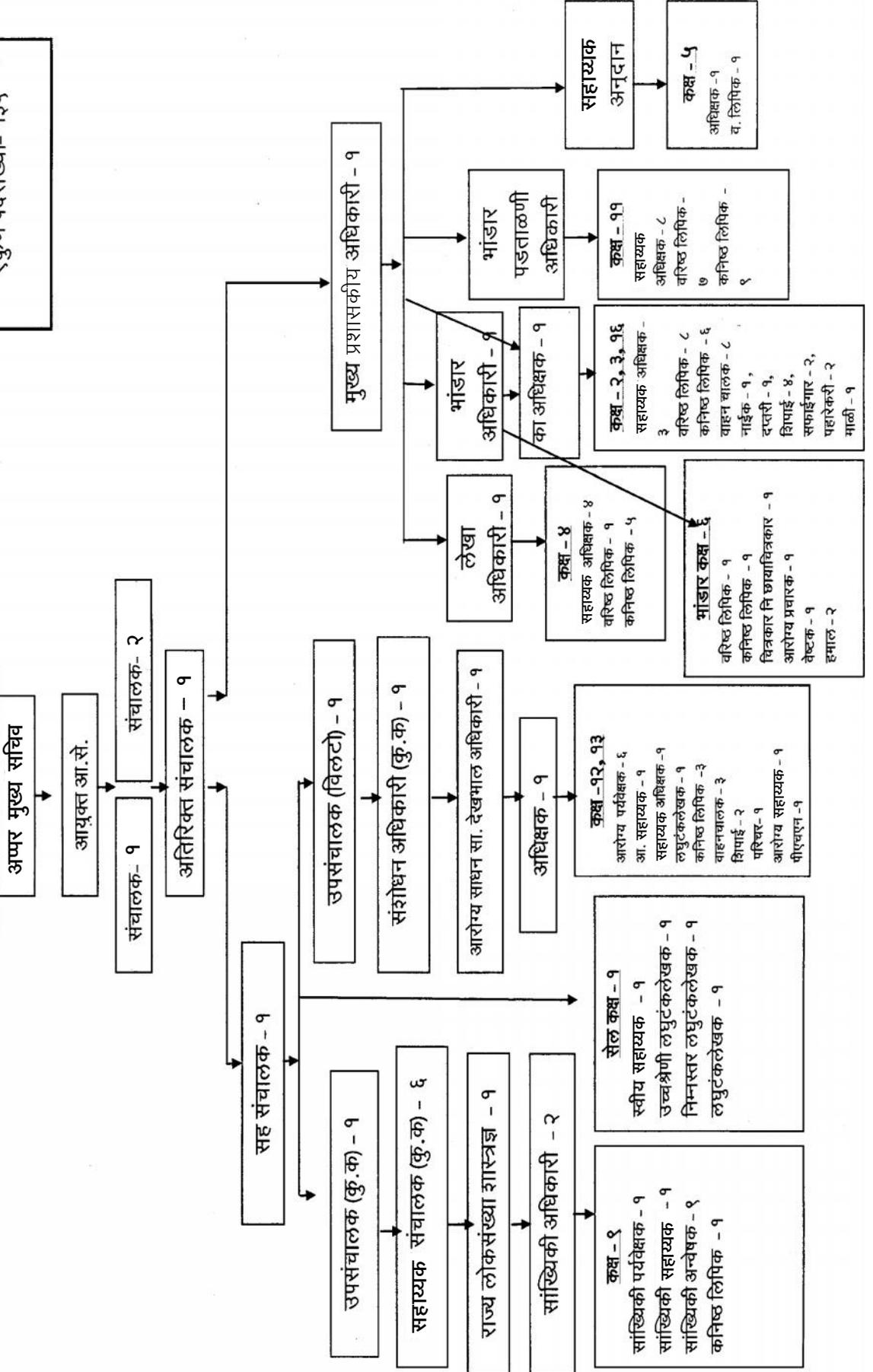
परिशिष्ट
३. कर्मचारी विषयक गोषवारा

अ. क्र.	योजना	वर्ग-१			वर्ग-२			वर्ग-३			वर्ग-४			एकूण	
		स्थायी	अस्थायी	एकूण	स्थायी	अस्थायी	एकूण	स्थायी	अस्थायी	एकूण	स्थायी	अस्थायी	एकूण	स्थायी	अस्थायी
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१७
१.	राज्य कु. क. कार्यालय	५	१०	१५	४	३	७	५३	४४	९७	१६	१	१७	७८	१३६
२.	जिल्हा कु. क. विभाग	२४	६	३०	४९	६	५५	३००	९१	३९१	७८	८	८६	४५१	५६२
३.	प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रम	-	३१	३१	-	१	१	-	१९५	१९५	-	-	-	-	२२७
४.	ग्रामीण कु. क. केंद्रे	-	-	-	-	-	-	११०११	१०६३	१२०७४	-	१०४५३	१०४५३	११०११	२२५२७
५.	आरोग्य व कु. क. प्र. केंद्रे	६	६	१२	१२	१६	२८	४८	३५	८३	२४	२२	४६	९०	१६९
६.	वैद्य. महाविद्यालयातून प्रशिक्षण	५	-	५	-	१	१	-	२	२	-	-	-	५	८
७.	अशैक्षणिक रुग्णालयातील एएनएम प्रशिक्षण संस्था	-	-	-	-	२१	२१	-	१७९	१७९	-	१०२	१०२	-	३०२
८.	शासकीय नागरी कुटुंब कल्याण केंद्रे	-	-	-	१३	३२	४५	१५६	४	१६०	-	-	-	३६	२०५
९.	प्रतिक्षमतेचा विस्तारीत लस टोचणी कार्यक्रम.	१	-	१	-	-	-	१६६५	४२८	२०९३	१९	१४	३३	१६८५	२१२७
एकूण		४१	५३	९४	७८	८०	१५८	१३२३३	२०४१	१५२७४	१३७	१०६००	१०७३७	१३३५६	२६२६३

टिप : मुख्य लेखाशिर्ष २२११ अंतर्गत पदाच्या काही योजनांमध्ये पदे कमी जास्त दिसून येत आहे. परंतु पदाच्या आढळत्या कार्यवाही शासनस्तरावर प्रलंबित आहे, जो पर्यंत पदाच्या आढळत्या कार्यवाही शासन स्तरावर करून पूर्ण होत नाही तोपर्यंत कार्यक्रम अंदाजपत्रकात दर्शविण्यात आलेल्या मंजूर पदांमध्ये बदल करणे संयुक्तीक होणार नसल्याने पुर्वी प्रमाणे पदे दर्शविण्यात आलेली आहेत.

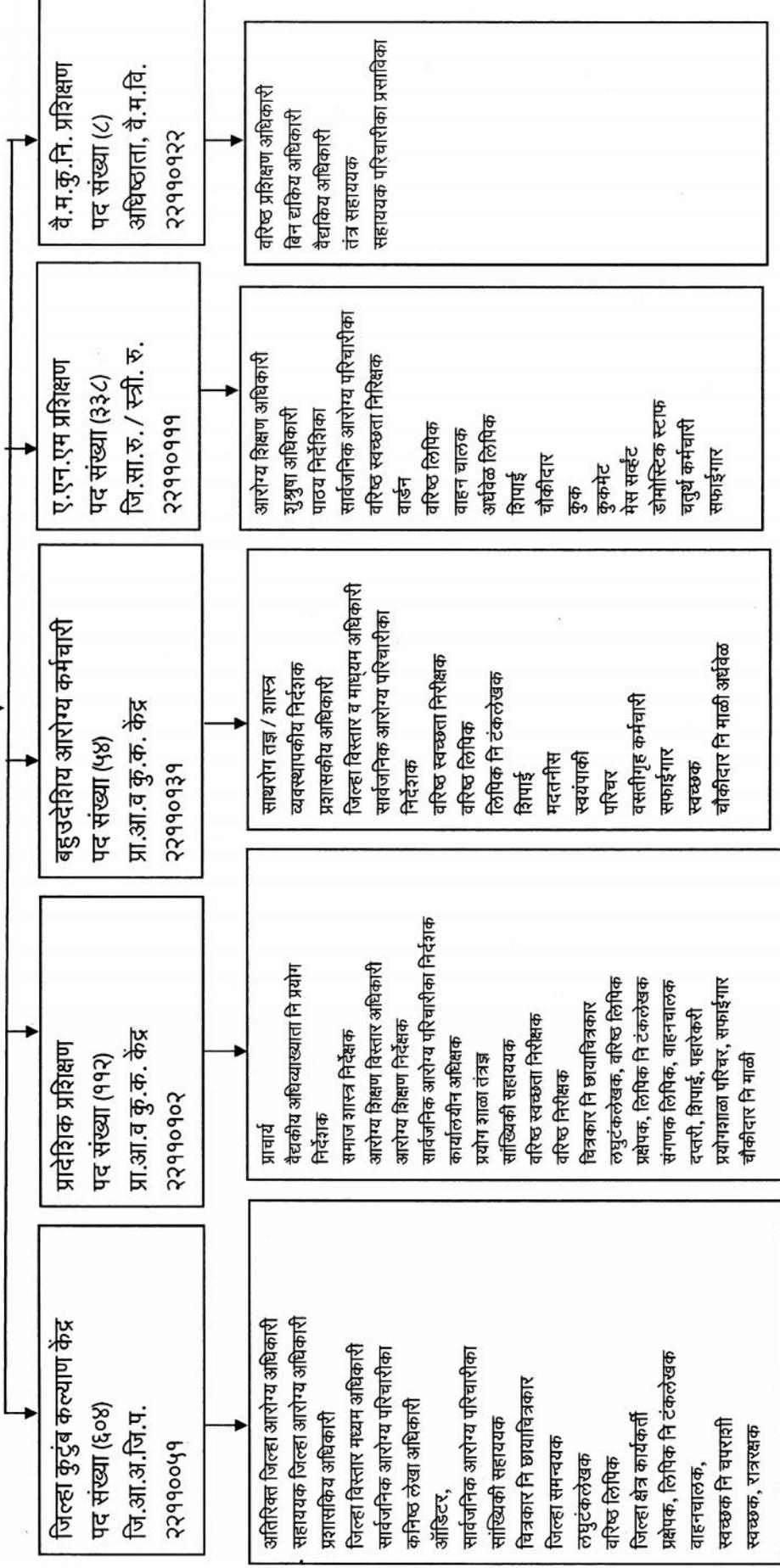
४. संस्थेचा प्रारूप तक्ता

एकुण पदसंख्या- १३५

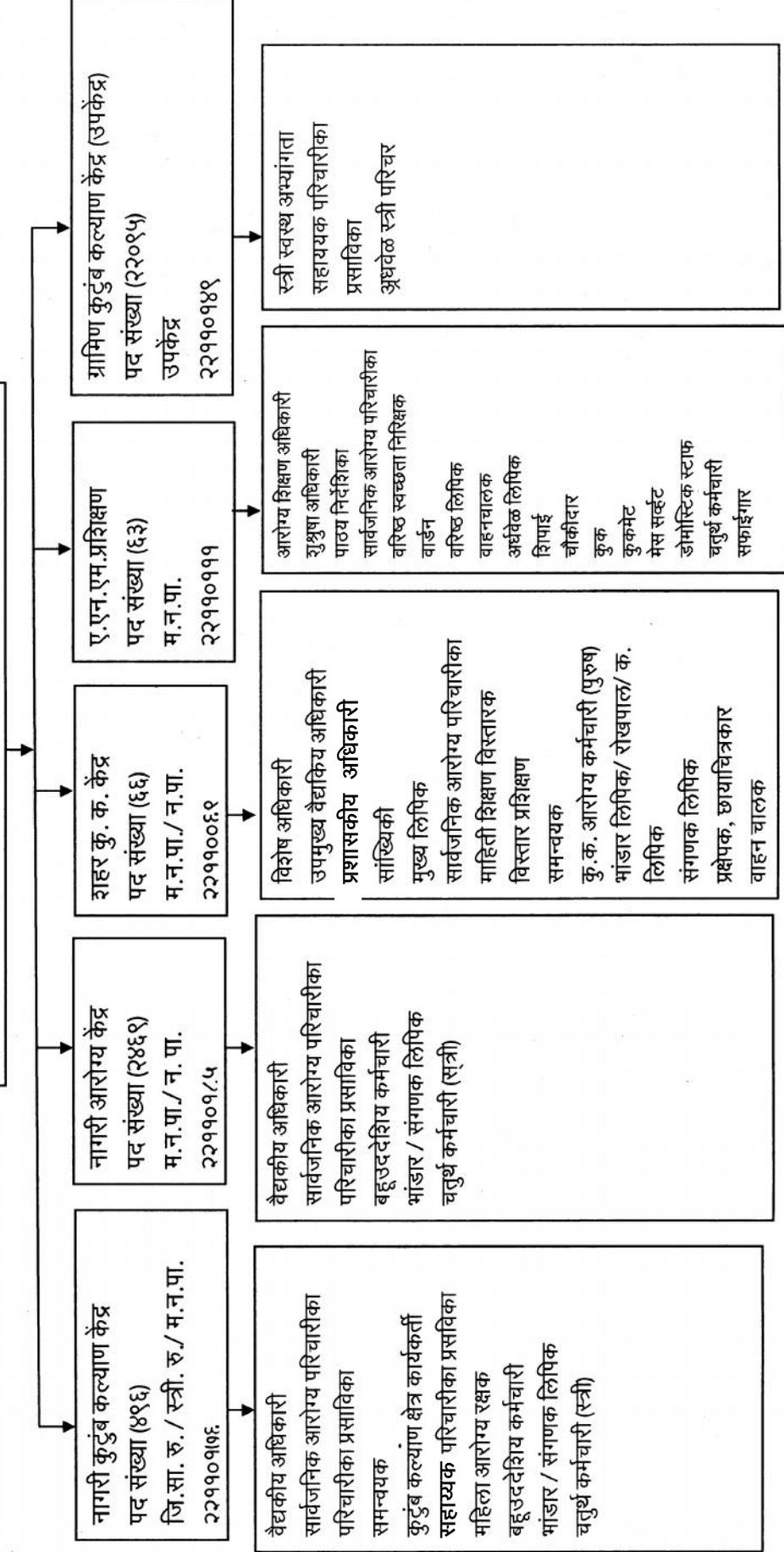

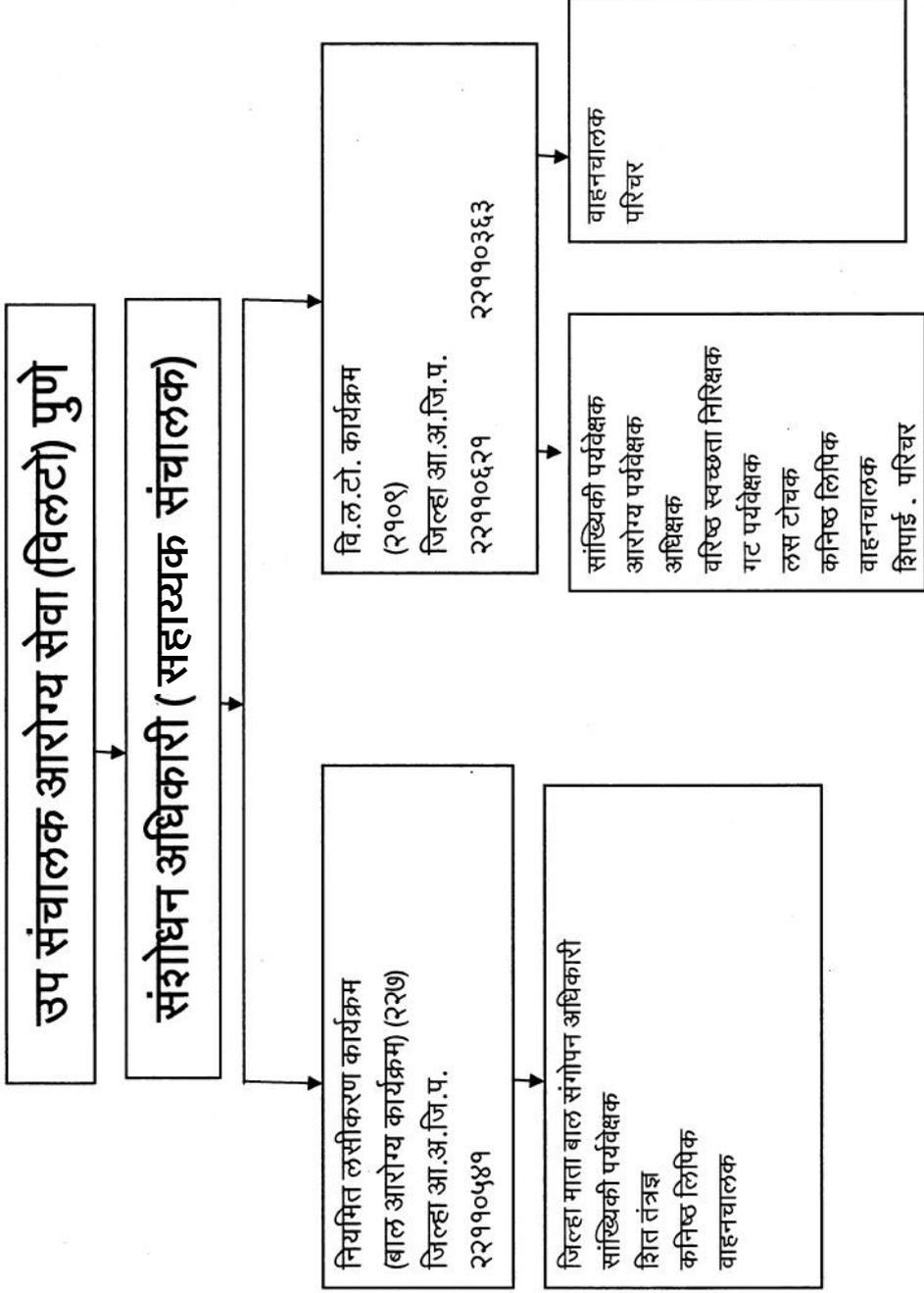
सह संचालक आरोग्य सेवा (कुटुंब कल्याण) पुणे

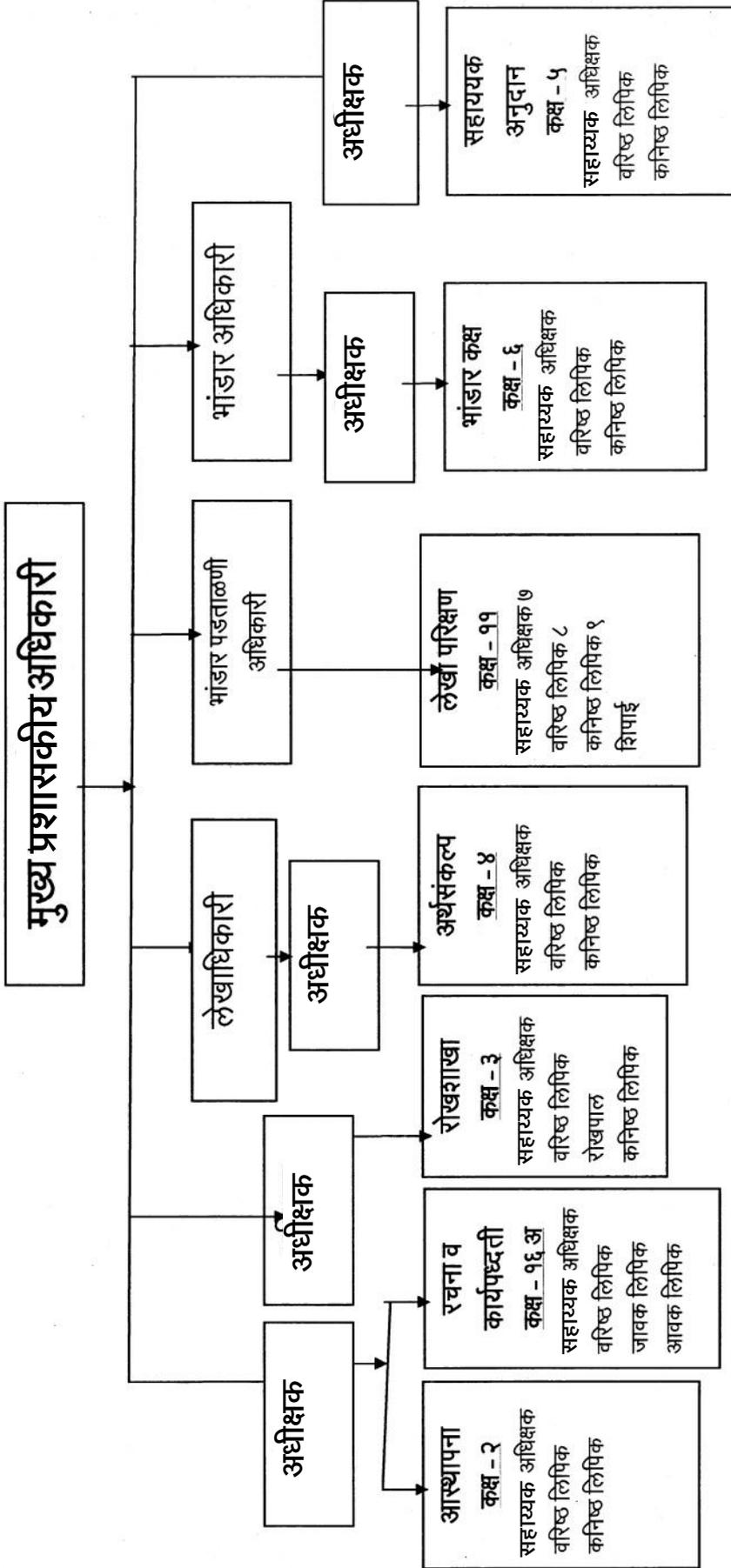
सहाय्यक संचालक (कुटुंब कल्याण)

उप संचालक आरोग्य सेवा (कुटुंब कल्याण) पुणे

५. संचालन व प्रशासन

१. राज्यातील एकूण कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांच्या कामकाजाची दिशा, तांत्रिक सल्ला व कामकाजाची तपासणी याबाबीचे संनियंत्रण राज्य कुटुंब कल्याण कार्यालया मार्फत केले जाते.

२. जिल्हास्तरावर कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांची अंमलबजावणी पंचायत समित्या, नगरपालिका व खाजगी वैद्यकीय व्यावसायिक यांच्या मार्फत केली जाते.

३. महानगरपालिकेच्या क्षेत्रातील कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांचे संनियंत्रण शहर कुटुंब कल्याण कार्यालयामार्फत केले जाते. या कार्यक्रमांतर्गत असलेल्या मुंबई, पुणे, सोलापूर येथील महानगरपालिका कार्यक्षेत्रातील कर्मचारी वर्गाचे वेतन, व भत्ते यावर होणारा १०० टक्के खर्चाची प्रतिपुर्ती केंद्र शासनामार्फत सहायक अनुदानाच्या रूपाने दिले जात होते. केंद्र शासनाचे दिनांक २५/०५/२०१२ च्या मार्गदर्शक सूचना मध्ये यापुढे फक्त केंद्र व राज्य शासनाच्या नियमित कर्मचाऱ्यांचा सहायक अनुदान दिले जाईल असे नमूद केले आहे.

४. सर्व जिल्हे, महानगरपालिका व नगरपालिका यांनी कुटुंब कल्याण कार्यक्रम व माता बालसंगोपन कार्यक्रमाकरीता लोकसंख्येनुसार उद्दिष्ट निश्चित केले आहे व त्याचे दरमहा प्रगती अहवाल मागविण्यात येतात.

शहर कुटुंब कल्याण विभाग :-

महानगरपालिकेच्या कार्यक्षेत्रातील कार्यरत असलेल्या नागरी कुटुंब कल्याण केंद्रे, नागरी आरोग्य केंद्रे इत्यादींच्या कार्यक्रमांची तपासणी करणे त्यांनी

केलेल्या कामाचे संनियंत्रण करणे, त्यांच्यावर पर्यवेक्षण करणे कार्यक्रमाच्या अनुषंगाने केंद्रातील कर्मचाऱ्यांना तसेच संस्थाचालकांना वेळोवेळी मार्गदर्शन करणे, शासन व संस्था यांच्या मध्ये समन्वय ठेवणे इत्यादी साठी शहर कुटुंब कल्याण केंद्राची स्थापना करण्यात आलेली आहे. या विभागामध्ये नेमलेल्या कर्मचाऱ्यांच्या वेतन व भत्यासाठी सहाय्यक अनुदान संबंधित महानगरपालिकेला वितरित करण्यात येत होते.

मुंबई महानगरपालिकेकडे ३ व पुणे, सोलापूर, नागपूर या ठिकाणी प्रत्येकी १ असे एकूण ६ शहर कुटुंब कल्याण विभाग राज्यात कार्यरत आहेत. या शिवाय मुंबई महानगरपालिकेकडील ३ शहर कुटुंब कल्याण विभागावर पर्यवेक्षण व संनियंत्रण समन्वय इत्यादीसाठी १ जिल्हा कुटुंब कल्याण विभाग मुंबई महानगरपालिकेकडे कार्यरत आहे. या विभागासाठी देखील केंद्रशासनाकडून राज्य शासना मार्फत महानगरपालिकेला सहायक अनुदान दिले जात होते. केंद्र शासनाच्या दिनांक २५/०५/२०१२ च्या मार्गदर्शक सूचना नुसार यापुढे केंद्र व राज्य शासनाच्या नियमित कर्मचाऱ्यांनाच सहायक अनुदान दिले जाईल असे नमूद केले आहे. सन २०१२ नंतर स्वयंसेवी व स्वायत्त संस्थांचे सहायक अनुदान केंद्र शासनाकडून बंद करण्यात आले आहे. मुंबई महानगरपालिका व सोलापूर महानगरपालिका कार्यक्षेत्रात असलेल्या संस्थांचे सन २०१२ पूर्वीचे सहायक अनुदान प्रलंबित असल्याने कार्यक्रम अंदाजपत्रकात घेण्यात आले आहे.

प्रस्तावित आरएमएनसीएच + एन पी.आय.पी. बजेट वाटप २०२५-२६ :-	जिल्हे	रु. २४१३९.२३. लक्ष
एन.एच.एम. पी.आय.पी. मध्ये मुख्य शिर्षे असून ती पुढील प्रमाणे	मनपा	रु. ३६४१.७१ लक्ष
आहेत. माता आरोग्य, बाल आरोग्य, न्युट्रिशन, कुटुंब कल्याण कार्यक्रम,	आ.कु.क.प्र.के.	रु. ४२.३६ लक्ष
किशोरवयीन आरोग्य/राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम, राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य	उपसंचालक	रु. २८.९८ लक्ष
कार्यक्रम/डीईआयसी, पी.सी.पी.एन.डी.टी. कायद्याची अंमलबजावणी, लसीकरण	राज्य (मुख्यालय)	रु. १८१५०.६१ लक्ष
अनुदान.	एकूण राज्याचे अनुदान (एन.एच.एम.)	रु. ४६००२.९० लक्ष

आर. एम. एन. सी. एच. ए + एन प्रस्तावित पी. आय.पी. चा माहे सप्टेंबर २०२५ अखेर खर्च पुढीलप्रमाणे

खर्च रु. लक्ष								
पी. आय. पी.	मंजूर पी.आय. पी. रु. लक्ष	जिल्हे	मनपा	आ.कु.क.प्र. केंद्र	उपसंचालक	राज्य (मुख्यालय)	एकूण राज्य	टक्के
आर.एम.एन.सी. एच.+ ए	४६००२.९०	८३९०.००	११६६.६२	०.३६	२.४३	९३५.४८	१०४९४.८९	२२.८१

एन.एच.एम. - आर.एम. एन.सी.एच. ए + एन. प्रस्तावित पी. आय. पी. २०२५-२६ चा शीर्षनिहाय खर्च (रुपये लाखात)

अ.क्र.	लेखाशिर्ष	सन २०२४-२०२५			सन २०२५-२६ (माहे सप्टेंबर २०२५ अखेर)		
		वार्षिक तरतूद १	खर्च २	टक्केवारी ३	वार्षिक तरतूद १	खर्च २	टक्केवारी ३
१. माता आरोग्य -							
	अ) जननी सुरक्षा योजना	४०७०.५६	४४१२.७८	१०८.४१	४२६९.७१	१९०३.५२	४४.५८
	ब) जननी शिशु सुरक्षा योजना	११७०३.८४	८७२६.६३	७४.५६	७९१३.५२	१०३८.१७	१३.१२
	क) लक्ष	४७७.३०	१०३.५३	२१.६९	०.००	०.००	०.००
	ड) एमसीटीएस	४८३.१८	१७७.८५	३६.८१	४४६.५०	१००.३१	२२.४७
	ड) इतर	३१७५.५६	१७६५.३६	५५.५९	२४५३.४९	७३६.३७	३१.११
	एकूण	१९९१०.४४	१५१८६.१५	७६.२७	१५०८३.२२	६८०५.३७	२५.२३
२. बाल आरोग्य + न्युट्रिशन-		१०३७७.१०	११३२६.१८	१०९.१५	१२६७७.६३	२५१८.४७	१९.८७
३. कुटुंब कल्याण -							
	अ) कुटुंब नियोजन मोबदला	१६१०.२८	१२३०.७९	७६.४३	१७६५.७६	४४४.५६	२५.१८
	ब) कुटुंब नियोजन (मोबदला वगळता)	१०२४.६२	८२८.०९	८०.८२	७५०.०६	३१८.११	४२.४१
	एकूण	२६३४.९०	२०५८.८८	७८.१४	२५१५.८२	७६२.६७	३०.३०
४.	किशोरवयीन आरोग्य/राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम	२२९७.५९	१४४४.९०	६२.८९	२२९१.३१	२३१.९५	१०.१२
५.	राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम/ डी.ई.आय.सी.	४६३४.६९	३६०४.४०	७७.७७	५७४५.१५	११२२.३४	१९.५४
६.	गर्भधारणापूर्व व प्रसवपूर्व निदानतंत्र	५६.३२	२६.५७	४७.१७	१०.००	१.८२	१८.२०
७.	इतर आरसीएच (भरारी पथक, माहेर घर, कुटुंब नियोजन अंतर्गत कामगिरीवर आधारित प्रोत्साहन)	०.००	०.००	०.००	८४१.९७	१८५.७४	२२.६०
	एकूण आर.एम.एन.सी.एच.ए+ एन ...	३९९११.०४	३३६४७.०८	८४.३१	३९१६५.१०	८६२५.३६	२२.०३
	नियमित लसीकरण कार्यक्रम ...	६१.२५.२८	४५७८.८८	७४.७५	६८६७.८०	१८६६.६६	२७.३०
	एकूण ...	४६०३६.३२	३८२२५.९६	८३.०३	४६००२.९०	१०४९५.०२	२२.८१

प्राप्त अनुदान व खर्च (रूपये लाखात)

वर्ष	आर.एम.एन.सी.ए.एच. एएन + पीआयपी			आर. आय. पीआयपी		
	अनुदान	खर्च	टक्के	अनुदान	खर्च	टक्के
२०२१-२२	३३८४३.८६	२५०८८.०८	७४.१३	५०७१.९७	२८१८.९३	५५.५८
२०२२-२३	९६५२६.९१	३९३९३.५६	४०.८१	११६३०.९२	६२१८.७९	५३.४७
२०२३-२४	७३६९४.५३	४१५२९.७६	५६.३५	१४०३८.७६	७०५०.२१	५०.२२
२०२४-२५	३९९११.०४	३३६४७.०८	८४.३१	६१२५.२८	४५७८.८८	७४.७५
२०२५-२६ (माहे सप्टेंबर २०२५ अखेर)	३९१६५.१०	८६२५.३६	२२.०३	६८३७.८०	१८६६.६६	२७.३०

टीप-१) प्रोग्राम मॅनेजमेंट आणि एच. आर. च्या खर्चा व्यतिरिक्त

६. आरएमएनसीएच + ए कार्यक्रम व इतर संबंधित कार्यक्रम

प्रस्तावना :-

राज्यात आरएमएनसीएच + ए हा कार्यक्रम राष्ट्रीय अभियान अंतर्गत विकेंद्रीकरण पध्दतीने राबविण्यात येतो. या कार्यक्रमाचे महत्वाचे उद्दीष्टे मातामृत्यु दर, अर्भकमृत्यु दर व निव्वळ प्रजनन दर यांचे प्रमाण कमी करून, प्रजनन व बालआरोग्याचा दर्जा चांगला ठेवणे व लोकसंख्येचे स्थिरीकरण करणे हे आहे.

● उद्दीष्टे :-

१. आरसीएच कार्यक्रमांतर्गत सेवांची गुणवत्ता व उपलब्धता वाढविणे.
२. आरोग्य यंत्रणेमध्ये व व्यवस्थापनामध्ये सुधारणा करणे.

आरएमएनसीएच + ए निर्देशकांच्या उद्दीष्टांची स्थिती

निर्देशांक	सद्यस्थिती	
	भारत	महाराष्ट्र
मातामृत्यु दर * *	८८	३६
५ वर्षाखालील मृत्युदर *	२९	१६
अर्भक मृत्युदर *	२५	१४
नवजात शिशू मृत्युदर *	१९	११
निव्वळ प्रजनन दर *	१.९	१.४

स्त्रोत - *एसआरएस अहवाल २०२३ (प्रकाशित - सप्टेंबर २०२५)
**एमएमआर बुलेटीन व आर. जी. आय. रिपोर्ट २०२१-२०२३.

अंमलबजावणी पध्दती :-

वरील उद्दीष्टे साध्य करण्यासाठी राज्याकडून आरसीएच पीआयपी अंतर्गत विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. या योजना प्रामुख्याने माताआरोग्य, बालआरोग्य, कुटुंब कल्याण कार्यक्रम, पौगंडावस्थेतील आरोग्य, पीसीपीएनडीटी कायद्याची अंमलबजावणी, आदिवासी विभागासाठी आरसीएच कार्यक्रम यांचेशी संबंधित आहेत.

सर्वसाधारण कृती योजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

- * गरजू लोकांना द्यावयाच्या सेवेच्या गुणवत्तेत व उपलब्धतेमध्ये वाढ करणे.
- * सर्व स्तरावर नियंत्रण व मुल्यमापन पध्दतीने सुसूत्रता आणणे.
- * सध्याच्या नियंत्रण व मुल्यमापन पध्दतीमध्ये सुसूत्रता आणणे.
- * प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून योग्य मनुष्यबळाचा पुरवठा करणे.
- * इतर शासकीय विभागांशी समन्वय ठेवणे.
- * ज्या सेवा देण्यासाठी कायम स्वरूपी मनुष्यबळ उपलब्ध नाही अशा ठिकाणी कंत्राटी पध्दतीने सेवा देणे.
- * अशासकीय संस्था व इतर बाह्य संस्था (युनिसेफ, युएनएफपीए इत्यादी) यांचे सहाय्य प्राप्त करणे.
- * तज्ञ डॉक्टरांच्या सेवेसाठी खाजगी वैद्यकीय व्यावसायिकांबरोबर समन्वय ठेवणे.
- * महिला व समाजाचे सबलीकरण करणे यासाठी प्रयत्न करणे.
- * पौगंडावस्थेतील मुलामुलींचे आरोग्य.

सेवा देणाऱ्या आरोग्य संस्था :-

वरील योजनांतर्गत द्याव्या लागणाऱ्या सेवा या राज्यातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, उपकेंद्रे, ग्रामीण रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, जिल्हा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालये, महापालिकेअंतर्गत रुग्णालये व मानांकित केलेली खाजगी रुग्णालये यांचेमार्फत देण्यात येतात.

● मनुष्यबळ :-

वरील सस्थांमध्ये कार्यरत असलेल्या वैद्यकीय व निमवैद्यकीय अधिकारी व कर्मचारी यांच्यामार्फत विविध आरोग्य सेवा देण्यात येतात. सेवांची गुणवत्ता ठेवण्यासाठी या अधिकारी व कर्मचारी यांना नियमित प्रशिक्षण देण्यात येते.

● आरसीएच कार्यक्रमांतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या महत्वाच्या योजना (आरसीएच पीआपी २०२५-२६) :-

आरसीएच पीआयपी २०२३-२४ मधील महत्वाच्या शिर्षांची संक्षिप्त माहिती पुढीलप्रमाणे आहे.

१. **माता आरोग्य** :- माता आरोग्य हा प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रमाचा महत्वाचा भाग आहे. सन २०२१-२२ च्या पीआयपी मध्ये माता आरोग्य या शिर्षकाखाली पुढील योजना राबविण्यात येत आहेत.

● जननी सुरक्षा योजना

● जननी शिशू सुरक्षा कार्यक्रम :-

या कार्यक्रमांमध्ये गरोदर माता व एक वर्षाच्या आतील आजारी अर्भकांना पुढील सुविधा देण्यात येतात.

* घरापासून आरोग्य संस्थेपर्यंत, एका आरोग्य संस्थेपासून दुसऱ्या आरोग्य संस्थेपर्यंत आणि आरोग्य संस्थेपासून परत घरापर्यंत मोफत संदर्भ सेवा व वाहतूक.

* मातांना मोफत आहार (सर्वसाधारण प्रसूतीसाठी ३ दिवस व सिझेरीयन शस्त्रक्रियेसाठी ७ दिवस)

* विनाशुल्क रुग्ण सेवा.

* मोफत प्रसूती व सिझेरीयन शस्त्रक्रिया सेवा.

* मोफत रोग निदान, औषधोपचार व रक्तपुरवठा.

● जननी सुरक्षा योजना

● प्रथम संदर्भसेवा केंद्राचे बळकटीकरण

● माता मृत्यू अन्वेषण.

● प्रधानमंत्री सुरक्षीत मातृत्व अभियान

२. बाल आरोग्य :-

यामध्ये खालील बाबींचा समावेश आहे.

* नवजात बालकासाठी विशेष कक्ष

* नवजात शिशू स्थिरकरण कक्ष स्थापन करणे.

* नवजात शिशू कोपरा

* पोषण पुनर्वसन केंद्र स्थापन करणे

* बाल मृत्यू अन्वेषण

* वर्षातून दोन वेळा जंतनाशक गोळ्या / औषध व जीवनसत्त्व अ चे वाटप करणे

* घरच्या घरी बालकांची काळजी (HBNC)

- * घरच्या घरी लहान बालकांची काळजी (HBYC)
- * जोखीमग्रस्त कार्यक्षेत्रातील आशांमार्फत अतिसार, न्युमोनिया व सेप्सीस या आजारांचे व्यवस्थापन
- * (MAA) मदर अंबसोल्यूट अफेक्शन
- * अॅनेमिया मुक्त भारत (AMB)

३. राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम (RBSK) :-

राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम अंतर्गत ० ते १८ वर्ष वयोगटातील मुलांची तपासणी करून मुलांमध्ये आढळणाऱ्या जन्मतः असलेले व्यंग, लहान मुलांमधील आजार, जीवनसत्वांच्या कमतरते अभावी होणारे आजार व अपंगत्व इत्यादी बाबींचे वेळेवर निदान करून त्यांच्यावर योग्य ते उपचार करण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले आहे.

४. आदिवासी विभागासाठी आरसीएच :- (नवसंजीवनी योजना)

या योजनेची अंमलबजावणी ठाणे, पालघर, रायगड, नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगाव, अहमदनगर, पुणे, नांदेड, अमरावती, यवतमाळ, नागपुर, गोंदिया, चंद्रपुर व गडचिरोली या १६ नवसंजीवनी कार्यक्रमांतील जिल्ह्यांमध्ये केली जाते. त्यामध्ये पुढील योजनांचा समावेश होतो.

- * सन २०१६-१७ पासून वैद्यकीय अधिकाऱ्यांना एनएचएम मधुन रु.१८०००/- प्रतिमहिना मानधन देण्याची तरतुद आहे. तसेच आदिवासी विकास विभागाकडुन रु. २२०००/- प्रतिमहा असे एकुण रु. ४००००/- इतके मानधन देण्यात येते.
- * अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाट भागामध्ये आरसीएच कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीचे सनियंत्रण करणे.
- * मेळघाट भागात काम करणाऱ्या अतिरिक्त जिल्हा आरोग्य अधिकारी व तालुका वैद्यकीय अधिकारी यांना विशेष मेहनताना भत्ता देणे.
- * अतिदुर्गम भागातील वैद्यकीय अधिकाऱ्यांसाठी निरंतर प्रशिक्षण कार्यक्रम.

५. नियमित लसीकरण कार्यक्रम :-

बालकांमधील पोलिओ, क्षयरोग, कावीळ, वेटाव्हॅलेट, गोवर व रूबेला, घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला, या आजारांमुळे होणारे आजारपण व मृत्यू कमी करणे हे नियमित लसीकरण कार्यक्रमाचे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे. या कार्यक्रमात बालकांना वरील आजाराच्या लसी राष्ट्रीय लसीकरण वेळापत्रकाप्रमाणे दिल्या जातात. तसेच गरोदर स्त्रियांना धनुर्वाताची लस दिली जाते.

लसीकरणामुळे बालक व गरोदर मातांमध्ये रोगप्रतिकारक शक्ती तयार होते. कार्यक्रमासाठीचे अनुदान केंद्रशासनाकडून एन.आर.एच.एम. अंतर्गत प्राप्त होते. कार्यक्रम अंमलबजावणीसाठी आवश्यक लसी व ए.डी.सिरींज यांचाही पुरवठा केंद्रशासनाकडून केला जातो. आरोग्य संस्थांमध्ये लसीकरण सत्राचे आयोजन करण्यात येते व लाभार्थींना लसी दिल्या जातात. लसीची क्षमता टिकून राहण्यासाठी लसीची वाहतूक शीतसाखळी अबाधित ठेवून करण्यात येते.

दि. २५ एप्रिल २०१६ पासून राज्यामध्ये आयपीव्ही लस देण्यास सुरुवात करण्यात आली असून सदर लसीचे इंजेक्शन एक वर्षाखालील मुलांना पोलिओच्या पहिल्या व तिसऱ्या डोसच्या वेळी देण्यात येत आहे.

केंद्र शासनाच्या सूचनेनुसार दिनांक २५ एप्रिल, २०१६ पासून नियमित लसीकरणामध्ये देण्यात येणारी DPT लस बंद करण्यात आली असून पेंटाव्हॅलेंट लस सुरु करण्यात आली आहे.

जापनिज एनसेफेलायटीय लस या कार्यक्रमांतर्गत अमरावती (मनपासह), यवतमाळ, नागपुर, भंडारा, गोंदिया, वाशीम, गडचिरोली, लातूर, बीड या जिल्ह्यात देण्यात येते.

रोटा व्हायरस लसीकरण :-

रोटा व्हायरस लसीकरणाची सुरुवात महाराष्ट्र राज्यामध्ये २० जुलै २०१९ रोजी सुरुवात करण्यात आली सदर वॅक्सीन हे तीन डोसेस मध्ये देण्यात येते. बाळाच्या वयाच्या ६ व्या, १० व्या व १४ आठवड्याला सदर लसीकरण करण्यात येते.

टी.डी. लसीकरण (Td Vaccine)

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनेनुसार सर्व गरोदर माता व १० वर्षे वयोगटातील बालकांना टीटी ऐवजी टीडी लसीकरण देण्यात येते.

न्युमोकोकल कॉन्जुगेट व्हॅक्सिन (PCV)

मुलांना न्युमोकोकल आजारांपासून सुरक्षित ठेवण्याकरीता सार्वत्रिक लसीकरण मोहिमेत न्युमोकोकल कॉन्जुगेट व्हॅक्सिन (PCV) लसीचा समावेश करण्यात आला आहे. राज्यात माहे जुलै २०२१ पासून मुलांना लस देण्यास सुरुवात झाली आहे.

लसीकरणासाठी येणाऱ्या ६ व्या आठवड्याच्या बाळांना (PCV) चा पहिला डोस दिला जातो. दुसरा डोस वयाच्या १४ व्या आठवड्यात दिला जातो. व वयाची नऊ महिने पूर्ण झालेल्या बाळाला (PCV) चा बुस्टर डोस देण्यात येतो.

पल्स पोलिओ लसीकरण कार्यक्रम :-

* पल्स पोलिओ लसीकरण कार्यक्रम प्रथम १९९५-९६ या वर्षी ३ वर्षांच्या खालील बालकांसाठी सुरु करण्यात आला. नंतर पोलिओ निर्मूलनास गती मिळण्यासाठी लाभार्थींचा गट ५ वर्षांपर्यंत वाढविण्यात आला.

* सन २०१० मध्ये महाराष्ट्रात पोलिओचे ५ पॉजिटिव्ह रुग्ण आढळून आले होते.

(यामध्ये मालेगाव येथे ४ व बीड येथे १)

सन २०११ पासून महाराष्ट्रात एकही पोलिओचा रुग्ण आढळून आलेला नाही.

६. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम :-

- * पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रिया शिबिरांचे आयोजन करणे.
- * स्त्री शस्त्रक्रिया आणि पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रिया स्वीकर्त्यास आर्थिक मोबदला देणे.
- * खाजगी मानांकित (Accredited) संस्थांच्या चालकांचे कुटुंब कल्याण कार्यक्रम व कुटुंब कल्याण विमा योजनेविषयी संवेदीकरण (Sensitization) करण्याकरीता कार्यशाळेचे आयोजन करणे.
- * कुटुंब कल्याण शस्त्रक्रिया लाभार्थी व शस्त्रक्रिया करणारे सर्जन यांच्या वाहतुकीकरीता करावयाचा खर्च.
- * लॅप्रोस्कोप दुरुस्ती.
- * जागतिक लोकसंख्या दिन ११ जुलै साजरा करणे.

- * कुटुंब नियोजन नुकसान भरपाई योजना.
- * नवीन इंजेक्टबल पाळणा लांबविण्याच्या पध्दतीचा समावेश (DMPA)

७. राष्ट्रीय किशोरवयीन स्वास्थ्य कार्यक्रम :-

किशोरवयीन मुला मुलींची संख्या (वय १०-१९) एकुण लोकसंख्येपैकी २३ टक्के आहे. किशोरवयात झपाट्याने शारीरिक वाढ, भावनिक, मानसिक, लैंगिक बदल होत असतात. याबाबत समाजामध्ये, कुटुंबामध्ये, शाळा कॉलेजमधुन योग्य माहिती मिळणे दुरापास्त असते. चुकीच्या माहितीमुळे किशोरवयीन मुलामुलींमध्ये गैरसमज निर्माण होतात. या गोष्टी टाळण्यासाठी किशोरवयीन मुला मुलींसाठी अर्श (Adolescent Reproductive Sexual Health) हा कार्यक्रम राबविण्यात येतो. या योजनेमध्ये खालील कार्यक्रम राबविले जातात.

- * १९७९ अर्श क्लिनिकचे (मैत्री क्लिनिक) बळकटीकरण व बाह्य संपर्क कृतीचे नियोजन.
- * जिल्हा रुग्णालयांमध्ये अर्श समुपदेशकाची नियुक्ती.
- * किशोरवयीन मुलींमध्ये पोषण अभावी होणाऱ्या रक्ताक्षयावर प्रतिबंधात्मक उपाय योजना करण्यासाठी आठवडयातून एकदा लोहयुक्त गोळ्या देणे (WIFS).
- * प्रमोशन ऑफ मेनस्ट्र्युअल हायजीन (PMHS) कार्यक्रमांतर्गत ग्रामीण भागातील मुलींना माफक दरात सॅनिटरी नॅपकिन पुरविण्यात येत आहेत.
- * आर.के.एस.के. कार्यक्रम जिल्ह्यातील उपकेंद्रांमध्ये पीअर एज्युकेटर्स ची दर महा बैठक म्हणजेच अडोलेन्सटफ्रेडली क्लब उपकेंद्र स्तरावर आयोजित करणे.
- * आय. ई. सी.
- * राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रमांतर्गत जिल्हास्तरावरील कार्यशाळा.
- * किशोरवयीन आरोग्य दिवसाचे आयोजन करणे.
- * भिंतीवर म्हणी लिहिणे, (WIFS) रजिस्टर्स व अहवाल नमूने छपाई करणे.

८. पी.सी.पी.एन.डी.टी. :-

- * बनावट (डिकॉय) केसमध्ये कायदेशीर प्रक्रियेकरिता महिलेची उपस्थिती राहिल व कायदेशीर प्रक्रिया पूर्ण होण्यास मदत होईल या दृष्टीने प्रत्येक बनावट (डिकॉय) केसमधील उपस्थित महिलेस आर्थिक मदत करणे.
- * पीसीपीएनडीटी अंतर्गत राज्यस्तरीय कक्ष स्थापन करणे.
- * समुचित प्राधिकाऱ्यांचे पी.सी.पी.एन.डी.टी. कायद्याबाबत प्रशिक्षण.
- * जिल्हा व महानगरपालिका विभागांतर्गत स्टिंग ऑपरेशनला सहाय्य करणे.
- * पी.सी.पी.एन.डी.टी. कायद्यांतर्गत कोर्ट केसेसमध्ये साक्षीसाठी येणाऱ्या साक्षीदारांच्या जाण्या-येणाऱ्या खर्चाबाबत तरतुद.
- * जिल्हास्तरीय तपासणी पथकाला सहाय्य.
- * समुचित प्राधिकारी, जिल्हा व महानगरपालिका क्षेत्रातील सानोग्राफी केंद्राचे चालक यांना कायद्यातील तरतुदीबाबत वेळोवेळी मार्गदर्शन करणेसाठी जिल्हास्तरावर कार्यशाळांचे आयोजन करणे.
- * पी.सी.पी.एन.डी.टी. कायद्याचे उल्लंघन करणाऱ्या केंद्राची माहिती

देणाऱ्या व्यक्तीस बक्षीस योजना.

- * राज्य व विभागीय स्तरावर दक्षता पथक स्थापन करणे.
- * तक्रार नोंदविण्यासाठी हेल्पलाईन व आमची मुलगी ही वेबसाईट.

९. सारोगसी आणि सहाय्यक प्रजनन तंत्रज्ञान :-

- * सारोगसी (नियमन) कायदा दि. २५ डिसेंबर २०२१ रोजी आणि सहाय्यक प्रजनन तंत्रज्ञान (नियमन) कायदा दि. १८ डिसेंबर २०२१ रोजी लागू करण्यात आला.
- * राज्यस्तरीय सारोगसी आणि सहाय्यक प्रजनन तंत्रज्ञान कक्ष स्थापन करण्यात आला.
- * सारोगसी आणि सहाय्यक प्रजनन तंत्रज्ञान नोंदणी प्रमाणपत्र देणेकरिता केंद्र शासनामार्फत नॅशनल रजिस्ट्री पोर्टल सुरु करण्यात आले.

* नोंदणी शुल्क -

सारोगसी (नियमन) कायदा दि. २५ डिसेंबर २०२१ रोजी आणि सहाय्यक प्रजनन तंत्रज्ञान (नियमन) कायदा सर्व केंद्राना या कायद्यांतर्गत नोंदणी करणे बंधनकारक आहे. केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनेनुसार या केंद्राच्या नोंदणीसाठी खालीलप्रमाणे नोंदणी शुल्क निर्धारित केलेले आहेत.

१) सहाय्यक प्रजनन तंत्रज्ञान बँक	रुपये. ५०,०००/-
२) सहाय्यक प्रजनन तंत्रज्ञान केंद्र स्तर १	रुपये. ५०,०००/-
३) सहाय्यक प्रजनन तंत्रज्ञान केंद्र स्तर २	रुपये. २,००,०००/-
४) सारोगसी केंद्र	रुपये. २,००,०००/-

सारोगसी कायदा आणि सहाय्यक प्रजनन तंत्रज्ञान कायद्यांतर्गत स्थापन करण्यात आलेले वैधानिक मंडळ / समिती :-

- * सहाय्यक प्रजनन तंत्रज्ञान (नियमन) कायदा २०२१ आणि सारोगसी (नियमन) कायदा २०२१ च्या अंमलबजावणीसाठी राज्य मंडळाची स्थापना करण्यात आलेली आहे.
- * राज्य मंडळाच्या दि. १३ डिसेंबर २०२२ च्या बैठकीमधील सुचनेनुसार सहाय्यक प्रजनन तंत्रज्ञान (नियमन) कायदा २०२१ व सारोगसी (नियमन) कायदा २०२१ अंतर्गत राज्य समुचित प्राधिकारी यांची नियुक्ती करण्यात आली.
- * सर्व जिल्हा आणि महानगरपालिका स्तरावर सारोगसी (नियमन) कायदा २०२१ व सहाय्यक प्रजनन तंत्रज्ञान (नियमन) कायदा २०२१ अंतर्गत महाराष्ट्र शासन राजपत्रात प्रसिध्द अधिसूचनेमध्ये जिल्हा / महानगरपालिका समुचित प्राधिकारी म्हणून शासनामार्फत नियुक्ती करण्यात आलेली आहे.
- * राज्य मंडळाच्या दि. १३ डिसेंबर २०२२ च्या बैठकीमधील सुचनेनुसार राज्य मंडळाच्या वतीने तपासणी करण्याकरिता परिमंडळ स्तरावर तज्ञ समितीची स्थापना करण्यात आली.
- * दरमहा राज्य समुचित प्राधिकारी यांची बैठक घेण्यात येते.
- * भारत सरकारकडून सारोगसी केंद्रासाठी अंतरिम नुतनीकरण मार्गदर्शक तत्वे दि. १५ ऑक्टोबर २०२५ रोजी प्राप्त झाली.
- * सारोगसी (नियमन) कायदा २०२१ व सहाय्यक प्रजनन तंत्रज्ञान (नियमन) कायदा २०२१ अंतर्गत माहे नोव्हेंबर २०२५ अखेर एकूण ७७९ एआरटी आणि सारोगसी केंद्राना नोंदणी देण्यात आली आहेत.

१०. प्रशिक्षण :-

यामध्ये वैद्यकीय अधिकारी व इतर आरोग्य कर्मचारी यांच्यासाठी विविध प्रकारच्या सेवांतर्गत प्रशिक्षणाचा समावेश होतो. ही प्रशिक्षणे माताआरोग्य, बालआरोग्य, कुटुंब कल्याण कार्यक्रम, पौगंडावस्थेतील कार्यक्रम व इतर आरसीएच कार्यक्रम यांच्याशी संबंधित असतात. यामध्ये मुलभूत प्रसूती सेवा प्रशिक्षकांचे प्रशिक्षण, बी.ई.एम.ओ.सी. प्रशिक्षण, ई.एम.ओ.सी. प्रशिक्षण, ए.एन.एम./एल.एच.व्ही./ अंगणवाडी सेविका व आशा कार्यकर्ती यांचेकरीता किशोरवयीन प्रजनन व लैंगिक आरोग्य (अर्श) प्रशिक्षण, मिनिऑप, आययुडी, आय.एम.एन.सी.आय., आर टी. आय./ एस. टी आय इ. प्रशिक्षणांचा समावेश होतो.

११. कार्यक्रम व्यवस्थापन :-

यामध्ये राज्यस्तरीय व जिल्हास्तरीय कंत्राटी कर्मचाऱ्यांचे पगार व भत्ते, उपकरण-फर्निचर पुरवठा करणे, ऑडीट कार्यक्रम अशा बाबींचा समावेश होतो.

१२. जोखमीचे गट :-

जोखमीचे गट म्हणजे असा जोखमीचा समुदाय की जो एस.सी./ एस. टी. आणि दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्या जी प्रामुख्याने ग्रामीण भागात राहते व ज्यांचेपर्यंत शहरी व आदिवासी भागाकरीता राबविण्यात येणारे आरसीएच कार्यक्रम पोहचत नाहीत. प्रामुख्याने यामध्ये स्थलांतरीत मजुरांचा जे झोपडट्टीमध्ये राहत नाहीत अशांचा समावेश होतो. त्यांचेकरीता पुढील योजना राबविण्यात येतात.

आर. एम. एन. सी. ए. एच. + एन प्रस्तावित पी. आय.पी. चा माहे ऑक्टोबर २०२५ अखेर खर्च पुढीलप्रमाणे

								खर्च रु. लक्ष	
पी. आय. पी.	प्रस्तावित पी.आय.पी. २०२५-२०२६ रु. लक्ष	जिल्हे	मनपा	आ.कु.क.प्र. केंद्र	उपसंचालक	राज्य (मुख्यालय)	एकूण राज्य	टक्के	
आर.एम.एन.सी. ए.एच.+ एन	४६०००२.९०	९६९४.६७	१२७२.८६	०.३६	२.९९	१०३५.५०	१२००५.५९	२६.१०	

एन.एच.एम. - आर.एम.एन.सी.ए.एच. + एन प्रस्तावित पी. आय. पी. २०२५-२६ चा शीर्षनिहाय खर्च (रुपये लाखात)

अ.क्र.	लेखाशिर्ष	सन २०२४-२०२५			सन २०२५-२६ (माहे ऑक्टोबर २०२५ अखेर)		
		वार्षिक तरतूद १	खर्च २	टक्केवारी ३	वार्षिक तरतूद १	खर्च २	टक्केवारी ३
१. माता आरोग्य -							
	अ) जननी सुरक्षा योजना	४०७०.५६	४४१२.७८	१०८.४१	४२६९.७१	२०७९.७८	४८.७१
	ब) जननी शिशु सुरक्षा योजना	११७०३.८४	८७२६.६३	७४.५६	७९१३.५२	११०९.६४	१३.९२
	क) लक्ष	४७७.३०	१०३.५३	२१.६९	०.००	०.००	०.००
	ड) एम.सी.टी.एस	४८३.१८	१७७.८५	३६.८१	४४६.५०	१०५.३५	२३.५९
	ड) इतर	३१७५.५६	१७६५.३६	५५.५९	२४५३.४९	९०९.२९	३७.०६
	एकूण	१९९१०.४४	१५१८६.१५	७६.२७	१५०८३.२२	४१९६.०६	२७.८२

* २५ जिल्ह्यांमध्ये सहकारी साखर कारखाना भागातील स्थलांतरीत रुसतोंड मजुरांसाठी विशेष आरसीएच शिबीरांचे आयोजन.

* नागपुर शहरी विभागातील मिहान सेझ, वाडी, नरसाला या औद्योगिक क्षेत्रातील उद्योग व बांधकाम क्षेत्रात काम करणाऱ्या मजुरांच्या मोठ्या प्रमाणातील लोकसंख्येकरीता हेल्थ चेकअप सुविधा देणे.

प्रस्तावित आर.एम.एन.सी.ए.एच + एन पी.आय.पी. २०२५-२६ :-

एन.एच.एम. पी.आय.पी. मध्ये मुख्य शिर्षे असून ती पुढील प्रमाणे आहेत. माता आरोग्य, बाल आरोग्य, न्यूट्रिशन, कुटुंब कल्याण कार्यक्रम, किशोरवयीन आरोग्य/राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम, राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम/डीईआयसी, पी.सी.पी.एन.डी.टी. कायद्याची अंमलबजावणी आणि नियमित लसीकरण कार्यक्रम.

जिल्हे	रु. २४१३९.२३ लक्ष
मनपा	रु. ३६४१.७१ लक्ष
आ.कु.क.प्र.के.	रु. ४२.३६ लक्ष
उपसंचालक	रु. २८.९८ लक्ष
राज्य (मुख्यालय)	रु. १८१५०.६१ लक्ष
एकूण राज्याचे अनुदान (RCH PIP).	रु. ४६००२.९० लक्ष

२. बाल आरोग्य + न्युट्रिशन-	१०३७७.१०	११३६.१८	१०९.१५	१२६७७.६३	२९५५.१६	२३.३१
३. कुटुंब कल्याण -						
अ) कुटुंब नियोजन मोबदला	१६१०.२८	१२३०.७९	७६.४३	१७६५.७६	४६३.१५	२६.२३
ब) कुटुंब नियोजन (मोबदला वगळता)	१०२४.६२	८२८.०९	८०.८२	७५०.०६	३७०.४५	४९.३९
एकूण	२६३४.९०	२०५८.८८	७८.१४	२५१५.८२	८३३.६०	३३.१३
४. किशोरवयीन आरोग्य/राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम	२२९७.५९	१४४४.९०	६२.८९	२२९१.३१	२६८.२५	११.७१
५. राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम/ डी.ई.आय.सी.	४६३४.६९	३६०४.४०	७७.७७	५७४५.१५	१३६६.६४	२३.७९
६. गर्भधारणापूर्व व प्रसवपूर्व निदानतंत्र	५६.३२	२६.५७	४७.१७	१०.००	१.५९	१५.९०
७. इतर आरसीएच भरारी पथक, माहिर घर, कुटुंब नियोजन अंतर्गत कामगिरीवर आधारित प्रोत्साहन	०.००	०.००	०.००	८४१.९७	२३४.५२	२७.८२
एकूण आर.एम.एन.सी.ए.एच.+ एन	३९९११.०४	३३६४७.०८	८४.३१	३९१६५.१०	९८५५.८२	२५.१६
८. नियमित लसीकरण कार्यक्रम ...	६१२५.२८	४५७८.८८	७४.७५	६८६७.८०	२१४९.७६	३१.४४
एकूण ...	४६०३६.३२	३८२२५.९६	८३.०३.	४६००२.९०	१२००५.५९	२६.१०

प्राप्त अनुदान व खर्च (रूपये लाखात)

वर्ष	आर.एम.एन.सी.ए.एच + एन. पीआयपी			आर. आय. पीआयपी		
	अनुदान	खर्च	टक्के	अनुदान	खर्च	टक्के
२०२०-२१	५४९२१.५५	२३२८४.७८	४२.४०	९१८७.३८	६१००.१२	६६.४०
२०२१-२२	३३८४३.८६	२५०८८.०८	७४.१३	५०७१.९७	२८१८.९३	५५.५८
२०२२-२३	९६५२६.९१	३९३९३.५६	४०.८१	११६३०.९२	६२१८.७९	५३.४७
२०२३-२४	७३६९४.५३	४१५२९.७६	५६.३५	१४०३८.७६	७०५०.२१	५०.२२
२०२४-२५	३९९११.०४	३३६४७.०८	८४.३१	६१२५.२८	४५७८.८८	७४.७५
२०२५-२६ (माहे ऑक्टोबर २०२५ अखेर)	३९९६५.१०	९८५५.८२	२५.१६	६८३७.८०	२१४९.७६	३१.४४

टीप- १) प्रोग्राम मॅनेजमेंट आणि एच. आर. च्या खर्चा व्यतिरिक्त

आरसिएच कार्यक्रमांतर्गत महत्वाच्या निर्देशांकांमधील साध्य

अ. क्र.	निर्देशांक	२०२४-२५			२०२३-२४ (माहे. ऑक्टोबर २०२३ अखेर)		
		वार्षिक अपेक्षित पातळी	झालेले काम	%	वार्षिक अपेक्षित पातळी	झालेले काम	%
MATERNAL HEALTH							
१	गरोदर माता नोंदणी	२१३१९२०	२२१९३४१	१०४	२१३१९२०	१३५६७८०	६४
२	गरोदर माता नोंदणी (१२ आठवड्यांच्या आत)	१९१८७२८	१९६२९४२	१०२	१८१८७२८	११६८१४१	६१
३	धनुर्वात (गरोदर माता)	२१३१९२०	२०८१८७६	९८	२१३१९२०	१२१५२०९	५७
४	लोहयुक्त गोळ्या (१८०)	२१३१९२०	२४२३९४१	११४	२१३१९२०	१५३५५१६	७२
५	प्रसूतिपूर्व ४ भेटी	२१३१९२०	२३१४४०४	१०९	२१३१९२०	१३८२९७१	६५
६ (Hb<७) आढळलेल्या गरोदर माता	२२१९३४१	८६७९५	४	१३५६७८०	५२१९२	४
७	प्रसूतिपूर्व तीव्र रक्तशय (Hb<७) उपचार केलेल्या माता	८६७९५	८४४२५	९७	५२१९२	४९५३२	९५
८	प्रसूतीपूर्व आढळलेल्या अतिजोखमीच्या गरोदर माता	२२१९३४१	५७७९२१	२६	१३५६७८०	३३९११८	२५
९	घरी झालेल्या प्रसूती	१३७१०१३	२३२१	०	७६७१०२	१४९१	०
१०	आरोग्य संस्थेत झालेल्या प्रसूती (Public+pvt)	१३७१०१३	१३६८६९२	१००	७६७१०२	७६५६११	१००
११	एकुण प्रसूती	१९२६५९५	१३७१०१३	७१	१९२६५९५	७६७१०२	४०
CHILD HEALTH							
१२	जिवंत जन्म	१९१८९२०	१३७४३३६	७२	१९१८९२०	७७१७६१	४०
१३	उपजत मृत्यु	--	१२६८०	--	--	८४३८	--
१४	एका तासाच्या आत स्तनपान दिलेली नवजात बालके	१३७४३३६	१२५०२५५	९१	७७१७६१	६९२८६४	९०
१५
.....
ROUTINE IMMUNIZATION							
.....
.....
.....
.....
.....
.....
FAMILY PLANNING							
.....
.....
.....
.....

Source : Report from IHIP HMIS Portal

७. बाल आरोग्य

बाल उपचार केंद्र (CTC)

राज्य शासनाने १३ व्या वित्त आयोगानुसार आदिवासी जिल्ह्यामध्ये आजारी कुपोषित बालकांसाठी बाल उपचार केंद्र सुरु करण्यासाठी निधी मंजूर केलेला आहे. त्यानुसार १० आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये २७ ठिकाणी बाल उपचार

केंद्र (CTC) सुरु करण्यात आली आहेत. सदर केंद्रात आजारी सॅम बालकांना १४ दिवस दाखल करून वैद्यकीय उपचार व उपचारात्मक पोषण आहार तज्ञ यांच्या मार्फत दिला जातो. बालकांच्या मातांनाही पोषक आहार, व समुपदेशन (स्वच्छतेविषयी, कुटूंब नियोजनाबाबत, पोषक आहार बनविण्याबाबत) व बुडीत मजूरी देण्यात येते.

वर्ष	दाखल बालके	उपचार करून बरी झालेली बालके	अनुदान रु. लाखात
२०१५-१६	५५३	३३४	३३४.८०
२०१६-१७	२३७०	१८९९	
२०१७-१८	२०२२	१५९९	२७४.८०
२०१८-१९	१३८७	११२७	
२०१९-२०	१४१८	११९२	३६.१३/-
२०२०-२१	४१५	३१९	२२.८२/-
२०२१-२२	८७२	६३७	
२०२२-२३	१७३१	१५०८	४७७.६०/-
२०२३-२४ (माहे सप्टेंबर २०२३ अखेर)	१९३७	१७६४	

* सन २०२४-२५ पासून सर्व बाल उपचार केंद्राचे रुपांतर पोषण पुनर्वसन केंद्रात करण्यात आले आहे.

पोषण पुनर्वसन केंद्र (NRC) :-

राज्यामध्ये आजारी सॅम बालकांच्या उपचारासाठी सध्या जिल्हा रुग्णालये / स्त्री रुग्णालय / उपजिल्हा रुग्णालये व ग्रामिण रुग्णालयांमध्ये एकूण ८२

पोषण पुनर्वसन केंद्र कार्यान्वीत करण्यात आलेले आहेत. येथे ५ वर्षाखालील आजारी, तीव्र कुपोषित बालकांना उपचार देण्यात येतो. त्यामध्ये १४ दिवस वैद्यकीय उपचार व उपचारात्मक पोषण आहार दिला जातो. तसेच माता व काळजी वाहक यांना आहार व शिशु पोषण बाबतचे कौशल्य वाढविण्याबाबत विशेष लक्ष दिले जाते, जेणेकरून बाळाची घरी सुध्दा योग्य काळजी घेण्यात येऊ शकते. तसेच मातेस बुडीत मजूरी देण्यात येते.

पोषण पुनर्वसन केंद्र (NRC)

वर्ष	दाखल बालके	उपचार करून बरी झालेली बालके	अनुदान रु. लाखात
२०१५-१६	२७५०	२४२६	रु. ९९.९०/-
२०१६-१७	४५३५	३६५२	रु. १११.४०/-
२०१७-१८	६०४३	५२४३	रु. ११८.९०/-
२०१८-१९	६६५६	५६७०	रु. २०४.७५/-
२०१९-२०	७०४५	६३०१	रु. २५८.३९/-
२०२०-२१	२५१३	२११७	रु. २८८.६०/-
२०२१-२२	४७०६	४०५४	रु. ३४१.६३/-
२०२२-२३	७०७९	६३४८	रु. ३९९.५०/-
२०२३-२४	६३४३	५७२५	रु. ३९९.५०/-
२०२४-२५	९०७३	७८७८	रु. ३६७.४०/-
२०२५-२६ (माहे ऑक्टोबर २०२५ अखेर)	४८२१	४३०६	रु. ४२५.९६/-

आजारी नवजात बालकांच्या उपचारासाठी विशेष कक्ष (Special New Born Care Unit) - SNCU :-

राज्यामध्ये आजारी नवजात बालकांच्या उपचारासाठी एकूण ६२ विशेष नवजात शिशु कक्ष (एसएनसीयू) कार्यरत असून त्यामध्ये १२९८ खाटा उपलब्ध आहेत. राज्यातील १८ जिल्हा रुग्णालये, १५ स्त्री रुग्णालये, १६ उपजिल्हा रुग्णालये, ३ सामान्य रुग्णालय, १ शासकिय वैद्यकिय महाविद्यालय, १ ग्रामिण रुग्णालय, ८ महानगरपालिका रुग्णालय येथे विशेष नवजात शिशु कक्ष (एसएनसीयू) कार्यान्वीत करण्यात आलेले आहेत. प्रत्येक जिल्हा स्तरावर आजारी नवजात बालकांच्या उपचारासाठी विशेष नवजात शिशु काळजी कक्ष (एसएनसीयू) स्थापित आसून त्यामध्ये रेडियंट वॉर्मर, फोटोथेरपी युनिट,

इनफ्युजन पंप, सीपॅप मशिन आणि मॉनिटरर्स इत्यादी उपकरणे वापरली जातात. हे कक्ष कमीत कमी १२ बेडचे असून त्यामध्ये १ बालरोग तज्ञ, २ वैद्यकीय अधिकारी, १ इन्चार्ज सिस्टर, १२ स्टाफ नर्स, १ डाटा एंट्री ऑपरेटर आणि ४ मदतनीस (सफाई कामगार) असे एकूण २१ पदे मंजूर असून २४ तास आजारी नवजात बालकांच्या उपचारासाठी कार्यरत असतात. नवजात बालकांमधील सेप्सीस, कमी वजनाची बालके, श्वास गुदमरलेली बालके, रक्तातील साखरेचे प्रमाण कमी झालेली बालके, नवजात बालकांमधील कावीळ, हायपोथर्मिया प्रतिबंध, संसर्ग प्रतिबंध, निव्वळ स्तनपान, जन्मानंतरची काळजी व संदर्भ सेवा. इ. सेवा या सुविधा कक्षा मार्फत देण्यात येतात.

राज्यातील वर्ष निहाय एसएनसीयू ची कामगिरी खालीलप्रमाणे आहे.

विशेष नवजात शिशु काळजी कक्ष (SNCU)			
वर्ष	दाखल बालके	सुधारणा झालेली बालके	अनुदान रु. लाखात
२०१५-१६	४९८५६	३८२९७	रु. ४३०.००/-
२०१६-१७	५०३७३	३९२९८	रु. ३६०.००/-
२०१७-१८	५४८९९	४३८५५	रु. ३६०.००/-
२०१८-१९	५४९७४	४३९७४	रु. ४१०.००/-
२०१९-२०	५६९५१	४५६३१	रु. ५४५.००/-
२०२०-२१	४५४३०	३५९९२	रु. ७०४.६९/-
२०२१-२२	५१९६२	४१५०४	रु. ६९८.५५/-
२०२२-२३	६४०५९	५२१२१	रु. ७७५.००/-
२०२३-२४	६७०५१	५५१६२	रु. ७८५.००/-
२०२४-२५	६९९४६	४२०७७	रु. ५१०.००/-
२०२५-२६ (माहे ऑक्टोबर २५ अखेर)	४५३७६	३५३१७	रु. ३४९.१५/-

बालमृत्यु अन्वेषण Child Death Review - (CDR) :-

राज्यात होणाऱ्या अर्भक व बालमृत्यूचे अन्वेषण वैद्यकीय अधिकारी यांचेमार्फत करण्यात येते. जिल्हा आरोग्य अधिकारी व जिल्हा शल्य चिकित्सक यांच्या मार्फत आढावा घेण्यात येतो. बालमृत्यू अन्वेषणामुळे झालेल्या बालमृत्यू मधील त्रुटी शोधून त्यावर उपाय योजना करण्यात

येतात. संपूर्ण राज्यात सन २०२४-२५ मध्ये एकूण १३७८८ बालमृत्यू अन्वेषण करण्यात आलेले आहेत. तसेच चालू वर्ष २०२५-२६ मध्ये माहे ऑक्टोबर २०२५ (तात्पुरती आकडेवारी) अखेर ७५१२ बालमृत्यू अन्वेषण करण्यात आलेले आहेत.

बालमृत्यू अन्वेषण अहवालानुसार कारणनिहाय झालेले बालमृत्यू

वर्ष	अन्वेषण केलेले बालमृत्यू	उपलब्ध अनुदान (रु. लाखत)
२०१५-१६	१०५७९	रु. १३.८० लक्ष
२०१६-१७	१४३६८	रु. १७.०० लक्ष
२०१७-१८	१३७७२	रु. ३०.०० लक्ष
२०१८-१९	१५४२४	रु. ३२.०० लक्ष
२०१९-२०	१४२०८	रु. ३२.०० लक्ष
२०२०-२१	१३३५७	रु. ३२.०० लक्ष
२०२१-२२	१२३९५	रु. ३२.०० लक्ष
२०२२-२३	१७१५०	रु. ४५.७५ लक्ष
२०२३-२४	१४०१५	रु. ८८.५१ लक्ष
२०२४-२५	१३७८८	रु. २७.३० लक्ष
२०२५-२६ (ऑक्टोबर २०२५ अखेर)	७५१२	रु. २३.७७ लक्ष

जंतनाशक व जिवनसत्व 'अ' मोहीम (De-worming & Vitamin 'A' Drive) :---

वर्षातून दोनवेळा जंतनाशक व जिवनसत्व 'अ' कार्यक्रम राज्यातील सर्व

जिल्हयातील ग्रामिण व शहरी भागात एकाच वेळी राबविण्यात येते. या कार्यक्रमांतर्गत ९ महिने ते ५ वर्षे वयोगटातील बालकांना जिवनसत्व 'अ' देण्यात येते. सद्यस्थितीत जिवनसत्व 'अ' चा डोस नियमित लसीकरणादरम्यान देण्यात येतो.

वर्ष	जिवनसत्व 'अ' मोहीम		
	अपेक्षित लाभार्थी	झालेले काम	टक्केवारी
जिवनसत्व अ मोहिम (फेब्रुवारी १७)	८३४७११३	७७७७३१९	९३
जिवनसत्व अ मोहिम (नोव्हेंबर १७)	७७७२१५९	६९१५०७३	८९
जिवनसत्व अ मोहिम (ऑगस्ट १८)	८३८१७७२	७८२७०८०	९३
जिवनसत्व अ मोहिम (मार्च १९)	८७४८२२३	७९५९५३९	९१

जिवनसत्व 'अ' झालेले काम									
वर्ष	उद्दीष्ट	जिवनसत्व अ डोज-१	%	उद्दीष्ट	जिवनसत्व अ डोज-५	%	उद्दीष्ट	जिवनसत्व अ डोज-९	%
२०२२-२३	१९२४४८०	१९५०५४०	१०१	१८९४१४८	१४७९०१३	७८	२१०३५२०	१५८१६८६	७५
२०२३-२४	१९०४३१०	१८४६१३९	९७	१८७४४३६	१४५४५९४	७८	२११९८००	१५१३१०८	७१
२०२४-२५	१९१८९२०	१८६५३३०	९७	२१४९९३५	१५६५८२४	७३	२१३६०६३	१५९२१४१	७५
२०२५-२६ (ऑक्टोबर २०२५ अखेर)	१९१८९२०	८७९१८५	४५.८	२१४९९३५	७१५८५२	३३	२१३६०६३	७२२६२२	३४

जिवनसत्व 'अ' करिता वर्षनिहाय मंजूर अनुदान	
वर्ष	मंजूर अनुदान (रु.लाखात)
२०१५-२०१६	रु.४०.१८/-
२०१६-२०१७	रु.४०.०२/-
२०१७-२०१८	रु.५८.०४/-
२०१८-२०१९	रु.५८.०४/-
२०१९-२०२०	रु.२८.००/-
२०२०-२०२१	रु.६०.१४/-
२०२१-२०२२	रु.६०.१४/-
२०२२-२०२३	रु.३२०.१५/-
२०२३-२०२४	रु.३२०.१५/-
२०२४-२०२५	रु.१९६.०१/-
२०२५-२०२६	रु.३०१.५६/-

● नवजात शिशु स्थिरीकरण कक्ष (New Born Stabilization Unit) (NBSU)-

राज्यामध्ये १९७ नवजात शिशु स्थिरीकरण कक्ष कार्यरत आहेत. सौम्य आजारी नवजात बालकांच्या उपचारासाठी एनबीएसयु (New Born Stabilization Unit-NBSU) स्थापन करण्यात आले असून येथे गंभीर नवजात बालकांना स्थिर करून संदर्भित करण्यात येते. नवजात शिशु स्थिरीकरण कक्ष आणि ग्रामीण रुग्णालय येथे स्थापन करण्यात आले आहेत. यामध्ये Resuscitaion नवजात शिशुला उब, स्तनपानाची लवकर सुरुवात, विविध प्रकारच्या संसर्ग पासून संरक्षण तसेच ऑक्सीजन, रेडिएंट वॉर्मर, फोटोथेरपी युनिट व संदर्भ सेवा या सेवा देण्यात येतात.

राज्यातील वर्ष निहाय एनबीएसयु ची कामगिरी खालीलप्रमाणे आहे :

नवजात शिशु स्थिरीकरण कक्ष (NBSU)		
वर्ष	दाखल करून उपचार केलेली बालके	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
२०१७-१८	२७२५१	रु. ८३.००/-
२०१८-१९	२३४९५	रु. ९०.००/-
२०१९-२०	२६१९७	रु. ९०.००/-
२०२०-२१	२१८१९	रु. ९६.५०/-
२०२१-२२	२०१६५	रु. ९७.५०/-
२०२२-२३	२७४३७	रु. १०२.५०/-
२०२३-२४	२९६८७	रु. १०२.५०/-
२०२४-२५	२९४६१	रु. ३५.५४/-
२०२५-२६ (माहे ऑक्टोबर २५ अखेर)	१२७१७	रु. २६.३०/-

● आरोग्य संस्थामध्ये कांगारु मदर केअर पद्धीचा वापर-

सर्व विशेष नवजात शिशु काळजी कक्ष (SNCU) मधील डॉक्टर व स्टाफ नर्स यांना कांगारु मदर केअर बाबतचे सविस्तर प्रशिक्षण देण्यात आलेले आहे. सर्व संस्थाना विशेष केएमसी खुर्च्या वितरीत करण्यात आलेल्या आहेत जेणे करून प्रत्येक कमी जन्मतः वजनाच्या शिशूंच्या माता व काळजी वाहक हे बाळास कांगारु मदर केअर देऊ शकतील.

कांगारु मदर केअर देण्यात आलेली बालके

वर्ष	रुग्णालय दाखल बालकांपैकी कांगारु मदर केअर देण्यात आलेली बालके	डिस्चार्ज दिल्यानंतर घरी केएमसी दिलेल्या बालकांची संख्या	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
२०१७-१८	१९७९३	१४०५८	रु. १५.७५/-
२०१८-१९	२५६०२	१९६०७	रु. १५.७५/-
२०१९-२०	२६५६२	२०००५	रु. २६.२५/-
२०२०-२१	१७३६७	१४४४०	रु. २३.७५/-
२०२१-२२	२८६३१	१९२४०	रु. २४.३५/-
२०२२-२३	३४२७६	२३६४१	रु. २५.००/-
२०२३-२४	३५३२२	२५३४८	
२०२४-२५	३९२७४	२६७५६	अनुदान एसएनसीयु अंतर्गत मंजूर अनुदानामध्ये देण्यात आले आहे.
२०२५-२६ (माहे ऑक्टोबर २०२५ अखेर)	२३०८२	१५०९०	

● अतिसार नियंत्रण पंधरवडा (IDCF) / Stop Diarrhoea Campaign-

अतिसारामुळे होणारे बालमृत्यू कमी करण्यासाठी केंद्र शासनाच्या सूचनांनुसार राज्यात जूलै-ऑगस्ट या कालावधीत STOP Diarrhea Campaign राबविण्यात येतो. यामध्ये राज्यातील ५ वर्षाखालील बालकांना आशामार्फत

घरगुती भेटीमध्ये ओआरएस पाकीटांचे व झिंक टॅब्लेट चे वाटप, अतिसाराबद्दल जनजागृती, ओआरएस आणि झिंकची प्रात्यक्षिके, अतिसार झाल्यास घ्यावयाची काळजी, सेवा व उपचार या विषयांबाबत जागृती वाढविणारे कार्यक्रमाचा समावेश आहे.

अतिसार नियंत्रण पंधरवडा (IDCF)

वर्ष	आशामार्फत देण्यात आलेल्या ओआरएस पाकिटांची संख्या	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
२०१७-१८	२४४४७००	रु. ८१४.२८/-
२०१८-१९	४१७०४५८	रु. ६६६.६८/-
२०१९-२०	५२६७००१	रु. १०३३.००/-
२०२०-२१	४५३३६६८	रु. ४०१.७५/-
२०२१-२२	६६८६४६४	रु. ८११.१५/-
२०२२-२३	७५००९५२	रु. ५२५.४८/-
२०२३-२४	--	रु. ५००.४८/-
२०२४-२५	५९८८६*	रु. ४३३.७०/-
२०२५-२६	८२१६६*	रु. ५३१.१०/-

* Stop Diarrhoea Campaign मध्ये फक्त अतिसार असलेल्या सर्व बालकांना ओआरएस चे वाटप करण्यात आले.

● मदर अॅबसोल्यूट अफेक्शन (Mother Absolute Affection) (MAA) -

हा स्तनपानाविषयी मातेला योग्य माहिती पुरविण्यासाठी तसेच स्तनपानास प्रोत्साहन देण्यासाठी एक महत्वाकांक्षी कार्यक्रम आहे. जन्मानंतर बालकाला एक तासाच्या आत स्तनपान देणे, हे या कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. तसेच जन्मानंतर सहा महिने निव्वळ स्तनपान चालू ठेवणे व सहा महिनेपासून वयाचे २ वर्षापर्यंत स्तनपानासोबत पोषक आहार देणे.

● माता बैठका :-

या कार्यक्रमांतर्गत स्तनदा व गरोदर मातांसाठी आशामार्फत माता बैठका, आरोग्य कर्मचाऱ्यांना स्तनपान व शिशूपोषणाचे प्रशिक्षण, सनियंत्रण व मुल्यमापन, प्रचार व प्रसिद्धी इ. उपक्रम राबविले जातात.

मदर अॅबसोल्यूट अफेक्शन (Mother Absolute Affection) (MAA)

वर्ष	घेण्यात आलेल्या माता बैठकांची संख्या	बैठकीस उपस्थित असलेल्या गरोदर व स्तनदा मातांची संख्या	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
२०१७-१८	४८२२४८	४१६९३२१	रु. ३६०.००/-
२०१८-१९	५७८२८८	५५११६१२	रु. ३६४.२७/-
२०१९-२०	११४६९९४	७७४७४४७	रु. ३७७.२०/-
२०२०-२१	१४७१३८५	७४१२८४७	रु. २६३.३५/-
२०२१-२२	२५७०२७५	१२५८३८२०	रु. ३३३.१०/-
२०२२-२३	१९७३४६४	१०११६६११	रु. ४१९.२८/-
२०२३-२४	१६७४२४१	८४३६९०७	रु. ४७२.३८/-
२०२४-२५	२१८६४४७	१०६०५४७८	रु. १६५.०६/-
२०२५-२६	१२६४९३५	५५४९८७५	रु. २२३.५५/-

(माहे ऑक्टो. २५ अखेर)

● **अॅनिमिया मुक्त भारत -**

राज्यातील लहान बालके, किशोरवयीन मुले व मुली, गर्भवती माता व स्तनदा मातांमधील रक्तक्षयाचे प्रमाण कमी करण्यासाठी केंद्र शासनाने पोषण अभियानांतर्गत सुरु केलेला अॅनिमिया मुक्त भारत हा कार्यक्रम सर्व जिल्ह्यामध्ये राबविण्यात येतो. या कार्यक्रमांतर्गत ६ महिने ते ५९ महिने, ५ ते ९ वर्ष या वयोगटातील बालकांना, १० ते १९ वर्ष या वयोगटातील किशोरवयीन मुला-मुलींना, गर्भवती व स्तनदा मातांना व प्रजननक्षम वयागटातील स्त्रियांना लोह व फॉलिक अॅसिड (IFA) या औषधाची पूरक मात्रा देण्यात येते.

सन २०२५-२६ पीआयपी मध्ये एकूण १७३२.४२/- लक्ष अनुदान मंजूर आहे.

● **सेप्सिस, न्युमोनिया, अतिसार, आणि जन्मतः कमी वजनाची बालके**

यांचे आशांमार्फत व्यवस्थापन : जोखीमग्रस्त कार्यक्षेत्रातील बालकांचा पाठापुरावा होणे अत्यंत आवश्यक आहे. राज्यातील ३५ आदिवासी तालुके जोखीमग्रस्त आहेत. पावसाळ्यामध्ये या मधील काही भागांचा संपर्क तुटतो. दळणवळणा अभावी तातडीने आरोग्य सुविधा व संदर्भ सेवा उपलब्ध करून देण्यामध्ये अडचण निर्माण होते. पावसाळ्यामध्ये सदर कार्यक्षेत्रात आजाराचे व बालमृत्यूचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते. यामध्ये अतिसार, न्युमोनिया व सेप्सिस ही कारणे प्रामुख्याने दिसून येतात.

त्या अनुषंगाने ० ते २ वर्षे वयोगटातील बालकांच्या अतिसार, न्युमोनिया व सेप्सिस या आजारांचे व्यवस्थापनेसाठी आशांमार्फत अॅन्टीबायोटिक देण्यात येऊन व्यवस्थापन करण्यात येत आहे. तसेच गरजेनुसार आशांमार्फत आजारी बालकांना जवळच्या आरोग्य संस्थेमध्ये संदर्भित करण्यात येते.

सेप्सिस, न्युमोनिया, अतिसार, आणि जन्मतः कमी वजनाची बालके यांचे आशांमार्फत व्यवस्थापन		
वर्षे	आशांमार्फत उपचार करण्यात आलेल्या बालकांची संख्या	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
२०१७-१८	१०७३८	—
२०१८-१९	२२१४१	रु. १९.२०/-
२०१९-२०	१९६९२	रु. १९.२०/-
२०२०-२१	२५५२६	रु. १९.२०/-
२०२१-२२	१७४४८	रु. १९.२०/-
२०२२-२३	१४९९३	रु. ८४.००/-
२०२३-२४	१३९७९	रु. ८४.००/-
२०२४-२५	१५६४०	रु. ७७.६०/-
२०२५-२६ (माहे आक्टोंबर २३ अखेर)	९६३०	रु. १०.१२/-

सांस Social Awareness & Action To Neutralize Pneumonia Successfully (SAANS)

बालकांमध्ये होणाऱ्या न्युमोनियाची आकडेवारी पाहिली असता दर वर्षी भारतात १.४० लक्ष पाच वर्षाखालील बालमृत्यु हे न्युमोनियाने होतात. एकूण बालमृत्युच्या संख्येमध्ये १६.३ टक्के बालमृत्यु हे न्युमोनियामुळे होतात. पाच वर्षाखालील बाल मृत्यूचे प्रमाण विशेषतः न्युमोनिया मुळे होणारे बालमृत्यूचे प्रमाण कमी करण्यासाठी SAANS Initiative हा कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. यामध्ये न्युमोनियापासून बचाव, प्रतिबंध व उपचार करण्यासाठी (PPT Approach) या त्रिसूत्रीद्वारे सामाजिक स्तरीय व आरोग्य संस्था स्तरीय व्यवस्थापन करण्यात येते. **सन २०२५-२६ पीआयपी मध्ये एकूण रु. १०.०० लक्ष अनुदान मंजूर असून सदर अनुदान राज्य आयईसी ब्युरोला वितरित करण्यात आले आहे.**

कॉम्प्रिहेन्सिव्ह लॅक्टेशन मॅनेजमेंट सेंटर (सीएलएमसी) :

राज्यामध्ये ८ ठिकाणी सीएलएमसी कार्यरत आहेत. एनआसीयु व एसएनसीयु मधील सर्व नवजात बालकांना मातेचे दूध उपलब्ध व्हावे या उद्देशाने सीएलएमसी ची स्थापना करण्यात आली आहे. एनआयसीयु व एसएनसीयु मध्ये नवजात बालके दाखल होत असतात. मातेच्या आजारपणामुळे किंवा इतर कुठल्याही कारणामुळे त्यांना स्तनपान करता येऊ न शकल्याने आईचे दुध उपलब्ध होत नाही जे बाळांच्या विकासासाठी अत्यावश्यक आहे. त्यामुळे जर बालकांना आईचे दुध वेळेत उपलब्ध झाले तर त्यांची वाढ, प्रतिकार क्षमता व विकास होण्यास मदत होईल. त्याअनुषंगाने केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार राज्यामध्ये कॉम्प्रिहेन्सिव्ह लॅक्टेशन मॅनेजमेंट सेंटर (CLMCs) स्थापन करण्यात आले आहेत. या सेंटर मध्ये

मातेचे समुपदेशन करणे, दाता आईचे दूध (DHM) गोळा करणे, तपासणी करणे, प्रक्रिया करणे, संग्रहित करणे आणि वितरित करण्यात येते. हे दूध

आईच्या नवजात बालकाला किंवा इतर बालकांना सुध्दा (ज्यांना मातेच्या आजारपणामुळे किंवा इतर कुठल्याही कारणामुळे आईचे दुध उपलब्ध होऊ शकत नाही) दिले जाते.

राज्यातील वर्ष निहाय सीएलएमसी ची कामगिरी खालीलप्रमाणे आहे :				
अ.क्रं.	वर्ष	कार्यरत सीएलएमसी	दूध देण्यात आलेल्या बालकांची संख्या	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
१	२०२२-२३	३	६८८०	रु. ३५.२८/-
२	२०२३-२४	७	१२९५५	रु. ४०.१०/-
३	२०२४-२५	८	१३०९९	रु. २५.०८/-
४	२०२५-२६ (माहे ऑक्टोबर २५ अखेर)	८	४२००	रु. १९.६५/-

८. राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम

प्रस्तावना -

राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम हा मुलांच्या आरोग्याचे संवर्धन व विकास साधण्यासाठी उचललेले अत्यंत महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे. या कार्यक्रमाच्या माध्यमातून बालकांच्या आरोग्याची तपासणी व त्यांच्यात आढळणाऱ्या आजारांना वेळीच पायबंध घालणे हा मुख्य उद्देश समोर ठेवण्यात आला आहे. राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमा अंतर्गत ० ते १८ वर्ष वयोगटातील मुलांची तपासणी करून मुलांमध्ये आढळणाऱ्या जन्मतः व्यंग, लहान मुलांमधील आजार, जीवनसत्वांच्या कमतरते मुळे होणारे आजार व अपंगत्व इत्यादी बाबींचे वेळेवर निदान करून त्यांच्यावर योग्य ते उपचार करण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले आहे.

राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम या कार्यक्रमाचा लाभ राज्यातील ० ते १८ वर्ष वयोगटातील जवळपास २ कोटी मुलांना होत आहे. अंगणवाडीस्तरावर ० ते ६ वर्ष वयोगटातील मुलांची वर्षातून २ वेळेस होणारी आरोग्य तपासणी हा या कार्यक्रमाचा अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. या व्यतिरिक्त शासकीय व निमशासकीय शाळेतील ६ ते १८ वर्ष वयोगटातील मुलांनाही या आरोग्य तपासणी कार्यक्रमाचा लाभ होणार आहे. सदर आरोग्य तपासणी दरम्यान आढळून आलेल्या आरोग्य विषयक समस्या/अडचणीसाठी योग्य ती सदर्भ सेवा व सर्व प्रकारचे वैद्यकिय व शल्य चिकित्सक उपचार पुरविण्यात येतात.

राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमाची पथके प्रत्येक तालुक्यात नियुक्त करण्यात आलेली आहेत. सदर पथकाचे मुख्यालय, ग्रामीण रुग्णालये

किंवा संबंधित उपजिल्हा रुग्णालय, जिल्हा रुग्णालय हे आहे.

महाराष्ट्रात राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमांतर्गत एकूण ११९६ पथके सन २०२४-२६ च्या पीआयपीमध्ये मंजूर करण्यात आलेली आहेत. यापैकी ११९० पथके महाराष्ट्रातील ग्रामीण व शहरी भागासाठी (बृहन्मुंबई वगळता) कार्यरत आहेत. बृहन्मुंबईमध्ये ५५ पथके कार्यरत आहेत. तसेच ३१ पथके आदिवासी जिल्ह्यांमधील आश्रम शाळेतील विद्यार्थ्यांची तपासणी करण्यासाठी कार्यरत आहेत.

District Early intervention Center (DEIC) ह्या अत्यंत महत्वाकांक्षी प्रकल्प असून राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमांतर्गत ० ते १८ वर्ष वयोगटातील अंगणवाडी स्तर आणि शाळास्तरांवरून संदर्भित करण्यात आलेल्या बालकांच्या बौद्धिक, मानसिक आणि शारीरिक स्थितीचा विकास आणि उपचार करणेसाठी राज्यातील ३४ जिल्ह्यांमध्ये कार्यान्वित करण्यात आलेली आहेत.

प्रत्येक डिईआयसी अंतर्गत एकूण १४ अधिकारी आणि कर्मचारी कार्यरत आहेत. यामध्ये डिईआयसी व्यवस्थापक, बालरोग तज्ञ, वैद्यकीय अधिकारी, दंतचिकित्सक, भौतिकोपचार तज्ञ, व्यवसायोपचार तज्ञ, ध्वनी विशेषज्ञ आणि भाषण तज्ञ, मानसोपचार तज्ञ, नेत्रतज्ञ, सामाजिक कार्यकर्ता, विशेष शिक्षक, प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ, डेटा एंट्री ऑपरेटर आणि आरोग्य परिचारीका इत्यादी पदांचा समावेश आहे. या केंद्रांमध्ये संदर्भित करण्यात आलेल्या बालकांना विविध तज्ञांमार्फत उपचार देवून त्या बालकांचे बौद्धिक, मानसिक आणि शारीरिक स्थितीचा विकास साधला जातो.

अंगणवाडी तपासणी अहवाल.

वर्ष	फेज	अंगणवाडी उद्दिष्ट	तपासलेल्या अंगणवाडीची प्रगतीपर संख्या	तपासलेल्या अंगणवाडीची टक्केवारी	अंगणवाडी बालकांची उद्दिष्ट	तपासलेल्या बालकांची प्रगतीपर संख्या	तपासलेल्या बालकांची टक्केवारी
२०१६-२०१७	फेज-१	१०३१५८	१०१५८०	९८%	७३५२०००	६४९२६३८	८८%
	फेज-२	१०४४३५	१०२५८३	९८%	७३१३३३३	६५५८३०१	९०%
२०१७-२०१८	फेज-१	१०३३४४	९८०२९	९५%	७२७४५४३	६२२०४९८	८६%
	फेज-२	१०३२९९	१०१७९०	९९%	७३४०१८७	६६४०८००	९०%
२०१८-२०१९	फेज-१	१०३७१०	१०१६४७	९८%	७०९५९४०	६३५५३१६	९०%
	फेज-२	१०३७७७	१०३०३७	९९%	७०३५३७६	६४७१२६७	९२%
२०१९-२०२०	फेज-१	१०३२१६	१०१०६३	९८%	६९८८२२३	६२९१९३२	९०%
	फेज-२	१०३३०३	९६५६५	९३%	८०४५०६७	७१०८०२७	८८%
२०२०-२०२१*	फेज-१	०	०	०	०	०	०
	फेज-२	०	०	०	०	०	०
२०२१-२०२२	फेज-१	१०४२४१	३८८३९	३७%	६९६४१५२	२०२०३१०	२९%
	फेज-२	१०४१२५	९३१८८	८९%	६९५१८३१	५५७०३९९	८०%
२०२२-२०२३	फेज-१	१०९६४३	१०७०५२	९८%	७४६९०५४	६७०४२५५	९०%
	फेज-२	११०२५०	१०९९३१	१००%	७४६७००९	६९७३४१६	९३%
२०२३-२०२४	फेज-१	१११४७२	१००४६९	९०%	७६८१८९७	६३५५२७९	८६%
	फेज-२	११०८८०	१०७९६९	९७%	७३१७८५५	६७४००७१	९२%
२०२४-२०२५	फेज-१	११०९४६	११०१७१	९९%	७१८४६४१	६७६१७७६	९४%
२०२५-२०२६ (सप्टेंबर अखेर)	फेज-२	१११०८६	११००७६	९९%	७१४२१५१	६७७५९४०	९५%
	फेज-१	१११५६१	९१२८५	८२%	६८११८८६	५३७८३७२	७९%

* टीप : कोविड संसर्गजन्य परिस्थिती

शाळा तपासणी अहवाल -

वर्ष	शाळा तपासणी उद्दिष्ट	तपासलेल्या शाळांची प्रगतीपर संख्या	तपासलेल्या शाळांची टक्केवारी	शाळेतील बालकांची उद्दिष्ट	तपासलेल्या विद्यार्थ्यांची प्रगतीपर संख्या	तपासलेल्या विद्यार्थ्यांची टक्केवारी
२०१६-२०१७	८४८२८	८४१२०	९९%	१३११५४५२	१२३८३५००	९४%
२०१७-२०१८	८५४७३	८४८०४	९९%	१२१३५६७७	११४२४०१२	९४%
२०१८-२०१९	८४४३७	८३८१०	९९%	१२७६२६५८	१२१२४४२८	९५%
२०१९-२०२०	८५३८६	८३०३४	९७%	१२२४३७५३	११३९६९५१	९३%
२०२०-२०२१	७८३५४	१८६८५	२४%	११४४४७६२	२४१२४७३	२१%
२०२१-२०२२	७९१०४	९४६१	१२%	११७७७७४३	१०५०८९४	९%
२०२२-२०२३	८६५७०	८६२४७	१००%	१२७६८३१६	१२२०३८०८	९६%
२०२३-२०२४	८५७२९	८४४०२	९८%	१२७९०६२८	१२२०६६२७	९५%
२०२४-२०२५	८५७८१	८५४०४	१००%	१२७१४६४५	१२२६५२६२	९६%
२०२५-२०२६ (सप्टेंबर अखेर)	८६४०६	२७११४	३१%	१२७०३०६९	३९७१७०३	३१%

संदर्भसेवा शिबिरे अहवाल -

वर्ष	० ते ६ वर्ष वयोगटातील संदर्भित केलेल्या मुलांची संख्या	संदर्भसेवा पूर्ण केलेल्या मुलांची संख्या	टक्केवारी	६ ते १८ वर्ष वयोगटातील संदर्भित केलेल्या मुलांची संख्या	संदर्भसेवा पूर्ण केलेल्या मुलांची संख्या	टक्केवारी
२०१६-२०१७	४०२५८	३६६२४	९१%	९१६०१	८६७२३	९५%
२०१७-२०१८	३८२११	३२५२०	८५%	११२९६२	९९५९५	८८%
२०१८-२०१९	७८२८७	७३४४९	९४%	१८८२२५	१७६८१९	९३%
२०१९-२०२०	१८२८३४	१६९०२७	९४.५%	३६००६९	३३४५३७	९३%
२०२०-२०२१*	९३४३	७४४९	८०%	५८३४७	५१२९४	८८%
२०२१-२०२२	४५६७८	३१६७३	६९%	१७९९९	१४१५६	७९%
२०२२-२०२३	२०४९७४	२००५४३	९८%	४३४०१०	४२४१८२	९८%
२०२३-२०२४	२३५६०९	२२९०६७	९७%	५१९९११	५०९८३५	९८%
२०२४-२०२५	३३१३७९	३२६९०३	९९%	६६६९७८	६५९९२१	९९%
२०२४-२०२५ (सप्टेंबर अखेर)	२१६७८३	२११४६४	९८%	२३४५६५	२२२५८६	९५%

हृदय शस्त्रक्रिया अहवाल -

वर्ष	हृदय शस्त्रक्रियेसाठी पात्र झालेल्या मुलांची संख्या	पूर्ण करण्यात आलेल्या हृदय शस्त्रक्रिया संख्या	पूर्ण करण्यात आलेल्या हृदय शस्त्रक्रियांची टक्केवारी
२०१६-२०१७	३२३४	२१४३	६६%
२०१७-२०१८	२९०१	१८३६	६३%
२०१८-२०१९	१८९४	१२१९	६४%
२०१९-२०२०	१७८१	११७२	६६%
२०२०-२०२१	६९	४८	७०%
२०२१-२०२२	५३६	४१६	७८%
२०२२-२०२३	४१६१	३८३९	९२%
२०२३-२०२४	३४३५	३३३४	९७%
२०२४-२०२५	३२२६	३१५८	९८%
२०२५-२०२६ (सप्टेंबर अखेर)	१०१८	१००५	९९%

इतर शस्त्रक्रिया अहवाल -

वर्ष	इतर शस्त्रक्रियेसाठी पात्र झालेल्या मुलांची संख्या	पूर्ण करण्यात आलेल्या इतर शस्त्रक्रिया संख्या	पूर्ण करण्यात आलेल्या इतर शस्त्रक्रियांची टक्केवारी
२०१६-१७	१५७७३	१३७४४	८७%
२०१७-१८	१५२५५	१३४००	८८%
२०१८-१९	९२४९	८०३०	८७%
२०१९-२०	१०५७०	९४३५	८९%
२०२०-२१	६१	६१	१००%
२०२१-२२	१४९४	१३६७	९१%
२०२२-२३	३०७३४	३०२६९	९८%
२०२३-२४	३३०८५	३२८०१	९९%
२०२४-२५	३९६५५	३९५६०	१००%
२०२५-२६ (सप्टेंबर अखेर)	११६९९	११६४२	१००%

वर्षानिहाय अर्थसंकल्प

वर्ष	मंजूर अर्थसंकल्प (रुपये लाखात)
२०१६-१७	रु. ४१६८.००/-
२०१७-१८	रु. ४२५१.००/-
२०१८-१९	रु. ३१५८.२३/-
२०१९-२०	रु. ४५९०.७१/-
२०२०-२१	रु. ८३१४.४७/-
२०२१-२२	रु. ७७९८.८०/-
२०२२-२३	रु. १०३३६.१८/-
२०२३-२४	रु. ६६७२.२४/-
२०२४-२५	रु. ८०७२.८०/-
२०२५-२६	रु. ६८२९.६७/-

९. नियमित लसीकरण कार्यक्रम

प्रस्तावना :-

• बालमृत्यू व बालकामधील आजाराने प्रमाण कमी करण्यासाठी बालकांचे योग्य वयात संपूर्ण लसीकरण करणे ही अत्यंत सोपी कमी खर्चाची पण अत्यंत प्रभावी उपाययोजना आहे.

• बालकामधील क्षयरोग, घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला, हिमाफीलस इन्फ्लुएन्झा टाईप बी, पोलिओ, कावीळ, गोवर व रुबेला या आजारांमुळे होणारे आजारपण व मृत्यू कमी करणे हे नियमित लसीकरण कार्यक्रमाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.

• सदर कार्यक्रमांतर्गत बीसीजी लस क्षयरोगाकरीता, डीपीटी लस ही घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला या आजारांकरिता, पोलीओ लस पोलीओ आजाराकरीता गोवर-रुबेला लस गोवर व रुबेला आजाराकरीता, हिपॅटायटिस बी लस काविळ आजाराकरिता व पेंटावॅलेंट लस ही घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला, हिमोफीलस इन्फ्लुएन्झा टाईप बी, व काविळ या आजारांकरिता प्रतिबंधात्मक साधन म्हणून उपयोगात आणल्या जातात.

• लसीकरण कार्यक्रमासाठीचे अनुदान केंद्रशासनाकडून राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियाना अंतर्गत प्राप्त होते. कार्यक्रम अंमलबजावणीसाठी आवश्यक लसी व ए.डी. सिरिंज यांचा पुरवठा केंद्रशासनाकडून केला जातो.

• सर्व आरोग्य संस्थांमध्ये तसेच बाह्यसंपर्क कार्यक्षेत्रात लसीकरण सत्राचे आयोजन करण्यात येते व लाभार्थींना लसी दिल्या जातात. लसीची क्षमता टिकून राहण्यासाठी लसीची वाहतुक शीतसाखळी अबाधित ठेवून करण्यात येते.

• जापनिज एन्सेफेलायटीस लस ही जापनिज एन्सेफेलायटीस या आजाराच्या प्रतिबंधाकरिता या कार्यक्रमांतर्गत अमरावती (मनपासह), यवतमाळ, नागपूर, भंडारा, गोंदिया, वाशीम, गडचिरोली, लातूर, बीड या जिल्ह्यात देण्यात येते.

• राज्यात राष्ट्रीय नियमित लसीकरण कार्यक्रमांतर्गत पेंटावॅलेंट लसीचा समावेश दि. २२ नोव्हेंबर, २०१५ रोजी करण्यात आला आहे. या लसीमुळे घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला, हिमोफीलस इन्फ्लुएन्झा टाईप बी, व काविळ या ५ आजारांना व त्यामुळे होणाऱ्या दुष्परिणामांना प्रतिबंध होणार आहे.

पोलीओ निर्मूलन कार्यक्रम :-

पोलीओ रोगाचे निर्मूलन करण्यासाठी राज्यात सन १९९५ पासून पल्स पोलीओ लसीकरण मोहीम राबविण्यात येत आहे.

या मोहीमेमध्ये ० ते ५ वर्षे वयोगटातील बालकांना पोलीओची अतिरिक्त मात्रा पुर्वीचा लसीकरणाचा इतिहास विचारात न घेता देण्यात येते.

ग्लोबल कमिशन फॉर द सर्टिफिकेशन ऑफ पोलिओमायलीटीस ईरॅडीकेशन, यांनी दिनांक २० सप्टेंबर २०१५ रोजी जग पोलिओ व्हायरस-वाईल्ड टाईप-२ पासून मुक्त झाल्याचे प्रमाणित केले आहे.

दि. २७ मार्च २०१४ रोजी जागतिक आरोग्य संघटनेने भारत देश पोलिओ मुक्त असल्याचे प्रमाणित केले आहे.

जागतिक आरोग्य संघटनेने घोषित केलेल्या पोलिओ ईरॅडीकेशन अॅण्ड एंडगेम स्ट्रॅटेजी प्लॅन (२०१३-१८) नुसार संपूर्ण भारताचा तसेच महाराष्ट्रात कार्यवाही सुरु करण्यात आली असून त्यामध्ये खालील बाबींचा समावेश आहे.

• tOPV चा समावेश असलेली शेवटची पल्स पोलिओ मोहिम दि. १७ जानेवारी १६ व २१ फेब्रुवारी २०१६ दरम्यान राबविण्यात आली आहे.

• केंद्र शासनाच्या सुचनेनुसार दि. २५ एप्रिल २०१६ पासून नियमित लसीकरणास देण्यात येणारी tOPV लस बंद करण्यात आली असून bOPV लस सुरु करण्यात आली आहे.

• दि. २५ एप्रिल २०१६ पासून राज्यामध्ये आयपीव्ही लस देण्यास सुरुवात करण्यात आली असून सदर लसीचे इंजेक्शन एक वर्षाखालील मुलांना पोलिओच्या पहिल्या व तिसऱ्या डोसच्या वेळी देण्यात येत आहे.

• दि. ०३ जानेवारी २०२४ रोजी राष्ट्रीय पल्स पोलिओ लसीकरण मोहिम राबविण्यात आली.

• सन २०२४-२५ मध्ये ठराविक जिल्हे व मनपा मध्ये उपराष्ट्रीय पल्स पोलिओ मोहिम १ फेरी माहे डिसेंबर-२०२४ मध्ये राबविण्यात आली.

रोटा व्हायरस लस

रोटा व्हायरस अतिशय संक्रमनजन्य व्हायरस असून संक्रमण झाल्यास लहान बालकांमध्ये अतिसार होतो व त्यामुळे बालके गंभीर आजारी किंवा मृत्यूमुखी पडतात. रोटा व्हायरसचा प्रसार अस्वच्छ हातामुळे, दुषित अन्नपाणी व इतर खाद्य पदार्थ खाल्याने होतो. ज्यामुळे ४० टक्के मुले रोटा व्हायरस संक्रमणाने ग्रस्त असतात. तसेच रोटा व्हायरस अतिसाराचा धोका पहिल्या दोन वर्षांच्या मुलामध्ये जास्त आढळून येतो.

राष्ट्रीय लसीकरण कार्यक्रम अंतर्गत महाराष्ट्र राज्यात रोटा व्हायरस संक्रमणमुळे होणारे मृत्यू टाळण्याकरीता रोटा व्हायरस लसीचा समावेश करण्यात आला असून त्याबाबतचे प्रशिक्षण व लस पुरवठा राज्यभरात करण्यात आलेला आहे.

सध्या राज्यामध्ये पुरविण्यात आलेली रोटा व्हायरस लस गोठवून सुकवलेली तोंडावाटे देण्याची लस आहे. ती दोन मात्रांच्या (एक मात्रा २.५ मि.ली) व्हायरलमध्ये पुरविली जाते.

ही लस नियमित लसीकरण वेळापत्रकानुसार (Schedule) वयाच्या सहाव्या, दहाव्या व चौदाव्या आठवड्यामध्ये तोंडावाटे ओरल सिरिंजेसने देण्यात येणार आहे.

टीडी - TD

धनुर्वात प्रतिबंध लस (टीटी) ऐवजी धनुर्वात व घटसर्प (टीडी-Td) लस देण्याबाबत सुचना प्राप्त झाल्या आहे. यापुढे सर्व गर्भवती महिला तसेच, १० वर्षे आणि १६ वर्षे वयोगटातल्या मुलांना टीडी लस (Tetanus adult diptheria) देण्यात येईल.

न्यूमोकोकल कॉन्जुगेट व्हॅक्सिन - (PCV)

मुलांना न्यूमोकोकल आजारांपासून सुरक्षित ठेवण्याकरीता सार्वत्रिक लसीकरण मोहिमेत न्यूमोकोकल कॉन्जुगेट व्हॅक्सिन (PCV) लसीचा समावेश करण्यात आला आहे. राज्यात माहे जुलै २०२१ पासून मुलांना लस देण्यास सुरुवात झाली आहे. लसीकरणासाठी येणाऱ्या ६ व्या आठवड्याच्या बाळांना PCV चा पहिला डोस दिला जातो. दुसरा डोस वयाच्या १४ व्या आठवड्यात दिला जातो. व वयाची नऊ महिने पूर्ण झालेल्या बाळाला PCV चा बुस्टर डोस देण्यात येतो.

वर्षानिहाय अनुदान तक्ता (राष्ट्रीय आरोग्य अभियान)

वर्षानिहाय नियमित लसीकरण कार्यक्रमांतर्गत मंजूर अनुदान	
वर्ष	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
२०१९-२०	रु. ७२९५.७९ /-
२०२०-२१	रु. ९१८७.३८/-
२०२१-२२	रु. ५२२४.५८/-
२०२२-२३	रु. १०६९७.७२/-
२०२३-२४	रु. १०४४४.४२/-
२०२४-२५	रु. १०४९३.९७/-
२०२५-२६	रु. ८३२७.२०/-

नियमित लसिकरण कार्यक्रमांतर्गत झालेले काम (लाभार्थ्यांची संख्या लाखात)

लस	२०२३-२४		२०२४-२५		२०२५-२६	
	लक्ष्य	साध्य	लक्ष्य	साध्य	लक्ष्य	साध्य (ऑक्टो.२५ प.)
बी. सी. जी	१९.०४	१९.७२	१९.१९	१९.८५	१९.१९	१९.४६
पोलिओ-३	१९.०४	१८.९०	१९.१९	१९.१८	१९.१९	१०.६२
काविल ब- जन्मतः	१४.२४	१२.१५	१३.९२	१२.५९	७.५६	६.९३
गोवर रुबेला	१९.०४	१९.०२	१९.१९	१९.४७	१९.१९	१९.०५
घटसर्प डांग्या खोकला धनुर्वात (डीपीटी) -बुस्टर	१८.७४	१८.५२	१८.८९	१८.९५	१८.८९	१०.६७
पोलिओ- बुस्टर	१८.७४	१८.५०	१८.८९	१९.०५	१८.८९	१०.७०
डीपीटी (५ वर्षे)	२१.७५	१६.४०	२१.३६	१६.२२	२१.३६	९.३०
टी.डी (१० वर्षे)	२२.१३	१६.२६	२२.३०	१६.४७	२२.३०	९.६८
टी.डी (१६ वर्षे)	२५.३०	१५.२३	२४.१२	१५.५२	२४.१२	९.०७
टी.डी (गरोदर माता)	२१.१६	१९.६५	२१.३२	२०.८०	२१.३२	१२.१४
पेंटाव्हायलॅन्ट ३	१९.०४	१८.९१	१९.१९	१९.१८	१९.१९	१०.६२
रोटा व्हायरस-३	१९.०४	१८.८१	१९.१९	१९.१५	१९.१९	१०.३१
पोलिओ- ० डोस	१९.०४	१९.८९	१९.१९	१७.५४	१९.१९	१०.०१
पोलिओ- १	१९.०४	१८.९८	१९.१९	१९.१६	१९.१९	१०.६६
पोलिओ- २	१९.०४	१८.५२	१९.१९	१८.७५	१९.१९	१०.३०
एफ आय.पी.व्ही (१)	१९.०४	१८.८१	१९.१९	१९.०८	१९.१९	१०.६३
एफ आय.पी.व्ही (२)	१९.०४	१८.७५	१९.१९	१९.१०	१९.१९	१०.६०
एफ आय.पी.व्ही (३)	१९.०४	१८.४३	१९.१९	१९.२५	१९.१९	१०.९५
जे.ई	४.४२	३.९८	७.०१	४.४६	७.०१	३.८३
पीसीव्ही (पहिला डोस)	१९.०४	१८.७८	१९.१९	१९.१६	१९.१९	१०.६२
पीसीव्ही (दुसरा डोस)	१९.०४	१८.७४	१९.१९	१९.१८	१९.१९	१०.६७
पीसीव्ही (बुस्टर)	१९.०४	१८.६०	१९.१९	१९.३१	१९.१९	१०.९६

राष्ट्रीय पल्स पोलिओ लसीकरण मोहीमेअंतर्गत झालेले काम

वर्ष	पोलिओ दिनांक	पोलिओ डोस दिलेले लाभार्थी			जिल्हे/ मनपा
		उद्दीष्ट	साध्य	टक्के	
२०१८	२८ जानेवारी २०१८	१२१६५५४१	१२१४७१३१	१००	सर्व
	११ मार्च २०१८	१२१३०३०७	१२०९८७७	१००	सर्व
२०१९	१० मार्च २०१९	११६८५१०१	११७८९५७६	१०१	सर्व
२०२०	१९ जानेवारी २०२०	११७९८५१४	११७०३७७३	१००	सर्व
२०२१	३१ जानेवारी २०२१	११३८०५८४	११३७०४४३	१००	सर्व
२०२२	२७ फेब्रुवारी २०२२	११२१०६७३	१११३४०९६	९९	सर्व
२०२४	०३ मार्च २०२४	११७०३७७३	१११५२३२४	९५	सर्व

२०२५ मध्ये एकही राष्ट्रीय पल्स पोलिओ लसीकरण राबविण्यात आलेला नाही.

उपराष्ट्रीय पल्स पोलिओ लसीकरण मोहीमेअंतर्गत झालेले काम

वर्ष	पोलिओ डोस दिनांक	पोलिओ डोस दिलेले लाभार्थी			जिल्हे/ मनपा
		उद्दीष्ट	साध्य	टक्के	
एसएनआयडी २०२१	२७ जून २०२१	२३३२९६३	२३००५०	९९	जिल्हे - ठाणे (४ ब्लॉक्स), पालघर (४ ब्लॉक्स), रायगड (४ ब्लॉक्स), नाशिक (मालेगाव ब्लॉक्स) मनमाड जंक्शन.
	२६ सप्टेंबर २०२१	२४३३३२०	२३८०९३४	९८	महानगरपालिका - बृहन्मुंबई, ठाणे, नवीमुंबई, कल्याण, उल्हासनगर, भिवंडी, वसई विरार, मीराभाईदंडर, मालेगाव.
एसएनआयडी २०२२	१९ जून २०२२	२३६१२२६	२३१४१८३	९८	जिल्हे - ठाणे (४ ब्लॉक्स), पालघर (४ ब्लॉक्स), रायगड (४ ब्लॉक्स), नाशिक (मालेगाव ब्लॉक्स) मनमाड जंक्शन.
	१९ सप्टेंबर २०२२	१७२९१७१	१६५२९३६	९६	महानगरपालिका - बृहन्मुंबई, ठाणे, नवीमुंबई, कल्याण, उल्हासनगर, भिवंडी, वसई विरार, मीराभाईदंडर, मालेगाव.
एसएनआयडी २०२३	२८ मे २०२३	१७३६९९५	१५९४६८९	९२	जिल्हे - ठाणे (४ ब्लॉक्स),
	१० डिसेंबर २०२३	१७१८५६६	१६६१४७५	९७	महानगरपालिका - बृहन्मुंबई, ठाणे, नवीमुंबई, कल्याण, भिवंडी, मीराभाईदंडर, उल्हासनगर
एसएनआयडी २०२४	८ डिसेंबर २०२४	१६८९८४३	१६२६५४३	९६	जिल्हे - ठाणे (४ ब्लॉक्स), महानगरपालिका - बृहन्मुंबई, ठाणे, नवीमुंबई, कल्याण, भिवंडी, मीराभाईदंडर, उल्हासनगर.
एसएनआयडी २०२५	१२ ऑक्टोबर २०२५	२२०१४८४	२१७१७६२	९९	जिल्हे - ठाणे, पुणे महानगरपालिका - बृहन्मुंबई, ठाणे, नवीमुंबई, पुणे.

१०. कुटुंब कल्याण कार्यक्रमात पुरुषांचा सहभाग

राज्यामध्ये 'नो-स्कॉल्पेल व्हॅसेक्टॉमी' हे नवीन तंत्र पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रियेसाठी वापरण्यात येत आहे. प्रशिक्षित वैद्यकीय अधिकारी द्वारे 'नो-स्कॉल्पेल व्हॅसेक्टॉमी' शस्त्रक्रिया संबंधी शिबीराचे आयोजन करण्यात येत आहे. याबरोबर पुरुषांचा सक्रिय सहभाग मिळणेसाठी प्रयत्न करण्यात येत आहे.	वर्ष	पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रिया
<p>सद्यास्थितीत शासन परिपत्रक क्र. कुनिश - २००७/प्र.क्र. १९७/०७/कु.क. १, दिनांक २० डिसेंबर, २००७ च्या शासन निर्णयाप्रमाणे केंद्र शासनाच्या आरोग्य व कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने निर्बिजीकरण शस्त्रक्रिया करून घेण्याच्या व्यक्तींना त्यांच्या मजूरीची नुकसान भरपाई म्हणून रोख मोबदला व शस्त्रक्रियेच्या अनुषंगाने करावयाच्या खर्चासाठी प्रोत्साहनात्मक अनुदान देण्याची योजना चालू केलेली आहे. सदर योजनेसाठी पुरुष नसबंदी करून घेणाऱ्या लाभार्थ्यांस केंद्रशासनाकडून रु. ११००/- व राज्यशासनाकडून रु. ३५१/- असे एकूण रु. १४५१/- दिले जातात. त्याशिवाय लाभार्थी स्वतःहून कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करण्यास प्रवृत्त झाला तर प्रवर्तकास देय असलेली रु. २००/- एवढी अधिक रक्कम लाभार्थ्यांस देण्यात येते.</p>	२०१५ - २०१६	१४८२१
	२०१६ - २०१७	१३९६८
	२०१७ - २०१८	११५९२
	२०१८ - २०१९	८६९८
	२०१९ - २०२०	८९४३
	२०२० - २०२१	५२९९
	२०२१ - २०२२	७४१४
	२०२२ - २०२३	९५११
	२०२३ - २०२४	६२७८
	२०२४ - २०२५	७११६
	२०२५ - २०२६ (माहे सप्टेंबर २०२५ पर्यंत)	१८२३

कुटुंब कल्याण कार्यक्रम - कामाची प्रगती

दर्शक	वर्ष २०२४ - २०२५			वर्ष २०२५-२०२६ (सप्टेंबर-२०२५ अखेर)		
	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य	टक्केवारी	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य	टक्केवारी
१	२	३	४	५	६	७
पुरुष शस्त्रक्रिया	५००००	७११६	१४	५००००	१८२३	४
निरोध वापरणारे संख्या	उद्दिष्ट नाही	२८०१२१	-	उद्दिष्ट नाही	१७५८७१	-
एकुण शस्त्रक्रिया	५१००००	२८६७९१	५६	५१००००	१२११८२	२४

वर्ष	२०२३-२०२४	२०२४-२०२५	२०२५-२०२६
कुटुंब कल्याण कार्यक्रम उपलब्ध अनुदान (रु. लाखात)	रु. २८००	रु. ४०१०	रु. ४०१०

११. मोबदला

प्रास्ताविक :-

लोकसंख्या वाढ रोखण्यासाठी महाराष्ट्र राज्यात कुटुंब कल्याण कार्यक्रम १९५७ सालापासून राबविण्यात येत आहे. लोकसंख्या वाढ मर्यादित ठेवणे हे या कार्यक्रमाचे ध्येय आहे. या कार्यक्रमाचा भाग म्हणून निर्बीजीकरण शस्त्रक्रिया करून घेणाऱ्या लाभार्थिस श्शासन अनेक प्रकारे आर्थिक प्रोत्साहान देते निर्बीजीकरण शस्त्रक्रिया व तांबी बसवीने ह्या संबंधीच्या खर्चा मध्ये

आहार, वाहतुक, औषध, मलम पट्टी या सहाय्यभूत होणाऱ्या बाबीच्या खर्चाचे दर शासन निर्णय, सार्वजनिक आरोग्य विभाग क्रमांक कुनिशी/२००७/प्रक्र १९७/०७/कुक १ दिनांक १३ डिसेंबर २००७ रोजी शासनाने ठरवून दिलेले आहेत.

अ) शासकीय आरोग्य संस्थेत कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केल्यावर द्यावयाचे आर्थिक लाभ (रूपयात) :-

खर्चाची बाब	पुरुष नसबंदी (सर्व लाभार्थ्यांसाठी)	स्त्री नसबंदी (फक्त एस/ एससी/एलबीपीटी लाभार्थ्यांसाठी)	स्त्री नसबंदी (फक्त दारिद्र्य रेषेवरील लाभार्थ्यांसाठी)	शेरा
लाभार्थ्यांना मोबदला	रु. ११००/- (as per GOI+रु. ३५१ as per State Govt.)	रु. ६००/-	रु. २५०/-	कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करण्यास जर लाभार्थी स्वतःहून प्रवृत्त झाल्यास प्रवर्तकास देय असलेली रक्कम लाभार्थ्यांस देण्यात यावी.
प्रवर्तक (प्रवृत्त व पाठपुरावा करणाऱ्यांसाठी)	रु. २००/-	रु. १५०/-	रु. १५०/-	
औषध व मलमपट्टी	रु. ५०/-	रु. १००/-	रु. १००/-	
तज्ञाची फी	रु. १००/-	रु. ७५/-	रु. ७५/-	
भूलतज्ञाची फी	-	रु. २५/-	रु. २५/-	
स्टाफ नर्स/ परिचारिका	रु. १५/-	रु. १५/-	रु. १५/-	
ओ. टी तज्ञ/मदतनीस	रु. १५/-	रु. १५/-	रु. १५/-	
श्रमपरिहार	रु. १०/-	रु. १०/-	रु. १०/-	
शिबीर व्यवस्थापन	रु. १०/-	रु. १०/-	रु. १०/-	
एकूण	रु. १५००/-	रु. १०००/-	रु. ६५०/-	

ब) शासन मान्य अशासकीय आरोग्य संस्थेस/स्वयंसेवी आरोग्य संस्थेत कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेसाठी
सदर संस्थांना द्यावयाचा आर्थिक लाभ :-

कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेची पध्दत	संस्थांना द्यावयाची रक्कम	प्रवर्तक	एकूण
पुरुष नसबंदी (सर्व लाभार्थ्यांसाठी)	१३००/-	२००/-	१५००/-
स्त्री नसबंदी फक्त बीपीएल/एससी/ एसटी लाभार्थ्यांसाठी)	१३५०/-	१५०/-	१५००/-

१२. किशोरवयीन आरोग्य कार्यक्रम - मुले

प्रस्तावना :- राज्यातील किशोरवयीन मुला-मुलींची संख्या (वय वर्ष १० ते १९) एकूण लोकसंख्येच्या २२ टक्के आढळून येते. किशोरवयामध्ये शारिरिक वाढीचे वेळी भावनिक, मानसिक, लैंगिक बदल होत असतात. याबाबत समाजामध्ये, कुटुंबामध्ये, शाळा- कॉलेजमधून योग्य माहिती मिळणे दुरापास्त असते. चुकीच्या माहितीमुळे किशोरवयीन मुला-मुलींमध्ये गैरसमज निर्माण होतात. या गोष्टी टाळण्यासाठी किशोरवयीन मुला-मुलींसाठी अर्थ हा कार्यक्रम आर.सी.एच भाग २ अंतर्गत कार्यान्वित करण्यात आला आहे.

उद्देश व उद्दिष्ट :-

● उद्देश -

१. किशोरवयीन मुला-मुलींच्या प्रजनन व लैंगिक आरोग्यामध्ये सुधारणा.
२. बालमृत्यू, मातामृत्यू एकूण प्रजनन दर कमी करणे.
३. प्रसूति काळात निर्माण होणा-या गुंतागुंतीबाबत काळजी.

● उद्दिष्ट -

१. किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी समुपदेशन व जनजागृती.
२. सुरक्षित गर्भपात संबंधित सुविधा पुरविणे.
३. किशोरवयीन मुला-मुलींना प्रजनन व लैंगिक आरोग्याबाबत जागृत करून त्यांचा सहभाग या कार्यक्रमात वाढविणे.
४. किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयीच्या समस्यांबाबत माहिती देणे.

● अंमलबजावणी पध्दती :-

- सदर कार्यक्रमा अंतर्गत विविध योजनांची अंमलबजावणी केली जात आहे.
- किशोरवयीन मुला - मुलींना ७३४ क्लिनिक मार्फत आरोग्या विषयी माहिती पुरविणे, बाह्यसंपर्क कार्यक्रमाचे आयोजन करणे.
- WIFS योजने अंतर्गत लोहयुक्त गोळ्यांचे वाटप करणे.
- मासिक पाळीमधील स्वच्छता संवर्धन योजने अंतर्गत रु. ६/- प्रति सॅनिटरी नॅपकिन पॅक या दरात सॅनिटरी नॅपकीन्सचा पुरवठा करणे.

सेवा देणा-या आरोग्य संस्था :-

राज्यात ११७१ अॅडोलेसेन्ट हेल्थ क्लिनिकची स्थापना केली आहे, त्यांना मैत्री क्लिनिक असे नाव देण्यात आले आहे. सदर मैत्री क्लिनिक राज्यातील निवडक जिल्हा सामान्य रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, ग्रामीण रुग्णालये स्त्री रुग्णालये, वैद्यकीय महाविद्यालयामध्ये, शहरी भागात व काही प्रा. आ. केंद्रात स्थापन करण्यात आलेली आहेत.

मासिक पाळीच्या वेळी स्वच्छता संवर्धन कार्यक्रमा अंतर्गत सन २०१३-१४ पासून राज्यातील ८ जिल्ह्यांमधील ग्रामीण भागातील मुलींना अशांमार्फत सॅनिटरी नॅपकिन माफक दरात पुरविल्या जातात. सदर योजना सन २०१८-१९ पासून महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. या योजने अंतर्गत आशांमार्फत किशोरवयीन मुलींना आरोग्य शिक्षण देण्यात येते. सदर योजनेचे नियंत्रण वैद्यकीय अधिकारी यांच्या मार्फत केले जाते.

डब्लू. आय. एफ. एस. कार्यक्रमा अंतर्गत जिल्ह्यांतील शाळेमध्ये (इ. ६ वी ते १२ वी मधील) जाणाऱ्या मुला-मुलींना तसेच शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना लोहयुक्त गोळ्यांचे वाटप सन २०१३-१४ पासून करण्यात येत आहे. शाळेत जाणाऱ्या मुला-मुलींना शाळेमार्फत गोळ्यांचे वाटप करण्यात येत आहे व शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना अंगणवाडी मार्फत गोळ्यांचे वाटप करण्यात येत आहे.

मनुष्यबळ :-

राज्यातील एकूण ११७१ अॅडोलेसेन्ट हेल्थ क्लिनिक प्रत्येकी २ वैद्यकीय अधिकारी व दोन स्टाफ नर्स प्रशिक्षित असून किशोर वयीन आरोग्य मैत्री क्लिनिकमध्ये येणाऱ्या मुला - मुलींना त्यांच्या आरोग्य विषयक समस्यांवर मार्गदर्शन करतात. राज्यात प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये अॅडोलेसेन्ट हेल्थ समुपदेशकाची नेमणूक केली आहे. छ. संभाजीनगर, जालना, हिंगोली, बीड, जळगाव, धुळे, नंदुरबार, नांदेड, गडचिरोली, पालघर, ठाणे, अहिल्यानगर, नाशिक, यवतमाळ व या १५ HPDs जिल्ह्यांमधील (जिल्ह्यातील क्लिनिकमध्ये जिल्हा रुग्णालय, उपजिल्हा रुग्णालय व ग्रामीण रुग्णालय) मैत्री क्लिनिकमध्ये समुपदेशन हे पद नियुक्ती करण्यात आलेली आहे. सेवा घेण्यासाठी

(H) 105-(Part-II)-M-11

येणाऱ्या मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी समुपदेशन व मार्गदर्शनाचे मुख्य काम अर्थ समुपदेशक करतात.

मासिक पाळीच्या वेळी स्वच्छता संवर्धन योजना कार्यक्रमा अंतर्गत संपुर्ण जिल्ह्यामध्ये सदर कार्यक्रमाचे नियंत्रण वैद्यकीय अधिकारी प्रा. आ. केद्राद्वारे केले जाते तसेच तालूकास्तारावर तालुका आरोग्य अधिकारी व जिल्हास्तारावर जिल्हा आर.सी.एच अधिकारी यांच्या मार्फत या कार्यक्रमाचे नियंत्रण केले जाते. प्रा. आ. केंद्राद्वारे या कार्यक्रमा अंतर्गत वैद्यकीय अधिकारी प्रा. आ. केंद्र, आशा, आरोग्य सेविका यांचे प्रशिक्षण झाले आहे.

कार्यक्रमांतर्गत योजना व उपक्रम -

१. पौगंडावस्थेतील मुलांचे प्रजनन व लैंगिक आरोग्य :-

मैत्री क्लिनिकमध्ये या कार्यक्रमांतर्गत किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी तपासणी समुपदेशन व मार्गदर्शन केले जाते. या क्लिनिकमार्फत मासिक पाळीमध्ये उद्भवणाऱ्या समस्या, (आहार एन.सी. डी. मानसिक आरोग्य, आर.टी.आय., एस.टी.आय., त्वचेच्या समस्या, प्रतिबंधक उपायांबाबत (ओ.सी.पील्स., ई.सी.पील्स., आय.यु.डी.) बाबत समुपदेशन व तपासणी केले जाते. अर्थ समुपदेशक किशोरवयीन मुला-मुलींचा सहभाग वाढविण्याच्या दृष्टीने बाह्यसंपर्क कार्यक्रमाचे आयोजन करतात. सदर योजने अंतर्गत शाळेमध्ये निबंध स्पर्धा, वक्तृत्व स्पर्धा, परिसंवाद इत्यादी कार्यक्रमाचे आयोजन केले जाते. तसेच किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्या विषयी जागृती निर्माण करण्यासाठी विविध प्रकारचे मेळावे घेण्यात येतात.

२. मासिक पाळीमधील स्वच्छता संवर्धन योजना (PMHS) :-

किशोर अवस्थेतील मुलींमध्ये शारिरिक, मानसिक, सामाजिक बदल होत असतात. यामध्ये मुख्यतः मासिक पाळी सुरु होणे या महत्वाच्या टप्प्याचा समावेश आहे मासिक पाळी सुरु होण्याचे वय १० ते १६ वर्षांपर्यंत असू शकते. मासिक पाळीविषयी मासिक पाळीमधील स्वच्छतेविषयक घ्यावयाच्या दक्षतेबाबत असलेल्या अज्ञानामुळे किशोरवयीन मुलींना आरोग्य विषयक विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागते. यासाठी केंद्र शासनाने सुचित केलेल्या मार्गदर्शक सुचनांनुसार मासिक पाळीच्या वेळेस घ्यावयाच्या काळजीबाबत विशेष कार्यक्रम हाती घेण्यात आलेला आहे. ही योजना राज्याच्या ग्रामीण भागामध्ये १० ते १९ वर्षांच्या किशोरवयीन मुलींसाठी निश्चित करण्यात आलेली आहे. सदर योजना २०१३-१४ पासून ते २०१५-१६ पर्यंत राज्यातील ८ जिल्ह्यांमध्ये धुळे, नंदुबार, अकोला, बुलढाणा, अमरावती, लातूर, बीड, सातारा राबविण्यात आली वर्ष २०१८-१९ पासून सदर योजना राज्यातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे.

● उद्देश :-

- ग्रामीण भागातील किशोरवयीन मुलींमध्ये मासिक पाळीमध्ये स्वच्छतेविषयक घ्यावयाच्या काळजीबाबत जनजागृती करणे.
- ग्रामीण भागातील किशोरवयीन मुलींना अत्यल्प दरात सॅनिटरी नॅपकीन गावपातळीवर आशामार्फत उपलब्ध करून देणे. सॅनिटरी नॅपकीनच्या वापरानंतर योग्य पध्दतीने त्याची विल्हेवाट लावणे.

३. वीकली आर्यन फॉलीक अॅसीड सप्लीमेंटेशन योजना :-

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियाना अंतर्गत मातामृत्यू, बालमृत्यू व अर्भक मृत्यू कमी करण्याच्या दृष्टीने राज्यात विविध स्तरावर अथक प्रयत्न करण्यात येत आहेत. राज्यातील एकूण लोकसंख्येच्या २३ टक्के लोकसंख्या किशोरवयीन मुला-मुलींची आहे. राज्यात किशोरवयीन वयोगटातील मुला-मुलींच्या शारिरीक व बौद्धिक वाढीसाठी त्यांचे पोषण होणे आवश्यक आहे. यास्तव सन २०१२-२०१३ वर्षांपासून राज्याने डब्लू. आय. एफ. एस. योजना (Weekly Iron Folic Acid Supplementation Scheme) कार्यान्वित आहे. सदर योजने अंतर्गत महिन्याच्या दर सोमवारी इयत्ता ६ वी ते १२ मधील मुला-मुलींना तसेच शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना महिन्याच्या दर सोमवारी लोह व फॉलीक अॅसीडची १ गोळी असे ५२ आठवडे एका वर्षातून देण्यात येतात. या कार्यक्रमा मध्ये शिक्षण विभाग, आरोग्य विभाग व महिला व बालविकास विभागाचा समावेश आहे.

तसेच राज्यात किशोरवयीन वयोगटातील मुला-मुलींमधील Worm Infestation टाळण्यासाठी त्यांना जंतनाशक गोळ्या (Tab Albendazole) देण्यात येतात. सदर योजनेअंतर्गत राज्यातील शाळेत जाणाऱ्या किशोरवयीन मुला-मुलींना व शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना वर्षातून दोन वेळा (ऑगस्ट व फेब्रुवारी महिन्यामध्ये) जंतनाशक गोळ्या वाटप मोहिम राबविण्यात येत आहे.

४. राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम :-

किशोरवयीन मुलामुलींसाठी प्रभावी संवाद, क्षमता व देखरेख आणि मुल्यमापनासाठी भारत सरकारच्या आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने किशोरवयीन आरोग्यासाठी राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम हा नवीन कार्यक्रम सुरु केला आहे. या कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) पौगंडावस्थेतील मुलां-मुलींमधील कुपोषणाचे प्रमाण कमी करणे.
- २) लोहाचे प्रमाण कमी झाल्यामुळे होणाऱ्या रक्तक्षयाचे प्रमाण कमी करणे.
- ३) लैंगिक पुनरुत्पादन संबंधी ज्ञान, दृष्टीकोन व वर्तन सुधारणा करणे.
- ४) किशोरवयीन वयात गर्भधारणा कमी करणे.
- ५) प्रसूतीपूर्व व पालकत्व सहाय्यबाबत समूपदेशनाद्वारे सुधारणा करणे.
- ६) किशोरवयीन मानसिक आरोग्याची समस्या संबोधित करणे.

- ७) किशोरवयात आपापसात जखम व हिंसा प्रतिबंधित करण्यासाठी अनुकूल दृष्टिकोन प्रवृत्त करणे.
- ८) मादक पदार्थांच्या अनिष्ट परिणामाबाबत जागरूकता किशोरवयात वाढविणे.

९) मानसिक ताण, रक्तदाब, मधुमेह यासारखे आजार टाळण्यासाठी पौगंडावस्थेतील बदला बदल प्रोत्साहन देणे.

सन २०१४-१५ मध्ये राज्याने राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम राबविण्यासाठी धुळे, नंदुबार, जळगाव, औरंगाबाद, जालना, हिंगोली, बीड, नांदेड, आणि गडचिरोली या ९ जिल्ह्यांची निवड करण्यात आलेली आहे. सन २०१७-१८ मध्ये पालघर या जिल्ह्यांची निवड करण्यात आली.

सन २०१८-१९ मध्ये या कार्यक्रमासाठी ठाणे, यवतमाळ, नाशिक व अहिल्यानगर, या ४ जिल्ह्यांची निवड करण्यात आली.

सन २०२२-२३ मध्ये अमरावती या जिल्ह्याची निवड करण्यात आली. राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम अंतर्गतचे उपक्रम राबविण्यात येतात.

• पीअर एज्युकेटरची गावपातळीवरील कार्य. किशोरवयीन आरोग्य दिवस साजरा करणे. वर्तणुक बदल संवाद व माहिती शिक्षण संवाद बाबत कार्य.

१) किशोरवयीन आरोग्य कार्यक्रमाचे निर्देशांक निहाय झालेले कार्य खालील प्रमाणे.

निर्देशांक	मुले (सन २०१८-१९)		मुले (एप्रिल १९ ते मार्च. २०)		मुले (सन २०२०-२१)		मुले (सन २०२१-२२)		मुले (सन २०२२-२३)		मुले (सन २०२३-२४)	
	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९
एकुण नोंदणी झालेले किशोरवयीन झालेल्या मुले	१६८४२४	२१८२९९	१९९५८३	२४९७९४	१४०२३४	१८८०४१	१६२२४१	२१२४१०	२५१२४९	३००८२५	३१८०८७	३७०९१६
सेवा देण्यात आलेले किशोरवयीन मुले	१६०२९४	२०३०२९	१८४२६१	२२६५३२	१३८३१७	१७५०८५	१५३४५१	१९६०७४	२४३८३८	२८१७९९	२९२५८६	३३७२७१
मासिक पाळीबाबत समस्या	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
आर. टी. आय/एस. टी. आय त्वचेबाबत समस्या	३०९८	७९९०	३१०१	७४२०	१८६७	४६६५	१३८३	३५३१	०	०	५२२१	१०९५१
गरोदर माता नोंदणी	३१६८५	४३१८३	३३०८२	४४१५१	२३४४९	२९५२०	२९६००	३५८००	४२४५	९७६६	५५१९१	६४४८६
लोहयुक्त गोळ्या निरोध	३७९१२	४२७५२	४७३७७	५३९०१	३५९७७	४२२३०	३००१४	३८६६३	०	०	६७६३९	७८३९९
गर्भ निरोधक गोळ्या	२६३	१११५९	१४०	८६१२	०	२७३२	०	५७९१	५८१४२	६६८६१	०	७५०३
इ. सी. पी.	०	०	०	०	०	०	०	०	०	७७५१	०	०
तांबी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
लसीकरण	६०७७	६६९३	१३१३७	१४५१४	९७५८	१११५५	१४३३३	१६२७४	२१५४३	२३२५६	१६५०१	१८१४२
इतर	५६४७८	६५२२८	८७४२४	९७९३४	६७२७२	८४७८३	७८१२१	९६००७	११४९४६	१२११६६	११०५९८	११८६२१

निर्देशांक	मुले (सन २०२४-२५)		मुले (एप्रिल ते सप्टेंबर २०२५)	
	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९
एकुण नोंदणी झालेले किशोरवयीन झालेल्या मुले	३७८६८८	४२७२१०	२१९७८७	२४४५५५
सेवा देण्यात आलेले किशोरवयीन मुले	३४८८०१	३८६००७	१९९२३३	२१८९५५
मासिक पाळीबाबत समस्या	०	०	०	०
आर. टी. आय/एस. टी. आय त्वचेबाबत समस्या	४०२१	९०२४	२७४३	४५३८
गरोदर माता नोंदणी	६५२९८	७३६२३	३७३७७	४२५६७
लोहयुक्त गोळ्या निरोध	८१६७६	९०५२१	४०५७०	४४६००
गर्भ निरोधक गोळ्या	०	७१८८	०	३४०७
इ. सी. पी.	०	०	०	०
तांबी	०	०	०	०
लसीकरण	२३२१२	२३३६९	१४८६६	१४९१२
इतर	१७४३१४	१८२१२४	१०३५२५	१०८७८८

वीकली आर्यन फॉलीक अँसीड सप्लीमेंटेशन योजना.

महिना	अपेक्षितलाभार्थी	लाभ देण्यात आलेल्या लाभार्थ्यांची संख्या (शाळेतील व अंगणवाडीतील मुले)	टक्केवारी
सन २०१७-१८	४१५५२७१	२८२३३४८	६७.९५
सन २०१८-१९	४८७८८९७	३१७१९८१	६५.०१
सन २०१९-२०	५३४९०९३	२२९४७००	४२.९०
सन २०२०-२१	५१८८२२१	१४६६०८५	२८.२६
सन २०२१-२२	५२९६२५६	३०५७३१५	५७.७३
सन २०२२-२३	५२९२७७०	२३४३९१२	४४.२९
सन २०२३-२४	५२९२७७०	३६३६२९	६.८७
सन २०२४-२५	५२९२७७०	७४१८४०	१४.०२
सन २०२५-२६ (एप्रिल ते सप्टेंबर)	५२९२७७०	८५९५९०	१६.२४

पीअर एज्युकेटर्सची निवड

अ. क्र.	जिल्हा	सन २०१९-२० मधील निवडलेले पीअर एज्युकेटर्स	सन २०२०-२१ मधील निवडलेले पीअर एज्युकेटर्स	सन २०२१-२२ मधील निवडलेले पीअर एज्युकेटर्स	सन २०२२-२३ मधील निवडलेले पीअर एज्युकेटर्स	सन २०२३-२४ मधील निवडलेले पीअर एज्युकेटर्स	सन २०२४-२५ (एप्रिल ते सप्टेंबर) मधील निवडलेले पीअर एज्युकेटर्स
१	ठाणे	१६४२	१६८८	१७९०	१७९०	१७९०	१८१२
२	पालघर	११८२	१९२८	१९२८	१९२८	४९२८	६६९४
३	नाशिक	४५४६	४६७२	४६७२	४६७२	४६७६	४७९६
४	धुळे	८६०	८६०	९०४	१००४	४२१०	६१२६
५	नंदुरबार	१४०५	१२६४	१३०१	४६८७	४२०६	५२९४
६	जळगाव	३६४८	४१९७	४१९७	४१९७	७१९७	१०८६७
७	अहिल्यानगर	४११४	४११४	४१२५	४१२५	४११४	४११४
८	छ. संभाजीनगर	२१२३	१८३८	१७६८	१७६८	१९४५	३७०२
९	जालना	१८२०	१८२०	१८२०	१८२०	१८२०	५३८४
१०	हिंगोली	१०२१	११२०	१२८०	१२८०	११२०	३४००
११	बीड	३१०३	३१०२	३१०२	३१०२	३१०३	७३७७
१२	नांदेड	४०२०	४०२०	४०२०	७४०८	७९०८	७९०८
१३	यवतमाळ	४०८५	४१२०	४११८	४११८	४१४२	४२४८
१४	गडचिरोली	२५१७	२५१७	२५१७	४४८०	४४८०	४४८०
	एकुण	३६०८६	३७२६०	३७५४२	४६३७९	५५६३९	७७२५६

किशोरवयीन आरोग्य / राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम अंतर्गत अनुदान आणि खर्चात रक्कम

सन	अनुदान	खर्च	टक्केवारी
२०१८-१९	१०२७.१०	६५०.२०	६३.३०
२०१९-२०	४१०९.२४	१८५३.२९	४५.१०
२०२०-२१	२०११.६२	९९१.२८	४९.२८
२०२१-२२	३३१२.५०	२८७८.२८	८६.८९
२०२२-२३	४६२८.७७	१०१३.०५	१६.९९
२०२३-२४	५२३२.१३	२७१२.२३	५१.८४
२०२४-२०२५	५९७५.८५	१८११.६२	३०.३२

१३. आर. सी. एच.- II अंतर्गत प्रशिक्षण उपक्रम

दर्जेदार आरोग्यसेवा प्रदान करण्यासाठी वैद्यकीय अधिकारी व सर्व आरोग्य कर्मचारी यांचे कौशल्य व ज्ञान वृद्धीगत करणे गरजेचे आहे. RMNCHA कार्यक्रमांतर्गत प्रजनन, माता नवजात बाल आणि किशोर आरोग्य आणि कुटुंबकल्याण कार्यक्रमांचे अंमलबजावणी करणे करीता प्रशिक्षण कार्यक्रम आवश्यक आहे.

आरसीएच फेज II कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश माता आणि बालमृत्यू आणि एकूण प्रजननक्षमता कमी करणे आहे. माता बालक आणि किशोरवयीन क्षेत्रात कार्यरत वैद्यकीय अधिकारी, विशेषज्ञ (OBGY, बालरोगतज्ञ) पॅराकेडिकल, MPW HA पुरुष, फार्मासिस्ट अधिकारी, स्टाफनर्स, ANM, LHV, ASHA यांचे ज्ञान आणि कौशल्ये सुधारण्यासाठी राज्याने महत्वाचे प्रशिक्षण घटक समाविष्ट केले आहेत. राज्यामध्ये आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण प्रशिक्षण केंद्र, जिल्हा प्रशिक्षण संघ, रुग्णालय प्रशिक्षण केंद्र, महिला रुग्णालय, वैद्यकीय महाविद्यालये इत्यादीद्वारे प्रशिक्षण आयोजित केले जातात.

माता आरोग्य सेवा प्रशिक्षण - SBA, BEmOC,/MTP/CAC,RTI/STI इ.

दर्जेदार प्रसूतीपूर्व सेवेद्वारे प्रसूती दरम्यान होणारे माता मृत्यू व नवजात मृत्यू कमी करण्यासाठी आवश्यक कौशल्य व ज्ञान प्रशिक्षण द्वारे पुरवीणे करीता प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येतात. जसे की, स्किल बर्थ अटेंडन्स, बेसिक इमर्जन्सी मेडिकल ऑब्स्टेट्रिक केअर, प्रजनन/लैंगिक मार्ग संक्रमित प्रतिबंध प्रशिक्षण, सर्वसमावेशक गर्भपात काळजी, सदरच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमाद्वारे आरोग्य कर्मचाऱ्यांच्या विविध श्रेणींसाठी क्षमता निर्माण करून मातृ आरोग्यासाठी कुशल मनुष्यबळ वाढवले जाते.

१. स्किल बर्थ अटेंडन्स (SBA)

SBA			
वर्ष	भार	साध्य	%
ANM/LHV/SN			
२०२०-२०२१	१८५०	१०५५	५७
२०२१-२०२२	११२८	१०६३	९४
२०२२-२०२३	७१२	७६४	१०७
२०२३-२०२४	७८८	८१०	१०३
२०२४-२०२५	२९०	४५०	१५५
एप्रिल २०२४ ते ऑक्टो. २५	४३४	११७	२७
एकूण	५२०२	४२५९	८२

(H) 105-(Part-II)-M-12

२. बेसिकइमर्जन्सी मेडिकल ऑब्स्टेट्रिकेअर (BEmOC)

BEmOC			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	२९८	२३९	८०
२०२१-२०२२	२२४	२३५	१०५
२०२२-२०२३	१८०	२००	१११
२०२३-२०२४	२०४	२०५	१००
२०२४-२०२५	१६०	१३५	८४
एप्रिल २०२४ ते ऑक्टो. २५	१३६	०	०
एकूण	१२०२	१०१४	८४

३. प्रजनन/लैंगिक मार्ग संक्रमित प्रतिबंध प्रशिक्षण (RTI/STI)

RTI/STI			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	५००	५२५	१०५
२०२१-२०२२	४००	४९९	१२५
२०२२-२०२३	४५०	२६८	६०
२०२३-२०२४	४५०	३७३	८३
२०२४-२०२५	२५०	२९५	११८
एप्रिल २०२४ ते ऑक्टो. २५	३५०	१२	३
एकूण	२४००	१९७२	८२

ANM/LHV/SN

वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	११००	९१३	८३
२०२१-२०२२	९२०	९५१	१०३
२०२२-२०२३	१२४०	४७४	३८
२०२३-२०२४	१४००	१२५५	९०
२०२४-२०२५	८८०	९१४	१०३
एप्रिल २०२४ ते ऑक्टो. २५	६३०	१०३८	१७२
एकूण	६१७०	५५४५	९०

४. सर्वसमावेशक गर्भपात काळजी - (MTP)

Comprehensive Abortion Care			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	१३५	५१	३८
२०२१-२०२२	७५	६६	८८
२०२२-२०२३	८४	६०	७१
२०२३-२०२४	१०५	८९	८५
२०२४-२०२५	२७	३६	१३३
एप्रिल २०२३ ते नोव्हें. २३	६०	०	०
एकूण	४८६	३०२	६२

बाल आरोग्य प्रशिक्षण :-

राष्ट्रीय आरोग्य अभियानाच्या बालआरोग्य कार्यक्रमांतर्गत अर्भक आणि पाचवर्षाखालील मृत्युदरात योगदान देणाऱ्या घटकांना संबोधित केले जाते. जसे की

१) नवजात आणि बालआरोग्य २) कुपोषण ३) नवजात बालकाचे आजारांचे व्यवस्थापन आणि ४) लसीकरण इत्यादी कार्यक्रम प्रशिक्षणा द्वारे संबधीत केले जातात. सदरच्या प्रशिक्षणा करीता बालरोगतज्ञ, वैद्यकीय अधिकारी व बाल आरोग्य विभागात कार्यरत कर्मचाऱ्यांचा समावेश केला जातो.

मुख्य बाल आरोग्य संबंधित प्रशिक्षण NSSK, IYCN, FBNC, IMNCI आणि F-IMNCI नियमित लसीकरण (MO आणि PM), इ.

१. नवजात शिशुसुरक्षा कार्यक्रम (NSSK)

NSSK			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	७६८	५२२	६८
२०२१-२०२२	५७६	५३०	९२
२०२२-२०२३	५४४	४०८	७५
२०२३-२०२४	७६८	५५३	७२
२०२४-२०२५	३२०	२८२	८८
एप्रिल २०२४ ते ऑक्टो. २५	६४०	१०३	१६
एकूण	३६१६	२३९८	६६

ANM/LHV/SN

वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	२०४८	१५६३	७६
२०२१-२०२२	२००८	१८३८	८३
२०२२-२०२३	२०१६	१६८९	८४
२०२३-२०२४	२३६८	२०७५	८८
२०२४-२०२५	११२०	१०९३	९७
एप्रिल २०२४ ते ऑक्टो. २५	२२४०	७१०	३२
एकूण	१२०००	८९६८	७५

२. मदर अॅब्स्युलेट अफेक्शन (IYCF),

IYCF MAA			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	१५९६	१५६९	१००
२०२१-२०२२	२९५	११०	३७
२०२२-२०२३	४७०	१८४	३९
२०२३-२०२४	८९०	३४०	३८
२०२४-२०२५	१२०	१३६	११३
एप्रिल २०२४ ते ऑक्टो. २५	३६०	०	०
एकूण	३७०४	२३३९	६३

ANM/LHV/SN

वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	११६५१	११६५१	१००
२०२१-२०२२	३९५	३९५	९४
२०२२-२०२३	१३६०	१२८५	९४
२०२३-२०२४	१२४१	६११	४९
२०२४-२०२५	२१०	२०३	९६
एप्रिल २०२४ ते ऑक्टो. २५	४५०	६१	१४
एकूण	१५३०७	१४१८२	९३

३. सुविधा आधारित नवजात काळजी (FBNC),

FBNC (4 Days)			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	४५	०	०
२०२१-२०२२	३९	२२	५६
२०२२-२०२३	२००	९१	४६
२०२३-२०२४	२००	१५८	७९
२०२४-२०२५	७५	७९	१०५
एप्रिल २०२४ ते ऑक्टो. २५	७५	०	०
एकूण	६३४	३५०	५५

FBNC (14 Days)

वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	३०	०	०
२०२१-२०२२	४४	७१	१६१
२०२२-२०२३	२००	४४	२२
२०२३-२०२४	२००	१५६	७८
२०२४-२०२५	७५	६२	८२
एप्रिल २०२४ ते ऑक्टो. २५	७५	०	०
एकूण	६२४	३३३	५३

४. कांगारु मदर केअर - (KMC)

KMC			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	२०२५	२३७	१२
२०२१-२०२२	८८४	८१९	९३
२०२२-२०२३	१७७०	६४८	३७
२०२३-२०२४	१४७५	१०९७	७४
२०२४-२०२५	२३८०	१६९५	७१
एप्रिल २०२४ ते ऑक्टो. २५	NA	NA	NA
एकूण	८५३४	४४९६	५३

५. नियमित लसिकरण

RI (MO)			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	१३५०	१२४०	९२
२०२१-२०२२	९००	९९९	१११
२०२२-२०२३	६६०	२८४	४३
२०२३-२०२४	४४०	३२०	७३
२०२४-२०२५	८००	६९८	८७
एप्रिल २०२४ ते ऑक्टो. २५	११६०	२५	२
एकूण	५३१०	३५६६	६७

RI (LHV, ANM)

वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	९७४८	७५००	७७
२०२१-२०२२	८३२८	६५२४	७८
२०२२-२०२३	NA	१६७१	NA
२०२३-२०२४	२२३२	२११०	९४
२०२४-२०२५	१६३२	१७२३	१०५
एप्रिल २०२४ ते ऑक्टो. २५	६९६	१६४३	२३६
एकूण	२२६३६	२११७१	९४

कुटुंब नियोजन प्रशिक्षण :-

अनेक दशकांमध्ये कार्यक्रमात धोरण आणि वास्तविक कार्यक्रम अंमलबजावणीच्या दृष्टीने परिवर्तन झाले आहे. आणि सध्या केवळ लोकसंख्या स्थिरीकरणची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठीच नव्हे तर प्रजनन आरोग्याला चालना देण्यासाठी आणि माता, अर्भक आणि बाल मृत्यु आणि विकृती कमी करण्यासाठी पुनःस्थित केले जात आहे. लोकसंख्येच्या वाढीवर परिणाम करणारे घटक खालील ३ श्रेणींमध्ये विभागले जाऊ शकतात विवाहाच्या वेळी कुटुंब नियोजनाच्या वयाची अपूर्ण गरज आणि पहिल्या बाळंतपणाच्या जन्मांमधील अंतर.

मुख्य कुटुंब नियोजन संबंधित प्रशिक्षण PPIUCD (MO & PM), NSV, Minilap Laparoscopy, Newer CUT-३७५, PPIVCD इ.

१. प्रसूतीनंतरचे गर्भ निरोधक तांबी (PPIUCD),

PPIUCD			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	८२०	४५२	५५
२०२१-२०२२	४६०	५२१	९२
२०२२-२०२३	४६०	२६२	५७
२०२३-२०२४	५१०	४७९	९४
२०२४-२०२५	२४०	२२५	९३
एप्रिल २०२४ ते ऑक्टो. २५	५३०	०	०
एकूण	३०२०	१८३९	६१

ANM/LHV/SN			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	१५५०	११५६	७५
२०२१-२०२२	१३१०	१३२२	१०१
२०२२-२०२३	७४०	८४२	११४
२०२३-२०२४	७७०	८४२	१०९
२०२४-२०२५	३९०	४६०	११७
एप्रिल २०२४ ते ऑक्टो. २५	५८०	१०	२
एकूण	५३४०	४६३२	८७

१. पुरुष शस्त्रक्रिया - (NSV),

NSV			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	३००	१८	६
२०२१-२०२२	५२	३६	६९
२०२२-२०२३	८०	२४	३०
२०२३-२०२४	८०	१८	२२
२०२४-२०२५	२८	१९	६७
एप्रिल २०२४ ते ऑक्टो. २५	६०	०	०
एकूण	६००	११५	१९

३. स्त्री शस्त्रक्रिया (Minilap)

Minilap			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	३००	७२	२४
२०२१-२०२२	१०६	१०८	१०२
२०२२-२०२३	८४	७३	८७
२०२३-२०२४	८०	७७	९६
२०२४-२०२५	३६	३५	९७
एप्रिल २०२४ ते ऑक्टो. २५	३६	०	०
एकूण	६४२	३६५	५७

४. लॅपरोस्कोपिकद्वारे स्त्री शस्त्रक्रिया (Laparoscopic)

Laparoscopic			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	६८	०	०
२०२१-२०२२	१८	१४	७८
२०२२-२०२३	३०	१६	५३
२०२३-२०२४	२२	२२	१००
२०२४-२०२५	१८	५	२७
एप्रिल २०२४ ते ऑक्टो. २५	१०	०	०
एकूण	१६६	५७	३४

किशोरवयीन प्रशिक्षण :-

१० ते १९ या वयोगटातील आरोग्य स्थिती हे राज्यांचे एकूण आरोग्य, मृत्युदर विकृती आणि लोकसंख्या वाढीचे मुख्यघटक आहे. त्यामुळे, पौगंडावस्थेतील प्रजनन आणि लैंगिक आरोग्यामधील गुंतवणुकीमुळे लग्नाच्या वयात उशीर होणे, किशोरवयीन गर्भधारणेचे प्रमाण कमी करणे, गर्भनिरोधक गरजा पूर्ण करणे, मातामृत्यु कमी करणे, लैंगिक संबंधातून पसणाच्या घटना कमी करणे आणि HIV चा प्रादुर्भाव कमी करणे या दृष्टीने फायदेशीर ठरेल. किशोरवयीन लोकसंख्येचा सर्वांगीण विकास सुनिश्चित करण्यासाठी केंद्र शासनाच्या आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाद्वारे दि. ७ जानेवारी २०१४ पासून राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम (RKSK) राबविण्यात येत आहे.

किशोरवयीन आरोग्य सेवा संबंधित प्रशिक्षण ARSH/RKSK (MO&ANM/LHV समुपदेशक), WIFS (MO/PM), MHS, RKSK.इ.

१. किशोरवयीन अनुकूल आरोग्य चिकित्सालय :-

RKSK			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	NA	NA	NA
२०२१-२०२२	२२९	१६९	७४
२०२२-२०२३	५५०	७८	१४
२०२३-२०२४	५९३	७२	१२
२०२४-२०२५	२१०	१६९	८०
एप्रिल २०२४ ते ऑक्टो. २५	NA	NA	NA
एकूण	१५८२	४८८	३१

Peer Educator			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	NA	NA	NA
२०२१-२०२२	NA	NA	NA
२०२२-२०२३	३१७००	३४०१	११
२०२३-२०२४	३३२४०	२८४१५	८५
२०२४-२०२५	२१७२०	५३००	२४
एप्रिल २०२४ ते ऑक्टो. २५	८०००	०	०
एकूण	१४६६०	३७११६	३९

२. साप्ताहिक लोहफॉलिकसप्लिमेंट (WIFS) -

WIFS			
वर्ष	भार	साध्य	%
वैद्यकीय अधिकारी			
२०२०-२०२१	१५०	६६	४४
२०२१-२०२२	१२००	११६६	९७
२०२२-२०२३	१७००	८७५	५१
२०२३-२०२४	१७००	१६४२	९७
२०२४-२०२५	१७००	१५६७	९२
एप्रिल २०२४ ते ऑक्टो. २५	३५००	०	०
एकूण	९९५०	५३१६	५३

आरोग्य कर्मचारी यांची क्षमतानिर्माण कार्यक्रम :-

वैद्यकीय अधिकारी आणि आरोग्य कर्मचाऱ्यांसाठी प्रशिक्षणाची गरज लक्षात घेता RMNCAH+A उपक्रमासाठी कार्यक्रम अंमलबजावी आराखडा अंतर्गत (PIP) अनुदान प्रस्तावित केले जाते. त्याअनुषंगाने राष्ट्रीय आरोग्य अभियानाच्या संबंधितवर्षाच्या Record On Proceeding द्वारे मान्यता प्राप्त झाल्यानंतर राज्याच्या प्रशिक्षणसंस्थेद्वारे योजना राबविल्या जातात.

वर्षनिहाय बजेट मंजूर प्रशिक्षण (NHM)	
वर्ष	मंजूर अर्थसंकल्प (लाखांमध्ये)
२०२०-२०२१	रु. ५५६८.०४
२०२१-२०२२	रु. ४१३५.६२
२०२२-२०२३	रु. १३०२.७१
२०२३-२०२४	रु. १४१४.३७
२०२४-२०२५	रु. ९१३.७७
२०२५-२०२६	रु. ४८९.६७
२०२६-२०२७	(कौशल्य वृद्धी कार्यक्रम अंतर्गत मंजूर पीआपी निधी एफएमजी कक्ष पुणे) NHM च्या PIP अंतर्गत प्रस्तावित उपक्रम

१४. राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रम अंतर्गत सहाय्यक अनुदान योजने बाबत

महाराष्ट्र राज्यात राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत राज्यात शहरी विभागात नागरी कुटुंब कल्याण केंद्रे व नागरी आरोग्य केंद्रे या योजना राबविण्यात येत आहेत. या योजना महानगरपालिका / नगरपालिका कार्यक्षेत्रात राबविण्यात येत आहेत. या कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीसाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा समावेश आहे. तसेच एनजीओ स्वेच्छेने या कार्यक्रमांत सहभागी झालेले आहेत. त्यांचे काम देखील प्रशंसनीय आहे. त्यांच्या सहभागाचा विचार करुन केंद्र शासनाने स्वयंसेवी संस्थाना आर्थिक मदत देण्याचे ठरविले आहे आणि हे सहाय्यक अनुदानाच्या स्वरूपात दिले जाते.

केंद्र शासनाच्या दिनांक २५/०५/२०१२ च्या सुचनानुसार यापुढे फक्त केंद्र व राज्य शासनाच्या नियमित कर्मचाऱ्यांनाच सहाय्यक अनुदान दिले जाईल अशा सुचना आहे.

ही योजना १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत आहे.

उद्दिष्टे :- या योजनेतर्गत दिले जाणारे सहाय्यक अनुदान संस्थांच्या उद्दिष्ट पूर्तीवर दिले जाते.

अ. क्र.	उद्दिष्टपूर्तीची टक्केवारी	सहाय्यक अनुदान मंजूर टक्केवारी
१	८५ ते १०० टक्के	१०० टक्के
२	८४ ते ५० टक्के	५० टक्के
३	५० टक्क्या पेक्षा कमी	निरंक

सहाय्यक अनुदान वितरण प्रणाली :-

केंद्र सरकाराच्या नियमानुसार सहाय्यक अनुदान चार हप्त्यांमध्ये वितरीत केले जात आहे.

स्वायत्त व स्वयंसेवी संस्थामध्ये काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना वेतन व भत्यांचा जो खर्च होता त्या खर्चाची प्रतिपूर्ती या सहाय्यक अनुदानातून केली जाते.

सेवा सुविधा प्रदान :-

महाराष्ट्र राज्यातील विविध जिल्ह्यांमध्ये महानगरपालिका व नगरपालिका कार्यक्षेत्रामध्ये या योजना कार्यरत आहेत.

अ. क्र.	योजनांतर्गत केंद्राची नावे
१	शहर कुटुंब कल्याण केंद्र
२	जिल्हा कुटुंब कल्याण केंद्र
३	शहर कुटुंब कल्याण केंद्र (महानगरपालिका)
४	शहर कुटुंब कल्याण केंद्र (नगरपालिका)
५	शहर आरोग्य केंद्र (नगरपालिका)
६	शहर आरोग्य केंद्र (महानगरपालिका)
७	ए. एन. एम. प्रशिक्षण केंद्र

केंद्रशासनाकडून प्राप्त झालेल्या अनुदानाची वितरण पध्दती :-

स्वयंसेवी संस्थेस सहाय्यक अनुदान वितरीत करताना स्वयंसेवी संस्थांकडून प्रथम अंदाजपत्रक अतिरिक्त संचालक आरोग्य सेवा कुटुंब कल्याण कार्यालयास प्राप्त होते. सदर अंदाजपत्रक प्राप्त झाल्यानंतर उपसंचालक आरोग्य सेवा परिमंडळ कार्यालयाकडून संस्थाची तपासणी केलेल्या निरीक्षण अहवालाच्या आधारे म्हणेज उद्दिष्टपूर्तीच्या आधारावर स्वयंसेवी संस्थेस सहाय्यक अनुदानाची प्रतिपूर्ती केली जाते. सध्यास्थितीत सन २०१२ पुर्वीचे ज्या संस्थांचे सहाय्यक अनुदान अदा करणे प्रलंबीत आहे, अशा स्वयंसेवी व स्वायत्त संस्थांसाठी सहाय्यक अनुदानाची तरतुद करण्यात येते.

केंद्र शासनाकडून प्राप्त झालेल्या मार्गदर्शक सूचना :-

राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत असलेल्या सहाय्यक अनुदान योजने संदर्भात केंद्र शासनाचे दिनांक २६-९-२०१७ दि. २५-५-२०१२ व दि. १७-६-२०१६ चे पत्रे या कार्यालयास दिनांक ७-१०-२०१७ रोजी प्राप्त झालेली आहेत.

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनानुसार सहाय्यक अनुदान केवळ वेतन या बाबीसाठी आणि केवळ राज्य शासनाच्या नियमित कर्मचाऱ्यांस अनुज्ञेय असल्याचे नमूद केले आहे. केंद्र शासनाच्या दिनांक १७-६-२०१६ च्या पत्रानुसार स्वयंसेवी संस्थेतील कर्मचाऱ्यांना शासकीय कर्मचाऱ्यांप्रमाणे सेवा शर्ती लागू होत नसल्याचे नमूद केले आहे. त्यामुळे यापुढे राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थेतील (NGO) कर्मचाऱ्यांना वेतनापोटी सहाय्यक अनुदान केंद्र शासनाकडून प्राप्त होणार नाही. तसेच राज्य शासनाचे दिनांक १/०४/२०१९ च्या पत्रान्वये स्वायत्त व स्वयंसेवी संस्थांना सन २०१२ च्या पुढील सहाय्यक अनुदान मंजूर करण्यात येऊ नये, अशा सूचना या कार्यालयास देण्यात आलेल्या आहेत.

१५. आरोग्य सेवा (परिवहन)

प्रास्ताविक :-

१) केंद्र शासनाकडून कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत प्राप्त होणाऱ्या वाहनांचे वाटप, सदर वाहनांची देखभाल व दुरुस्ती करण्यात येते. वाहन देखभाल व दुरुस्तीसाठी आवश्यक सुटटे भाग, साहित्य, टायर, ट्यूब, बॅटरीज आणि इत्यादीचा पुरवठा करण्यात येतो.

२) कर्मचारी वर्ग :- कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांच्या दैनंदिन कामकाजासाठी कार्यरत असणारा कर्मचारी वर्ग या संघटनेकडे वेगळा मंजूर केलेला नसून

आरोग्य विभागांतर्गत उपलब्ध असलेल्या कर्मचाऱ्याकडून कामकाज करून घेण्यात येते.

३) कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत सद्यस्थितीत एकुण उपयोगात असलेली ५६ वाहने असून ती राज्यभरात विविध आरोग्य संस्थामध्ये कार्यरत आहेत. या सर्व वाहनांचे विवरण खाली दर्शविले आहे.

अंदाजपत्रकीय वर्ष	कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत विविध आरोग्य संस्थामध्ये उपलब्ध एकूण वाहने	उपयोगात असलेली एकूण वाहने	उपयोगात नसलेली एकूण वाहने
२०२४-२०२५	१९३	७३	१२०
२०२५-२०२६	२१८	६०	१५८
२०२६-२०२७	२०५	५७	१४८

या वाहनांच्या खर्चाची व इंधनावरील तरतुद कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत उपलब्ध अनुदानातून करण्यात यावी.

प्रत्येक वाहन महिन्याला सरासरी किमान ३,००० किमी धावते. वाहनास सर्वसाधारणपणे १० किमी साठी एक लिटर डिझेल लागते. डिझेलला सध्याचा दर अंदाजे रुपये ९८/- प्रतिलिटर आहे. यानुसार

प्रत्येक वाहनास डिझेल, पेट्रोल, वंगण यांसाठी प्रतिवर्षी रु. ३,६२,०००/- (रु. ३,५२,०००/- डिझेलसाठी आणि रु. १०,०००/- वंगणसाठी) व वाहन दुरुस्ती व देखभालीसाठी रु. ९७,०००/- असे एकूण ४,५९,८००/- (अक्षरी-रुपये चार लाख एकोणसाठ हजार आठशे फक्त) आवश्यक आहेत. सदर अनुदान उपलब्ध झाल्यास वाहनाचा पुरेपुर वापर होवून कुटुंब कल्याण कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविणे शक्य होईल.

१६. राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग

आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश कार्य अधिक प्रभावीपणे होण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने स्वतंत्र राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग स्थापन्याचा निर्णय घेतला. त्यानुसार महाराष्ट्र राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग, पुणे येथे स्थापन करण्यात आला.

सामान्य उद्दिष्टे -

- १) आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण उपक्रमाचे योग्य प्राधान्यक्रमाने नियोजन.
- २) आरोग्य खात्यांतर्गत विविध विभागाकडून राबविण्यात येणाऱ्या आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण उपक्रमाविषयी सहकार्य व समन्वय साधने.
- ३) राज्याचे आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनाचे संदेश प्रसारण बाबत धोरण ठरवून अंमलबजावणी करणे.
- ४) राज्याच्या आरोग्य शिक्षण व प्रसिध्दीबाबत उपक्रमाचे नियोजन, संयोजन करणे व दिशा देणे.
- ५) आय. ई. सी. विषयी फील्ड मध्ये कार्यरत असणाऱ्या आरोग्य कर्मचाऱ्यांना आय.ई.सी. पध्दती, माध्यमांचा वापर करण्यासाठी सल्लामसलत, तांत्रिक सहाय्य आणि मार्गदर्शन करणे.
- ६) राज्यातील आरोग्य सेवेच्या कार्यक्षेत्रामध्ये कार्य करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना आरोग्य शिक्षण देण्याच्या पध्दती, पध्दतीतंत्र आणि साहित्य निर्मातीबाबत शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण देणे.
- ७) आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण कार्याच्या अनुषंगाने शासनाची विविध खाती तसेच आरोग्य विभागांतर्गत सहकार्य व समन्वय निर्माण करणे.
- ८) आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारणा बाबतचे बाह्य संस्थांच्या मदतीने साकारण्यात येणाऱ्या निरनिराळ्या उपक्रमांची अंमलबजावणी करणे. (WHO, UNICEF).

विशेष उद्दिष्ट्ये :-

- १) विविध राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत आरोग्य शिक्षण उपक्रमांचे नियोजन करणे.
- २) आरोग्य शिक्षणासाठी मुद्रित, दृक्श्राव्य साधनांची निर्माती करून कार्यक्षेत्रात पुरवठा करणे.
- ३) राज्यामध्ये जिल्हास्तरीय आयईसी कक्षामार्फत आरोग्य प्रदर्शनाचे आयोजन.
- ४) महाराष्ट्र आरोग्य पत्रिका या मासिकाचे प्रकाशन.
- ५) विविध महिला गट आणि युवक गटांसाठी आरोग्य शिक्षण उपक्रमांचे आयोजन.
- ६) जिल्हास्तरावरील माहिती शिक्षण व संपर्क कार्यक्रमांचे संनियंत्रण.
- ७) आरोग्य शिक्षण व जनजागरण मोहीमांचे व्यवस्थापन.
- ८) राज्यातील आरोग्य शिक्षण प्रकल्प व कार्यक्रमांचा आढावा.

(H) 105-(Part-II)-M-14

९) जागतीक आरोग्य दिन, जागतीक लोकसंख्या दिन, अशा विविध आरोग्य दिनानिमित्त राज्यस्तरावर तसेच जिल्हयातील कार्यक्षेत्रात स्थानिक ग्रामपंचायत स्वयंसेवी संस्थांच्या मदतीने आरोग्य शिक्षणाविषयी फिल्म शो सारख्या उपक्रमांचे आयोजन.

१०) विविध आरोग्य कार्यक्रमाविषयी माहिती देणारे टि. व्ही. स्पॉट, रेडीओ जिंगल, वृत्तपत्र जाहीराती तयार करून शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण करणे.

११) डॉ. आनंदीबाई जोशी व वंदनीय बाळासाहेब ठाकरे गौरव पुरस्कार योजनेची अंमलबजावणी करणे.

विशेष कार्यक्रम :-

- १) परिवर्तन IEC व्यान : IEC मोबाईल व्यान चा वापर करून कोविड १९ विषय कार्यक्रमांच्या जनजागृतीसाठी पाठिंबा देणे IEC व्यान मध्ये चलचित्र दाखण्यासाठी IEC असून, जनजागृतीसाठी विविध आरोग्य विषयक संदेश देखील प्रिंट करण्यात आले आहेत.
- २) आरोग्य पत्रिका : राज्य आरोग्य शिक्षण आणि संपर्क विभागातर्फे सन १९८२ मध्ये सुरू करण्यात आलेले आरोग्य शिक्षणासाठीचे मासिक.
- ३) महाआरोग्य संवाद वेबसाईट आणि ब्लॉग QR code च्या माध्यमातून ३० पेक्षा अधिक आरोग्य कार्यक्रमांची माहिती सहजित्या जनसामान्यांपर्यंत पोहचवणे- सन २०१९ पासून UNICEF च्या सहकार्याने सुरू करण्यात आले.
- ४) IEC bureau तर्फे समजामध्ये : Instagram, Twitter, facebook/ Meta च्या माध्यमातून जनजागृती करणे - सन २०१९ पासून UNICEF च्या सहकार्याने सुरू करण्यात आले.
- ५) प्रथम श्रेणीत काम करणारे कर्मचारी आणि मीडिया ऑफिसर्सयांचे क्षमता बांधणीचे आणि संवाद प्रक्रिये विषयीचे प्रशिक्षण करण्यासाठी जिल्हास्तरावर कार्यशाळेचे आयोजन (ऑनलाईन आणि ऑफलाईन)
- ६) आरोग्य दिवसांविषयी जनजागृतीसाठी आरोग्य दिनदर्शिका : प्रतिबंधात्मक उपाय योजना याविषयी जनजागृती करण्यासाठी आरोग्य दिन साजरे करणे - सन २०१९ पासून UNICEF च्या सहकार्यान सुरू करण्यात आले.
- ७) महाआरोग्य फिल्म फेस्टिवल आरोग्य समस्यांविषयी जागरूकता वाढवण्यासाठी चित्रपट आणि सार्वजनिक संपर्क तंत्रज्ञानाद्वारे नवीन पिढीला नवीन कल्पना सादर करण्यासाठी व्यासपीठ प्रदान करून लोकसहभाग वाढवण्यासाठी आणि कला आणि हस्तकलेचा आदर वाढवण्यासाठी याची सुरुवात सन २०२२ मध्ये करण्यात आली.
- ८) शैक्षणिक विद्यापीठांसमवेत उपक्रम- आरोग्य विकसित करण्यासाठी विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांना संशोधन सहयोग आणि योगदान देण्यासाठी नॉन-पेडफेलोशिप ऑफर केली जाते. तसेच, सामाजिक वर्तणूक बदल अभ्यासक्रम तयार करण्यासाठी शैक्षणिक संस्थांना सहभागी होण्याचे आमंत्रण दिले गेले.
- ९) आदिवासी विभागात जनगृती करण्यासाठी उपक्रम- आदिवासी विभागात आरोग्य विषयी जनजागृती घडविण्यासाठी स्थानिक भाषेत (कोरकू) IEC तयार करण्यात आली, जसे की, रुग्णालयीन प्रसूती, अनिमिया मुक्त

भारत, नियमित लसीकरण, कुटुंबनियोजन NTCP - तंबाखू नियंत्रण कार्यक्रम, आणि RNTCP - TB.

१०) Facebook/Meta तर्फे संशोधन करून सादर करण्यात आलेली केस स्टडी “Maha Arogya IEC Bureau Government of Maharashtra” हि “Meta global case studies” समाविष्ट करण्यात आली. महाराष्ट्र शासनातर्फे कोविड १९ साठी उल्लेखनीय कामगिरी करण्यात आली असून, सदर campaign च्या माध्यमातून १७ मिलियन लोकांपर्यंत पोहचण्यात यश आले.

११) डेटा पुनर्रचना करण्यासाठी राज्य IEC ई-वेअरहाऊस विकास उपक्रम-२५० ऑडिओ आणि व्हिडिओ फाइल्सए ३० पेक्षा अधिक आरोग्य कार्यक्रमासाठी क्रिएटिव्ह साहित्य.

सन २०२५ मध्ये राबविण्यात आलेले २६- महत्वाचे कार्यक्रम उपक्रम :-

- १) ४ फेब्रुवारीपासून कर्करोग तपासणी व जनजागृती मोहीम
- २) आरोग्य सेवेच्या बळकटीकरणासाठी मोबाईल व्हॅन, रुग्णवाहिकांचे उपमुख्यमंत्री एकनाथ शिंदे यांच्या हस्ते ९ फेब्रुवारी रोजी लोकार्पण.
- ३) जागतिक क्षयरोग दिनानिमित्त मुख्यमंत्री यांचा संदेश घेऊन प्रसारित
- ४) एप्रिल पुरस्कार व विविध २०२५ जागतिक आरोग्य दिनाचे औचित्य साधून महाराष्ट्र आरोग्य सन्मान-आरोग्य सेवा योजनांचा शुभारंभ - वृत्तपत्र जाहिरात एप्रिल ७)
- ५) राज्य कुटुंब कल्याण भवन व प्रशिक्षण केंद्र इमारतीचे दि एप्रिल रोजी उपमुख्यमंत्री अजित पवार २५. यांच्या हस्ते व सार्वजनिक आरोग्य व कुटुंब कल्याण मंत्री प्रकाश आंबेडकर यांच्या प्रमुख उपस्थितीत भूमिपूजन ४.३ आपला दवाखान्याचे लोकार्पण करण्यात आले. - वृत्तपत्र जाहिरात एप्रिल २५)
- ६) मेळघाट या दूर्गम भागातील विशेष कोरकू भाषेत बॅनर व व्हीडीओ निर्मिती
- ७) आषाढी वारीनिमित्त - भक्ती विठाबाची, सेवा आरोग्याची उपक्रमांतर्गत आरोग्य सेवा. - वृत्तपत्र जाहिरात ५), ६ जुलै
- ८) २२ जूलै रोजी विविध आरोग्य संस्थांचा मुंबईत लोकार्पण कार्यक्रम.
- ९) दि ऑगस्ट दरम्यान अवयवदान पंधरवाडा १५ ते ३. - वृत्तपत्र जाहिरात ऑगस्ट ३
- १०) दि दरम्यान २०२५ ऑक्टोबर २ सप्टेंबर ते १७. - स्वस्थ नारी, सशक्त परिवार राज्यस्तरीय अभियान राबविण्यात आले या अभियानाचा मुंबईतील मुख्य उदघाटन कार्यक्रम आणि समाजमाध्यमांद्वारे जनजागृती - वृत्तपत्र जाहिरात १६), १७ सप्टेंबर

११) राज्यातील ५९३ शासकीय रुग्णालयांमध्ये स्वच्छता, सुरक्षितता आणि निर्जंतुक सेवा अधिक बळकट करण्याच्या दृष्टीने सार्वजनिक आरोग्य विभागामार्फत यांत्रिक पद्धतीने वस्त्र धुलाई सेवा हा अभिनव प्रकल्प कार्यान्वित - वृत्तपत्र जाहिरात ऑक्टोबर १५.

१२) समुदाय सहभाग उपक्रम लोकप्रिय सेलिब्रिटींच्या माध्यमातून प्रभावी आरोग्य - आरोग्य ज्ञानेश्वरी - संवाद, आरोग्य योजनांबाबत जनजागृती, संवाद, प्रश्नोत्तरे आणि भेटवस्तूमधून भाविकांचा सक्रिय सहभाग, आयईसी माहिती, शिक्षण व संवादसाठी, “सेलिब्रिटी इम्पॅक्टचा वापर”, “पुढारी न्यूज” चॅनेलवर प्रक्षेपण.

१३) समुदाय सहभाग उपक्रम - चित्ररथ लाखो वारकऱ्यांशी प्रभावी संवाद - मनोरंजातून आरोग्य शिक्षण, भारुड, पोवाडा यांसारख्या पारंपारिक लोक प्रकारांतून सादरीकरण, वारकऱ्यांच्या भाषा व शैलित संदेश.

१४) समुदाय सहभाग उपक्रम आशा भेटी - आशा कार्यशाळा, रॅली, प्रदर्शन, चित्रकला स्पर्धा.

१५) आरोग्य मंथन आणि आरोग्यवाणी विविध आरोग्य विषयांवर चर्चा - प्रमुख उपक्रम, माहिती व जागृती, तज्ञ आरोग्य अधिकारी आणि समाजप्रतिनिधी संवाद, आरोग्य सेवा आणि योजनांचा प्रसार, विविध आरोग्य योजना व सेवा सुविधा आजार यावर ऑडिओ संवाद.

१६) लोकसंवादातून आरोग्य संवर्धन आदी आरोग्य संवाद आदिवासी भाषेत साहित्य - प्रमुख उपक्रम - निर्मिती, ग्रामसंवाद मासिक आरोग्य चर्चा -, लोककला व डिजिटल माध्यमातून जनजागृती, आरोग्य दूत - स्थानिक स्वयंसेवक.

नियोजित उपक्रम :-

- १) INGO / NGO एकत्र आणणे.
- २) पत्रकारांसाठी उपक्रम व सन्मान “आरोग्य दूत”.
- ३) विद्यार्थ्यांसाठी उपक्रम “आरोग्य दूत”.
- ४) जिल्हा व तालुका स्तरावर उपक्रम “आरोग्य दूत”.
- ५) महाराष्ट्रातील सण व त्यानुसार आरोग्य शिक्षण उपक्रम
- ६) स्वयंसेवी संस्था पाथ, आय आय केअर फाऊंडेशन, नूर हेल्थ, टीबी अलर्ट इंडिया, युनिसेफ, डब्ल्यूएचओ, एनएसएस, पीआबी, आरओबी, एनसीसी इत्यादी सारख्या संस्थांसोबत ऊत्कृष्ट IEC/ BCC साठी भागीदारी.
- ७) (“एमपीएच, सोशल अँड बिहेवियर चेंज कम्युनिकेशन -SBCC”) अभ्यासक्रम महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ (MUHS) मार्फत सुरु करण्यासाठी मदतयुनिसेफ व आयईसी ब्युरो -

महत्वाचे आरोग्य दिवस/Important Health Days-

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
१.	जानेवारी	१२ जानेवारी ३० जानेवारी ३० जानेवारी ते १३ फेब्रुवारी	राष्ट्रीय युवा दिन कृष्ठरोग निवारण दिन कृष्ठरोग निवारण दिन पंधरवाडा (स्पर्श अभियान)	National Youth Day World Leprosy Eradication Day Leprosy Eradication Fortnight (Sparsh Campaign)
२.	फेब्रुवारी	४ फेब्रुवारी १० फेब्रुवारी ११ फेब्रुवारी १२ फेब्रुवारी	जागतिक कर्करोग दिवस राष्ट्रीय जंतनाशक दिन जागतिक रुग्ण दिन व जागतिक युनानी दिन प्रजनन आरोग्य जागरूकता दिन	World Cancer Day National De-worming Day World Patient Day & World Unani Day Sexual Reproductive Health Awareness Day
३.	मार्च	८ मार्च १० मार्च १२ ते १८ मार्च १६ मार्च मार्च दुसरा गुरुवार २० मार्च २१ मार्च २२ मार्च २३ मार्च २४ मार्च	जागतिक महिला दिन व धुम्रपान विरोधी दिन गर्भधारणेतील मधुमेह जागरूकता दिवस जागतिक काचबिंदु सप्ताह गोवर लसीकरण दिन जागतिक मुत्रपिंड दिन जागतिक मौखिक आरोग्य दिन जागतिक डाऊन सिंड्रोम दिन जागतिक जल दिन जागतिक हवामान दिन जागतिक क्षयरोग दिन	International Women's Day & No Smoking Day National GDM Awareness Day World Glaucoma Week Measles Immunization Day World Kidney Day World Oral Health Day World Down Syndrome Day World Water Day World Weather Day World TB Day
४.	एप्रिल	१ ते ७ एप्रिल २ एप्रिल ७ एप्रिल १४ एप्रिल १७ एप्रिल १९ एप्रिल २२ एप्रिल २५ एप्रिल २४-३० एप्रिल	अंधत्व प्रतिबंध सप्ताह जागतिक ॲटिझम (Autism) जनजागृती दिन जागतिक आरोग्य दिन आयुष्यमान भारत - आरोग्यवर्धिणी केंद्र दिन जागतिक हेमोफिलीया दिन जागतिक यकृत दिन पृथ्वी दिन जागतिक हिवताप दिन जागतिक लसीकरण सप्ताह	Blindness Prevention Week World Autism Awareness Day World Health Day Ayushman Bharat - Health and Wellness Centre Day World Haemophilia Day World Liver Day Earth Day World Malaria Day World Immunization Week
५.	मे	१ मे ३ मे ५ मे	जागतिक कामगार दिन जागतिक दमा दिन जागतिक प्रसविका दिन	World Worker's Week World Asthma Day World Midwifery Day

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
	मे	८ मे मे चा दुसरा रविवार १२ मे १४ मे १५ मे १६ मे १९ मे २५ मे २८ मे २८ मे ते ८ जुन ३१ मे	जागतिक रेडक्रॉस दिन व जागतिक थॅलेसेमिया दिन मातृत्व दिन जागतिक परिचारीका दिन व जागतिक दीर्घकालीन थकवा जागरुकता दिवस जागतिक उच्च रक्तदाब दिन जागतिक कुटुंब दिन राष्ट्रीय डेंग्यु दिन जागतिक फॅमिली डॉक्टर दिन जागतिक मल्टीपल स्क्लेरोसिस दिन आंतरराष्ट्रीय महिला आरोग्य दिन व मासिक पाळी स्वच्छता दिन अतिसार नियंत्रण पंधरवाडा जागतिक तंबाखु विरोधी दिन	World Red Cross Day & World Thalassaemia Day Mother's Day World Nurses Day & World Chronic Fatigue Syndrome Awareness Day World Hypertension Day World Family Day National Dengue Day World Family Doctor Day World Multiple Sclerosis Day International Women's Health Day & Menstrual Hygiene Day Intensified Diarrhoea Control Fortnight World Anti-Tobacco Day
६.	जुन	१ ते ३० जुन ५ जुन ८ जुन १० ते १६ जुन १४ जुन १५ जुन १८ जुन १९ जुन २१ जुन २६ जुन २९ जुन	हिवताप प्रतिरोध महिना / जनजागरण अभियान जागतिक पर्यावरण दिन व राष्ट्रीय फायलेरिया विरोधी दिन जागतिक ब्रेन ट्युमर दिन दृष्टीदान सप्ताह जागतिक रक्तदाता दिन जागतिक वृद्ध अत्याचार विरोधी दिन ऑटिस्टिक गौरव दिन जागतिक सिकलसेल दिन आंतरराष्ट्रीय योग दिन जागतिक मादक पदार्थ विरोधी दिन राष्ट्रीय संख्याशास्त्र दिन	Malaria Prevention Month / Awareness Campaign World Environment Day & National Anti-Filaria Day World Brain Tumor Day Eye Donation Week World Donor Day World Elder Abuse Awareness Day Autistic Pride Day World Sickle cell Day International Day of Yoga International Day against Drug Abuse and illicit Trafficking National Statistics Day
७.	जुलै	१ जुलै ६ जुलै ११ जुलै २८ जुलै २९ जुलै	राष्ट्रीय डॉक्टर दिन जागतिक प्राणीजन्य रोग दिन जागतिक लोकसंख्या दिन जागतिक कावीळ दिन क्षारसंजीवनी दिन	National Doctor' Day World Zoonotic Disease day World Population day World Hepatitis day ORS day
८.	ऑगस्ट	६ ऑगस्ट १ ते ७ ऑगस्ट १० ऑगस्ट	जागतिक हिरोशिमा दिन स्तनपान सप्ताह राष्ट्रीय जंतनाशक दिन	World Hiroshima Day Breast Feeding Awareness Week National De-worming Day

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
	ऑगस्ट	१२ ते २५ ऑगस्ट १५ ऑगस्ट २० ऑगस्ट २५ ऑगस्ट ते ८ सप्टेंबर	जागतिक युवा दिन स्वतंत्रता दिन जागतिक डायस दिन राष्ट्रीय नेत्रदान पंधरवाडा	World Youth Fortnight Independence Day World Mosquito Day National Eye Donation Fortnight
९.	सप्टेंबर	५ सप्टेंबर ८ सप्टेंबर १० सप्टेंबर १६ सप्टेंबर २१ सप्टेंबर २५ सप्टेंबर २८ सप्टेंबर २९ सप्टेंबर सप्टेंबरचा शेवटचा रविवार	पोषाहार महिना, प्रशिक्षण दिन /राष्ट्रीय शिक्षक दिन व मज्जारज्जु (पाठीचा कणा) दुखापत दिन जागतिक साक्षरता दिन जागतिक आत्महत्या प्रतिबंध दिन जागतिक ओझोन दिन व जागतिक अस्थिमज्जा दाता दिन जागतिक अल्झायमर दिन जागतिक औषधनिर्माता दिन जागतिक रेबीज दिन जागतिक हृदय दिन जागतिक कर्णबधीरता दिन	Nutrition Month, Training Day / National Teacher's Day & Spinal Cord Injury Day World Literacy Day World Suicide Prevention Day World Ozone Day & World Marrow Donor Day World Alzheimer Day World Pharmacist Day World Rabies Day World Heart Day World Day of Deaf
१०.	ऑक्टोबर	१ ऑक्टोबर २ ऑक्टोबर ऑक्टोबर महिन्याचा पहिला बुधवार ९ ऑक्टोबर १० ऑक्टोबर ११ ऑक्टोबर १२ ऑक्टोबर १३ ऑक्टोबर १५ ऑक्टोबर १६ ऑक्टोबर १७ ऑक्टोबर १८ ऑक्टोबर २० ऑक्टोबर २१ ऑक्टोबर २४ ऑक्टोबर	स्तनाचा कर्करोग जागरुकता महिना रक्तदान दिन व जेष्ठ नागरिक दिन व जागतिक शाकाहार दिन स्वच्छता दिन व राष्ट्रीय व्यसना- धीनता प्रतिरोध दिन जागतिक सेरेब्रल पाल्सी दिन जागतिक दृष्टी दिन मानसिक आरोग्य दिन आंतरराष्ट्रीय बालिका दिन जागतिक संधीवात दिन जागतिक थ्रोम्बोसिस दिन जागतिक हाताची स्वच्छता जागरुकता दिन जागतिक अन्न दिन व जागतिक बधीरीकरण दिन जागतिक आघात दिन जागतिक रजोनिवृत्ती दिन जागतिक अस्थी विदीर्णता दिन जागतिक आयोडीन न्युनता विकार नियंत्रण दिन जागतिक पोलिओ दिन	Breast Cancer Awareness Month Blood Donation Day & Senior Citizen Day & World Vegetarian Day Cleanliness Day & National Anti Drug Addiction Day World Cerebral Palsy Day World Sight Day Mental Health Day International Girl Child Day World Arthritis Day World Thrombosis Day Global Hand washing Day World Food Day & World Anesthesia Day World Trauma Day World Menopause Day World Osteoporosis Day World Iodine Deficiency Disorder Control Day World Polio Day

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
		२६ ऑक्टोबर २९ ऑक्टोबर ३० ऑक्टोबर	जागतिक स्थूलता दिन जागतिक पक्षाघात दिन जागतिक काटकसर दिन	World Obesity Day World Stroke Day World Thrift Day
११.	नोव्हेंबर	७ नोव्हेंबर १० नोव्हेंबर १२ नोव्हेंबर १३ - १९ नोव्हेंबर १४ नोव्हेंबर १७ नोव्हेंबर १९ नोव्हेंबर १५ - २१ नोव्हेंबर	राष्ट्रीय कर्करोग जागरूकता दिवस जागतिक लसीकरण दिन जागतिक न्युमोनिया दिन जागतिक प्रतिजैविके जागरूकता दिन बाल दिन व जागतिक मधुमेह दिन राष्ट्रीय अपस्मार दिन व जागतिक अपुऱ्या दिवसांची प्रसुती दिन जागतिक दीर्घकालीन श्वासावरोध विकार दिन व जागतिक शौचालय दिन नवजात बालक काळजी सप्ताह	National Cancer Awareness Day World Immunization Day World Pneumonia Day World Antibiotic Awareness Week Children's Day & World Diabetes Day National Epilepsy Day & World Prematurity Day World COPD Day & World Toilet Day 2015 New Born Care Week
१२.	डिसेंबर	१ डिसेंबर २ डिसेंबर ३ डिसेंबर ९ डिसेंबर ११ ते १७ डिसेंबर १२ डिसेंबर	जागतिक एड्स प्रतिबंध दिन भोपाळ दुर्घटना दिन / राष्ट्रीय प्रदूषण प्रतिबंध दिन जागतिक अपंग / दिव्यांग दिन जागतिक रुग्ण सुरक्षा दिन सिकलसेल जनजागृती सप्ताह सार्वत्रिक आरोग्य उपलब्धता दिन	World AIDS Prevention Day National Pollution Prevention Day World Handicap Day World Patient Safety Day Sickle cell Disease Awareness Week Universal Health Coverage Day

महिलांसाठी अर्थसंकल्प

१. माता आरोग्य कार्यक्रम

आरोग्य विभाग महाराष्ट्र शासनामार्फत राज्यातील सर्व गरोदर मातांना प्रसूती पूर्व अंतर्गत व प्रसूती पश्चात आरोग्य सेवांचा लाभ दिला जातो. यामध्ये गरोदर मातांची लवकरात लवकर आरोग्य कर्मचाऱ्यांमार्फत नोंदणी करण्यात येते, गरोदर मातांची प्रसूती पूर्व काळात नोंदणीसहीत किमान ४ वेळा तपासणी करण्यात येते, तसेच गरोदर मातेस टि.डी. लस, आवश्यक त्या प्रयोगशाळा तपासण्या, गरजेनुसार प्रतिबंधात्मक व उपचारात्मक लोहयुक्त गोळ्या आणि कॅल्शियमच्या गोळ्या देण्यात येतात. आवश्यकता भासल्यास तीव्र रक्तक्षय असलेल्या गरोदर मातांना शिरेद्वारे इंजे, आर्यन सुक्रोज देण्यात येते.

राज्यातील सर्व संस्थामध्ये गरोदर मातांच्या अपेक्षित प्रसूती दिनांक व ठिकाणानुसार याद्या तयार करून संनियंत्रण व पाठपुरावा करण्यात येतो. तसेच अतिजोखमीच्या व तीव्र रक्तक्षय असलेल्या मातांचा सुध्दा संनियंत्रण व पाठपुरावा करण्यात येतो.

राज्यातील अतिजोखमीच्या मातांची मातृत्व दिवसाच्या दिवशी उपकेंद्रे वगळता सर्व आरोग्य संस्थामध्ये तज्ञामार्फत किंवा तज्ञ उपलब्ध नसल्यास संबंधित वैद्यकीय अधिकाऱ्यांमार्फत तपासणी करण्यात येते. सर्व संस्थामध्ये बुधवार हा दिवस “मातृत्व दिवस” म्हणून पाळला जातो.

शासकीय आरोग्य संस्थामध्ये प्रसूती दरम्यान मातेबरोबर Birth Companion साठी परवानगी देण्यात आली आहे त्यामुळे बाळंतपणादरम्यान व प्रसूतीनंतर मातेला असणारा बाळंतपणाचा तणाव कमी होण्यास आणि जन्मल्यानंतर बाळाची काळजी घेण्यास मदत होते.

राज्यातील आरोग्य संस्थांचे लोकसंख्या व टाईम टु केअर च्या धर्तीवर लेवल १, लेवल २ व लेवल ३ असे डिलीव्हरी पॉईंटनुसार मॉनिंग करण्यात आलेले आहे व त्यांचे नियमित मॉनिटरिंग करण्यात येते.

राज्यातील सर्व जिल्हे व महानगरपालिका कार्यक्षेत्रामध्ये प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानाचे आयोजन दर महिन्याच्या ९ तारखेला व ९

तारखेला रविवार किंवा सुट्टी असेल तर त्यापुढील कार्यालयीन कामकाजाच्या दिवशी राबविण्यात येते. या अभियान अंतर्गत प्रत्येक गरोदर मातेला प्रसूतीपूर्व काळात उच्च दर्जाच्या आरोग्य सेवा देण्यात येतात.

तसेच जननी सुरक्षा योजना, जननी शिशू सुरक्षा कार्यक्रम राबविले जातात व माता मृत्यु अन्वेषणही करण्यात येते.

अ) जननी सुरक्षा योजना

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनानुसार राज्यामध्ये जननी सुरक्षा योजना २००५-०६ या वर्षापासून राबविण्यात येते. या योजने मध्ये राज्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील दारिद्र्य रेषेखालील तसेच अनुसूचित जाती अनुसूचित जमातीच्या गरोदर महिलांना शासकीय अथवा शासन मानांकीत आरोग्य संस्थेत प्रसूती झाल्यास आर्थिक लाभ थेट लाभ हस्तांतरण पध्दतीने लाभार्थीच्या आधार कार्ड संलग्न बँक खात्यात जमा करावा.

जेएसवाय पात्र गरोदर महिलेची प्रसूतीसाठी शासकीय आरोग्य संस्थेत सिझेरियन शस्त्रक्रिया करावयाची झाल्यास व शासकीय आरोग्य संस्थेत स्त्रीरोग तज्ञाच्या सेवा उपलब्ध नसल्यास (पद रिक्त असल्यास) जवळच्या इतर शासकीय आरोग्य संस्थातील कार्यरत असलेल्या शासकीय स्त्रीरोग तज्ञांची सेवा उपलब्ध करून घ्यावी. अशा एका शासकीय आरोग्य संस्थातील स्त्रीरोग तज्ञांची सेवा सिझेरियन शस्त्रक्रियेसाठी जवळच्या दुसऱ्या शासकीय आरोग्य संस्थेत उपलब्ध करून घेतल्यास संबंधीत स्त्रीरोग तज्ञांना सादील खर्चासाठी रु.१५००/- पर्यंतचे अनुदान देण्यात येते.

या योजनेच्या पात्र लाभार्थीची शासकीय अथवा शासन मानांकीत आरोग्य संस्थेत प्रसूती झाल्यास शहरी भागातील रहिवाशी असलेल्या लाभार्थीस ६००/- रुपये व ग्रामीण भागातील रहिवाशी असलेल्या लाभार्थीस ७००/- रुपये प्रसूतीसाठी जर सिझेरियन शस्त्रक्रिया करावी लागली तर रुपये १५००/- पर्यंतचा आर्थिक लाभ तसेच दारिद्र्यरेषेखालील लाभार्थीची प्रसूती घरी झाल्यास रुपये ५००/- इतका आर्थिक लाभ थेट आर्थिक लाभ हस्तांतरण पध्दतीने लाभार्थीच्या आधार कार्ड संलग्न बँक खात्यात दिला जातो. तसेच लाभार्थींना लाभ अदा करण्यासाठी पीएफएमएस प्रणालीचा वापर करण्यात येतो.

जननी सुरक्षा योजने अंतर्गत राज्यामध्ये सन २०२३-२४ ते २०२५-२६ (माहे. सप्टेंबर २५ अखेर) लाभ देण्यात आलेल्या लाभार्थीची माहिती खालीलप्रमाणे आहे.

वर्ष	वार्षिक लक्ष्य	लाभ देण्यात आलेल्या लाभार्थींची संख्या	टक्केवारी
२०२३ - २४	४१४५३५	३६७६१३ (पीएफएमएस)	८९
२०२४ - २५	४२५६७४	३७८४६७ (पीएफएमएस)	८९
२०२५ - २६	४३०७५१	१५५५६३ (पीएफएमएस)	३६
(२०२५ माहे सप्टेंबर- अखेर)			

(माहिती स्रोत - आकडेवारी गुगलशिट रिपोर्ट नुसार.)

जननी सुरक्षा योजने अंतर्गत उपलब्ध अनुदान -

वर्ष	उपलब्ध अनुदान (रु. लाखात)
२०२३-२०२४	रु. ४२५४.४४/-
२०२४-२०२५	रु. ४६०४.९०/-
२०२५-२०२६	रु. ४६५६.६५/-

(माहिती स्रोत - मंजूर प्रकल्प आराखडा.)

ब) जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम :-

गरोदरपणात व प्रसूती पश्चात ४२ दिवसापर्यंत मातेला व १ वर्षापर्यंतच्या आजारी बालकास देण्यात येणाऱ्या सेवा खालीलप्रमाणे

- १) मोफत संदर्भ सेवा वाहतूक (घर ते आरोग्य संस्था व परत घरी सोडणे).
- २) मोफत तपासणी व प्रयोगशाळा चाचण्या.
- ३) मोफत औषधे व लागणारे इतर साहित्य.
- ४) मोफत प्रसूती व सिझेरियन शस्त्रक्रिया.
- ५) मोफत आहार (साधारण प्रसूती पश्चात ३ दिवस व सिझेरियन प्रसूती पश्चात ७ दिवस).
- ६) गरजेनुसार मोफत रक्तसंक्रमणासाठी रक्त पुरवठा.

जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत मोफत संदर्भसेवा व इतर आरोग्य सेवांचे झालेले कार्य :-

अ. क्र.	सेवा	२०२४-२०२५		२०२५-२०२६ (माहे सप्टेंबर-२०२५ अखेर)	
१	शासकिय आरोग्य संस्थेमध्ये प्रसूती	७३७६४५		३४०५३९	
	मोफत संदर्भसेवा वाहतूक उपकेंद्रे व महानगरपालिका कार्यक्षेत्राती प्रसूती वगळूनच्या संस्था	गरोदर माता व प्रसुती झालेल्या माता	आजारी अर्भक (० ते १ वर्षे) वयोगटाती आजारी अर्भक बालके	गरोदर माता व प्रसुती झालेल्या माता	आजारी अर्भक (० ते १ वर्षे) वयोगटाती आजारी अर्भक बालके
२.	अ संस्थाघर ते आरोग्य	३२१९९९	४५३०७	१३४६१७	२०९७५
	ब परत घरी सोडणे	३९६७८३	७३९४२	१७१००३	--
३.	मोफत निदान	१८३९२८३	१२३८९१	८८७६३५	६१६६०
४.	मोफत औषधोपचार	१९४४३०९	१४९२०४	९५७८२७	७१५७५
५.	मोफत आहार दिलेल्या मातांची संख्या	६५२७८६	--	३२०५३०	--
६.	मोफत रक्तसंक्रमण	४२८६१	५३३६	--	--

(माहिती स्रोत - एचएमआयएस पोर्टल.)

जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत उपलब्ध अनुदान

जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत उपलब्ध अनुदान व झालेला खर्च		
वर्ष	मंजूर अनुदान (रु. लाखात)	खर्च (रु. लाखात)
२०२३-२०२४	#रु. २०६८४.१९/-	##रु. ११६८५.५५/-
२०२४-२०२५	#रु. २३१६९.७९/-	##रु. ८७२६.६३/-
२०२५-२०२६	#रु. १४९९७.०६/-	##रु. ४०४७.८८/-
२०२३-२४ (माहे सप्टेंबर अखेर)		

Source of information :- Budget and Expenditure Statement, FMG Cell, SFWB Pune

मंजूर अनुदानांमध्ये सदरील वर्षात जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत फक्त FMR Code-RCH.1/S.No.4 & S.No.5 अनुदानाचा समावेश केला आहे.

खर्चामध्ये सदरील वर्षात जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत FMR Code-RCH.1/S.No.4 & S.No.5 अंतर्गत झालेल्या एकूण खर्चाचा समावेश केला आहे.

क) माता मृत्यु अन्वेषण :-

राज्यामध्ये होणाऱ्या सर्व मातामृत्युंचे दरमहा अन्वेषण करण्यात येते. जिल्हास्तरावर व महानगरपालिका स्तरावर अनुक्रमे जिल्हाशल्यचिकित्सक व वैद्यकिय आरोग्य अधिकारी (मनपा) यांच्यामार्फत माता मृत्युंचे अन्वेषण केले जाते. तसेच विभागीय स्तरावर व राज्यस्तरावर देखील नमूना पध्दतीने माता मृत्युंचे अन्वेषण करण्यात येते. मातामृत्युचे वर्गीकरण मृत्युच्या कारणानुसार केले जाते व त्या त्यास्तरावर योग्य ती कार्यवाही केली जाते जेणेकरुन भविष्यात होणारे मातामृत्यु कमी होतील.

ड) प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान :-

प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानाचे आयोजन दर महिन्याच्या ९ तारखेला करण्यात येते. या अभियानाची अंमलबजावणी जून २०१७ पासून

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार करण्यात आली. या अभियानांतर्गत मोफत प्रयोगशाळा चाचण्या, दुसऱ्या व तिसऱ्या तिमाहीतील सर्व गरोदर मातांची सोनोग्राफी, आलेल्या सर्व गरोदर मातांची पोटावरून तपासणी, गर्भाचे ठोके या सर्व सेवा पुरविण्यात येतात. सर्व लाभार्थींना गरोदरपणातील धोक्याची लक्षणे, बाळाच्या जन्माची तयारी, लोहयुक्त गोळ्या व कॅल्शियम गोळ्यांच्या सेवनाचे महत्व, आरोग्य संस्थेमध्ये प्रसूती करण्यासाठीचे महत्व, जननी सुरक्षा योजना व जननी शिशू सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत देण्यात येणारे लाभ, स्तनपान व पूरक आहार, प्रसूतीपश्चात घ्यावयाची काळजी, प्रसूतीपश्चात कुटुंब नियोजन याबाबतचे समुपदेशन करण्यात आले.

प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानांतर्गत झालेले काम				
वर्ष	प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियांतर्गत तपासणी करण्यात आलेल्या एकूण गरोदर माता	एकूण तपासण्यात आलेल्या गरोदर मातांपैकी पहिली तपासणी करण्यात आलेल्या दुसऱ्या व तिसऱ्या तिमाहीतील गरोदर माता	आढळून आलेल्या अतिजोखमीच्या गरोदर माता	अल्ट्रा साऊंड सोनोग्राफी केलेल्या एकूण गरोदर माता
२०२३ - २०२४	२८०६०५	१२०७४८	९४२३३	४६४००
२०२४ - २०२५	२९७०४०	११८८८७	९५०२५	६६३९८
२०२५-२०२६ (माहे सप्टेंबर-२०२५ अखेर)	१३९२६१	५६३३३	४४६७७	३०६९५

(माहिती स्रोत - PMSMA पोर्टल.)

२. जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम

प्रस्तावना :

गरोदर मातांना सेवा देताना असे आढळून आले आहे की, आरोग्य संस्थेपर्यंत पोहचण्यास होणाऱ्या विलंबामुळे मातामृत्यू, उपजत मृत्यू व अर्भक मृत्यू होण्याची संभावना जास्त असते. हे टाळण्याकरीता गरोदर मातांना प्रसूतीपूर्व, प्रसूती दरम्यान व प्रसूती पश्चात मोफत सेवा देण्यात आल्यास, तसेच बालकांना एक वर्षापर्यंत आवश्यक त्या सर्व सेवा मोफत पुरविण्यात आल्यास माता-मृत्यूदर व अर्भक मृत्यूदर कमी करण्यासाठी निश्चितपणे मदत होईल.

उद्देश :

माता-मृत्यूदर व अर्भक मृत्यूदर कमी करणे हे आर.सी.एच. कार्यक्रमाचे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे. राज्यामध्ये संस्थात्मक प्रसूतीचे प्रमाण ९९% आहे. शासकिय संस्थामध्ये प्रसूत होणाऱ्या मातांना औषधे, विविध तपासण्या, प्रसंगी सिझेरियन इत्यादीसाठी लागणारी साहित्य बाहेरून खरेदी करण्यासाठी तसेच मातेला संदर्भित केल्यानंतर आवश्यक त्या वाहनाची सोय करणे यासाठी संबंधित मातेला किंवा तिच्या कुटूंबियांना खर्च करावा लागतो. पैशाअभावी यामध्ये होणाऱ्या विलंबामुळे प्रसंगी माता-मृत्यू अथवा अर्भक मृत्यू होण्याची संभावना जास्त असते. वरील प्रमाणे होणारे माता-मृत्यू अथवा अर्भक मृत्यू कमी करण्याचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी राज्यामध्ये कार्यवाही करण्यात येत आहे.

यासाठी केंद्र शासनाने निर्गमित केलेल्या सूचनांनुसार राज्यामध्ये दिनांक २६ सप्टेंबर २०११ च्या शासन निर्णयान्वये जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम (श्रीज्ञ) सर्व जिल्ह्यांमध्ये दिनांक ७ ऑक्टोबर २०११ पासून राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमांतर्गत शासकीय आरोग्य संस्थांमध्ये प्रसूत होणाऱ्या सर्व मातांना तसेच प्रसूतीनंतर ४२ दिवसापर्यंत व १ वर्षापर्यंतच्या आजारी बालकास सर्व प्रकारच्या आरोग्य सेवा सार्वजनिक आरोग्य संस्थामध्ये संपूर्ण मोफत पुरविण्यात येतात.

जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रमाची अंमलबजावणी :-

१) मोफत औषधे व इतर साहित्य पुरवठा -

भारत सरकारच्या मार्गदर्शक सूचनेप्रमाणे माता व १ वर्षापर्यंतच्या आजारी बालकांसाठी लागणाऱ्या औषधांची यादी सर्व जिल्ह्यांना उपलब्ध करून दिलेली आहे व त्याप्रमाणे सर्व जिल्हा-महानगरपालिका यांना वार्षिक मागणीनुसार औषधे व इतर साहित्ये यांचा पुरवठा करण्यात येतो.

२) मोफत संदर्भ सेवा -

सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत प्रत्येक गाव, जिल्हा किंवा शहर, हे १८२८ प्रा.आ.केंद्र, ३६४ ग्रामीण रुग्णालय, ९१ उपजिल्हा रुग्णालय, २३ जिल्हा रुग्णालय, १३ स्त्री रुग्णालय, ८ सामान्य रुग्णालय, २० शासकिय वैद्यकिय महाविद्यालये तसेच सर्व २६ महानगरपालिकेतील मॅटर्निटी होम्स व हॉस्पिटलशी जोडलेली आहेत. गरजेनुसार माता व बालकास जवळच्या आरोग्य संस्थेमध्ये संदर्भित केले जाते. जिल्हा रुग्णालय, पुणे येथे मध्यवर्ती संपर्क कक्ष कार्यान्वित करण्यात आलेला असून त्यांना १०८ हा टोल फ्रि क्रमांक देण्यात आलेला आहे. मोफत वाहतुक सेवेअंतर्गत लाभार्थीनी १०२ व १०८ क्रमांकास फोन केल्यावर प्रत्येक जिल्ह्याच्या ठिकाणी नियुक्त केलेला ईएमएस को-ऑर्डिनेटर लाभार्थीच्या जवळच्या आरोग्य केंद्रास फोन करून तेथील रुग्णवाहिका लाभार्थीच्या घरी पाठवितात व लाभार्थीस सुरक्षितरित्या शासकीय आरोग्य केंद्रात प्रसूतीसाठी आणले जाते. त्याप्रमाणे संदर्भसेवेकरिता एका शासकीय रुग्णालयातून दुसऱ्या शासकीय रुग्णालयात मोफत वाहतुक सेवा दिली जाते. प्रसूती पश्चात, प्रसूत मातेस व बालकास घरी सोडण्यासाठी मोफत वाहतुक सेवा दिली जाते. या प्रकारची सेवा एक वर्षापर्यंतच्या आजारी बालकास मोफत दिली जाते.

३) मोफत निदान -

प्रत्येक गरोदर मातेची आवश्यक व रैच्छिक आरोग्य तपासणी ही प्रसूतीपूर्व, प्रसूती दरम्यान व प्रसूती पश्चात - ६ आठवड्यापर्यंत मोफत केली जाते, तसेच एक वर्षापर्यंतच्या आजारी बालकाचे देखील मोफत निदान केले जाते.

४) प्रसूती झालेल्या मातेस मोफत आहार -

नॉर्मल प्रसूती झालेल्या मातेस ३ दिवस तर सिझेरियन झालेल्या मातेस ७ दिवसापर्यंत मोफत आहाराची तरतुद केली आहे. या कालावधीत मातेस स्तनपान, आहार व बालकाचे लसीकरण याबाबत समुपदेशन केले जाते.

५) मोफत रक्तसंक्रमण -

गंभीर व गुंतागुंतीच्या प्रसूती दरम्यान आवश्यकते नुसार मोफत रक्त पुरवठा व मोफत रक्तसंक्रमण केले जाते.

सेवा देणाऱ्या आरोग्य संस्था :

उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, ग्रामीण रुग्णालय, उपजिल्हा रुग्णालय, सामान्य रुग्णालय, जिल्हा व स्त्री रुग्णालय व इतर शासकिय आरोग्य संस्थांमध्ये वरील सुविधा मोफत दिल्या जातात.

जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत मोफत संदर्भसेवा व इतर आरोग्य सेवांचे झालेले कार्य

अ.क्र.	सेवा	२०२४-२५		२०२५-२६ (माहे सप्टेंबर - २०२५ अखेर)	
१	शासकिय आरोग्य संस्थेतील प्रसूती	७३४६४५		३४०५०९	
२	मोफत संदर्भसेवा वाहतूक उपकेंद्रे व महानगरपालिका कार्यक्षेत्रातील संस्थांच्या प्रसूती वगळून	गरोदर व प्रसूती झालेल्या माता	आजारी अर्भक ० ते ०१ वर्षे वयोगटातील आजारी अर्भक बालके	गरोदर व प्रसूती झालेल्या माता	आजारी अर्भक ० ते ०१ वर्षे वयोगटातील आजारी अर्भक बालके
	अ. घर ते आरोग्य संस्था	३२२१९९९	४५३०७	१३४६१७	२०९७५
	ब. आरोग्य संस्था ते आरोग्य संस्था	१५०४७६	१९९६७	६९४११	१२८९९
	क. परत घरी सोडणे	३९६७८३	७३९४२	१७१००३	—
३	मोफत औषधे	१९४४३०९	१४९२०४	९५७८२७	७१५७५
४	मोफत आहार दिलेल्या मातांची संख्या	६५२७८६	—	३२०५३०	—
५	मोफत निदान	१९३९२८३	१२३८९१	८८७६३५	६१६६०
६	मोफत रक्तसंक्रमण	४२८६१	५३३६	—	—

३. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम - कामाची प्रगती

दर्शक	वर्ष २०२४ - २०२५			वर्ष २०२५ - २०२६ (सप्टेंबर २०२५ अखेर)		
	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य	टक्केवारी	उद्दिष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य	टक्केवारी
१	२	३	४	५	६	७
स्त्री शस्त्रक्रिया	४६००००	२७९६७५	६१	४६००००	१२११८२	२६
तांबी वापरणाऱ्या स्त्रीयांची संख्या	४९००००	४४६७८६	९१	४९००००	२०७१५५	४२
संतती प्रतिबंधक गोळ्या वापरणाऱ्या स्त्रीयांची संख्या	३७५०००	२४५८६८	६६	३७५०००	१४९८९७	४०

वर्ष	२०२२-२३	२०२३-२४	२०२४-२५	२०२५-२६
कुटुंब कल्याण कार्यक्रम उपलब्ध अनुदान (रु.लाखात)	रु. ५०१८.२२	रु. २८००.००	रु. ४०१०.००	रु. ४०१०.००

४. कुटुंब नियोजन नुकसान भरपाई योजना -

कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेमुळे घडणाऱ्या मृत्यू, असफल व गुंतागुंत प्रकरणी एनएचएम अंतर्गत अनुदान वितरीत केले जाते. तसेच सदर योजना ही शासन निर्णय सा.आ.वि. क्रमांक २०१३/प्र.क्र.७४ कु. क. सार्वजनिक आरोग्य विभाग, मंत्रालय, मुंबई, दिनांक १/०५/२०१३ अन्वये

दि. १/४/२०१३ पासून पूर्व लक्षी प्रभावाने कुटुंब नियोजन नुकसान भरपाई योजना राबवली जात आहे. वरील प्रकरणी लाभार्थीस देय असलेली नुकसान भरपाईची रक्कम राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत अनुदानातून दिली जाते.

क्रमांक	कलम	व्याप्ती	मर्यादा
१	२	३	४
१	१ अ	रुग्णालयात कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेशी संबंध लावण्याजोगे कारणामुळे मृत्यू झाल्यास किंवा रुग्णालयातून डिस्चार्ज दिल्यानंतर ७ दिवसांच्या आत मृत्यू झाल्यास	रु. २,००,०००/-
२	१ बी	रुग्णालयातून डिस्चार्ज दिल्याच्या तारखेपासून ८ ते ३० दिवसांच्या दरम्यान कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेशी संबंध लावण्याजोगे कारणामुळे मृत्यू झाल्यास	रु. ५०,०००/-
३	१ सी	कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया असफल झाल्यास,	रु. ३०,०००/-
४	१ डी	कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करतवेळी गुंतागुंत झाल्यास किंवा कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया झाल्यानंतर डिस्चार्ज दिल्यानंतर ६० दिवसांच्या कालावधीत कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेशी संबंध लावण्याजोग्या कारणामुळे गुंतागुंत झाल्यास,	प्रत्यक्ष खर्च परंतु रु. २५,०००/- च्या मर्यादेपर्यंत.
५	२	कुटुंब नियोजन सेवा पुरविणारे डॉक्टर्स व शासकीय संस्था, स्थानिक स्वराज्य संस्था अॅक्रिडेट केलेले खाजगी रुग्णालय यांचेसाठी इन्डॅमिटी प्रती डॉक्टर/संस्था प्रती वर्ष ४ प्रकरणांच्या मर्यादीत.	रु. २,००,०००/- प्रती प्रकरणांच्या मर्यादेत

५. किशोरवयीन आरोग्य - मुली

प्रस्तावना :-

राज्यातील किशोरवयीन मुला मुलीची संख्या (वय वर्ष १० ते १९) एकूण लोकसंख्येच्या २३ टक्के आढळून येते. किशोरवयामध्ये शारिरिक वाढीचे वेळी भावनिक, मानसिक, लैंगिक बदल होत असतात. याबाबत समाजामध्ये, कुटुंबामध्ये, शाळा-कॉलेजमधून योग्य माहिती मिळणे दुरापास्त असते. चुकीच्या माहितीमुळे किशोरवयीन मुला-मुलीमध्ये गैरसमज निर्माण होतात. या गोष्टी टाळण्यासाठी किशोरवयीन मुला मुलीसाठी अर्श हा कार्यक्रम आर. सी. एच. भाग २ अंतर्गत कार्यान्वित करण्यात आला आहे.

उद्देश व उद्दिष्ट

उद्देश

१. किशोरवयीन मुला-मुलीच्या प्रजनन व लैंगिक आरोग्यामध्ये सुधारणा.
२. बालमृत्यू, मातामृत्यू, एकूण प्रजनन दर कमी करणे.
३. प्रसूती काळात निर्माण होणाऱ्या गुंतागुंती बाबत काळजी.

उद्दिष्ट :-

१. किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी समुपदेशन व जनजागृती.
२. सुरक्षित गर्भपात संबंधित सुविधा पुरविणे.
३. किशोरवयीन मुला-मुलींना प्रजनन व लैंगिक आरोग्याबाबत जागृत करून त्यांचा सहभाग या कार्यक्रमात वाढविणे.
४. किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयीच्या समस्यांबाबत माहिती देणे.

अंमलबजावणी पध्दती :-

१. सदर कार्यक्रमा अंतर्गत विविध योजनांची अंमलबजावणी केली जात आहे.
२. किशोरवयीन मुला-मुलींना १९७९ क्लिनिक मार्फत आरोग्याविषयी सेवा पुरविणे, बाह्यसंपर्क कार्यक्रमाचे आयोजन करणे.
३. WIFS योजने अंतर्गत लोहयुक्त गोळ्यांचे वाटप करणे.
४. मासिक पाळीमधील स्वच्छता संवर्धन योजने अंतर्गत रु.६/- प्रति सॅनिटरी नॅपकिन पॅक या दरात सॅनिटरी नॅपकीन्सचा पुरवठा करणे.

सेवा देणाऱ्या आरोग्य संस्था :-

राज्यातील एकूण १९७९ अॅडोलेसेन्ट हेल्थ क्लिनिकची स्थापना केली आहे. त्यांना मैत्री क्लिनिक असे नाव देण्यात आले आहे. सदर मैत्री क्लिनिक राज्यातील निवडक जिल्हा सामान्य रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये,

ग्रामीणी रुग्णालये, स्त्री रुग्णालये, वैद्यकीय महाविद्यालयांमध्ये, शहरी भागात व काही प्रा. आ. केंद्रात स्थापन करण्यात आलेली आहेत.

मासिक पाळीच्या वेळी स्वच्छता संवर्धन कार्यक्रमा अंतर्गत सन २०१३-१४ पासून राज्यातील ८ जिल्ह्यांमधील ग्रामीण भागातील मुलींना आशांमार्फत सॅनिटरी नॅपकिनस माफक दरात पुरविल्या जातात, सदर योजना सन २०१८-१९ पासून महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. या योजने अंतर्गत आशांमार्फत किशोरवयीन मुलींना आरोग्य शिक्षण देण्यात येते. सदर योजनेचे नियंत्रण वैद्यकीय अधिकारी यांच्या मार्फत केले जाते.

डब्ल्यू. आय. एफ. एस. कार्यक्रमा अंतर्गत जिल्ह्यातील शाळेमध्ये (इ. ६ वी ते १२ मधील) जाणाऱ्या मुला-मुलींना तसेच शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना लोहयुक्त गोळ्यांचे वाटप सन २०१३-१४ पासून करण्यात येत आहे. शाळेत जाणाऱ्या मुला-मुलींना शाळेमार्फत गोळ्यांचे वाटप करण्यात येत आहे. व शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना अंगणवाडी मार्फत गोळ्यांचे वाटप करण्यात येत आहे.

मनुष्यबळ :-

राज्यातील एकूण १९७९ अॅडोलेसेन्ट हेल्थ क्लिनिकमध्ये प्रत्येकी २ वैद्यकीय अधिकारी व दोन स्टाफ नर्स प्रशिक्षित असून किशोरवयीन आरोग्य मैत्री क्लिनिकमध्ये येणाऱ्या मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्य विषयक समस्यांवरती मार्गदर्शन करतात. राज्यात प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये किशोरवयीन आरोग्य समुपदेशकाची नेमणूक केलेली आहे. औरंगाबाद, जालना, हिंगोली बीड, जळगाव, धुळे, नंदुरबार, नांदेड, गडचिरोली, पालघर, ठाणे, यवतमाळ, नाशिक व अहिल्यानगर, या १५ HPDs जिल्ह्यांमधील (जिल्ह्यातील क्लिनिकमध्ये जिल्हा रुग्णालय, उपजिल्हा रुग्णालय व ग्रामीण रुग्णालय) मैत्री क्लिनिकमध्ये समुपदेशकाची नियुक्ती करण्यात आलेली आहे. सेवा घेण्यासाठी येणाऱ्या मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी समुपदेशक हे पद नियुक्ती करण्यात आलेली आहे. सेवा घेण्यासाठी येणाऱ्या मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी समुपदेशन व मार्गदर्शनाचे मुख्य काम अर्श समुपदेशक करतात.

मासिक पाळीच्या वेळी स्वच्छता संवर्धन योजना कार्यक्रमा अंतर्गत संपुर्ण जिल्ह्यांमध्ये सदर कार्यक्रमाचे नियंत्रण वैद्यकीय अधिकारी प्रा. आ. के. द्वारे केले जाते तसेच तालूकास्तारावर तालूका आरोग्य अधिकारी व जिल्हास्तारावर जिल्हा आर. सी. एच अधिकारी यांच्या मार्फत या कार्यक्रमाचे नियंत्रण केले जाते. प्रा. आ. केंद्राद्वारे या कार्यक्रमा अंतर्गत वैद्यकीय अधिकारी प्रा. आ. केंद्र, आशा, आरोग्य सेविका यांचे प्रशिक्षण झाले आहे.

कार्यक्रमांतर्गत योजना व उपक्रम :-

१. पौगंडावस्थेतील मुलांचे प्रजनन व लैंगिक आरोग्य :-

मैत्री क्लिनीकमध्ये या कार्यक्रमा अंतर्गत किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी तपासणी, समुपदेशन व मार्गदर्शन केले जाते. या क्लिनीक्समार्फत मासिक पाळीमध्ये उद्भवणाऱ्या समस्या, (आहार एनर्जी, मानसिक आरोग्य आर.टी.आय. एस.टी. आय., त्वचेच्या समस्या, प्रतिबंधक उपायांबाबत (ओ.सी.पील्स., ई.सी.पील्स., आय.यु.डी.) बाबत समुपदेशन व तपासणी केली जाते. अर्श समुपदेशक किशोरवयीन मुला-मुलींचा सहभाग वाढविण्याच्या दृष्टीने बाह्यसंपर्क कार्यक्रमाचे आयोजन करतात. सदर योजने अंतर्गत शाळेमध्ये निबंध स्पर्धा, वक्तृत्व स्पर्धा, परिस्वाद इत्यादी कार्यक्रमाचे आयोजन केले जाते. तसेच किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी जागृती निर्माण करण्यासाठी विविध प्रकारचे मेळावे घेण्यात येतात.

२. मासिक पाळीमधील स्वच्छता संवर्धन योजना (PMHS) :-

किशोर असलेल्या मुलींमध्ये शारिरिक, मानसिक, भावनिक सामाजिक बदल होत असतात. यामध्ये मुख्यतः मासिक पाळी सुरु होणे या महत्त्वाच्या टप्प्याचा समोवशा आहे. मासिक पाळी सुरु होण्याचे वय १० ते १६ वर्षांपर्यंत असू शकते. मासिक पाळीविषयी मासिक पाळीमधील स्वच्छतेविषयक घ्यावयाच्या दक्षतेबाबत असलेल्या अज्ञानामुळे किशोरवयीन मुलींना आरोग्याविषयक विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागते. यासाठी केंद्र शासनाने सुचित केलेल्या मागदर्श सुचनानुसार मासिक पाळीच्या वेळेस घ्यावयाच्या काळजीबाबत विशेष कार्यक्रम हाती घेण्यात आलेला आहे. ही योजना राज्याच्या ग्रामीण भागामध्ये १० ते १९ वर्षांच्या किशोरवयीन मुलींसाठी निश्चित करण्यात आलेली आहे. सदर योजना २०१३-१४ पासून ते २०१५-१६ पर्यंत राज्यातील ८ जिल्ह्यांमध्ये धुळे, नंदुरबार, अकोला बुलढाणा, अमरावती, लातूर बीड, सातारा राबविण्यात आली. वर्ष २०१८-१९ पासून सदर योजना राज्यातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे.

उद्देश :-

ग्रामीण भागातील किशोरवयीन मुलींमध्ये मासिक पाळीमध्ये स्वच्छतेविषयक घ्यावयाच्या काळजीबाबत जनजागृती करणे.

ग्रामीण भागातील किशोरवयीन मुलींना अत्यल्प दरात सॅनिटरी नॅपकीन गावपातळीवर आशामार्फत उपलब्ध करून देणे.

सॅनिटरी नॅपकीनच्या वापरानंतर योग्य पद्धतीने त्याची विल्हेवाट लावणे.

३. विकली आर्यन फॉलिक अॅसीड सप्लीमेंटेशन योजना :-

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियाना अंतर्गत मातामृत्यू, बालमृत्यू व अर्भक मृत्यू कमी करण्याच्या दृष्टीने राज्यात विविध स्तरावर अथक प्रयत्न करण्यात येत आहेत. राज्यातील एकुण लोकसंख्येच्या २३ टक्के लोकसंख्या किशोरवयीन मुला-मुलींची आहे. राज्यात किशोरवयीन वयोगटातील मुला-मुलींच्या शारिरिक व बौद्धिक वाढीसाठी त्यांचे पोषण होणे आवश्यक आहे. यास्तव सन २०१२-१३ वर्षापासून राज्यात डब्ल्यू. आय. एफ. एस. योजना (Weekly Iron Folic Acid Supplementation Scheme) कार्यान्वित आहे. सदर

योजने अंतर्गत महिन्याच्या दर सोमवारी इयत्ता ६ वी ते १२ मधील मुला-मुलींना तसेच शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना महिन्याच्या दर सोमवारी लोह व फॉलिक अॅसीडची १ गोळी असे ५२ आठवडे एका वर्षातून देण्यात येत आहे. या कार्यक्रमा मध्ये शिक्षण विभाग, आरोग्य विभाग व महिला व बालविकास विभागाचा समावेश आहे.

तसेच राज्यात किशोरवयीन वयोगटातील मुला-मुलींमधील (Worm Infestation) टाळण्यासाठी त्यांना जंतनाशक गोळ्या (Tab Albendazole) देण्यात येतात. सदर योजनेअंतर्गत राज्यातील शाळेत जाणाऱ्या किशोरवयीन मुला-मुलींना व शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना वर्षातून दोन वेळा (ऑगस्ट व फेब्रुवारी महिन्यामध्ये) जंतनाशक गोळ्या मोहिम राबविण्यात येत आहे.

४. राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम :-

किशोरवयीन मुलांमुलींसाठी प्रभावी संवाद, क्षमता व देखरेख आणि मुल्यमापनासाठी भारत सरकारच्या आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने किशोरवयीन आरोग्यासाठी राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम हा नवीन कार्यक्रम सुरु केला आहे. या कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दीष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. पौगंडावस्थेतील मुलां-मुलींमधील कुपोषणाचे प्रमाण कमी करणे.
२. लोहाचे प्रमाण कमी झाल्यामुळे होणाऱ्या रक्तक्षयाचे प्रमाण कमी करणे.
३. लैंगिक पुनरुत्पादन संबंधी ज्ञान, दृष्टीकोन व वर्तन सुधारणा करणे.
४. किशोरवयीन वयात गर्भधारणा कमी करणे.
५. प्रसूतीपूर्व व पालकत्व सहाय्यबाबत समुपदेशनाद्वारे सुधारणा करणे
६. किशोरवयीन मानसिक आरोग्याची समस्या संबोधित करणे.
७. किशोरवयात आपापसात जखम व हिंसा प्रतिबंधित करण्यासाठी अनुकूल दृष्टिकोन प्रवृत्त करणे.
८. मादक पदार्थांच्या अनिष्ट परिणामाबाबत जागरूकता किशोरवयात वाढविणे.
९. मानसिक ताण, रक्तदाब, मधुमेह यासारखी आजार टाळण्यासाठी पौगंडावस्थेतील बदला बदल प्रोत्साहन देणे.

सन २०१४-१५ मध्ये राज्याने राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम राबविण्यासाठी धुळे, नंदुरबार, जळगाव, छ. संभाजीनगर, जालना, हिंगोली, बीड, नांदेड, आणि गडचिरोली या ९ जिल्ह्यांची निवड करण्यात आलेली आहे. सन २०१७-१८ मध्ये पालघर या जिल्ह्यांची निवड करण्यात आली.

सन २०१८-१९ मध्ये या कार्यक्रमासाठी ठाणे, यवतमाळ, नाशिक व अहिल्यानगर या चार जिल्ह्यांची निवड करण्यात आली.

राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम अंतर्गतचे खालील उपक्रम राबविण्यात येतात.

- पीअर एज्युकेटरची गावपातळीवरील कार्य, किशोरवयीन आरोग्य दिवस साजरा करणे, वर्तणुक बदल संवाद व माहिती शिक्षण संवाद बाबत कार्य.

१) किशोरवयीन आरोग्य कार्यक्रमाचे निर्देशांक निहाय झालेले कार्य खालील प्रमाणे.

निर्देशांक	मुली (सन २०१८-१९)		मुली (सन २०१९-२०२०)		मुली (सन २०२०-२०२१)		मुली (सन २०२१-२०२२)		मुली (सन २०२२-२०२३)		मुली (सन २०२३-२०२४)	
	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९
एकुण नोंदणी झालेले किशोरवयीन मुली	१६५८७०	२५००७६	१९३२४९	२८३३०७	१३१३९८	२०६५०९	१५९६०४	२४०५०६	२५१८३८	३६६१०८	३०९५०३	३३०१६०
सेवा देण्यात आलेले किशोरवयीन मुली	१६२५२०	२५७५६९	१८६८५०	२८४६२२	१२९५२९	२१०६९९	१५५१५५	२२६९३९	२४७१४१	३५७६९०	२८६९५६	४२००८९
मासिक पाळीबाबत समस्या	१५६५६	३८९०८	१६३१२	४०९२६	१०९४७	२७८३४	१४०७७	२८२७७	३५५७१	७०८२१	२५८८१	५८१४३
आर.टी.आय/एस.टी.आय	३७३९	१०४१७	३४४९	८५९६	२०११	५६१३	१४९८	७८३८	७०३८	१४०४५	७०७०	१५७११
त्वचेबाबत समस्या	२७२७८	३८४५६	२८९०१	३९५०९	१९२८७	२५९०७	२६१९१	३५४५१	३६१३१	४७६६१	४६९४२	५८४९३
गरोदर माता नोंदणी	४०७	१५९५०	१८४	१७९७९	०	१२९१२	४५	९४५२	०	१९०७६	०	०
लोहयुक्त गोळ्या	४१८३१	६१६३२	५१८७१	७७८०१	३६६१८	५६४७०	३०३०२	४६८१०	६१५२०	९२४००	६५५०९	९४३३१
निरोध	०	२०९४	०	४९५	०	१६४	०	१७४	०	१८८५	०	८०७
गर्भ निरोधक गोळ्या	०	९८५	०	५८०	०	२८६	१	३९३	०	८९५	०	०
इ. सी. पी.	०	७२२	०	४८	०	२२	३६९४	४४५५	०	३४०	०	०
तांबी	०	१६४	०	१५९	०	१५४	१५३५०	१६३७४	०	३५२	०	०
लसीकरण	५६०७	१०३५३	१२२६९	१८०७०	८६७१	१२६९२	१३५५२	१७२०९	१९०१४	२६६१८	१३९१७	२१५२३
इतर	४७६६९	५६६११	७३७९०	५१८९०	५१८९०	६८६४५	६९४८९	८१०९२	९९७६३	१०८०९२	९५५८५	११०७४८

निर्देशांक	मुली (सन २०२४-२५)		मुली (एप्रिल ते सप्टें.-२५)	
	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९
एकुण नोंदणी झालेले किशोरवयीन मुली	३७१२२८	४७७५९७	२१७०५४	२७३४२५
सेवा देण्यात आलेले किशोरवयीन मुली	३४७६९५	४५६४६७	२००५५०	२५३५९६
मासिक पाळीबाबत समस्या	२७९९८	६३४४८	१५९३३	३५६९०
आर.टी.आय/एस.टी.आय	६६२४	११७२६	२६४५	४९२१
त्वचेबाबत समस्या	५५४१८	६५४०७	३३६०८	३८१२४
गरोदर माता नोंदणी	०	०	०	०
लोहयुक्त गोळ्या	८५३७९	११३३८८	४४३८६	५७६९७
निरोध	०	२९२	०	७२
गर्भ निरोधक गोळ्या	०	०	०	०
इ. सी. पी.	०	०	०	०
तांबी	०	०	०	०
लसीकरण	२०२७२	२४१५३	१२३४६	१३९८१
इतर	१५११२७	१६०७०१	९१३१४	९५३६९

• मासिक पाळी स्वच्छता संवर्धन योजना कार्यक्रम :-

वर्ष	सॅनिटरी नॅपकी पॅकची संख्या	मुलींची संख्या १० ते १९ वर्ष	आशांची संख्या	एकुण विक्री झालेल्या सॅनिटरी नॅपकी पॅकची संख्या	आशांना मोफत देण्यात आलेल्या सॅनिटरी नॅपकी पॅकची संख्या	एकुण किती सॅनिटरी नॅपकी वापरण्यात आले	सरासरी	सॅनिटरी नॅपकीन आले टक्केवारी	जिल्हास्तरीय हेल्थ सोसायटी कडे एकूण जमा निधी
नोव्हेंबर ते मार्च २०१८-२०१९	५३८५९३	७००३५९	१२४४१	२५८७७८	४६७१	२६३४४९	५२६९०	७.३९	१२९३८९०
एप्रिल ते मार्च २०१९-२०२०	९८७६३२९	३६९२८१६	६०५८२	५६५२७३३	३३६३२३	५९८९०५६	४९९०८८	१३.३	२८२६३६६५
एप्रिल ते मार्च २०२०-२०२१	८७३२५०६	३५९६४०१	६१०६५	४०६१७०६	३०३१३७	४३६४८४३	३६३७३७	९.९५	२०३०८५३०
एप्रिल ते मार्च २०२१-२०२२	४३८०२८०	३५२२२९४	६०५७६	९५६४५२	११७७३३	१०७४१८५	८९५१५	२.५	४५३१९८५
एप्रिल ते मार्च २०२२-२०२३	२४३५३९९	२४७८०१७	६११५४	१५६२४६	१५६२४६	१७८४०९	२९७३५	१.१७	७८१२३०
एप्रिल ते सप्टें. २०२३-२०२४	१८०४५२६	२४३०७५७	५९७१२	८५८६७५	९८३७२	९५७०४७	७९७५४	३.२०	४२९३३७५
एप्रिल ते मार्च २०२४-२०२५	८८०६५४	२२०५६४१	६३०१६	२५९०९२	७१८७९	३३०९७१	२७५८१	१.२२	१२९५४६०
एप्रिल ते जुलै २०२५	५४९६८३	२०७८२४२	६४०५२	१०००३	३४७०	१३४७३	३३६८	०.१६	५००१५

विकली आयर्न फॉलिक अॅसिड सप्लिमेंटेशन योजना

महिना	अपेक्षित लाभार्थी	लाभ देण्यात आलेल्या लाभार्थ्यांची संख्या (शाळेतील व अंगणवाडीतील मुली)	टक्केवारी
सन २०१७-१८	४१४७८१४	२८२६६७२	६८.१५
सन २०१८-१९	४७०६७००	३१५९०८१	६७.१२
सन २०१९-२०	५१९८७१९	२३११५५४	४४.४६
सन २०२०-२१	५१०६३६४	१४८६७४०	२९.१२
सन २०२१-२२	५२५४९५७	३०९२२१५	५८.८४
सन २०२२-२३	५२५८४४३	२४१०९१०	४५.८५
सन २०२३-२४	५२५८४४३	३४८८९७	६.६३
सन २०२४-२५	५२५८४४३	८२१३२७	१५.६२
सन २०२५-२६ (एप्रिल ते सप्टेंबर)	५२५८४४३	९९२०९५	१८.८७

पीअर एज्युकेटर निवड

अ. क्र.	जिल्हा	सन २०१९-२० मधील निवडलेले पियर एज्युकेटर	सन २०२०-२१ मधील निवडलेले पियर एज्युकेटर	सन २०२१-२२ मधील निवडलेले पियर एज्युकेटर	सन २०२२-२३ मधील निवडलेले पियर एज्युकेटर	सन २०२३-२४ मधील निवडलेले पियर एज्युकेटर	सन २०२४-२५ मधील निवडलेले पियर एज्युकेटर	सन २०२५-२६ (एप्रिल ते सप्टेंबर) मधील निवडलेले पियर एज्युकेटर
१	ठाणे	१६४२	१६६८	१७९०	१७९०	१७९०	१८१२	४४५८
२	पालघर	११८२	११२८	११२८	११२८	४९२८	६६९४	६६३०
३	नाशिक	४५४६	४६७२	४६७२	४६७२	४६७६	४७९६	१४७०४
४	धुळे	८६०	८६०	९०४	१००४	४२१०	६१२६	५६३२
५	नदुरबार	१४०५	१२६४	१३०१	४६८७	४२०६	५२९४	४१६१
६	जळगाव	३६४८	४१९७	४१९७	४१९७	४१९७	१०८६७	१०९१३
७	अहिल्यानगर	४११४	४११४	४१२५	४१२५	४११४	४११४	१४१६४
८	छ. संभाजीनगर	२१२३	१८३८	१७६८	१७६८	१९४५	३७०२	६४७२
९	जालना	१८२०	१८२०	१८२०	१८२०	१८२०	५३८४	५४९८
१०	हिंगोली	१०२१	११२०	१२८०	१२८०	११२०	३४००	३४००
११	बीड	३१०३	३१०२	३१०२	३१०२	३१०३	७३७७	७५५०
१२	नांदेड	४०२०	४०२०	४०२०	७४०८	७९०८	७९०८	५४०६
१३	यवतमाळ	४०८५	४१२०	४११८	४११८	४११२	४२४८	८२३३
१४	गडचिरोली	२५१७	२५१७	२५१७	४४८०	४४८०	४४८०	४४८०
१५	अमरावती	०	०	०	०	०	०	१०५४
	एकुण-	३६०८६	३७२६०	३७५४२	४६३७९	५५६३९	७७२५६	१०२७५५

किशोरवयीन आरोग्य / राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम अंतर्गत अनुदान आणि खर्चीत रक्कम

सन	अनुदान	खर्च	टक्केवारी
२०१८ - १९	१०२७.१०	६५०.२०	६३.३०
२०१९ - २०	४१०९.२४	१८५३.२९	४५.१०
२०२० - २१	२०११.६२	९९१.२८	४९.२८
२०२१ - २२	३३१२.५०	२८७८.२८	८६.८९
२०२२ - २३	४६२८.७७	१०१३.०५	१६.९९
२०२३ - २४	५२३२.१३	२७१२.३३	५१.८४
२०२४ - २५	५९७५.८५	१८११.६२	३०.३२

३. राज्य कामगार विमा योजना

३. राज्य कामगार विमा योजना

(एक) प्रस्तावना :

भारताच्या संसदेने पारीत केलेला "कामगार राज्य कायदा, १९४८," हा औद्योगिक कामगारांना सामाजिक सुरक्षितता प्रदान करणारा मुख्य कायदा आहे. या योजनेखाली कामगार व त्यांच्या कुटुंबियांना वैद्यकीय उपचारासह आजारपणात रोख फायदे दिले जातात. श्रम व रोजगार मंत्रालय, भारत सरकार यांचे दि. ३०/०४/२०२५ च्या अधिसूचनेनुसार राज्य कामगार विमा योजना (राकावियो) ही महाराष्ट्र राज्याच्या सर्व जिल्ह्यांकरीता जिल्ह्यांच्या संपूर्ण क्षेत्रांस दि. ०१/०५/२०२५ पासून लागू करण्यात आलेली आहे. ही योजना जेथे १० व त्यापेक्षा जास्त कामगार असलेल्या कारखान्यांना लागू आहे. तसेच चित्रपटगृहे, उपहार गृहे व इतर व्यवसायांना जेथे १० व त्यापेक्षा जास्त कामगार काम करतात अशांना ही योजना लागू आहे. राज्य शासनाने दि. २७/०७/२०२३ च्या अधिसूचने अन्वये राज्यातील महानगरपालिका, नगर परिषद, नगर पंचायती व इतर स्थानिक प्राधिकरण की जेथे १० किंवा त्यापेक्षा जास्त व्यक्ती हया प्रासंगिक तसेच कंत्राटी किंवा दोन्ही पद्धतीने कामगार म्हणून कार्यरत आहेत किंवा मागील १२ महिन्यात कोणत्याही दिवशी रोजंदारीवर त्या आस्थापनेत कार्यरत आहेत. त्यांना देखील राकावि योजना लागू केली आहे. ज्या कामगारांचा मासिक पगार रु. २१,००० पर्यंत आहे अशा कामगारांना ही योजना लागू आहे. सदर वेतन मर्यादा दिनांक १-१०-२०१६ पासून (रु. २१,००० पर्यंत) वाढविण्यात आली आहे.

वैद्यकीय लाभाअंतर्गत विमाधारक व त्यांचे कुटुंबिय यांना बाह्यरुग्ण, आंतररुग्ण व विशेषज्ञ वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून दिली जाते. वैद्यकीय लाभ हे राज्य सरकारमार्फत दिले जातात व इतर रोख लाभ हे रा. का. वि. महामंडळ, नवी दिल्ली यांच्यामार्फत दिले जातात. महाराष्ट्रामध्ये ही योजना १९५४ पासून कार्यान्वित आहे. या योजनेखाली ३१ मार्च २०२५ रोजी महाराष्ट्रात ४९,१४,७९० कामगार व त्यांची १,९६,५९,९६० (अंदाजित) कुटुंबिय यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

शासन निर्णय दि. २१/०६/२०१६, ०५/०५/२०१८, १४/०५/२०१८, १६/०८/२०१८, १२/१२/२०१८ व ११/०१/२०१९ सदर शासन निर्णयानुसार राज्य कामगार विमा योजनेकरिता महाराष्ट्र राज्य कामगार विमा सोसायटी ची स्थापना झालेली आहे. तसेच दि. ११ मार्च २०१९ रोजी महाराष्ट्र राज्य कामगार विमा सोसायटी "संस्था नोंदणी अधिनियम, १८६०" नुसार नोंदणीकृत करण्यात आलेली आहे (सोसायटी नोंदणी क्र. ४८८/२०१९). महाराष्ट्र राज्य कामगार विमा सोसायटी ही महाराष्ट्र शासनाच्या सार्वजनिक आरोग्य विभागाअंतर्गत स्वायत्त संस्था म्हणून कार्यरत आहे.

(दोन) वैद्यकीय सुविधांचे व्यवस्थापन.-

(१) बाह्यरुग्ण वैद्यकीय सेवा.- राकावि योजनेअंतर्गत विमा लाभार्थ्यांना देण्यात येणाऱ्या बाह्यरुग्ण सेवेच्या वैद्यकीय लाभाचे नियंत्रण करण्याकरीता प्रशासकीय सोयीच्या दृष्टीने राज्यात मुंबई, ठाणे, पुणे, कोल्हापूर, नाशिक, छत्रपती संभाजीनगर, अमरावती व नागपूर अशी एकूण ०८ प्रादेशिक कार्यालये स्थापन करण्यात आली आहेत. या कार्यालयाच्या कार्यक्षेत्रात येणाऱ्या जिल्ह्यांमधील राकावि महामंडळाकडे नोंदणीकृत असलेल्या विमाधारक व त्यांच्या कुटुंबियांना बाह्यरुग्ण वैद्यकीय सेवा ही खाजगी विमा वैद्यकीय व्यावसायीक (पॅनेल पद्धती) व राकावियो सेवा दवाखाने यांच्यामार्फत दिली जाते. पॅनेल पद्धतीत विमा वैद्यकीय व्यावसायीक हे त्यांच्याकडे नोंदविलेल्या विमाधारकांना व त्यांचे कुटुंबियांना त्यांच्या खाजगी क्लिनीकमध्ये बाह्यरुग्ण वैद्यकीय सेवा देतात. तसेच राकावि योजनेच्या सेवा दवाखान्यांमार्फतही विमाधारक व त्यांचे कुटुंबियांना बाह्यरुग्ण वैद्यकीय सेवा दिली जाते. राज्यात दि. ३१ ऑक्टोबर, २०२५ रोजी वर नमुद ०८ प्रादेशिक कार्यालयांच्या कार्यक्षेत्रात एकूण ५०२ विमा वैद्यकीय व्यावसायीक व एकूण १११ राकावियो सेवा दवाखाने कार्यरत आहेत.

(२) आंतररुग्ण सेवा (रुग्णालयीन सेवा).- विमाधारक व त्यांच्या कुटुंबियांना आंतररुग्ण सेवा ही रा. का. वि. रुग्णालयातून दिली जाते. राज्यात अशी एकूण १२ रुग्णालये राकावि योजनेअंतर्गत व ०३ रुग्णालये राकावि महामंडळाअंतर्गत कार्यरत आहेत. त्यातील एकूण खाटांची संख्या अनुक्रमे १२४५ व ३८० आहे. यात सेकंडरी मेडीकल केअर अंतर्गत सर्व प्रकारची आंतररुग्ण सेवा दिली जाते. जेथे रा. का. वि. रुग्णालये नाहीत अशा ठिकाणी आंतररुग्ण सेवा खाजगी/स्थानिक संस्था व सरकारी रुग्णालयात खाटा आरक्षित करून पुरविली जाते. अशा एकूण खाटांची संख्या ५४८ आहे. तसेच दि. ३१/१०/२५ रोजी सेकंडरी केअर उपचाराकरीता खाजगी टाय-अप केलेल्या रुग्णालयांची संख्या ३०७ आहे व अतिविशिष्ट आजारांवरील उपचाराकरीता १३६ खाजगी रुग्णालये टायअप केलेली आहेत.

(३) विशेषज्ञ सेवा.- रा. का. वि. विशेषज्ञ केंद्रात तसेच राकावि रुग्णालयात वेगवेगळ्या विषयांचे तज्ञ नेमलेले असतात व त्यांच्यामार्फत विमाधारक व त्यांच्या कुटुंबियांना विशेषज्ञ सेवा दिली जाते.

(४) औषधांचा पुरवठा.- विमाधारक व त्यांच्या कुटुंबियांना विनामुल्य औषधांचा पुरवठा केला जातो. विमा वैद्यकीय व्यवसायीक, वैद्यकीय अधिकारी व विशेषज्ञ यांनी लिहून दिलेली औषधे ही १२ रुग्णालये, १११ सेवा दवाखाने व ०८ मान्यताप्राप्त औषध विक्रेते यांच्यामार्फत विनामुल्य पुरविल्या जातात.

(५) ICU सुविधा - सन २०२५ पासून राज्यातील राकावि योजने अंतर्गत कार्यरत १२ रुग्णालयांपैकी ०८ रुग्णालयात ICU सेवा सुरु करण्यात आली आहे.

(६) रुग्णवाहीका सेवा.- ही सेवा जेव्हा जेव्हा विमारुग्णालय अथवा बाह्य यंत्रणेमार्फत नियुक्त केलेल्या खाजगी रुग्णवाहिकाद्वारे आवश्यक असते तेव्हा राज्य कामगार विमा योजना रुग्णालयांशी संलग्न असलेल्या रुग्णवाहिकांमार्फत दिली जाते. सद्यस्थितीत महाराष्ट्रात एकूण ६ रुग्णवाहिका कार्यरत आहेत.

(७) निधीची तरतूद सन २०१८-१९ पर्यंत - राज्य शासन व रा. का. वि. महामंडळ, नवी दिल्ली यांच्यामध्ये झालेल्या करारानुसार रा. का. वि. योजनेवर होणारा खर्च प्रथमतः राज्य शासनाला करावा लागत होता. झालेल्या एकूण खर्चाच्या ७/८ भागांची रा. का. वि. महामंडळ, नवी दिल्ली यांचेकडून राज्य शासनास प्रतिपूर्ती केली जात होती. परंतु विभागून घेण्यात येणारा खर्च रा. का. वि. महामंडळाने विहित केलेल्या "वैद्यकीय सेवेवरील खर्चाच्या मर्यादेत" ठेवावा लागत होता. त्यामुळे वैद्यकीय सेवेवरील खर्चाच्या मर्यादेपेक्षा जास्त झालेला इतर खर्च हा केवळ राज्य शासनालाच सोसावा लागत होता परंतु राज्य कामगार विमा योजने करिता दि. ११ मार्च, २०१९ रोजी महाराष्ट्र राज्य कामगार सोसायटीची स्थापना झाल्याने योजनेवरील सर्व खर्च १०० % राज्य कामगार विमा महामंडळ दिल्ली यांच्याकडून केला जातो. त्यात शासनाचा सहभाग नसतो. दि. ५/५/२०१८ शासन निर्णयानुसार राज्य कामगार विमा योजनेसाठी काम करणारे कर्मचारी / अधिकारी राज्य कामगार विमा सोसायटीचे काम पहात आहेत आणि त्यांचे पगार राज्य सरकारच्या अनुदानातून नेहमी प्रमाणे कोषागारातून काढत आहेत. राज्य सरकारी कर्मचाऱ्यांच्या पगारावर झालेल्या खर्चाची संपूर्ण परतफेड सोसायटीमार्फत राज्य सरकारला केली जाते.

(तीन) राज्यातील सर्वसामान्य नागरीकांना योजनेअंतर्गत वैद्यकीय उपचार सुविधा उपलब्ध करणे - केंद्र शासनाच्या आयुष्यमान भारत प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेमध्ये (PMJAY) समावेश असणाऱ्या सर्वसामान्य नागरीकांसाठीही सेंकट्री केअर वैद्यकीय उपचार सुविधा हया राज्यातील कार्यरत १२ राकावि रुग्णालयांतून देण्यास दि. ०७/०४/२०२५ पासून सुरुवात करण्यात आली आहे.

तक्ता—एक

वित्तीय आवश्यकता

रा. का. वि. योजना, महाराष्ट्र

(रुपये हजारात)

1	प्रत्यक्ष रकमा २०२४-२०२५ Actuals 2024-2025			अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२५-२०२६ Budget Estimates 2025-2026			
	अनिवार्य	कार्यक्रम	एकूण	अनिवार्य	कार्यक्रम	एकूण	
	2	3	4	5	6	7	
(अ) कार्यानुसार वर्गीकरण.-							
(१) आ. रा. का. वि. योजना महाराष्ट्र.	...	86718	--	86718	119493	--	119493
(२) वै. प्र. अ. राज्य कामगार विमा योजना	...	381745	--	381745	488827	--	488827
(३) राज्य कामगार विमा योजना रुग्णालये	...	1585190	--	1585190	2053090	--	2053090
(४) महात्मा गांधी स्म. रुग्णालयाकरिता सहाय्यक अनुदान	...	281235	--	281235	332882	--	332882
	भारीत ...	1	--	1	1	--	1
एकूण -(अ) स्थूल ...	दत्तमत ...	2334888	--	2334888	2994292	--	2994292
वजा वसुली ...		--	--	--	--	--	--
	भारीत ...	1	--	1	1	--	1
एकूण - (अ) निव्वळ ...	दत्तमत ...	2334888	--	2334888	2994292	--	2994292
(ब) उद्देशानुसार वर्गीकरण.-							
(१) राज्य कामगार विमा योजना, महाराष्ट्र							
(१) वेतन	...	2053653	--	2053653	2661372	--	2661372
(२) कंत्राटी सेवा - १०	...	0	--	0	2	--	2
(३) कार्यालयीन खर्च	...	0	--	0	3	--	3
(४) व्यावसायिक आणि विशेष सेवेचे वेतन	...	0	--	0	2	--	2
(५) पुरवठा व सामुग्री	...	0	--	0	2	--	2
(६) आहार खर्च	...	0	--	0	1	--	1
(७) इतर खर्च	...	0	--	0	28	--	28
(८) सहाय्यक अनुदाने	...	281235	--	281235	332882	--	332882
	भारीत ...	1	--	1	1	--	1
एकूण -(१) स्थूल ...	दत्तमत ...	2334888	--	2334888	2994292	--	2994292
वजा वसुली ...		--	--	--	--	--	--
	भारीत ...	1	--	1	1	--	1
एकूण - (१) निव्वळ ...	दत्तमत ...	2334888	--	2334888	2994292	--	2994292
(क) वित्त व्यवस्थेची साधने.-							
	भारीत ...	--	--	--	--	--	--
(१) मागणी क्रमांक आर-१	दत्तमत ...	--	--	--	--	--	--
मुख्य शीर्ष-२२१०, वैद्यकीय सेवा व		--	--	--	--	--	--
सार्वजनिक आरोग्य	भारीत ...	--	--	--	--	--	--
एकूण -(क) स्थूल ...	दत्तमत ...	--	--	--	--	--	--
वजा वसुली ...		--	--	--	--	--	--
	भारीत ...	--	--	--	--	--	--
एकूण - (क) निव्वळ ...	दत्तमत ...	--	--	--	--	--	--

तक्ता—एक

(रु. हजारात)

२०२५-२०२६ चे सुधारित अंदाजपत्रक Revised Estimates 2025-2026			अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२६-२०२७ Budget Estimates 2026-2027			
अनिवार्य 8	कार्यक्रम 9	एकूण 10	अनिवार्य 11	कार्यक्रम 12	एकूण 13	
						(अ) कार्यानुसार वर्गीकरण भारीत
113519	--	113519	132636	-	132636	(१) आयुक्त, रा. का. वि. योजना
476866	--	476866	542597	-	542597	(२) वै. प्र. अ. रा. का. वि. योजना
1700436	--	1700436	2278928	-	2278928	(३) रा. का. वि. योजना रुग्णालये
502882	--	502882	502882	-	502882	(४) महात्मा गांधी स्मारक रुग्णालयाकरिता सहा. अनुदान
1	--	1	0	-	0	... भारीत
2793703	--	2793703	3457043	-	3457043	... दत्तमत एकुण (अ) स्थूल रक्कम
--	-	--	-	-	-	... वजा वसुली
1	--	1	1	-	1	... भारीत
2793703	--	2793703	3457043	-	3457043	... दत्तमत एकुण (अ) निव्वळ रक्कम
						(ब) उद्देशानुसार वर्गीकरण.-
						(१) राज्य कामगार विमा योजना महाराष्ट्र -
2278303	--	2278303	2954122	-	2954122	... वेतन.
2	--	2	2	-	2	... कंत्राटी सेवा - १०
3	--	3	3	-	3	... कार्यालयीन खर्च.
2	--	2	2	-	2	... व्यावसायिक आणि विशेष सेवा.
2	--	2	2	-	2	... पुरवठा व सामग्री.
1	--	1	1	-	1	... आहार खर्च.
12508	--	12508	28	--	28	... इतर खर्च
502882	--	502882	502882	-	502882	... सहाय्यक अनुदाने
1	--	1	1	-	1	... भारीत
2793703	--	2793703	3457043	-	3457043	... दत्तमत एकुण (१) स्थूल
--	-	--	-	-	-	... वजा वसुली
1	--	1	1	-	1	... भारीत
2793703	--	2793703	3457043	-	3457043	... दत्तमत एकुण (१) निव्वळ दत्तमत
						(क) वित्त व्यवस्थेची साधने.-
-	-	-	-	-	-	... भारीत
-	-	-	-	-	-	... दत्तमत (१) मागणी क्र. आर - १.
-	-	-	-	-	-	... मुख्य शीर्ष - २२१० वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य
-	-	-	-	-	-	... भारीत
-	-	-	-	-	-	... दत्तमत एकुण (क) स्थूल
-	-	-	-	-	-	... वजा वसुली
-	-	-	-	-	-	... भारीत
-	-	-	-	-	-	... एकुण (क) निव्वळ दत्तमत

तक्ता २

रुग्णालयाविषयी सर्वसाधारण माहिती दर्शविणारा तक्ता (सन २०२४-२५ मधील प्रत्यक्ष व २०२५-२६, २०२६-२७ मधील अंदाजित काम दर्शविले आहे)

क्र.सं.	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
विभागाना वार्षिक अंदाजित	मंजूर केलेल्या खर्चाचा	सध्याचा खर्चाचा	अंदाजित खर्चाचा										
१. म. गां. स्मारक रुग्णालय.-													
२०२४-२०२५ ...	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०
२०२५-२०२६ ...	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०
२०२६-२०२७ ...	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०
२. रा. का. वि. योजना रुग्णालय, वरळी.-													
२०२४-२०२५ ...	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००
२०२५-२०२६ ...	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००
२०२६-२०२७ ...	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००
३. मुलुंड.-													
२०२४-२०२५ ...	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००
२०२५-२०२६ ...	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००
२०२६-२०२७ ...	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००
४. कांदिवली.-													
२०२४-२०२५ ...	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००
२०२५-२०२६ ...	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००
२०२६-२०२७ ...	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००
५. कोल्हापूर.-													
२०२४-२०२५ ...	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०
२०२५-२०२६ ...	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०
२०२६-२०२७ ...	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०

6. उल्हासनगर.-

2024-2025 ...	100	0	0	82207	0	0	0	26183984	177291128	203475112	0.00
2025-2026 ...	100	0	0	54100	0	0	0	40052533	212749354	252801887	0.00
2026-2027 ...	100	0	0	0	0	0	0	48063040	255299225	303362265	0.00

7. वाशी.-

2024-2025 ...	100	50	5431	97893	30	0	0	38991705	486869545	525861250	96826
2025-2026 ...	100	50	5974	107882	33	0	0	42890875	535556500	578447375	96827
2026-2027 ...	100	50	6571	118450	36	0	0	47179963	589112149	636292113	96833

8. टाणे-

2024-2025 ...	100	50	6296	63057	35	--	--	22157294	10968465	34354455	0
2025-2026 ...	100	50	3976	32578	4.	--	--	17441658	1944436	19386094	0
2026-2027 ...	100	0	0	35835	0	--	--	19185823	2333315	38571917	0

9. नागपूर.-

2024-2025 ...	100	130	15487	235520	42	1523	178	34870704	240803191	275673895	17800.00
2025-2026 ...	200	130	17035	259070	47	1675	200	49500000	243000000	292500000	17171.00
2026-2027 ...	200	130	18700	285000	51	1850	230	54400000	250000000	304400000	16278.00

10. पुणे.-

2024-2025 ...	100	100	13905	13005	38	378	6	50982097	113783151	164765248	11849.00
2025-2026 ...	100	100	16160	133802	44	544	26	56100000	125200000	181300000	11219.00
2026-2027 ...	100	100	17776	147182	49	598	30	61710000	137700000	199410000	11218.00

11. सोलापूर.-

2024-2025 ...	150	100	3768	102598	10	865	58	14719584	0	14719584	3906.47
2025-2026 ...	150	100	3900	116236	11	800	70	15407505	0	15407505	3950.64
2026-2027 ...	150	100	0	0	0	0	0	25000000	0	25000000	0.00

12. नाशिक.-

2024-2025 ...	100	100	13939	198574	38	1407	0	60244255	262889374	323133629	23182.00
2025-2026 ...	100	100	15282	217494	42	1550	0	81500000	269500000	351000000	23855.00
2026-2027 ...	100	100	16810	239243	46	1700	0	105000000	296000000	401000000	23855.00

13. छ.संभाजीनगर -

2024-2025 ...	100	100	25233	188680	69	7839	271	39001050	364731975	403733025	16000.20
2025-2026 ...	100	100	30796	211642	84	9994	226	56867166	401205172	458072338	14874.41
2026-2027 ...	100	100	33876	232806	93	10993	249	62553883	441325689	503879572	14874.23

एकूण

2024-2025 ...	2330	1315	150882	1505083	444.21	16824	1061	474603205	2264783234	2740615135	231102.8454
2025-2026 ...	2330	1254	158193	3614591	506.26	18755	818	644142640	2407062116	3051204755	234741.7797
2026-2027 ...	2330	1204	153734	1492577	463.81	19321	830	775289556	3205901565	3998243901	261366.8661

राज्य कामगार विमा योजनेअंतर्गत सेवा दवाखाने, औषधे भंडारे, मान्यता प्राप्त औषध विक्रेते यांचे विवरणपत्र

अ. क्र.	जिल्ह्याचे नाव व वर्ष	रा.का.वि.योजना												
		सेवा दवाखान्यांची संख्या	उपचार केलेल्या रुग्णांची संख्या	रा.का.वि.योजना औषध भांडारांची संख्या	पुरवठा केलेल्या औषध पत्रिकेची संख्या	मान्यताप्राप्त औषध विक्रेत्यांची संख्या	पुरवठा केलेल्या औषध पत्रिकेची संख्या	प्रदान केलेले सेवा आकार	विमा वैद्यकीय व्यावसायीकाची संख्या	वर्षाच्या सुरुवातीला नोंदणीपटावरील विमदारांची संख्या	उपचार केलेल्या रुग्णांची संख्या	प्रदान केलेले व्यावसायिक शुल्क आकडे रुपयात		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13		
1. मुंबई शहर														
	2024-2025	2	5858	1	0	0	0	0	33	12953	16902	0		
	2025-2026	2	5858	1	0	0	0	0	25	8513	6847	0		
	2026-2027	2	5858	00	0	0	0	0	25	8513	0	0		
2. मुंबई उपनगर														
	2024-2025	3	7032	1	0	0	0	0	114	49278	82845	0		
	2025-2026	3	7032	1	0	0	0	0	102	47920	55930	0		
	2026-2027	3	7032	0	0	0	0	0	100	45500	0	0		
3. राणे														
	2024-2025	7	13066	1	86	4	50	0	116	13685	60000	39226155		
	2025-2026	7	7088	1	30	4	55	0	127	12593	60600	43148656		
	2026-2027	7	7796	1	33	4	48	0	138	13852	70000	86297312		
4. नाशिक														
	2024-2025	7	209050	7	147650	0	0	0	0	251994	209050	0		
	2025-2026	7	219503	7	155033	0	0	0	0	264594	219503	0		
	2026-2027	8	230479	7	162785	0	0	0	0	277824	230479	0		
5. धुळे														
	2024-2025	1	18050	1	15454	0	11651	750000	1	66442	33504	0		
	2025-2026	1	18953	1	16227	0	2846	0	1	69764	21799	0		
	2026-2027	2	1991	2	17034	0	0	0	1	73252	0	0		
6. जळगाव														
	2024-2025	4	110105	4	93900	0	571	1893750	3	102650	0	0		
	2025-2026	4	115610	4	98595	0	79	0	3	107783	115689	0		
	2026-2027	7	101391	4	103525	0	0	0	3	113173	121391	0		

7. नंदुरबार												
2024-2025	1	188	1	172	0	0	0	0	0	168	0	0
2025-2026	1	197	1	181	0	0	0	0	0	177	0	0
2026-2027	1	206	1	190	0	0	0	0	0	186	0	0
8. पुणे												
2024-2024	21	169857	21	153009	6	4195	97874	114	114	65231	105308	38097974
2025-2026	21	210000	21	168000	6	3724	110000	114	114	85302	112776	44291502
2026-2027	27	230000	27	193000	7	4500	125000	110	110	92000	115000	45000000
9. सातारा												
2024-2025	3	24525	3	23310	2	1286	3726	16	16	25870	17320	2165000
2025-2026	3	19292	3	17540	2	816	11604	16	16	29987	0	0
2026-2027	5	0	5	0	0	0	0	17	17	0	0	0
10. सांगली												
2024-2025	3	26251	3	25669	0	0	0	9	9	13141	15920	1990000
2025-2026	3	24883	3	13643	0	0	0	0	0	53094	0	0
2026-2027	5	0	5	0	0	0	0	9	9	0	0	0
11. सोलापूर												
2024-2025	4	45584	3	43612	0	0	0	9	9	31772	25008	3098252
2025-2026	4	69098	4	28228	0	0	0	9	9	33292	0	0
2026-2027	7	0	5	--	0	0	0	13	13	0	0	0
12. रत्नागिरी												
2024-2025	1	45584	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2025-2026	5	69098	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2026-2027	5	0	5	0	3	0	0	5	5	0	0	0
13. सिंधुदुर्ग												
2024-2025	0	45584	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2025-2026	3	69098	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2026-2027	3	0	5	0	3	0	0	5	5	0	0	0
14. अहिल्यानगर												
2024-2025	1	3150	1	2398	0	721	1203875	2	2	1998	3871	0
2025-2026	1	3308	1	2518	0	240	0	2	2	2098	3548	0
2026-2027	2	3473	1	2644	0	0	0	2	2	2203	3473	0
15. कोल्हापूर												
2024-2025	8	84654	7	82850	0	0	0	17	17	99159	76376	9574625
2025-2026	10	104934	7	70504	0	0	0	17	17	112404	0	0
2026-2027	13	0	10	0	0	0	0	17	17	0	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
16. अकोला												
	2024-2025	3	74690	0	0	0	0	0	0	18940	74690	779545
	2025-2026	3	39698	0	0	0	0	0	0	20365	39698	526708
	2026-2027	3	55000	0	0	0	0	0	0	20365	0	0
17. अमरावती												
	2024-2025	2	57339	1	0	0	0	0	0	61730	57339	0
	2025-2026	2	29231	1	0	0	0	0	0	67514	29231	0
	2026-2027	2	45000	1	0	0	0	0	0	67514	0	0
18. नागपूर												
	2024-2025	15	54681	1	0	0	0	0	3	131757	34398	0
	2025-2026	15	376250	1	0	0	0	0	3	133668	188125	0
	2026-2027	18	451500	1	0	0	0	0	3	160402	225750	0
19. वर्धा/हिंगाघाट												
	2024-2025	1	16132	0	0	0	0	0	0	5436	1934	0
	2025-2026	1	28224	0	0	0	0	0	0	5270	14112	0
	2026-2027	2	338688	0	0	0	0	0	0	6324	16934	0
20. चंद्रपूर												
	2024-2025	4	16523	0	0	0	0	0	0	20564	2223	0
	2025-2026	4	37170	0	0	0	0	0	0	33997	18535	0
	2026-2027	4	44604	0	0	0	0	0	0	40796	22302	0
21. छत्रपती संभाजीनगर												
	2024-2025	7	204043	7	204043	0	0	0	0	0	0	0
	2025-2026	7	298486	7	298486	0	0	0	0	0	0	0
	2026-2027	7	328334	7	328334	0	0	0	0	0	0	0
22. नांदेड												
	2024-2025	3	17082	3	17082	0	0	0	0	0	0	0
	2025-2026	3	25500	3	25500	0	0	0	0	0	0	0
	2026-2027	2	18700	2	18700	0	0	0	0	0	0	0
23. गोंदीया (तीरोडा से. द. उघडण्यात आलेली दि. १७.५.२०२२)												
	2024-2025	1	8386	0	0	0	0	0	0	2315	1326	0
	2025-2026	1	15708	0	0	0	0	0	0	2323	7854	0
	2026-2027	1	18849	0	0	0	0	0	0	2788	9425	0

24. वर्षवार

2024-2025	6	2567	1	86	4	78	0	26	9594	40000	15935582
2025-2026	6	5289	1	56	4	87	0	28	10794	43000	17529140
2026-2027	6	5817	1	61	4	82	0	30	11873	46000	19282054

25. बालवार

2024-2025	4	13153	1	78	4	60	0	53	6396	29000	20838838
2025-2026	4	8692	1	58	4	62	0	58	7196	32000	22922721
2026-2027	4	9561	1	62	4	55	0	63	7915	35000	25214993

एकूण

2024-2025	112	1273134	74	809308	20	18614	3949225	516	991073	887013	131705971
2025-2026	121	1808200	77	894599	20	7909	121604	516	118648	969297	128418727
2026-2027	146	1922189	91	826368	25	4685	125000	544	944480	895754	175794359

तक्ता - ४

कर्मचारी विषयक गोषवारा

अ. क्र.	संवर्गाचे नाव (पदनाम)	वेतन श्रेणी	ग्रेड वेतन	7th Pay Level in Revised Pay Matrix	पद संख्या
1	2	3	4	5	6

राज्य कामगार विमा योजना

२२१०-वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य

१. राजपत्रित

१. आयुक्त	संवर्गपद	–	–	–	1
२. संचालक (प्रशासन)	15600-39100	7600	S-25 : 78800-209200		1
३. संचालक (वैद्यकीय)	15600-39100	7600	– वरीलप्रमाणे –		1
४. उपसंचालक (प्रशासन)	15600-39100	6600	S-23 : 67700-208700		1
५. उपसंचालक (वैद्यकीय)	15600-39100	6600	– वरीलप्रमाणे –		1
६. वैद्यकीय अधीक्षक	5600-39100	6900	S-24 : 71100-211900		4
७. वैद्यकीय अधीक्षक	15600-39100	6600	S-23 : 67700-208700		8
८. उपवैद्यकीय अधीक्षक	– वरीलप्रमाणे –	6600	– वरीलप्रमाणे –		4
९. वैद्यकीय प्रशासन अधिकारी	– वरीलप्रमाणे –	6600	– वरीलप्रमाणे –		3
१०. भिषक	– वरीलप्रमाणे –	6600	– वरीलप्रमाणे –		19
११. शल्यचिकित्सक	– वरीलप्रमाणे –	6600	– वरीलप्रमाणे –		19
१२. स्त्रीरोग शास्त्रज्ञ	– वरीलप्रमाणे –	6600	– वरीलप्रमाणे –		17
१३. नेत्ररोग शास्त्रज्ञ	– वरीलप्रमाणे –	6600	– वरीलप्रमाणे –		12
१४. नाक, कान, घसा, शल्यचिकित्सक	– वरीलप्रमाणे –	6600	– वरीलप्रमाणे –		7
१५. अस्थिव्यंग शल्यचिकित्सक	– वरीलप्रमाणे –	6600	– वरीलप्रमाणे –		13
१६. बालरोग चिकित्सक	– वरीलप्रमाणे –	6600	– वरीलप्रमाणे –		13
१७. क्ष-किरण शास्त्रज्ञ	– वरीलप्रमाणे –	6600	– वरीलप्रमाणे –		7
१८. बधिरीकरण शास्त्रज्ञ	– वरीलप्रमाणे –	6600	– वरीलप्रमाणे –		13
१९. विकृती शास्त्रज्ञ	– वरीलप्रमाणे –	6600	– वरीलप्रमाणे –		11
२०. मनोविकृती चिकित्सक	– वरीलप्रमाणे –	6600	– वरीलप्रमाणे –		1
२१. भिषक (चेस्ट) (रुग्णालय)	– वरीलप्रमाणे –	6600	– वरीलप्रमाणे –		6
२२. हृदयरोग तज्ञ	– वरीलप्रमाणे –	6600	– वरीलप्रमाणे –		1

1	2	3	4	5	6
२३.	मुख्य प्रशासन अधिकारी	15600-39100	5400	S-20 : 56100-177500	7
२४.	सहाय्यक संचालक (लेखा)	- वरीलप्रमाणे -	5400	- वरीलप्रमाणे -	1
२५.	निवासी वैद्यकीय अधिकारी	- वरीलप्रमाणे -	5400	- वरीलप्रमाणे -	13
२६.	रक्तसंक्रमण अधिकारी	- वरीलप्रमाणे -	5400	- वरीलप्रमाणे -	1
२७.	दंत शल्यचिकीत्सक	- वरीलप्रमाणे -	5400	- वरीलप्रमाणे -	1
२८.	अपघात वैद्यकीय अधिकारी	- वरीलप्रमाणे -	5400	- वरीलप्रमाणे -	52
२९.	वैद्यकीय अधिकारी (वर्ग-२)	- वरीलप्रमाणे -	5400	- वरीलप्रमाणे -	293
३०.	वैद्यकीय निरीक्षक	- वरीलप्रमाणे -	5400	- वरीलप्रमाणे -	8
३१.	निवासी क्ष-किरण शास्त्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	5400	- वरीलप्रमाणे -	6
३२.	निवासी बधिरीकरण शास्त्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	5400	- वरीलप्रमाणे -	18
३३.	निवासी विकृती शास्त्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	5400	- वरीलप्रमाणे -	5
३४.	लेखा अधिकारी	9300-34800	4600	S-16 : 44900-142400	3
३५.	सहा. लेखा अधिकारी	- वरीलप्रमाणे -	4400	S-15 : 41800-132300	5
३६.	प्रशासन अधिकारी	- वरीलप्रमाणे -	4400	S-15 : 41800-132300	32
३७.	जीवरसायन शास्त्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	4400	S-15 : 41800-132300	10
३८.	अधिसेविका (वर्ग-२)	9300-34800	4600	S-16 : 44900-142400	5
३९.	सहायक अधिसेविका (वर्ग-२)	9300-34800	4400	S-15 : 41800-132300	9
४०.	अंशकालीन विशेषज्ञ	800 (निश्चित)			5
एकूण राजपत्रित					637

1	2	3	4	5	6
२. वर्ग-तीन					
१.	वैद्यकीय अधिकारी (वर्ग-३)	9300-34800	4400	S-15 : 41800-132300	33
२.	लघु टंकलेखक, उच्चश्रेणी	- वरीलप्रमाणे -	4400	S-15 : 41800-132300	1
३.	अधीक्षक	9300-34800	4300	S-14 : 38600-122800	35
४.	सामुग्री प्रमुख	- वरीलप्रमाणे -	4300	S-14 : 38600-122800	12
५.	लघु टंकलेखक निम्नश्रेणी	- वरीलप्रमाणे -	4300	S-14 : 38600-122800	5
६.	भौतिकोपचार तज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	4300	S-14 : 38600-122800	13
७.	व्यवसायोपचारतज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	4300	S-14 : 38600-122800	7
८.	परिसेविका/Sister	- वरीलप्रमाणे -	4300	S-14 : 38600-122800	139
९.	सामाजिक मार्गदर्शक	- वरीलप्रमाणे -	4200	S-13 : 35400-112400	13
१०.	वरिष्ठ सहायक	- वरीलप्रमाणे -	4200	S-13 : 35400-112400	78
११.	श्रवणमापन तंत्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	4200	S-13 : 35400-112400	1
१२.	हृदयस्पंदन विद्युत लेखापाल	- वरीलप्रमाणे -	4200	S-13 : 35400-112400	18
१३.	प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	4200	S-13 : 35400-112400	58
१४.	क्ष-किरण तंत्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	4200	S-13 : 35400-112400	34
१५.	आहार तज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	4300	S-14 : 38600-122800	12
१६.	रक्तपेढी तंत्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	4200	S-13 : 35400-112400	2
१७.	परिचारीका	- वरीलप्रमाणे -	4200	S-13 : 35400-112400	814
१८.	औषध निर्माता/मिश्रक	5200-20200	2800	S-10 : 29200-92300	192
१९.	कनिष्ठ सहायक/वरिष्ठ लिपीक	- वरीलप्रमाणे -	2400	S-8 : 25500-81100	207
२०.	दंतारोग तंत्रज्ञ	- वरीलप्रमाणे -	2400	S-8 : 25500-81100	12
२१.	टंकलेखक	5200-20200	2000	S-7 : 21700-69100	35
२२.	प्रयोगशाळा सहायक	- वरीलप्रमाणे -	2000	S-7 : 21700-69100	34
२३.	क्ष-किरण सहायक	- वरीलप्रमाणे -	2000	S-7 : 21700-69100	26
२४.	दूरध्वनी चालक	- वरीलप्रमाणे -	2000	S-7 : 21700-69100	24
२५.	रक्तपेढी सहाय्यक	- वरीलप्रमाणे -	2000	S-7 : 21700-69100	2
२६.	शिंपी	5200-20200	1900	S-6 : 19900-63200	12
२७.	वस्त्रपाल	- वरीलप्रमाणे -	1900	S-6 : 19900-63200	13
२८.	प्रसाविका	- वरीलप्रमाणे -	2400	S-8 : 25500-81100	3
२९.	कनिष्ठ लिपिक	- वरीलप्रमाणे -	1900	S-6 : 19900-63200	472
३०.	लघु-टंकलेखक	- वरीलप्रमाणे -	2400	S-8 : 25500-81100	5
३१.	यंत्रगणक	- वरीलप्रमाणे -	1900	S-6 : 19900-63200	4
३२.	रुग्णवाहिका चालक	- वरीलप्रमाणे -	1900	S-6 : 19900-63200	46
३३.	सुतार	- वरीलप्रमाणे -	1900	S-6 : 19900-63200	5
३४.	विजतंत्री	- वरीलप्रमाणे -	2000	S-7 : 21700-69100	9
३५.	नळकारागीर	- वरीलप्रमाणे -	1900	S-6 : 19900-63200	7
एकूण तृतीय श्रेणी		...			2383

1	2	3	4	5	6
३. वर्ग चार					
१.	नळकारागीर	4440-7440	1600	S-03 : 16600-52400	4
२.	शस्त्रक्रियागार सहायक	5200-20200	1800	S-05 : 18000-56900	42
३.	मुख्य स्वयंपाकी	वरीलप्रमाणे	1800	S-05 : 18000-56900	7
४.	शस्त्रक्रियागार परिचर	वरीलप्रमाणे	1800	S-05 : 18000-56900	84
५.	पत्तायंत्रचालक	वरीलप्रमाणे	1800	S-05 : 18000-56900	1
६.	व्रणोपचारक	वरीलप्रमाणे	1800	S-05 : 18000-56900	81
७.	विजतंत्री	4440-7440	1600	S-03 : 16600-52400	3
८.	मुकादम	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	16
९.	विद्युत पाळणा चालक	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	27
१०.	जमादार	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	16
११.	दप्तरी	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	1
१२.	नाभिक	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	25
१३.	स्वयंपाकी	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	53
१४.	नाईक	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	16
१५.	शिंपी	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	5
१६.	सहायक सुतार	वरीलप्रमाणे	1600	S-03 : 16600-52400	4
१७.	प्रयोगशाळा परिचर	4440-7440	1300	S-01 : 15000-47600	59
१८.	क्ष-किरण परिचर	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	32
१९.	कक्षसेवक	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	825
२०.	चतुर्थ वर्ग सेवक	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	184
२१.	चपराशी	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	93
२२.	पहारेकरी	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	216
२३.	रुग्णपटवाहक	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	49
२४.	निर्जंतुक सहाय्यक	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	2
२५.	सफाईगार	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	665
२६.	संदेशवाहक	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	18
२७.	सहायक स्वयंपाकी	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	72
२८.	माळी	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	30
२९.	पंप परिचर	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	2
३०.	भांडार सेवक	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	27
३१.	मजदूर	वरीलप्रमाणे	1300	S-01 : 15000-47600	20
३२.	प्रसुतीगृह परिचर	5200-20200	1800	S-01 : 15000-47600	3
एकूण चतुर्थ श्रेणी		...			2682
कुल एकूण		...			5702

